

הבחירות בישראל

2021-2019

עורכים:

מיכל שמיר | גדעון רהט

המכון הישראלי
לדמוקרטיה

הבחירות בישראל 2019-2021

עורכים:

מיכל שמיר | גדעון רהט

The Elections in Israel – 2019–2021
Editors: Michal Shamir | Gideon Rahat

עריכת הטקסט: קרן גליקליך
עיצוב הסדרה: סטודיו Alfabees
ביצוע גרפי: אירית נחום
הדפסה: גרפוס פרינט, ירושלים

על העטיפה: משכן הכנסת; אמנון להד, בן 11, 1971

מסת"ב 978-965-519-401-2 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ר), 2022
נדפס בישראל, תשפ"ג/2022

המכון הישראלי לדמוקרטיה
רח' פינסקר 4, ת"ד 4702, ירושלים 9104602
טל': 02-5300888
אתר האינטרנט: www.idi.org.il

להזמנת ספרים:
החנות המקוונת: www.idi.org.il/books
דוא"ל: orders@idi.org.il
טל': 02-5300800

כל פרסומי המכון ניתנים להורדה חינם, במלואם או בחלקם, מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי א-מפלגתי, מחקרי ויישומי, הפועל בזירה הציבורית הישראלית בתחומי הממשל, הכלכלה והחברה. יעדיו הם חיזוק התשתית הערכית והמוסדית של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, שיפור התפקוד של מבני הממשל והמשק, גיבוש דרכים להתמודדות עם אתגרי הביטחון מתוך שמירה על הערכים הדמוקרטיים וטיפוח שותפות ומכנה משותף אזרחי בחברה הישראלית רבת הפנים.

לצורך מימוש יעדים אלו חוקרי המכון שוקדים על מחקרים המניחים תשתית רעיונית ומעשית לדמוקרטיה הישראלית. בעקבותיהם מגובשות המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של תרבות דמוקרטית נכונה לחברה הישראלית ולמגוון הזהויות שבה. המכון שם לו למטרה לקדם בישראל שיח ציבורי מבוסס ידע בנושאים שעל סדר היום הלאומי, לזיום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות ולשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולציבור הרחב.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

תוכן העניינים

7	תודות
9	המחברים והמחברות
15	הקדמה מיכל שמיר גדעון רהט
19	ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות? מיכל שמיר גדעון רהט
51	ארבע מערכות הבחירות 2019-2021: מבט כרונולוגי גדעון רהט מיכל שמיר
שער ראשון: פרסונליזציה ב"מדינת המפלגות" הישראלית	
פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?	
87	גדעון רהט
המלך ביבי: הפרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים בסבב הבחירות 2019-2021	
121	לירון לביא נעמה ריבלין-אנגרט קלרטה טרגר תמיר שפר ישראל ויסמל-מנור מיכל שמיר
מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נתניהו בסבב הבחירות 2019-2021	
155	אבי שילון

נתניהו וקיצור תולדות "בלוק הימין"
דורון נבות | יאיר גולדשמידט
183

אחריות ציבורית ומשפטית של נבחרים ציבור בתפקידים בכירים ברשות
המבצעת – בעקבות מקרה ראש הממשלה לשעבר בנימין נתניהו
מרדכי קרמניצר | דנה בלאנדר
213

שער שני: בוחרים, מפלגות ותקשורת

אופטימיות מתמשכת בתנאי אי־ודאות: התפתחות תחזיות הבחירות
של אזרחים ישראלים במהלך משבר פוליטי ממושך
קרן טננבוים־וינבלט | כריסטיאן באדן | טלי אהרוני |
מקסימיליאן אוברבק
249

על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מבט עדכני על הצבעה אתנית
ומעמדית בבחירות בישראל
גל לוי | מעוז רוזנטל | יצחק ספורטא
289

רשימות משותפות בפוליטיקה הישראלית
אסף שפירא
323

הערבים בישראל 2019-2021: לקראת ישראליות לא ציונית?
דורון נבות | סאמר סויד | מוחמד ח'לאילה
355

שלושה בסירה ימנית אחת: מדיה, פוליטיקאים והציבור בעידן
התקשורת הדיגיטלית
אלון צויזנר | קרן צוריאל | דרור קי מרקוס | ורד פורזיקי | גיא מור־לן |
אבישי גרין | אפי לוי | יריב צפתי | ישראל ויסמל־מנור | תמיר שפר |
שאול ר' שנהב
391

תודות

תודות לאנשי המכון הישראלי לדמוקרטיה: הנשיא יוחנן פלסנר, סגנית הנשיא קרנית פלוג וראש תחום המינהל דורית שובל, על תמיכתם המתמשכת בסדרת הספרים הבחירות בישראל שייסד פרופ' אשר אריאן ז"ל בשנת 1969; לצוות ההוצאה לאור והשיווק, ובפרט לעורכת המצוינת של הקובץ, קרן גליקליך; לרפאל אפריאט על עבודתו המעולה בהפקת ספר זה; לקתדרה למדע המדינה על שם אלווין ז' רובינשטיין באוניברסיטת תל אביב על התמיכה הכספית; ולחוקרים ולחוקרות ששפטו את המאמרים שהוגשו לסדרה הבחירות בישראל באופן אנונימי. אנו שמחים לחשוף את שמותיהם ולהודות להם ולהן על תרומתם ותרומתן. אלו הם שמות השופטות והשופטים של המאמרים מאז פורסם הספר הבחירות בישראל – 2003 ועד היום:

אלי אברהם, שרה אוסצקי לזר, דגנית אופק, ניר אטמור, יוליה אלעד שטרנגר, גל אריאלי, איתי בארי, אולנה בגנו, מיטל בלמס, פזית בן נון בלום, גיא בן פורת, אברהם בריכטה, אסעד גאנס, עמנואל גוטמן, גיורא גולדברג, צבי גיטלמן, יצחק גל-נור, אמל ג'מאל, מומי דהן, גדעון דורון, אברהם דיסקין, מנחם הופנונג, רן הירשל, ערן הלפרין, תמר הרמן, לירן הרסגור, חנה הרצוג, גדי וולפספלד, ישראל ויסמל-מנור, גבי וימן, רפאל ונטורה, ברוך זיסר, נעמי חזן, ראובן חזן, שרון חלבה-עמיר, אורי יזהר, אפרים יער, אלון יקטר, מורן ירחי, יעל ישי, מרגיט כהן, עקיבא כהן, אליהו כץ, אזי לב-און, סם להמן-וילציג, דוד לוי-פאור, משה מאור, נסים מזרחי, גלעד מלאך, רונן מנדלקרן, דורון נבות, בני נויברגר, דני פילק, יואב פלד, יורם פרי, דניאל פרידמן, מנחם פרידמן, הלל פריש, מיכל פרנקל, אלן צוקרמן, קרן צוריאל, מינה צמח, יריב צפתי, סמי סמוחה, איתי סנד, אלברטו ספקטורובסקי, אילנה קאופמן, אורית קדר, אנתוני קינג, קלוד קליין, עופר קניג, קימי קפלן, אביעד רובין, אריק רודניצקי, מעוז רוזנטל, טל שדה, יעל שומר, אבי שילון, מיכאל שלו, יעקב שמיר ותמיר שפר.

מיכל שמיר

גדעון רהט

המחברים והמחברות

טלי אהרוני היא דוקטורנטית במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקרה עוסק בתהליכי הפקה והתקבלות של חדשות, רשתות חברתיות ותפיסות פסיכולוגיות וחברתיות של אמון בתקשורת.

Tali.Aharoni@mail.huji.ac.il

ד"ר מקסימיליאן אוברבק הוא פוסט־דוקטורנט במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו מצוי בצומת שבין מדע המדינה, תקשורת ומדעי החברה החישוביים בדגש על דת ופוליטיקה.

m.overbeck@mail.huji.ac.il

פרופ' כריסטיאן באדן הוא פרופסור חבר במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו מתמקדים במסגור, דינמיקה של שיח ובתהליכים החברתיים והפסיכולוגיים של יצירת משמעות, קונצנזוס ומחלוקת.

c.baden@mail.huji.ac.il

ד"ר דנה בלאנדר היא עמיתת מחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופסיכולוגית קלינית. חוקרת פוליטיקה ישראלית, כולל נושאי חקיקה אנטי־דמוקרטית, משאל עם, הצעות חוק פרטיות, ועדות חקירה פרלמנטריות וממלכתיות ואת ועדת הבחירות המרכזית בישראל.

danabl@idi.org.il

יאיר גולדשמידט הוא דוקטורנט ועוזר מחקר בבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. מתעניין בפופוליזם, בתאוריה דמוקרטית ובפוליטיקה ישראלית. עבודת הדוקטור שלו בוחנת את השפעתו של פופוליזם שמאלי על משטרים דמוקרטיים.

goldshmidt2@gmail.com

אבישי גרין הוא דוקטורנט במחלקה למדע המדינה וחוקר בפרויקט "ערכים דיגיטליים". חוקר בעיקר אפיסטמולוגיה פוליטית, תקשורת פוליטית והבניית ערכים פוליטיים.

avishai.green@mail.huji.ac.il

ד"ר ישראל ויסמל-מנור הוא מרצה בכיר בבית הספר למדעי המדינה, אוניברסיטת חיפה. חוקר התהוות של עמדות פוליטיות והשפעותיהן על התנהגות פוליטית. מחקריו האחרונים בחנו את הדרכים שבהן תקשורת לא מילולית, מתח פיזיולוגי, מסגרות מוסדיות ותקשורת חדשה משפיעים על העדפות והתנהגות פוליטיות.

wisrael@poli.haifa.ac.il

ד"ר מוחמד ח'אלילה הוא חוקר בתוכנית לחברה הערבית בישראל במכון הישראלי לדמוקרטיה ובעל תואר דוקטור מבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. חוקר את תפקידם והישרדותם של מבנים פרימורדיאליים בפוליטיקה של הערבים בישראל.

Kh.mohammed23@gmail.com

פרופ' קרן טננבוים-וינבלט היא פרופסור חבר במחלקה לתקשורת ועיתונאות באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקרת תקשורת פוליטית ועיתונות עם עניין מיוחד בתחזיות פוליטיות ובתפקידה של התקשורת בהבניית העבר והעתיד הקולקטיביים.

keren.tw@mail.huji.ac.il

קלרטה טרגר היא דוקטורנטית בבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב. מחקרה מתמקד ברעת קהל ובהתנהגות פוליטית, ועבודת הדוקטור שלה בוחנת את עמדות הציבור כלפי פטרנליזם ממשלתי והינדים (nudges) באמצעות ניסויים.

claretatreger88@gmail.com

ד"ר לירון לביא היא מרצה במחלקה למדעי המדינה באוניברסיטת בר-אילן. לפני כן הייתה עמיתת מחקר במרכז נזריאן ללימודי ישראל באוניברסיטת קליפורניה, לוס אנג'לס. מחקריה עוסקים בבחירות, ייצוג, דמוקרטיה ותקשורת פוליטית. עבודתה האמפירית מתמקדת בבחירות בישראל ובארצות הברית.

laviliron@ucla.edu

אפי לוי הוא דוקטורנט בבית הספר למדעי המחשב והנדסה באוניברסיטה העברית בירושלים. חוקר למידת מכונה, עיבוד שפה טבעית וראיית מחשב.
efle@cs.huji.ac.il

ד"ר גל לוי היא חברה סגל בכיר להוראה וחוקר באוניברסיטה הפתוחה. פרסם מחקרים על חינוך ואזרחות ועל הצבעה מעמדית ואתנית בישראל. לאחרונה מתמקד באקטיביזם פוליטי בשולי החברה ובתפישות האזרחות של צעירים.
galle@openu.ac.il

גיא מורלן הוא דוקטורנט במדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו מקשרים בין מתודולוגיה של מדעי החברה החישוביים, פוליטיקה השוואתית ותקשורת פוליטית.
guy.mor@mail.huji.ac.il

דרור ק' מרקוס הוא דוקטורנט במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מבחינה מחקרית עוסק בעיקר בסיקור תקשורת, סדר יום ציבורי ופוליטיקה בעידן המידע וכן מתודולוגיה חישובית.
dror.markus@mail.huji.ac.il

ד"ר דורון נבות הוא מרצה בכיר וראש המחלקה לממשל ורעיון מדיני, בית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. חוקר שחיתות, פוליטיקה ומשפט ופוליטיקה ישראלית.
dnavot@poli.haifa.ac.il

ד"ר סאמר סויד היא פוסט־דוקטורנט באוניברסיטת לונדון (University College London), ובעל תואר דוקטור מבית הספר למדעי המדינה באוניברסיטת חיפה. מחקריו מתמקדים בפוליטיקה של מיעוטים.
samerswaid@gmail.com

ד"ר יצחק ספורטא הוא מרצה בכיר בפקולטה לניהול באוניברסיטת תל אביב. עוסק באפליה אתנית ומגדרית בתעסוקה ובחינוך, וביחסי עבודה.
saporta@tauex.tau.ac.il

ורד פורזיקי היא דוקטורנטית במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים. מתמקדת במגדר, ייצוג ושיח וכן פוליטיקה השוואתית.

vered.porzyccki@mail.huji.ac.il

ד"ר אלון צויזנר הוא חבר סגל במחלקה לתקשורת באוניברסיטת חיפה. מחקריו מחברים בין טכנולוגיות דיגיטליות, סביבות מידע מודרניות של אזרחים והתפתחויות פוליטיות, תוך שימוש בניתוחי תוכן ממוחשבים, ניסויים, סקרים וראיונות עם פוליטיקאים.

zoizner@com.haifa.ac.il

קרן צוריאל היא דוקטורנטית במחלקה לתקשורת על שם דן באוניברסיטת תל אביב. חוקרת הצבעה והשתתפות פוליטית, שימוש ברשתות חברתיות, תקשורת פוליטית והשפעות פסיכולוגיות של התקשורת.

myfirstbillionbook@gmail.com

פרופ' יריב צפתי הוא חבר סגל במחלקה לתקשורת באוניברסיטת חיפה. מחקריו מתמקדים בהיבטים של דעת הקהל, בפרט אמון בתקשורת, אפקט האדם השלישי והשפעות הקמפיין.

ytsfati@com.haifa.ac.il

פרופ' מרדכי קרמניצר הוא עמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה ופרופסור אמריטוס בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי התמחותו הם משפט פלילי, משפט ציבורי, משפט צבאי, שחיתות פוליטית ומידתיות במדיניות הציבורית.

motak@idi.org.il

פרופ' גדעון רהט הוא ראש המחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים, מחזיק הקתדרה ע"ש גרסטן למדעי המדינה ועמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה. חוקר את הפוליטיקה של הרפורמה, מוסדות דמוקרטיים, מפלגות, בחירת מועמדים ומנהיגים ופרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים.

magrah@mail.huji.ac.il

ד"ר מעוז רוזנטל הוא מרצה בכיר בבית הספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה באוניברסיטת רייכמן בהרצליה. חוקר קביעת סדר יום פוליטי, הצבעה אתנית ופוליטיקה של המשפט.

mrosenthal@idc.ac.il

נעמה ריבלין-אנגרט היא דוקטורנטית בבית הספר למדע המדינה באוניברסיטת תל אביב. מחקריה משלבים בין פסיכולוגיה פוליטית ותקשורת, ומחקרה הנוכחי מתמקד בדה-קונסטרוקציה של זהויות פוליטיות.

naamarrivlin@gmail.com

ד"ר אבי שילון הוא היסטוריון המתמחה בתחום לימודי ישראל. כתב ספרים על מנחם בגין, דוד בן-גוריון ויוסי ביילין. מרצה בכיר במכללת תל-חי, לימד באוניברסיטה העברית בירושלים ובאוניברסיטת בן-גוריון בנגב והיה חוקר אורח במרכז טאוב ללימודי ישראל בניו יורק.

shilon.avi@gmail.com

פרופ' מיכל שמיר היא מופקדת הקתדרה למדע המדינה על שם אלווין ז' רובינשטיין באוניברסיטת תל אביב. חוקרת פוליטיקה ישראלית, פוליטיקה השוואתית, התנהגות פוליטית ופסיכולוגיה פוליטית.

m3600@tauex.tau.ac.il

פרופ' שאול ר' שנהב הוא חבר סגל במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים ומחזיק בקתדרת הרברט סמואל במדע המדינה. מחקריו עוסקים בנרטיבים פוליטיים ושיח פוליטי, בפיתוח שיטות חדשות לניתוח אוטומטי של טקסטים ובפוליטיקה הישראלית.

shaul.shenhav@mail.huji.ac.il

ד"ר אסף שפירא הוא מנהל התוכנית לרפורמות פוליטיות במכון הישראלי לדמוקרטיה. מחקריו מתמקדים במפלגות פוליטיות, ייצוג פוליטי, השלטון המקומי והשירות הציבורי בישראל.

shapias@gmail.com

פרופ' תמיר שפר הוא חבר סגל במחלקה למדע המדינה ובמחלקה לתקשורת ועיתונאות ורקטור האוניברסיטה העברית בירושלים. מחקריו מתמקדים בפרספקטיבות ממוקדות שחקנים בתקשורת הפוליטית, כגון עיבוד מידע ופרסונליזציה; תפקיד הקרבה הערכית הפוליטית בין שחקנים; נרטיבים פוליטיים; ופיתוח שיטות חדשות לניתוח טקסטואלי אוטומטי.

tamir.sheafer@mail.huji.ac.il

הקדמה

מיכל שמיר | גדעון רהט

ארבע מערכות בחירות כלליות התקיימו בישראל בין אפריל 2019 למרץ 2021 – שלוש בפחות משנה, וארבע בשנתיים. מדובר באירוע חסר תקדים בישראל ויוצא דופן בעולם הדמוקרטי, אם כי כבר היו דברים מעולם. כך למשל באותה תקופה ממש התקיימו בספרד בחירות כלליות באפריל ושוב בנובמבר 2019, לאחר הכישלון במשא ומתן להקמת ממשלה; אלה היו הבחירות השלישיות והרביעיות בתוך ארבע שנים. מאז 2015, בעקבות משבר כלכלי, שחיתות וחוסר אמון במפלגות המסורתיות, נהפכה המערכת הפוליטית בספרד ממערכת כמעט דו־מפלגתית למערכת רב־מפלגתית, והמפלגות לא הצליחו להקים ממשלה עם רוב בפרלמנט. דוגמה אחרת, מוקדמת יותר, היא יוון, שבה נערכו שלוש מערכות בחירות רצופות ביוני ובנובמבר 1989 ובאפריל 1990. הבחירות התקיימו בשל חוסר יכולתה של המפלגה שזכתה במספר הקולות הגדול ביותר להקים ממשלה (לאחר שינוי בשיטת הבחירות). כעשור קודם לכן, בשנים 1981–1982, התקיימו

באירלנד שלוש מערכות בחירות לדייל (Dáil) בתוך שנה וחצי. הדבר קרה בעקבות משברים פנים מפלגתיים ומשברים קואליציוניים על רקע של קיצוצי תקציב.

ואולם הרקע למקרה הישראלי אינו דומה למקרים האלה. בישראל לא חל שינוי במערכת המפלגות או בשיטת הבחירות, ועל הפרק לא עמדו נושאים חדשים הרי גורל. גם לא היו שום סימנים מקדימים. בין הבחירות לכנסת ה-20 (2015) לבחירות לכנסת ה-21 (2019) עברו יותר מארבע שנים. הכנסת פוזרה ביוזמתו של ראש הממשלה בנימין נתניהו, שכינה בתפקיד מאז בחירות 2009, כשבעה חודשים לפני המועד הקבוע בחוק, כך שתקופת הכהונה של הכנסת ה-20 הייתה ארוכה מהממוצע דאז של שלוש וחצי שנים; גם הממשלה כיהנה כמעט ארבע שנים (עד יום הבחירות לכנסת ה-21), לעומת ממוצע של כשנתיים (הכנסת, 2015).

הבחירות לכנסת ה-21 נערכו ב-9 באפריל 2019, אך רק לאחר שתי מערכות בחירות נוספות – ב-17 בספטמבר 2019 (הבחירות לכנסת ה-22) וב-2 במרץ 2020 (הבחירות לכנסת ה-23) – הוקמה ממשלה חדשה, ממשלת חילופים פריטטית שכונתה "ממשלת אחדות" או "ממשלת חירום", שוב בראשות נתניהו, בשותפות הליכוד וכחול לבן, כשבני גנץ מכהן כראש ממשלה חלופי. ממשלה זו, שהושבעה ב-17 במאי, החזיקה מעמד כחצי שנה בלבד, שכן בעקבות אי-העברת תקציב המדינה התפזרה הכנסת, והוכרזו בחירות נוספות, רביעיות במספר בתוך שנתיים. הבחירות לכנסת ה-24 התקיימו ב-23 במרץ 2021, ובעקבותיהן הוקמה ממשלת חילופים נוספת, שכונתה "ממשלת שינוי", הפעם בידי גוש המפלגות המתנגדות לנתניהו בראשות נפתלי בנט, ראש מפלגת ימינה, כשיאיר לפיד, מנהיג יש עתיד, הוא ראש הממשלה החלופי. הקואליציה שתמכה בממשלה זו כללה מפלגות ימין, מרכז ושמאל, ולראשונה גם מפלגה ערבית – הרשימה הערבית המאוחדת (רע"ם).

תקופה זו התאפיינה בבחירות תכופות, בחוסר יכולת לכוון ממשלה וכהונה נמשכת של ממשלות מעבר, בשינוי תדיר של כללי המשחק, בחוסר משילות בשל שיתוק המערכת הפוליטית ומשרדי הממשלה, ובראש ממשלה מכהן שמואשם ועומד לדין על הפרת אמונים ושוחד שהתרחשו לכאורה במהלך כהונתו כראש ממשלה. מדובר אפוא בו זמנית במשבר פוליטי, במשבר חוקתי ובמשבר תפקודי. אירוע זה גם הביא לידי ביטוי באופן מרוכז ודרמטי ב-Fast Forward (הרצה

מהירה קדימה) את משבר הדמוקרטיה בישראל – הן את הנסיגה הדמוקרטית והן את המאבק בנסיגה זו.

עניינו של ספר זה הוא ארבע מערכות הבחירות שהתקיימו בישראל בשנים 2019-2021. הספר נפתח בשני מאמרי מבוא. המאמר הראשון מתווה מסגרת כוללת להתרחשות יוצאת הדופן של ארבע מערכות בחירות בשנתיים. הוא כולל רקע והסבר, דיון בחוסר היציבות הפוליטית, במשבר הדמוקרטי וכדפוסים של ההשתתפות, התחרות וההצבעה בסבב הבחירות, ובחינה של המשמעות וההשלכות של התפתחות זו על הפוליטיקה הישראלית. המאמר השני מציג דיון כרונולוגי ומובחן בארבע מערכות הבחירות, כולל סקירה של הרקע וההיערכות להן וניתוח תוצאותיהן. יתר המאמרים מרוכזים בשני שערים.

השער הראשון עוסק במגוון היבטים של הפרסונליזציה המתרחשת במערכת הפוליטית הישראלית. נראה כיצד ישראל, שבעבר הרחוק כונתה "מדינת מפלגות" (Parteienstaat) (Akzin, 1955), נעשתה מדינה שבה הפוליטיקה, על מגוון ביטוייה, אישית במיוחד. המקבץ נפתח במאמרו של גדעון רהט "פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?", המנתח את תופעת הפרסונליזציה בישראל לאורך זמן ומראה כי בסבב של ארבע מערכות בחירות אלה היא הגיעה לשיא נוסף. המאמר הבא, של לירון לביא, נעמה ריבלין-אנגרט, קלרטה טרגר, תמיר שפר, ישראל ויסמל-מנור ומיכל שמיר, מקשר בין פרסונליזציה ובין תמיכה בדמוקרטיה, ותוך כדי כך מצביע על מקומו של נתניהו בשחיקה של ערכים אלה.

המאמרים הבאים בשער זה בוחנים מכמה זוויות את בנימין נתניהו, שעמד במוקד ארבע מערכות הבחירות: אבי שילון, במאמרו "מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נתניהו בסבב הבחירות 2019-2021" מנתח את דפוסי מנהיגותו; דורון נבות ויאיר גולדשמידט מנתחים במאמר "נתניהו וקיצור תולדות 'בלוק הימין'" את היחס בין נתניהו לבסיס התמיכה שלו, בייחוד בכל הנוגע להאשמותיו במעשים פליליים; ומרדכי קרמניצר ודנה בלאנדר מציעים במאמר "אחריות ציבורית ומשפטית של נבחרי ציבור בתפקידים בכירים ברשות המבצעת – בעקבות מקרה ראש הממשלה לשעבר בנימין נתניהו" ניתוח של האחריות הציבורית והמשפטית של נבחרי ציבור בכירים ברשות המבצעת. לא במקרה אנו מקדישים שער שלם לנושא זה. נוסף על הבולטות של נתניהו

בכל סבב הבחירות ונוסף על הפרשיות, האי־שומים והמשפט הפלילי שלו – כאן טמון ההסבר לאירוע התקדימי שאנו עוסקים בו: תהליך הפרסונליזציה שעברה ישראל, כשלכנימין נתניהו תפקיד חשוב בתהליך זה מאז כניסתו לפוליטיקה בכלל ובסבב הבחירות הזה בפרט.

בשער השני מובאים מחקרים הנוגעים לשחקנים אחרים בבחירות: בוחרים, מפלגות והתקשורת. מאמרם של קרן טננבוים־וינבלט, כריסטיאן באדן, טלי אהרוני ומקס אוברבק, "אופטימיות מתמשכת בתנאי אי־ודאות: התפתחות תחזיות הבחירות של אזרחים ישראלים במהלך משבר פוליטי ממושך" הפותח שער זה, מנתח את דעת הקהל בארבע מערכות הבחירות ובתנאי אי־הוודאות הפוליטית הקיצונית שהן יצרו. מאמרם של גל לוי, מעוז רוזנטל ויצחק ספורטא, "על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מבט עדכני על הצבעה אתנית ומעמדית בבחירות בישראל", מנתח את דפוסי ההצבעה של הציבור היהודי ומעדכן את התובנות המקובלות בכל הנוגע להצבעה עדתית וכלכלית בישראל. במאמר הבא, "רשימות משותפות בפוליטיקה הישראלית", חוקר אסף שפירא את התפתחותן של רשימות משותפות בבחירות בישראל, שבבחירות אלה הגיע מספרן לשיא, וגם בהן ניכרים עקבות הפרסונליזציה. מאמרם של דורון נבות, סאמר סויד ומוחמד ח'לאילה "הערבים בישראל 2019–2021: לקראת ישראליות לא ציונית?" מתמקד בציבור הערבי ובמפלגות המייצגות אותו, ומצביע על שינוי תפיסה מצד הפוליטיקאים והמצביעים הערבים בכיוון של השתלכות דרך מה שהמחברים מכנים "ישראליות לא ציונית". במאמר האחרון, החותם את הספר, "שלושה בסירה ימנית אחת: מדיה, פוליטיקאים והציבור בעידן התקשורת הדיגיטלית" בוחנים אלון צויזנר, קרן צוריאלי, דרור ק' מרקוס, ורד פורזיקי, גיא מור־לן, אבישי גרין, אפי לוי, יריב צפתי, ישראל ויסמל־מנור, תמיר שפר ושאל ר' שנהב את סדר היום של הפוליטיקאים, התקשורת והציבור, ומוצאים התאמה ביניהם ודומיננטיות של סדר יום ימני.

רשימת המקורות

הכנסת, 2015. [הודעה לעיתונות](#), 31 במרץ.

Akzin, Benjamin, 1955. "The Role of Parties in Israeli Democracy," *Journal of Politics* 17 (4): 607–645.

ארבע מערכות בחירות בשנתיים: משבר ייחודי או חזון לבאות?

מיכל שמיר | גדעון רהט

ארבע מערכות בחירות בשנתיים הן אכן התרחשות יוצאת דופן. נפתח את הדיון בגורמים למשבר, ונמשיך בבחינה של תוצאות ארבע מערכות הבחירות לפי אמות מידה כלליות לניתוח בחירות: הישגי המפלגות והגושים, דפוסי הצבעה והשתתפות. החלק השלישי עוסק במשבר המפלגות, בפרסונליזציה הגואה ובאופייה של מערכת המפלגות; החלק הרביעי סוקר את השינויים המשטריים שהוליד משבר זה, ממשלת החילופים וה"חוק הנורווגי" המתרחב והולך, והחמישי ממקם את סבב הבחירות של 2019–2021 בדיון על משבר הדמוקרטיה הישראלית. בסיכום נחבר בין חוסר היציבות הפוליטית ובין הפן הדמוקרטי של המשבר בהתייחס לשאלה אם מדובר במשבר ייחודי, ועל סמך ניתוח של אירוע הקיצון הישראלי נציע כמה כיוונים והמלצות להמשך מחקר.

א. הגורמים למשבר: מדוע נערכו ארבע מערכות בחירות בשנתיים?

להתרחשות זו של ארבע מערכות בחירות בשנתיים – שלוש מערכות בחירות רצופות בשל חוסר יכולת להקים ממשלה ועוד אחת לאחר ממשלה שכינה זמן קצר – אפשר להציע

כמה הסברים. האחד הוא ההסבר הפרסונלי, ובפרט זה שמתמקד בראש הממשלה המכהן בנימין נתניהו. נתניהו היה מעוניין בניצחון מובהק בבחירות כדי להציב את התמיכה העממית הרחבה בו כמשקל נגד לכתבי האישום בנושאי שחיתות ציבורית שבפניהם עמד. את הרוב הזה תכנן נתניהו למנף למען חקיקה ומינויים שיסייעו לו במאבקו המשפטי. משלא הצליח לגייס רוב מובהק, החליט "לערכב את הקלפים שוב ושוב" עד שיקבל את התוצאה הרצויה. הסבר ברמה האישית אפשר להחיל גם על הצד השני – סירובן של מפלגות מהמרכז לשבת באותה ממשלה עם נתניהו (אך לא עם הליכוד, מפלגתו, כפי שהם הצהירו). הסבר כזה יכול לחול גם על מקרים נוספים מימין: הן על סירובו של אביגדור ליברמן להצטרף לקואליציית נתניהו בעקבות הבחירות הראשונות בסדרה, באפריל 2019, ובכך למנוע ממנו להקים ממשלה; והן על הקמתה של תקווה חדשה על ידי ג'דעון סער במערכת הבחירות הרביעית בסדרה, ומעברים של פוליטיקאים בין מפלגות ורשימות בשנתיים הסוערות הנדונות כאן. ואולם אף שאת ההסבר האישי אפשר להחיל גם על מפלגות אחרות ואישים אחרים, קשה להניח שללא נוכחותו של נתניהו בראש הייתה ישראל חווה ארבע מערכות בחירות בשנתיים. ובהסתכלות מבנית ורחבה יותר, אלמלא תהליך הפרסונליזציה שעברה ישראל והעומק של הפוליטיקה האישית בה, לא ניתן לעלות על הדעת התרחשות כזו.

הסבר נוסף הוא ברמה המפלגתית, קרי שיקולים מפלגתיים בנוגע למיצוב במערכת המפלגתית. כך אפשר להסביר את התנתקותם של אביגדור ליברמן ומפלגתו ישראל ביתנו מגוש הימין-דתיים, שאיתם זוהה ואליהם השתייך עשרים שנה, מאז נכנס למערכת הפוליטית בשנת 1999; וכך את מהלכיה של ימינה בראשות בנט ואת הקמתה של תקווה חדשה על ידי ג'דעון סער. לכך אפשר להוסיף את המפלגות החרדיות, שדבקו בשותפות עם נתניהו אף שיכלו להתנתק ממנו כמו שעשו בעבר בנימוק שקיים "גוש חוסס" לכוחות שמנגד. ועדיין כל ההסברים הללו נוגעים למפלגות אישיות או לנאמנויות אישיות.

ויש גם הסברי עומק סמויים יותר ברמה המוסדית, שלפיהם המשבר הפוליטי והתמשכותו מקורם במאפיינים מוסדיים וכללי המשחק של המשטר בישראל:

המשטר הפרלמנטרי ושיטת הבחירות היחסית-ארצית (כלומר מחוז בחירה אחד כלל ארצי), שמייצרים ריבוי מפלגות, צורך בקואליציה ותהליך דו-שלבי בדרך להקמת ממשלה – האזרחים בוחרים את נציגיהם לכנסת, ואלה מנהלים משא ומתן להקמת ממשלה שנשענת על קואליציה של מפלגות; הקלות היחסית של פיזור הכנסת והכרזה על בחירות חדשות; היעדר חוקה וחולשתן של מסורות פוליטיות ונורמות שלטון מחייבות. ואולם כל אלה התקיימו גם לפני המשבר הנוכחי. נראה כי המנגנון הקשיח של "איי-אמון קונסטרוקטיבי" שכונן בישראל ב־2014 – שמשמעותו שהחלפת ממשלה שלא בבחירות מחייבת הצגה של ממשלה חלופית – מקשה עוד יותר על כינון ממשלה, שכן הוא מקטין את כושר המיקוח של השותפות בקואליציה לאחר כינון הממשלה, ומחייב אותן להבטיח הישגים בשלב המוקדם. בעבר לעומת זה מפלגות נכנסו לקואליציה ביודען כי תמיד יוכלו ליצור משבר קואליציוני כדי להבטיח את קידום תביעותיהן. כך למשל אפשר לטעון כי ישראל ביתנו נמנעה מלהיכנס לקואליציה לאחר בחירות אפריל 2019 שכן ידעה שלאחר הצבעת האמון בממשלה ייחלש כושר המיקוח שלה, וגם מפלגות אחרות נמנעו מלתמוך בקואליציה ביודען כי לראש הממשלה קל יהיה להתנער מקיום הבטחותיו לאחר שיכונן ממשלה חדשה. יש משום אירוניה באפשרות שדווקא רפורמה פוליטית שנועדה לחזק את המשילות והיציבות, אולי תרמה למשבר של חוסר יציבות קיצוני.

אולם לתפיסתנו, המקור העיקרי להתרחשות התקדימית שבה דן הקובץ הוא תהליך הפרסונליזציה שעברה ישראל, כשבנימין נתניהו הוא שחקן מרכזי בתהליך זה ככלל ובתקופה הנדונה כאן בפרט.

לוח 1 משווה בין ארבע מערכות הבחירות של 2019-2021 לפי כמה אמות מידה כלליות שנהוגות בהערכת תוצאות הבחירות ודפוסי התחרות והשתתפות בהן.

1. השתתפות, תחרות והצבעה בסבב של ארבע מערכות הבחירות

לוח 1

השוואה בין ארבע מערכות הבחירות 2019-2021: אמות מידה כלליות

הכנסת ה-24 (מרץ 2021)	הכנסת ה-23 (מרץ 2020)	הכנסת ה-22 (ספטמבר 2019)	הכנסת ה-21 (אפריל 2019)	
6,578,084	6,453,255	6,394,030	6,339,729	בעלי/ות זכות בחירה
4,436,365	4,615,135	4,465,168	4,340,253	מצביעים/ות
4,410,052	4,590,062	4,436,806	4,309,270	קולות כשרים
26,313	25,073	28,362	30,983	קולות פסולים
67.44	71.52	69.83	68.46	שיעור ההצבעה (%)
64,752	36,901	126,704	366,016	מספר הקולות שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה
1.47	0.80	2.86	8.49	שיעור הקולות שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה (%)
11.61	7.32	9.03	25.16	ניידות קולות
38	29	29	40	מספר הרשימות שהתמודדו
8.52	5.01	5.57	5.24	מספר רשימות אפקטיבי

מקורות: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021.

גובה שיעורי ההצבעה בסכב הבחירות ורפואי התפתחותם מפתיעים. לאורך שלוש המערכות הראשונות הייתה עליה קלה בשיעור ההצבעה, שסותרת את הציפיה ל"עייפות בוחרים" (voter fatigue) מבחירות חוזרות ונשנות. ואולם דווקא בבחירות הרביעיות, שנערכו שנה אחרי הבחירות השלישיות ובעקבות הקדנציה הקצרה והלא מוצלחת של ממשלת נתניהו-גנץ, ירד אחוז ההצבעה ב-4 נקודות אחוז. מחקרם של טננבוים-וינבלט ואח' מצביע על הקשר המובהק בין

אופטימיות ובין כוונה להשתתף בבחירות. קשר זה מאפיין את כל ארבע מערכות הבחירות, ובמקביל נמצאה אופטימיות מתמשכת וגדלה בשלוש הבחירות הראשונות, אולם ירידה באופטימיות בבחירות האחרונות. סקרים של המכון הישראלי לדמוקרטיה שנערכו לקראת הבחירות הרביעיות הראו כי רוב הציבור חשב שהסבירות להשגת הכרעה ברורה נמוכה, ונתן לממשלת החילופים ציונים נמוכים ביותר בכל הנוגע להשפעתה על חיזוק האמון של העם במנהיגיו וקירוב קבוצות בציבור (הרמן וענבי, 2020). עוד נמצא כי רק כשליש מהציבור נתן אמון בראש הממשלה נתניהו בהקשר של תפקודו במשבר הקורונה (הרמן וענבי, 2021). הבחירות הרביעיות התקיימו אפוא באקלים דעות שונה בציבור. אקלים זה התפתח על רקע התמשכות המשבר הפוליטי, הניסיון המאכזב עם ממשלת החילופים של נתניהו וגנץ ומגפת הקורונה.

באופן מפתיע פחות אך מרשים למדי יש ראיות שבקרב הבוחרים והפוליטיקאים יש תהליך למידה: מספר הקולות שניתנו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה ירד במידה ניכרת בין בחירות לבחירות (בין הבחירות השלישיות לרביעיות ניכרה שוב עלייה מסוימת, ואולם היא קטנה בהשוואה לירידה לאורך שלוש הבחירות הראשונות). שינויים אלה נבעו הן מהתנהגות הבוחרים שנמנעו מלתת את קולם לרשימות קטנות, והן מהתנהגות הפוליטיקאים, שחברו לבריתות מפלגתיות (ראו מאמרו של שפירא בקובץ זה). דפוס שינוי דומה ניכר גם במספר הקולות הפסולים. מספר זה הלך וקטן בשלוש הבחירות הראשונות, ועלה שוב במעט בבחירות הרביעיות.

כצפוי מארבע מערכות בחירות רצופות, כשמדובר בערכי מדד ניידות הקולות (Pedersen, 1979), קיימת ירידה בין הבחירות הראשונות לבאות. ירידה זו מבטאת יציבות יחסית של העדפות הבוחרים בבחירות שפרק הזמן ביניהן מינימלי (לעומת בחירות אפריל 2019, הראשונות בסבב, שהתקיימו כארבע שנים לאחר הבחירות הקודמות). כמו כן בין שלוש מערכות הבחירות הראשונות (אפריל 2019, ספטמבר 2019, מרץ 2020) הייתה ירידה צפויה במספר הרשימות שהתמודדו, בשל פרישה של רשימות קיקיוניות ויצירת בריתות בין מפלגות כדי לעבור את אחוז החסימה. בשלוש מערכות בחירות אלה היה גם דמיון רב במספר הרשימות האפקטיבי (מדד שמשקלל את מספר הרשימות המיוצגות בכנסת יחד עם גודלן, ראו Laakso and Taagepera, 1979). מספר זה היה נמוך בהשוואה לעשורים האחרונים בשל ריכוז ההצבעה לשתי רשימות – הליכוד וכחול לבן. מספר המפלגות האפקטיבי הגבוה לאחר מערכת הבחירות הרביעית (מרץ 2021)

נבע מהפיצול במחנה מתנגדי נתניהו, והיה הגדול בהיסטוריה הפוליטית של ישראל ביחד עם בחירות 1999 (שבהן הייתה הצבעה מפוצלת בהשפעת חוק הבחירה הישירה לראשות הממשלה).

לוח 2 משווה את הישגי הרשימות בארבע ההתמודדויות הרציפות בשלושה היבטים: מספר הקולות שקיבלו, שיעור הקולות מכלל הקולות הכשרים ומספר המושבים בליכוד ניכרת "נרנדה" בתמיכה עם ירידה ניכרת במועד הבחירות השני – ספטמבר 2019 (אם לוקחים בחשבון את "בליעת" כולנו וזהות), עלייה במועד השלישי (מרץ 2020) ושוב ירידה במועד הרביעי (מרץ 2021). בכחול לבן ניכרה יציבות יחסית בתוצאות שלוש מערכות הבחירות הראשונות וירידה ברביעית, עם התפרקותה של הברית לרכיביה. ש"ס ויהדות התורה שמרו על יציבות יחסית בארבע מערכות הבחירות. התמיכה במפלגות הימין הדתי לאומי, ובעיקר מספר חברי הכנסת שלהן, נשחקו בשלוש מערכות הבחירות הראשונות, אבל במערכת הבחירות הרביעית הן זכו לעדנה מחודשת, שהתבטאה הן במספר הקולות והן במספר המושבים, על חשבון הליכוד ומעט גם על חשבון שתי המפלגות החרדיות. כל זה לא מנע את זכייתה של מפלגת תקווה חדשה של ג'דעון סער בשיעור קולות ובמספר מושבים דומה לזה שאיבד הליכוד במערכת הבחירות הרביעית בהשוואה לבחירות הקודמות. ישראל ביתנו התחזקה מאוד לאחר שהמציאה את עצמה מחדש לאחר הבחירות הראשונות, ואולם במערכות הבחירות הבאות איבדה חלק מתמיכה נוספת זו. מרצ והעבודה – שהתמיכה בהן נשחקה בשלוש מערכות הבחירות הראשונות – התאוששו במערכת הבחירות הרביעית. התאוששות זו באה על חשבון מפלגות המרכז, על רקע האכזבה מהפילוג בברית כחול לבן והצטרפות חוסן ישראל לממשלה. המפלגות הערביות וחד"ש, מצידן, הגדילו את התמיכה בהן ואת הייצוג שלהן כשבמערכות הבחירות השנייה והשלישית התמודדו יחד ברשימה המשותפת. במערכת הבחירות הרביעית, לאחר התפרקותה של הברית, הן חזרו לאותה נקודה נמוכה יחסית שבה התחילו בבחירות הראשונות בסבב.

ניתוח אקולוגי של תוצאות הבחירות לפי יישובים, על סמך נתוני ועדת הבחירות המרכזית, מצביע על דפוסי הצבעה עקביים למפלגות בסבב בחירות זה. בהתייחס לאשכול החברתי-כלכלי שיישובים משתייכים אליו,¹ שיעור התמיכה הגבוה

1 האשכול החברתי-כלכלי הוא מדד של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שמבוסס על מאפייני האוכלוסייה בכל יישוב לפי משתנים כגון שכר וחעסוקה, השכלה ורמת חיים. חשוב לציין כי כשמדובר ביישובים יהודיים מדד זה נמצא במחאס גבוה עם משתנים של דתיות ודתיות.

ביותר לליכוד היה ביישובים בדירוג חברתי-כלכלי בינוני (4-6). לעומת זאת, שיעור התמיכה בכחול לבן (ובבחירות האחרונות גם ביש עתיד) היה גבוה ביותר באשכולות הגבוהים (בדירוג 8-10). באשכולות הנמוכים ביותר (1-3) היה הבדל בין היישובים הערביים ליהודיים: ביישובים הערביים בלטה ההצבעה למפלגות הערביות (הרשימה המשותפת, חד"ש-תע"ל, רע"ם-בל"ד במערכות הבחירות השונות), וביישובים היהודיים, שבהם ריכוז גבוה של אוכלוסייה חרדית (כולל ירושלים, בני ברק, בית שמש, מודיעין עילית וביתר עילית), בלטה הצבעה למפלגות החרדיות, יהדות התורה וש"ס (הופמן-דישון, 2019א, 2019ב, 2020).

המחקר הסוציולוגי והפוליטי בישראל מדגיש את הקשרים החזקים בין מעמד כלכלי-חברתי, עדתיות ורמת הדתיות בקרב יהודים, אם כי על התרומה של כל אחד ואחד מהם לדפוסי ההצבעה של הבוחרים הדעות חלוקות.² מאמרם של לוי, רוזנטל וספורטא בקובץ מציג מחקר מעודכן בנושא זה. הוא מדגיש את ההצטלבות בין מיקומים חברתיים ומנתח את הדינמיקה שלהם, בדגש על הצבעה של מזרחים לכחול לבן.

השינויים בשיעורי ההצבעה בין מערכות הבחירות חלו בעיקר באשכולות הנמוכים. בין מערכת הבחירות הראשונה לשנייה הגידול העיקרי במספר המצביעות והמצביעים היה בחברה הערבית, שהתבטא בעיקר באשכולות 1 ו-2, הנמוכים ביותר (הופמן-דישון, 2019ב). עלייה זו התרחשה בעקבות הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת, והתחושה בציבור הערבי כי הוא יכול להשפיע על תוצאות הבחירות (עוד על כך ראו במאמרם של נבות, סויד וח'לאילה בקובץ זה). במערכת הבחירות השלישית, במרץ 2020, נבעה העלייה בשיעור ההצבעה משינוי באשכולות 1-4. אלו כוללים הן יישובים ערביים והן יישובים יהודיים ברמה חברתית-כלכלית נמוכה, בכללם יישובים בפריפריה (הופמן-דישון, 2020). גם עיקר הירידה בהשתתפות בבחירות הרביעיות התחוללה באשכולות הנמוכים. עם זאת הדפוס הידוע של מתאם בין מעמד כלכלי-חברתי ואחוז הצבעה התקיים לכל אורך בחירות 2019-2021, כשיעור ההצבעה הגבוה ביותר היה באשכולות 10-8.

לוח 2
הישגיהן של רשימות המועמדים בארבע מערכות הבחירות 2019-2021

תוצאות הבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2022)				תוצאות הבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020)				תוצאות הבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019)				תוצאות הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019)			
מושב	שיעור הקולות (ב-%)	קולות	שם הרשימה	מושב	שיעור הקולות (ב-%)	קולות	שם הרשימה	מושב	שיעור הקולות (ב-%)	קולות	שם הרשימה	מושב	שיעור הקולות (ב-%)	קולות	שם הרשימה
30	24.19	1,066,892	הליכוד	36	29.46	1,352,449	הליכוד	32	25.10	1,113,617	הליכוד	35	26.46	1,140,370	הליכוד
												4	3.54	152,756	כולנו
6	4.74	209,161	תקווה חדשה									0	2.74	118,031	זהות
9	7.17	316,008	ש"ס	9	7.69	352,853	ש"ס	9	7.44	330,199	ש"ס	8	5.99	258,275	ש"ס
7	5.63	248,391	יהדות התורה	7	5.98	274,437	יהדות התורה	7	6.06	268,775	יהדות התורה	8	5.78	249,049	יהדות התורה
7	6.21	273,836	ימינה	6	5.24	240,689	ימינה	7	5.87	260,655	ימינה	5	3.70	159,468	איחוד מפלגות הימין
6	5.12	225,641	הציונות הדתית									0	3.22	138,598	הימין החדש
				0	0.42	19,402	עוצמה יהודית	0	1.88	83,609	עוצמה יהודית				
7	5.63	248,370	ישראל ביתנו	7	5.74	263,365	ישראל ביתנו	8	6.99	310,154	ישראל ביתנו	5	4.01	173,004	ישראל ביתנו
8	6.63	292,257	כחול לבן	33	26.59	1,220,381	כחול לבן	33	25.95	1,151,214	כחול לבן	35	26.13	1,125,881	כחול לבן
17	13.93	614,112	יש עתיד												
7	6.09	268,767	העבודה	7	5.83	267,480	העבודה-גשר-מרצ	6	4.80	212,782	העבודה-גשר	6	4.43	190,870	העבודה
												0	1.73	74,701	גשר
6	4.59	202,218	מרצ					5	4.34	192,495	המחנה הדמוקרטי	4	3.63	156,473	מרצ
6	4.82	212,583	הרשימה המשותפת	15	12.67	581,507	הרשימה המשותפת	13	10.60	470,211	הרשימה המשותפת	6	4.49	193,442	חד"ש-תע"ל
4	3.79	167,064	רע"ם									4	3.33	143,666	רע"ם-בל"ד
0	1.47	64,752	רשימות אחרות	0	0.38	17,499	רשימות אחרות	0	0.97	43,095	רשימות אחרות	0	0.80	34,686	רשימות אחרות
120	100.0	4,410,052	סך הכול	120	100.00	4,590,062	סך הכול	120	100.00	4,436,806	סך הכול	120	100.00	4,309,270	סך הכול

מקורות: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020; ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021.

בלוח 3 אנו מנתחים את יחסי הכוחות הבין-גושיים בבחירות 2019–2021 לפי שתי אמות מידה. ראשית הזיהוי האישי – עם גוש נתניהו או נגד-נתניהו (וכן בלתי מזדהים); ושנית, הזיהוי האידאולוגי – ימין-דתיים מול מרכז-שמאל. ברוב הרשימות השיוך האישי והאידאולוגי לגושים הוא מובהק ומגובה בתפיסות רווחות ובהתנהגות פוליטיקאים. עם זאת, הסיווג של מפלגת ישראל ביתנו – שחקנית חשובה בכל ארבע מערכות הבחירות – ברור פחות. מצד אחד ניתן לטעון כי בבחירות הראשונות (אפריל 2019) שויכה המפלגה במובהק לגוש נתניהו; מצד שני אי-הצטרפותה לקואליציה בראשות נתניהו הפכה אותה למשויכת לגוש "אנטי-נתניהו", בוודאי בעיני נתניהו. לכן בחרנו לשייך אותה לגוש הבלתי מזדהים, בבחינת קל וחומר, כשגם בלעדית זכה גוש נתניהו בתמיכת רוב הבוחרים בבחירות אלו. במערכות הבחירות השניות והשלישיות היה הקו העקבי והנוקשה של ישראל ביתנו קריאה לממשלת אחדות ולא להחלפת נתניהו, ולכן גם בבחירות אלה אנו מסווגים אותה כלא מזדהה. שיוכה של ישראל ביתנו לגוש אנטי-נתניהו נעשה מובהק רק לקראת מערכת הבחירות הרביעית.

הדפוס הבולט והחשוב ביותר בנתונים הוא הירידה על פני ארבע מערכות הבחירות בתמיכה בגוש נתניהו, ובמקביל העלייה בכוחו של גוש הימין-דתיים. בין מערכת הבחירות הראשונה לשנייה נחלש גוש נתניהו והתחזק גוש אנטי-נתניהו והבלתי מזדהים במספר הקולות, באחוז הקולות ובמספר המושבים. לפחות חלק מהשינוי מקורו בהשתלבות כולנו בליכוד, שעל פי מחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES) כמעט שלא הביאה עימה תמיכה של מצביעי הרשימה בליכוד (INES, 2019-2021). מערכת הבחירות השלישית מתאפיינת בחזרה חלקית "הביתה" של מצביעי גוש נתניהו, ובזו הרביעית מסתמנת ירידה חדה בתמיכה בגוש זה, עלייה קלה בתמיכה בגוש מתנגדיו, ובייחוד עלייה בתמיכה במפלגות שסירבו להזדהות במובהק עם אחד מן הצדדים.

לעומת זאת, בכל מערכות הבחירות יש רוב מובהק של מצביעים ומושבים לגוש הימין-דתיים. מעניין לציין כי במחקרם של צויזנר ואח' בקובץ זה נמצא גם כי בכל הסבב של ארבע מערכות הבחירות חפף סדר היום של אתרי החדשות במידה רבה את סדר היום של הימין הפוליטי ושל האזרחים התומכים בו. העלייה בכוחו של גוש הימין הגיעה לשיאה בבחירות הרביעיות, במרץ 2021, כאשר מפלגות הימין והדתיים קיבלו 59% מהקולות ו-72 מושבים בכנסת. דווקא אז הורח

נתניהו מראשות הממשלה. ניתן לזהות אפוא שבמשך השנתיים נוצרה הבחנה הולכת וגדלה בין ההרכב של הגוש האישי לזה של הגוש האידאולוגי. ניתן לטעון כי דבקותו של רוב הימין בנתניהו היא שאפשרה באורח פרדוקסלי בסופו של דבר למחנה המיעוט של המרכז-שמאל להשתתף כשותף פריטי שווה ערך עם מפלגות מהימין בשתי הממשלות שהוקמו – ממשלת החילופים של נתניהו-גנץ וממשלת החילופים של בנט-לפיד. עוד ניתן לראות בתוצאה זו ביטוי לעוצמתה של הפרסונליזציה – וספציפית לעוצמתה של הפרסונה בנימין נתניהו – על פני הגושים, המפלגות והאידאולוגיה (והמאמרים בשער הראשון עוסקים בכך מזוויות שונות).

קיומן של בחירות ארבע פעמים בשנתיים והכישלון להקים ממשלה (או ממשלה מתפקדת לאורך זמן) מעידים על חוסר יציבות פוליטית אקוטית. ואולם אנחנו מזהים כי במקביל יש יציבות כדפוסי הצבעה למחנות הפוליטיים, יציבות יחסית בהשתתפות בבחירות ויציבות בגושים האישיים והאידאולוגיים בשלוש מערכות הבחירות הראשונות (לוח 3). רק בבחירות הרביעיות, עם ההבחנה המתרחבת בין הגושים האידאולוגיים והאישיים, התחולל שינוי, שנבע בעיקר מהמפלגות שלא הזדהו מבחינה אישית עם נתניהו ומפלגות מהימין האידאולוגי, שהתנגדו לנתניהו. שינוי זה התאפשר הודות לתנודתיות הגבוהה של המפלגות והבריתות ביניהן. החלק הבא ממקם את התקופה שאנו דנים בה במסגרת היסטורית ותאורטית רחבה יותר.

לוח 3
יחסי הכוחות הבין-גושיים בארבע מערכות הבחירות 2019-2021,
לפי גוש אישי ולפי גוש אידאולוגי

הגוש	קולות	שיעור הקולות (ב-%)								מושבנים בכנסת			
		הכנסת 21-ה (אפריל 2019)	הכנסת 22-ה (ספטמבר 2019)	הכנסת 23-ה (מרץ 2020)	הכנסת 24-ה (מרץ 2021)	הכנסת 21-ה (אפריל 2019)	הכנסת 22-ה (ספטמבר 2019)	הכנסת 23-ה (מרץ 2020)	הכנסת 24-ה (מרץ 2021)				
לפי תמיכה אישית*													
נתניהו	2,216,547	2,056,855	2,239,830	1,856,932	51	46	49	42	60	55	58	52	
אנטי-נתניהו	1,810,332	2,026,702	2,069,368	2,082,351	42	46	45	47	55	57	55	57	
בלתי מזדהים אישית	247,705	310,154	263,365	440,900	6	7	6	10	5	8	7	11	
אחרים קיקיוניים	34,686	43,095	17,499	29,869	1	1	0	1	0	0	0	0	
סך הכול	4,309,270	4,436,806	4,590,062	4,410,052	100	100	100	100	120	120	120	120	
לפי מחנה אידאולוגי**													
ימין-דתיים	2,389,551	2,367,009	2,503,195	2,588,299	55	53	55	59	65	63	65	72	
מרכז-שמאל	1,810,332	2,026,702	2,069,368	1,757,001	42	46	45	40	55	57	55	48	
בלתי מזדהים אידאולוגית	74,701	0	0	34,883	2	0	0	1	0	0	0	0	
אחרים קיקיוניים	34,686	43,095	17,499	29,869	1	1	0	1	0	0	0	0	
סך הכול	4,309,270	4,436,806	4,590,062	4,410,052	100	100	100	100	120	120	120	120	

* גוש נתניהו כלל באפריל 2019 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, איחוד מפלגות הימין, כולנו, הימין החדש וזהות; בספטמבר 2019 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ימינה ועוצמה יהודית; ב-2020 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ימינה, ישראל ביתנו, ועוצמה יהודית; ב-2021 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ימינה, ישראל ביתנו ועוצמה יהודית. וב-2021 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ישראל ביתנו, תקווה חדשה, ימינה והציונות הדתית.

גוש אנטי-נתניהו כלל באפריל 2019 את כחול לבן, חד"ש-תע"ל, מפלגת העבודה, מרצ ורע"ם-בל"ד; בספטמבר 2019 את כחול לבן, הרשימה המשותפת, העבודה-גשר והמחנה הדמוקרטי; ב-2020 את כחול לבן, הרשימה המשותפת והעבודה-גשר-מרצ; וב-2021 את יש עתיד, כחול לבן, העבודה, ישראל ביתנו, הרשימה המשותפת, תקווה חדשה, מרצ והכלכלית החדשה.

גוש הבלתי מזדהים אישית כלל באפריל 2019 את ישראל ביתנו וגשר; בספטמבר 2019 וב-2020 את ישראל ביתנו; וב-2021 את ימינה ורע"מ.

הקטגוריה "אחרים קיקיוניים" כוללת את הרשימות שזכו ב-0.33% מהקולות הכשרים או פחות.

** גוש הימין-דתיים כלל באפריל 2019 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, איחוד מפלגות הימין, כולנו, הימין החדש, ישראל ביתנו וזהות; בספטמבר 2019 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ימינה, ישראל ביתנו, ועוצמה יהודית; ב-2020 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ימינה, ישראל ביתנו ועוצמה יהודית. וב-2021 את הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, ישראל ביתנו, תקווה חדשה, ימינה והציונות הדתית.

גוש המרכז-שמאל כלל באפריל 2019 את כחול לבן, חד"ש-תע"ל, מפלגת העבודה, מרצ ורע"ם-בל"ד; בספטמבר 2019 את כחול לבן, הרשימה המשותפת, העבודה-גשר והמחנה הדמוקרטי; ב-2020 את כחול לבן, הרשימה המשותפת והעבודה-גשר-מרצ; וב-2021 את יש עתיד, כחול לבן, העבודה, הרשימה המשותפת, מרצ ורע"מ.

גוש הבלתי מזדהים אידאולוגית כלל באפריל 2019 את גשר; וב-2021 את הכלכלית החדשה.

ג. משבר המפלגות, פרסונליזציה גואה ומערכת המפלגות

המפלגות בישראל נמצאות במשבר זה כמה עשורים (קורן, 1998). במחקרים השוואתיים נמצא כי משבר זה עמוק ממשברים דומים שעוברות מפלגות בדמוקרטיה אחרות. כמעט

בכל מקום בעולם הדמוקרטי ירדו המפלגות מגדולתן בהשוואה לתור הזהב שלהן, שמוזהה כשנות החמישים והשישים של המאה ה-20. עם זאת יש דמוקרטיה שבהן הקשר של המפלגות עם החברה נחלש רק במעט, ואפשר לטעון כי הן הסתגלו לנסיבות הפוליטיות, החברתיות, הכלכליות, התרבותיות והטכנולוגיות, המשתנות בקצב הולך וגובר. לצידן יש דמוקרטיה שבהן המפלגות נחלשו מאוד, בכללן ישראל. בישראל זוהתה ירידה חדה בקשר של המפלגות עם מי שאמורים לתווך בינן ובין החברה: מספר החברים בהן קטן, נוכחותן בשלטון המקומי ירדה, ונחלש הקשר שלהן עם קבוצות אינטרס. כשמדובר בקשר ישיר עם הבוחרים, נמצאו ירידות חדות בשיעור המזדהים עם המפלגות וגם בהשתתפות בבחירות (אם כי בשנים האחרונות נרשמה התאוששות במרכיב זה), וגם עלייה בניידות הקולות (שינוי הצבעה בין בחירות לבחירות) ובעלייתן (ועל פי רוב גם נפילתן) של מפלגות חדשות (אריאן ושמיר, 2001; קניג וטוטנאור, 2017; Rahat and Kenig, 2018).

במקביל לירידת המפלגות זוהתה עלייה בחשיבותם של הפוליטיקאים כחידים, כלומר פרסונליזציה של הפוליטיקה (אריאן ושמיר, 2001; רהט, 2019; Rahat and Kenig, 2018; and Sheaffer, 2007). זו התבטאה בין היתר בעליית מפלגות אישיות ובהתחזקות המנהיגים במפלגות אחרות על חשבון המפלגה; בסיקור תקשורתי שמדגיש יותר ויותר את הפוליטיקאים ופחות ופחות את המפלגות; במסרים הישירים שפוליטיקאים שולחים לציבור, בעיקר ברשתות החברתיות, תוך עקיפת המפלגה (זמיר ורהט, 2019); בדפוסי התנהגות עצמאים יותר של פוליטיקאים תוך הבלטה אישית שלהם; וכן בעליית חשיבותו של המנהיג בשיקוליהם של הבוחרים למי להצביע (רהט, 2019).

כפי שמראה רהט במאמרו בקובץ, במערכות הבחירות של 2019-2021 המשיכה מגמה זו ואף הגיעה לשיאים חדשים הן בהתנהגות הפוליטיקאים והן בהתנהגות הבוחרים. מאז 1999, לאחר כל מערכת בחירות, שואל מחקר הבחירות הישראלי (INES, d.y.) את המרוויינים על מה לדעתם היו הבחירות. מהנתונים (ראו לוח 8 במאמרו של רהט בקובץ זה) עולה בבירור ייחודו של סבב בחירות זה,

כש־50% ויותר מהמשיבות ומשיבים אמרו שהבחירות היו בעיקר על נתניהו, כלומר הם ראו את הבחירות כמונחים אישיים. בכל מערכות הבחירות הקודמות פירשו רבים יותר את הבחירות כמונחים של נושאי מחלוקת. זאת ועוד, עצם התרחשותן של ארבע מערכות בחירות בתכיפות זו והאופן שבו התנהל המשא ומתן בין המפלגות שנבחרו לכנסת על הקמת הקואליציה (או מניעתה) מעידים על הבולטות של הפוליטיקה האישית על חשבון זו המפלגתית. פעמיים כשל הניסיון להקים ממשלה; בפעם נוספת הוקמה ממשלת חילופים שהיא מוסד חדש וייחודי, פרסונלי במהותו (שהחזיקה מעמד עם כינונה ב־2020 רק חודשים אחדים); ובפעם הרביעית, אך כפסע היה בין הצלחה ובין עוד כישלון בהרכבת ממשלה. לא חלוקת משרות, לא פערים אידאולוגיים וגם לא שיקולים מפלגתיים קצרי או ארוכי־טווח יכולים להסביר זאת, אלא בעיקר שיקולים אישיים: בראש ובראשונה של בנימין נתניהו, ראש הממשלה המכהן במשך המשבר, אך גם של השחקנים האחרים, בעיקר ביחס אליו. בקיצור, אלמלא הרמה הגבוהה של הפוליטיקה האישית – שנתניהו עצמו תרם לה ביותר מעשר שנות שלטונו הרצוף מאז 2009 – אירוע זה לא היה מתרחש.

בנקודה זו חשוב להדגיש כי בניגוד לתפיסות רווחות, פרסונליזציה אינה מביאה בהכרח לידי ריקון הפוליטיקה ממשמעות ערכית. כמו מפלגות, גם אישים יכולים להיות נשאים וסמנים של רעיונות ואידאולוגיות, מה שלביא ואח', במאמץ בקובץ זה, מכנות "פרסוניפיקציה". מהמאמר עולה כי בישראל אכן התחוללה פרסוניפיקציה כאשר תמיכה בנתניהו או התנגדות לו היו קשורות חזק ובאופן מובהק לערכי הדמוקרטיה. באותו הקשר אפשר גם לומר כי למרות הפרשנות האישית של הבחירות – הן בקרב הציבור והן בקהילה הפוליטית – אין משמעות הדבר כי הבחירות התנהלו בחלל ריק מבחינת מדיניות וערכים בכלל, ובנוגע לעתידה של הדמוקרטיה בישראל בפרט. עוד נדון בכך בהמשך הדברים.

זאת ועוד, אם בעבר, עד המהפך של 1977, התאפיינה מערכת המפלגות בהיותה מערכת של מפלגה דומיננטית, ולאחר מכן, עד שנות התשעים של המאה ה־20, היא הייתה מערכת תחרותית דו־קוטבית, מאז מאופיינת מערכת המפלגות בעיקר בחוסר יציבות (אריאן ושמיר, 2001; Hazan, 2021; Shamir, 2016). קטגוריזציה זו קשורה קשר הדוק לירידת המפלגות ועליית הפרסונליזציה, והסבב של ארבע מערכות הבחירות בשנים 2019–2021 מאשש, מדגים ומחזק אותה. כיום המושג

המתאים לתיאור מערכת המפלגות – התקף משנות התשעים של המאה ה-20 – הוא התרופפות (dealignment), מושג שמקורו במודל פונקציונלי המערך מפלגות ומערכות מפלגתיות על פי הרלוונטיות שלהן לחברה ולפוליטיקה. מצב של התרופפות במערכת המפלגות מאופיין בתנודתיות בתוצאות הבחירות ובהיותן לא צפויות, וכן בהיחלשותן של המפלגות כמוסדות והן של הקשרים בינן ובין הבוחרים. במערכת מפלגות כזאת לא יכולה להיווצר מפלגה דומיננטית, גם אם לעיתים התוצאה המתקבלת היא רשימה גדולה בפער גדול מזו שבאה אחריה, כמו למשל בבחירות 2003, שבהן זכה הליכוד ב-38 מושבים, והמפלגה הבאה בגודלה הייתה העבודה עם 19 מושבים בלבד (אריאן ושמיר, 2004). בשלוש מערכות הבחירות שהתקיימו ב-2019 וב-2020 נבחרו שתי רשימות גדולות דומות בגודלן – כחול לבן והליכוד – וגם התחרות הבין-גושית הייתה צמודה. ואולם ברית כחול לבן התפצלה לאחר הבחירות של 2020, ובעקבות מערכת הבחירות הרביעית, ב-2021, שב הליכוד להיות המפלגה הגדולה בהפרש ניכר מהמפלגה הבאה אחריו, יש עתיד.

מערכת מפלגתית רופפת, שהמאפיין העיקרי שלה הוא חוסר יציבות, היא מערכת "לא מערכתית", כלומר ללא מבנה יציב שמכתיב את אופי יחסי הגומלין בתוכה. לא רק שמערכת המפלגות נראית שונה לאחר כל בחירות ובחירות (למעט שלוש מערכות הבחירות בשנים 2019-2020), אלא שגם זהות המפלגה הגדולה, כשיש כזאת, איננה קבועה (הליכוד, קדימה). כך, אף שאחת משתי המפלגות הגדולות ביותר הייתה תמיד הליכוד (חוץ מאשר בשנת 2006), המפלגה שמשמאלה השתנתה כמעט מדי מערכת בחירות: קדימה (2009), יש עתיד (2013), המחנה הציוני (2015), כחול לבן (2019-2020), ושוב יש עתיד (2021).

שיטת הבחירות הארצית-יחסית הנהוגה בישראל מאפשרת חוסר יציבות זה. שיטה זו מציבה חסמים נמוכים על כניסה למערכת ומקילה על הקמתן של רשימות חדשות (אף שמאז תחילת שנות התשעים הועלה אחוז החסימה פעמים אחדות). אי-היציבות בהתנהגות הבוחרים והפוליטיקאים כאחת קשורה לחוסר האמון של הבוחרים במפלגות והניכור מהן, ולהיחלשותן כמקור להזדהות וכמוסדות פוליטיים וחברתיים. לצד שינוי זה, מתעצמת הפרסונליזציה. פוליטיקאים תורמים למגמה זו כאשר יותר ויותר מהם עוברים בקלות יחסית ממפלגה למפלגה, מקימים מפלגות חדשות ומשנים את הבריתות שבמסגרתן הם רצים לכנסת. בוחרות

ובחרים רבים משנים את הצבעתם מבחירות לבחירות ותומכים במפלגות חדשות שרובן לא יאריכו ימים, ובמשך הזמן מגמה זו מתגברת. אפילו הערכים הנמוכים יחסית של ניירות הקולות בין שלוש מערכות הבחירות הרצופות ב־2019 ו־2020 (ראו לוח 1) אינם נמוכים בהשוואה למידת ניירות הקולות בבחירות הנערכות בהפרשי זמן גדולים יותר במדינות אחרות (Shapira and Rahat, 2021).

מתוך 13 מפלגות "ותיקות" (כאלה שנוסדו לפני שנת 1992), רק שבע שרדו משנת 1992³, וחלקן בעוגה האלקטורלית הצטמק. בבחירות 2019–2020 חלקן מפלגות אלו פחות מ־70 מושבים. מהשוואת כוחן של שבע מפלגות אלה בבחירות 1992 לבחירות 2021 עולה כי רובן שמרו פחות או יותר על כוחן, או אף התחזקו במידת מה. עיקר הירידה בכוחן המצרפי נבע מקריסתה של מפלגת העבודה ומהיחלשותה של מרצ (קניג ורהט, בהכנה). מקרב המפלגות החדשות יחסית בולטות מאז שנות האלפיים, ובפרט מאז 2006 (עם היווסדות קדימה), מפלגות מרכז. כך גם בבחירות 2019–2021 הצליחו מפלגות מרכז, צעירות (יש עתיד) וצעירות מאוד (חוסן ישראל), וכמובן החיבור ביניהן בכחול־לבן לזכות בהישגים אלקטורליים גבוהים.

אף שמבחינה מפלגתית מפגינה מערכת המפלגות הישראלית התרופפות וחוסר יציבות עם מעברים של קולות ופוליטיקאים בין מפלגות (קניג וטוטנאור, 2017; Nikolenyi, 2020), בכל האמור בגושים ניכרת יציבות (Hazan, 2021). יציבות זו באה לידי ביטוי בגודל של שני המחנות הפוליטיים – גוש הימין־דתיים מכאן, וגוש השמאל־מרכז מכאן, אם כי בתוך כל גוש יחסי הכוחות משתנים על פני מערכות בחירות, בכלל זה בארבע מערכות הבחירות ב־2019–2021 (ראו לוח 2 למעלה). חלוקה דיכוטומית זו היא החשובה במונחים פוליטיים, והיא גם באה לידי ביטוי מזוקק בסבב בחירות זה. עם הזמן נעשו הגושים חשובים יותר מהמפלגות (אריאן ושמיר, 2001). ההזדהות הגושית במונחים של ימין ושמאל נהפכה לנחלת הכלל (שם), ומאז שהתפרקה מערכת המפלגות הדומיננטית, ההזדהות הגושית החליפה את ההזדהות המפלגתית שהורים מעבירים לילדיהם בתהליך הסוציאליזציה הפוליטית (Ventura, 2001).

ממשלת השינוי שהוקמה בסוף הסבב של 2019–2021 הייתה מורכבת מאוד מבחינה זהותית ואידאולוגית, לא פחות ואף יותר מהאופוזיציה המתנגדת לה. הדבר שליכד אותה הוא ההתנגדות לנתניהו ולתרבות השלטונית שהביא, לפחות מאז ניצחנו הגדול ב-2015. אין מדובר בהתנגדות שעניינה מדיניות וערכים, שכן לחלק ממרכיבי הקואליציה תפיסה דומה לזו של נתניהו בנוגע למאזן בין הממד היהודי לזה הדמוקרטי, מעמדה של מערכת המשפט, ובוודאי בנוגע לתפיסות בנושאי חוץ וביטחון. מפלגות ימין בקואליציה החדשה הפגינו תפיסות של שמרנות שיפוטית (שמשמעה התערבות מוגבלת בפעולות של גופי השלטון ופסיקות שמרניות) וביטאו זהות לאומית-יהודית ועמדות ניציות בעניין שטחי יהודה ושומרון לא פחות ואף יותר מהליכוד. אין אפוא עדות משכנעת יותר לפרסונליזציה הקיצונית של הפוליטיקה הישראלית מקואליציה זו, שכן הפרסונליזציה היא שהביאה לכינונה. בה בעת, רק שבירת ההיגיון הפוליטי-אידאולוגי שהיא ביטאה איפשר יציאה זמנית מהמבוי הסתום של ארבע מערכות הבחירות הרצופות.

לעומת הטענה בדבר יציבות גושית, יש המתייחסים למרכז, שהתפתח וגדל משנות האלפיים, כגוש שלישי ומובחן המוגדר במונחי השסע המרכזי של הפוליטיקה הישראלית בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני (Yaker and Tessler, forthcoming). לפי פרשנות זו לא נכון לדבר על יציבות גושית. סוגיה זו קשורה גם לשאלה אם לצד ההתרופפות (dealignment) עברה מערכת המפלגות הישראלית "היערכות מחדש" (realignment) (אריאן ושמיר, 2001, 2004; Shamir, 2016). המושג של היערכות מחדש נובע ממודל השסע החברתי, המקשר בין המערכת המפלגתית לשסעים בחברה, וכרוך בשינויים מהותיים בכוחן של הקואליציות המפלגתיות ובבסיסים האידאולוגיים והחברתיים שלהן. לתפיסתנו, במערכת המפלגות הישראלית התרחשה היערכות מחדש אחת בלבד – המהפך של 1977 – שהתגבשה במחצית הראשונה של שנות השמונים, ושיררה וקיימת עד היום. התרופפותה של מערכת המפלגות התמזגה בהיערכות מחדש זו, וביחד הן מגדירות אותה. היערכות זו היא במהותה סביב שסע עמוק ורב-ממדי של זהות קולקטיבית, שכורך יחדיו דילמות מדיניות וערכים ובסיס סוציולוגי של דפוסי ההצבעה.

לשסע הזהות הקולקטיבית ממד חיצוני וממד פנימי. הממד החיצוני מתייחס לגבולות הגאוגרפיים וליחסים של ישראל עם העולם בכלל ועם העולם הערבי

והפלסטינים בפרט, והוא מתבטא בסכסוך הישראלי-הפלסטיני, בתהליך השלום ובסוגיות של סיפוח, פשרה טריטוריאלית ומדינה פלסטינית. הממד הפנימי של הזהות הקולקטיבית מגדיר את המשותף לקהילה מבפנים ונוגע למשמעותן של הציונות, הלאומיות, האזרחות, יחסי דת-מדינה והמתח שבין מדינה יהודית למדינה דמוקרטית (Shamir and Arian, 1999). מתוך שני ממדי המחלוקת, הממד החיצוני – הטריטוריאלי והביטחוני – דומיננטי יותר בשסע הפוליטי. לאומיות ודתיות הם האדנים הסוציולוגיים העיקריים של השסע, ובמידה פחותה עדתיות ומעמד בקרב יהודים. מובן מאליו כי היערכות זו איננה קפואה, אלא דינמית. דוגמה לכך ניתן לראות במחקרם של לוי, רוזנטל וספורטא בקובץ זה, שמצביע על שינויים בבסיס העדתי והמעמדי של ההצבעה. יקטר וטסלר (Yakter and Tessler, forthcoming) הצביעו על שינויים והבדלים בעמדות מדיניות על רקע המציאות המשתנה, בהדגישם את היווצרותה של קבוצת בוחרים שהם מכנים "יונים סקפטיות". חברי קבוצה זו מוכנים בעיקרון לפשרות טריטוריאליות, אך אינם רוכשים אמון לצד הפלסטיני. הם המרכז הפוליטי.

לדידנו, השינויים החשובים על פני זמן הם צבירת התנופה והחשיבות של הממד הפנימי מול הממד החיצוני בשסע הזהות הקולקטיבית, ושינוי הדגש בממד הפנימי – כשהיחס לדמוקרטיה תופס את הבכורה על פני דת ומדינה (שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017; Talshir, forthcoming). שינויים אלה באים לידי ביטוי בשיח הציבורי, בדיונים בכנסת, ביוזמות חקיקה ובחוקים שאומצו; והם באו לידי ביטוי בולט בייחוד בסכב הבחירות הנוכחי. בשאלה בסקרי INES (2019–2021) שלאחר הבחירות על מה היו הבחירות, נמצא כי בבחירות ספטמבר 2019, מרץ 2020 ומרץ 2021 דירג ציבור הבוחרים את היחס לדמוקרטיה כנושא הראשון בנושאי המחלוקת. נחזור לסוגיה זו בהמשך הדברים.

ד. רפורמות מוסדיות: ממשלת החילופים וה"חוק הנורווגי"

המשבר הפוליטי, שהתבטא בעריכת בחירות תקופות, הוליד רפורמות מוסדיות יוצאות דופן. לנוכח היעדר האמון בין נתניהו לגנץ, עוגן ההסדר להקמת ממשלת רוטציה לאחר הבחירות השלישיות – שיכול היה להיות מעוגן בהסכם קואליציוני בלבד (כפי שהיה בישראל בשנים 1984–1988 בממשלת שמיר-פרס וכפי שהתרחש באירלנד

בשנת 2020) – בחוקי היסוד של מדינת ישראל, ובראש ובראשונה בחוק-יסוד: הממשלה.⁴ חשוב לציין כי אין זה המקרה הראשון שבו הנושאים ונותנים על הקמת הממשלה משנים חוקי יסוד לצרכים פוליטיים מיידיים, ראויים יותר או פחות. זה ביטוי נוסף לתרבות הפוליטית בישראל של חוסר כיבוד הסדרים חוקתיים (חוקי היסוד הם החוקה בהתהוות), חלק ממה ששפרינצק (1986) כינה תרבות של אי-לגליזם. מדובר בתפיסה שאינה שוללת בהכרח את שלטון החוק ואת הנובע ממנו, אך אינה רואה בו עיקרון עליון, אלא נוהג שאפשר גם שלא לנהוג לפיו. לטענתו של שפרינצק הלכי רוח אלה רווחו בישראל עוד לפני קום המדינה, והם נטועים במסורת הפוליטית שהתפתחה בגולה, של הישרדות מול שלטון עוין.

על האפשרות הקיימת להקים ממשלה שבראשה ראש ממשלה יחיד, נוסף סוג חדש של ממשלה: ממשלת חילופים. ממשלה זו מבוססת על חלוקת עוצמה שווה שבאה לידי ביטוי בחלוקת הזמן בראשות הממשלה ובהרכב הממשלה ואפילו בוועדות השרים. הסדר זה מתבטא בכמה רכיבים: (א) יש בה, נוסף על ראש הממשלה, ראש ממשלה חלופי שאמור להחליף את ראש הממשלה המכהן במסגרת רוטציה המעוגנת בחוק ואינה נחשבת לחילופי ממשלה. במילים אחרות, ראש הממשלה החלופי מקבל את אמון הכנסת בהצבעת ההסמכה שבה מקבל ראש הממשלה את אמון הכנסת, והוא אינו זקוק להצבעת הסמכה נוספת עם כניסתו לתפקיד. (ב) זיהוי של כל שר וסגן שר בממשלה כבעל זיקה עם אחד משני אלו, כשהאפשרות למנות ולפטר שרים וסגני שרים נתונה בידי ראש הממשלה וראש הממשלה החלופי רק בנוגע לבעלי הזיקה אליו בלבד. (ג) הבטחה של חלוקה פריטטית של הממשלה אפילו כשאינן שוויון מבחינת מספר השרים המזוהים עם ראש הממשלה או עם ראש הממשלה החלופי. (ד) בשיקוף נאמן של אי-האמון בין הצדדים, החוק מונע את החלפת הממשלה ללא בחירות בידי אחד משני ראשי הממשלה, ואף קובע כללים נוספים שנועדו למנוע הפרה של הסכם הרוטציה.

ממשלת החילופים בראשות נתניהו (הממשלה ה-35, כשגנץ כיהן כראש ממשלה חלופי) לא שרדה בעקבות אי-העברת תקציב המדינה (ראו פירוט במאמר הבא של רהט ושמיר בקובץ זה), ואולם המבנה החוקתי החדש נותר בעינו ושימש

לאחר בחירות 2021 להקמת ממשלת חילופים נוספת. הפעם נקבע כי בנט (שעמד בראש רשימה שקיבלה שבעה מנדטים) יהיה ראש הממשלה, ואילו ראש הממשלה החלופי יהיה לפיד. הפלטפורמה שהוכנה כדי לאפשר לנתניהו להמשיך לשלוט שימשה את יריביו לא רק כדי לתפוס את ראשות הממשלה, אלא גם כדי לאזן את יחסי הכוחות האידאולוגיים בתוך הממשלה ולכוון מנגנון שיאלץ את הצדדים לשקול את מעשיהם היטב לפני שיפילו את הממשלה.

בו בזמן, ובעיקר כדי לספק צרכים פוליטיים, הורחב החוק הידוע כ"חוק הנורווגי", המאפשר לשרים ולסגני שרים להתפטר מהכנסת ולפנות את מקומם לחברי כנסת נוספים מרשימתם, תוך ערובה שאם יתפטרו או יפוטרו מהממשלה, יחזרו לתפוס את מקומם כחברי כנסת.⁵ החוק נתפר לפי צורכיהן של מרכיבות הקואליציה הן עם הקמת ממשלת החילופים של נתניהו וגנץ והן עם זו של בנט ולפיד, וככזה הוא כולל מכסות מורכבות של שרים מתפטרים שנגזרות ממספר המושבים שיש לכל מפלגה.

מעניין ששני כללים אלו – שמקורם בצורך פוליטי בתנאי חוסר אמון קשים בין הצדדים – חוללו שינוי במבנה המשטר בישראל לכיוון שהוא דווקא רצוי וראוי. גם אם המבנה הקיים של ממשלת החילופים רעוע, וגם אם "החוק הנורווגי" הוא טלאי על טלאי, שניהם מכוונים לשינויים שיש בהם ברכה לפוליטיקה הישראלית במצבה הנוכחי. ממשלת החילופים היא כפי הנראה הנתיב הכמעט בלעדי (ואולי העדיף על פני כל יתר החלופות) לכינון ממשלה במצב הפוליטי המקוטב והמושוע. זאת ועוד, היא כוללת מרכיבים משני מחנות ניצים ומאלצת אותם למשול יחדיו. בכך היא יוצרת מבנה של ממשל הסכמי שעומד אל מול הקו הרובני-פופוליסטי שאפיין את כהונת ממשלת נתניהו הרביעית (2015-2020) ואת סבב הבחירות של 2019-2021. יש בה את כל היסודות שזוהו עם הסדר הסכמי (Lijphart, 2012): וטו הדדי, אוטונומיה לכל מחנה פוליטי, וחשוב מכול – חלוקת עוצמה מעבר להיגיון הרובני. החוק הנורווגי החלקי, שבשיח הציבורי נתפס ככזה שנועד "לספק ג'ובים" לעוד פוליטיקאים, הוא צעד נכון לדעתם

5 מדובר בתיקון לחוק-יסוד: הכנסת, שנחקק ב-16 ביוני 2020. חוק זה אומץ בעבר כהוראת שעה והופעל לראשונה במהלכה של הכנסת ה-20 (2015-2019).

של מומחים המכירים בכך שהכנסת קטנה מכדי למלא את תפקידה, בייחוד את הפיקוח על הרשות המבצעת (פרידברג ואטמור, 2013).

ה. טוב הבחירות של 2019-2021 ומשבר הדמוקרטיה בישראל

במדע המדינה בחירות נחשבות מכשיר מרכזי של הדמוקרטיה (Powell, 2000), ולכן הן מתאימות במיוחד לבחינת מצבן של דמוקרטיות, בוודאי בעידן שבו משבר הדמוקרטיה נדון בהרחבה,

וטענות בדבר נסיגה דמוקרטית נשמעות ברמה. טענה זו נכונה על אחת כמה וכמה כשמדובר בסבב של ארבע מערכות בחירות בשנתיים. אפיזודה זו בהיסטוריה הפוליטית של ישראל היא של משבר רב-ממדי שהוא בר-זמנית משבר פוליטי, משבר חוקתי ומשבר משילות. הרקע למשבר הוא התהליך של עליית הפוליטיקה האישית, בייחוד הריכוזיות, וירידת המפלגות. אלה העמיקו את הבעיה של מקור הסמכות הפוליטית, שכן דמוקרטיה היא שלטון החוק והמוסדות, ולא שלטון אישי. ריכוז העוצמה הפוליטית התנגש עם העיקרון הדמוקרטי (ליברלי) של ביזור עוצמה – בייחוד בישראל, שבה הדמוקרטיה חסרת חוקה ושבה התרבות הפוליטית מאופיינת בנורמות שלטון חלשות וחוסר כבוד לחוקי יסוד ואף לפסיקות בג"ץ.

חוסר היכולת להכריע במשך שנתיים, רוב הזמן ללא ממשלה נבחרת (אלא ממשלת מעבר) וללא ממשלה מתפקדת בכל התקופה, מעוררים בוודאי דאגה בקרב שוחרי הדמוקרטיה. הניסיונות החוזרים ונשנים (שחלקם אומצו) לשנות את כללי המשחק תוך כדי המשחק בניסיון לאפשר ניצחון למי מהמתמודדים בבחירות לא מוכרעות, ובאופן כללי יותר התנהלותם של רבים מהפוליטיקאים והמפלגות בשנתיים אלה, תורמים אף הם לחשש זה. על כך, ולא במקרה, יש להוסיף מנהיג פופוליסטי בחקירה פלילית שבמהלך השנתיים הבשילה לכדי אישומים פליליים ומשפט פלילי; שמשעבד את האינטרס הציבורי לשיקוליו האישיים; שזכה בתמיכה גבוהה גם כשלא השיג את הניצחון המיוחל בבחירות; ושקרא תיגר על מרכיבים מרכזיים בדמוקרטיה הליברלית (ראו מאמריהם של שילון, של נבות וגולדשמידט וכן של קרמניצר ובלאנדר בקובץ זה).

בשיאו של הגל הפופוליסטי העולמי במחצית השנייה של העשור השני של שנות האלפיים, היה נתניהו חלק מקבוצה גדולה של מנהיגים פופוליסטיים שעמדו

בראש מדינות דמוקרטיות (דונלד טראמפ בארצות הברית, ז'איר בולסונרו בכרזיל, אנדרי באביש בצ'כיה, ויקטור אורבן בהונגריה, מטאוש מורבייצקי בפולין, נרנדרה מודי בהודו) ולא דמוקרטיות (ולדימיר פוטין ברוסיה, רג'פ טאיפ ארדואן בטורקיה, רודריגו דוטרטה בפיליפינים). אובדן ראשות הממשלה של נתניהו יחד עם הפסדו של טראמפ בבחירות וירידתו של באביש סימנו את עצירתו (הזמנית?) של הגל הפופוליסטי.

אין מדובר רק במשבר ברכיב הליברלי של הדמוקרטיה הישראלית, שמלכתחילה היה הצד החלש יותר שלה; המשבר המתמשך חרך גם בשוליים של הפך הרובים והפורמלי של הדמוקרטיה, כפי שקורה במיוחד במדינות המכנות עצמן דמוקרטיות לא ליברליות, אך גם בדמוקרטיות בעולם ככלל (V-DEM, 2019). דוגמה בולטת לכך היא סירובו של יושב ראש הכנסת יולי אדלשטיין במרץ 2020 לאפשר את כינוס הכנסת כדי לבחור יושב ראש כנסת חדש מהמחנה המנוגד, אף שהיה למחנה זה רוב בכנסת; או ניסיונות הערעור על תהליך הבחירות דרך העלאת טענות לא מבוססות על זיופים בקלפיות, על ועדת הבחירות המרכזית ואף על תוצאות הבחירות. עם זאת הניסיון לערער על הוגנות הבחירות ותוצאותיהן לא הפך לגל עכור דוגמת זה שהיה בארצות הברית ונמשך זמן רב לאחר הבחירות לנשיאות ב-2020. על פי סקרים שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה בסבב הבחירות, בין פברואר 2019 (לפני מועד הבחירות הראשונות) למרץ 2021 (לאחר מועד הבחירות הרביעיות) לא השתנתה רמת האמון של הציבור בטוהר הבחירות לכנסת.⁶ אומנם לקראת הבחירות השניות בספטמבר 2019 ירד האמון במידה ניכרת בעקבות ההעלאה על סדר היום והפעילות בשטח של הליכוד בנושא הזיופים בבחירות והצבת מצלמות בקלפיות (ראו על כך במאמר הבא בקובץ זה); אולם בסופו של הסבב, חזרה רמת האמון למה שהייתה לפניו. והחשוב ביותר, למרות המשבר, לא עלתה האפשרות שהשלטון יוחלף בדרך שאיננה בחירות דמוקרטיות.

מבחינת הציבור נדגיש דפוסים אחדים. ראשית, ההשתתפות בבחירות לא נפגעה למרות הציפיות לעייפות הבוחרים. נמצאו אפילו סימנים לאופטימיים

6 המכון הישראלי לדמוקרטיה, **מדד הקול הישראלי**. השאלה שנשאלה הייתה: "באיזו מידה יש לך או אין לך אמון בטוהר הבחירות לכנסת, כלומר שהתוצאות שיתפרסמו יסקפו בדיוק את הצבעת הציבור?".

עיקשת של אזרחי ישראל בנוגע לתוצאות הבחירות והשלכותיהן (ראו מאמרם של טנבוים-וינבלט ואח' בקובץ זה). ההשתתפות הפוליטית של האזרחים לא באה לידי ביטוי רק ביום הבחירות. בתקופה זו השתתפו עשרות אלפי אזרחים בפעולות המחאה המתמשכות על יד מעונו של ראש הממשלה ובמקומות אחרים. כשהוגבלה פעילות המחאה ההמונית בשל מגפת הקורונה, קמו עשרות ואף מאות הפגנות מחאה קטנות בצמתים ועל גשרים ברחבי הארץ. גם תומכי נתניהו היו ברחובות, ואולם במספרים קטנים בהרבה. בתקשורת וברשתות החברתיות ניכר שיח לעומתי שבו התערבבו עד לבלי הכר התמיכה בערכים דמוקרטיים או בנתניהו או ההתנגדות להם. ואולם רמת התמיכה של הציבור בערכים דמוקרטיים לא ירדה במהלך השנתיים המשבריות (ראו תרשים 1 במאמר של לביא ואח' בקובץ זה). עם זאת, מתחת לפני השטח נתגלו דפוסים מדאיגים, ובראשם פרסוניפיקציה ופוליטיזציה של ערכים דמוקרטיים, כאשר בסבב הבחירות הזה גילם נתניהו ערכים סמכותניים אנטי-דמוקרטיים ואנטי-ליברלים (ראו מאמרם של לביא ואח' בקובץ זה).

חלק ניכר מהספרות העכשווית בנושא הנסיגה הדמוקרטית מתמקד באליטות הפוליטיות, גם אם ברור שמדובר בתהליך של היזון הדדי בין האליטות הפוליטיות והציבור הרחב. המקרה הישראלי מאשש דגש זה. בספרם רב-ההשפעה של לוויצקי וזיבלט שנכתב בעקבות בחירתו של טראמפ לנשיא ארצות הברית ב־2016, טענו המחברים ש"כיום נסיגה דמוקרטית מתחילה בקלפיות" (Levitsky and Ziblatt, 2018: 5). בתקופתנו, הם טוענים, דמוקרטיות מתמוטטות דרך האפיק האלקטורלי, מעשה ידיהם של נציגים נבחרים. מנהיגים כאלה עולים גם בדמוקרטיות ותיקות וממוסדות. מבחנן של דמוקרטיות אלו איננו במניעת קיומם של מנהיגים כאלה, אלא במניעת הגעתם לשלטון, ואם כבר הגיעו אליו, ביכולת למנוע מהם לפגוע במוסדות הדמוקרטיים. תפקיד מיוחד הם מייחסים למפלגות ולמחויבות לנורמות דמוקרטיות של סובלנות וריסון (toleration and restraint). ואולם ישראל אינה מצטיינת בכל אלה. בסבב הבחירות של 2019-2021 חזינו בחוסר הנכונות לפעול ובהתבטלות של המוסדות הייצוגיים, הכנסת והמפלגות בפני הפוליטיקה האישית וריכוז העוצמה. עם זאת, היו אלה מנהיגים פוליטיים ומפלגות פוליטיות שהביאו לידי סיומה (הזמני?) של תקופה אינטנסיבית זו של נסיגה דמוקרטית.

1. סיכום ומסקנות

הממשלה ה-36 של ישראל, "ממשלת השינוי" של בנט ולפיד, הושבעה ב-13 ביוני 2021. בתחילת נובמבר העבירה הכנסת את תקציב המדינה ל-2021-2022, התקציב הראשון שעבר לאחר יותר משלוש שנים. הישג זה נתפס כמבסס את יציבות הקואליציה ומבטיח את הישרדותה, ובכך מסיים את המשבר הפוליטי בן השנתיים, אולם כשנה לאחר הקמתה, בעקבות צמצום הרוב הזעום שלה וריבוי חברי הכנסת "המורדים" מתוכה, הגיעה ממשלה זו אל קץ דרכה, והכנסת פיזרה את עצמה והכריזה על בחירות חדשות ב-1 בנובמבר 2022.

לסיכום המשבר החריף וארבע מערכות הבחירות בשנתיים, נדגיש את חוסר היציבות הפוליטית, את המשבר החוקתי ואת הנסיגה הדמוקרטית המואצת במהלכו. חוסר יציבות שלטונית ובחירות חוזרות ונשנות אינם אירוע ייחודי, וכך גם התופעה של נסיגה דמוקרטית. הערכוב של שניהם הוא שהופך את המקרה הישראלי למקרה קיצון. במונחים של מערכי מחקר הקובץ כמכלול מציג ניתוח אירוע (case study) של מקרה קיצון, שהוא במהותו מחקר מגשש (אקספלורטיבי) ולעיתים קרובות משמש "כמנה ראשונה בחקר נושא, שבהמשך נחקר באופן שיטתי ומוגדר יותר" (Seawright and Gerring, 2008: 302). במונח זה איננו מתייחסים למקרה הישראלי כייחודי; משברים כאלה ייתכנו בהחלט בעתיד, הן בישראל והן בדמוקרטיות אחרות. למעשה, לנוכח פיזור הכנסת ה-24 לאחר שנה בלבד של כהונת ממשלת בנט-לפיד והכרזה על מערכת בחירות נוספת, החמישית במספר, בארבע שנים, ניתן לומר כי המשבר הפוליטי בישראל עדיין בעיצומו, במה שניתן לכנות אירוע מתגלגל. לכן יש הרבה מה ללמוד מהמקרה שהספר דן בו, ויש מקום להרחבת המחקר של משברים פוליטיים אקוטיים בדמוקרטיות בשיטות מחקר של פוליטיקה השוואתית.

נציין שגם "ממשלת השינוי" שהוקמה לאחר מערכת הבחירות הרביעית איננה ייחודית לישראל. זו הייתה חבירה של מפלגות ופוליטיקאים מכלל קצות הקשת הפוליטית נגד מנהיג פופוליסטי מכהן שנתפס כסכנה לדמוקרטיה, ואכן חלקים חשובים בקואליציה ראו בעצמם מי שהתגייסו ואף התפשרו למען הצלת הדמוקרטיה.⁷ חבירות כאלה של מפלגות ופוליטיקאים שביניהם הבדלים גדולים

7 ראו למשל נאום לפיד בכנסת בישיבה המיוחדת במלאת 26 שנה לרצח יצחק רבין (יואלה, 2021).

ולעיתים תהומיים במגוון נושאים נגד מנהיג שנתפס אנטי־דמוקרטי קרו לאחר מכן גם בבחירות 2021 בצ'כיה, ובהונגריה לקראת הבחירות ב־2022.

מהניתוחים בספר עולה שהפרסונליזציה הפוליטית, ובפרט זו הריכוזית, הייתה גורם מרכזי למשבר הפוליטי בישראל. זה ההסבר הטוב ביותר לבחירות התכופות ולכישלונן של השיחות להקמת קואליציות. זה היה גם הגורם העיקרי למשבר החוקתי ולצעדים הלא־דמוקרטיים בבחירות ומעבר להן בתקופה זו. הספרות על פרסונליזציה פוליטית עוסקת בהשלכותיה על הדמוקרטיה, אולם אין בה תמימות דעים. ניתוח המקרה הישראלי מביא תימוכין חזקים להשפעות השליליות של פרסונליזציה פוליטית ריכוזית בכיוון של איום על הדמוקרטיה (ראו מאמרו של רהט בקובץ זה; וכן Frantz et al., 2021). ראוי גם לחקור את הקשר בין פרסונליזציה ובין חוסר יציבות משטרית.

במהלך המשבר הוחלף השלטון בעקבות בחירות והסכמים קואליציוניים שגיבשו נציגי מפלגות שנבחרו בבחירות, כמקובל בדמוקרטיה פרלמנטרית. ממחקר המקרה הישראלי עולה כי יש מקום לחקור לעומק את ההשפעה של סוגי משטר ושיטות בחירות על היווצרותם של משברים משטריים ועל פתרונם. חלק מהמשטרים הפרלמנטריים, בניגוד למשטרים נשיאותיים, מאפשרים הקדמה של בחירות, כך שבהכרח הם מתאפיינים במשך זמן קצר יותר של ממשלות – מדר מקובל ליציבות ממשלתית. מצד אחד, שיטת הבחירות היחסית בישראל מעודדת היווצרות של מערכות רב־מפלגתיות, פיצול וממשלות קואליציה. מצד שני ניתן לטעון שהגמישות של הנציגים הנבחרים בישראל – שלה משטר פרלמנטרי עם שיטת בחירות יחסיות קיצונית ביותר, שמקילה מאוד על הקמתן של רשימות חדשות ועל בריתות ביניהן – דווקא הקלה על היציאה הזמנית מהמשבר. טענה זו ראוי שתברק במחקר השוואתי שיטתי.

ובחזרה לישראל, לסיום נצביע על כמה דקויות ותוצאות לוואי של דרך התפתחותו של המשבר הפוליטי. ראשית, הקמת ממשלת החילופים שכונתה ממשלת השינוי לאחר בחירות 2021 בתמיכת שמונה מפלגות מימין ומשמאל, כולל רשימה ערבית, לא שינו את אופייה האישי של הפוליטיקה, אלא רק הפכו אותה מבוזרת יותר; משמעות הדבר כי הפוליטיקה האישית שרירה וקיימת בישראל, על הביטויים הרבים והשלכות הרחוב שלה. לחוקרי הפרסונליזציה, מצב זה פותח את הדרך להשוואה שיטתית של השפעת הפוליטיקה האישית הריכוזית מול זו המבוזרת

במגוון תחומים. שנית, השינוי בכללי המשחק שאולי נולד בחטא ולצורך השעה – ממשלת החילופים, הוליד ממשלה מרוסנת מעצם טיבה, שמבוססת על הסכמה רחבה, עם כנסת בעלת יכולת גדולה יותר לפעול ולהוות גם משקל נגד לרשות המבצעת – שתי הרשויות הייצוגיות העיקריות שבשנים האחרונות מערכת היחסים ביניהן התעוותה מאוד לטובת הרשות המבצעת. שלישית, תשומת לב מיוחדת ראוי שתינתן להכללה של רע"ם בקואליציה. בעקבות אי-ההכרעה נתן נתניהו לגיטימציה לאפשרות לשתף מפלגה ערבית בממשלה, או לפחות להתבסס על תמיכתה, ובכך סייע לשילובם של הערבים בפוליטיקה הישראלית, אפשרות שנפגשה בזמן המתאים עם "הישראליות הלא-ציונית" של הציבור הערבי ונציגיו (ראו ברהט ושמיר וכן אצל נבות, סויד וח'אלילה בקובץ זה). מתנגדי נתניהו הם שקצרו את הפירות. התפתחות זו יכולה להיות צעד קריטי בדרך לשילובם של אזרחי ישראל הערבים בפוליטיקה הישראלית. עם זאת, בעת כתיבתו של מאמר זה ולאחר ההכרזה על בחירות נוספות בסוף שנת 2022, בוודאי מוקדם להעריך את ההתפתחויות שסקרנו.

רק הזמן יגיד לאן מועדות פניה של הדמוקרטיה הישראלית: האם תתובל ההסכמיות החדשה והשברירית שהדגימה ממשלת כנסת-לפיד במשילות סבירה? האם הגל הפופוליסטי ישכך או דווקא יתגבר? האם הפרסונליזציה תיבלם ויימצא תפקיד ומעמד הולם למפלגות? האם מעמד הכנסת יחוזק ומעמד בית המשפט יישמר? האם הפתח שנוצר למען השתלבותם של ערביי ישראל ינוצל או שההזדמנות תוחמץ? התשובות תלויות במה שיתרחש בעולם, באזור וכישראל גופא, ואולם עתידה של הדמוקרטיה הישראלית נתון בידינו.

רשימת המקורות

אריאן, אשר, ומיכל שמיר, 2001. "מועמדים, מפלגות וגושים: ישראל בשנות ה-90", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 1999, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 15-45.

אריאן, אשר, ומיכל שמיר, 2004. "האמנם מפלגה דומיננטית במערכת מפלגתית מתרופפת?" בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל 2003, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 27-52.

הופמן־דישון, ירון, 2019א. **הבחירות לכנסת ה־21: ניתוח הצבעה לפי אשכול חברתי־כלכלי, אתר מרכז אדווה, 14 באפריל.**

הופמן־דישון, ירון, 2019ב. **הבחירות לכנסת ה־22: ניתוח הצבעה לפי אשכול חברתי־כלכלי של יישובים ושכונות, אתר מרכז אדווה, 25 בספטמבר.**

הופמן־דישון, ירון, 2020. **ניתוח הצבעה בבחירות לכנסת ה־23 לפי זירוג חברתי־כלכלי של יישובים ושכונות, אתר מרכז אדווה, 10 במרץ.**

הרמן, תמר, ואור ענבי, 2020. **"מדד הקול הישראלי דצמבר 2020", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.**

הרמן, תמר, ואור ענבי, 2021. **"מדד הקול הישראלי ינואר 2021", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.**

וואלה, 2021. **"לפיד: 'אצאיו האידאולוגים של יגאל עמיר יושבים בכנסת'; נתניהו: 'אל תטיפו לנו מוסר'". וואלה, 18 באוקטובר.**

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־21, 2019. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־21 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.**

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־22, 2019. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־22 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.**

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־23, 2020. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־23 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.**

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־24, 2021. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־24 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.**

זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2019. **פרסונליזציה פוליטית מקוונת: מפלגות ופוליטיקאים בישראל במבט השוואתי, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.**

פרידברג, חן, וניר אטמור, 2013. **"גודלם של בתי נבחרים: כיצד נקבע, האם משתנה ובאילו נסיבות?", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג, ועופר קניג (עורכים), תיקון שיטת הממשל בישראל, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 606–630.**

קורן, דני (עורך), 1998. **קץ המפלגות: הדמוקרטיה הישראלית במצוקה**, רעננה: הקיבוץ המאוחד.

קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "**היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?**", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-57.

קניג, עופר, וגדעון רהט (בהכנה). **המפלגות בישראל מאז 1992**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רהט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכבים): מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. "**שבויים בשטח הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015**", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-176.

שפרינצק, אהוד, 1986. **איש הישר בעיניו: אי לגליזם בחברה הישראלית**, תל אביב: ספרית הפועלים.

Frantz, Erica, Andrea Kendall-Taylor, Carisa Nietzsche, and Joseph Wright, 2021. "How Personalist Politics is Changing Democracies," *Journal of Democracy* 32 (3): 94-108.

Hazan, Reuven Y., 2021. "Parties and the Party System of Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 351-366.

INES, 2019-2021. "**Election Study 2019-2021**," *Israel National Election Studies*.

INES, d.y. [different years]. "**Election Studies**," *Israel National Election Studies*.

- Laakso, Markku, and Rein Taagepera, 1979. "Effective Number of Parties: A Measure with Application to Western Europe," *Comparative Political Studies* 12 (1): 3-27.
- Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt, 2018. *How Democracies Die*, New York: Crown.
- Lijphart, Arend, 2012. *Patterns of Democracy*, New Haven: Yale University Press (2nd edition).
- Nikolenyi, Csaba, 2020. "The End of Kalanterism? Defections and Government Instability in the Knesset," *Israel Studies* 25 (2): 95-114.
- Pedersen, Mogens N., 1979. "The Dynamics of European Party Systems: Changing Patterns of Electoral Volatility," *European Journal of Political Research* 7 (1): 1-26.
- Powell, G. Bingham, Jr., 2000. *Elections as Instruments of Democracy*, New Haven: Yale University Press.
- Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.
- Rahat, Gideon, and Tamir Sheafer, 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949-2003," *Political Communication* 24 (1): 65-80.
- Seawright, Jason, and John Gerring, 2008. "Case Selection Techniques in Case Study Research: A Menu of Qualitative and Quantitative Options," *Political Research Quarterly* 61 (2): 294-308.
- Shamir, Michal, 2016. "'Ladies and Gentlemen, 'Mahapach'": The 1977 Realignment from a Political Historical Perspective," in:

Eliezer Ben-Rafael, Julius H. Schoeps, Yitzhak Sternberg, and Olaf Glöckner (eds.), *The Handbook of Israel: The Major Debates*. Munich and Vienna: De Gruyter Oldenbourg, pp. 479–488.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *The American Political Science Review* 93 (2): 265–277.

Shapira, Assaf, and Gideon Rahat, 2021. "Electoral Behavior in Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 617–632.

Talshir, Gayil, forthcoming. "Which 'Israel Before All'? From Israeli-Palestinian Conflict to Jewish/Democratic Left-Right Axis," *Israel Affairs*.

V-DEM, 2019. *Democracy Facing Global Challenges: V-DEM Annual Democracy Report 2019*. V-DEM Institute.

Ventura, Raphael, 2001. "Family Political Socialization in Multiparty Systems," *Comparative Political Studies* 34 (6): 666–691.

Yakter, Alon, and Mark Tessler, forthcoming. "The Long-Term Electoral Implications of Conflict Escalation: Doubtful Doves and the Breakdown of Israel's Left-Right Dichotomy," *Journal of Peace Research*.

ארבע מערכות הבחירות 2019-2021: מבט כרונולוגי

גדעון רהט | מיכל שמיר

ממשלת נתניהו הרביעית (הממשלה ה־34) החלה את כהונתה ב־14 במאי 2015, מעט פחות מחודשיים לאחר הבחירות לכנסת ה־20. בעת הקמתה התבססה הממשלה על קואליציה מינימלית של 61 מושבים בהובלת הליכוד. בממשלה היו חברות גם המפלגות החרדיות והדתיות (יהדות התורה, ש״ס והבית היהודי) וכן מפלגת כולנו, שהקים משה כחלון, חבר כנסת ושר לשעבר מטעם הליכוד. במהלך 2016 השתנה הרכב הקואליציה: מפלגת ישראל ביתנו (למעט חברת הכנסת אורלי לוי־אבקסיס, שפרשה ממנה ונתרה באופוזיציה) נכנסה לקואליציה, ונתנה לה בסיס קואליציוני של 66 חברי כנסת, עד שעזבה אותה בשנת 2018. ממשלה זו החזיקה מעמד זמן ארוך יחסית, כארבע שנים בין בחירות לבחירות, ולאחר מכן כממשלת מעבר במשך שנה נוספת.

בסוף 2016, במהלך כהונתה של ממשלה זו, נבחר דונלד טראמפ לכהונה כנשיא ארצות הברית. התרחשות זו השפיעה הן במישור הבינלאומי והן במישור הפנימי. במישור הבינלאומי נתן טראמפ לנתניהו ולממשלתו הישגים מדיניים כשהכיר בירושלים כבירת ישראל (סוגיה שהוקפאה מאז תוכנית החלוקה של האו"ם בשנת 1948), העביר את שגרירות ארצות הברית לירושלים והכיר בריבונותה של ישראל ברמת הגולן. במישור הפנימי אומץ חוקי-סוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי (הידוע בכינויו "חוק הלאום"), חוק שהיה שנוי במחלוקת בייחוד משום שלא כלל את עקרון השוויון האזרחי. החוק אושר אחרי שנים שבהן היה על סדר היום אך לא קודם, כפי הנראה גם בשל החשש לתגובתה של ארצות הברית בהנהגת הנשיא ברק אובמה.

ממשלה זו התאפיינה בנטישה הולכת וגוברת של התפיסה הליברלית של הדמוקרטיה והחלפתה בתפיסה פופוליסטית (ראו שילון בקובץ זה) בדגש על שלטון הרוב (היהודי). מכל אלו בלט במיוחד "חוק הלאום"¹, אבל גם חוקים אחרים שאומצו נתפסו מגבילים חירויות דמוקרטיות. בכנסת ה-20 הקצין גל יוזמות החקיקה האלה (שהחל כבר בכנסת ה-18) ואומץ חוק שמגביל את חופש הפעולה של עמותות וחוק שמאפשר לכנסת להדיח חבר כנסת מכהן ברוב של 90 חברי כנסת (פוקס, 2019). עוד הלך והתחזק כוחו של ראש הממשלה נתניהו והוא הפך למנהיג הבלתי מעורער של גוש מפלגות הליכוד-דתיים. חמשת המאמרים בשער הראשון של הספר מנתחים את התהליך הזה ואת השלכותיו מנקודות מבט שונות.

פרשיות שחיתות שנחקרו (ובסופו של דבר הבשילו לכדי כתבי אישום) יצרו קו שבר בין תומכיהו לנתניהו למתנגדיו. עם זאת לימין היה רוב מוצק שיכול היה לאפשר לו שליטה בשנים הבאות, ולא היה ברור אם ועד כמה פרשיות אלו יערערו רוב זה. כך למשל הקרע שנוצר בממשלה בסוף 2018 עם אביגדור ליברמן, מנהיג ישראל ביתנו, לא היה על רקע זה. ליברמן התפטר מתפקידו כשר הביטחון ופרש

1 עתירה שהוגשה נגד "חוק הלאום" לבית הדין הגבוה לצדק (בג"ץ 5555/18) נדחתה ברוב של עשרה שופטים מול אחד. דעת הרוב קבעה כי החוק אינו שולל את אופייה של מדינת ישראל כמדינה דמוקרטית, אינו משקף העדפה של הזהות היהודית של מדינת ישראל על פני זו הדמוקרטית, ואינו פוגע בעקרון השוויון בשיטת המשפט.

מהקואליציה על רקע ביקורתו על מדיניות הביטחון הפשרנית של נתניהו כלפי החמאס בעזה והמחלוקת בנושא גיוס החובה של החרדים.

במאמר זה נסקור את ארבע מערכות הבחירות שנערכו בשנים 2019-2021: את ההיערכויות לקראתן, מרגע הכרזתן, דרך הגשת רשימות המועמדים ועד יום הבחירות; וננתח את התוצאות של כל אחת ואחת מהן.

א. הבחירות לננסת ה־21 (9 באפריל 2019)

בעקבות פרישתם של ליברמן וישראל ביתנו בנובמבר 2018, התכוון בסיס התמיכה של הממשלה בראשות נתניהו לקואליציה מינימלית

של 61 חברים. במחצית השנייה של דצמבר 2018 הודיע פרקליט המדינה שי ניצן כי הפרקליטות העבירה ליועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבליט חוות דעת שממליצה להעמיד את נתניהו לדין בעבירות של שוחד והפרת אמונים. במקביל לא נוצרה הסכמה על נוסח התיקון לחוק הגיוס של בני ישיבות לצה"ל שבג"ץ הורה לכנסת לתקנו. ב־24 בדצמבר הודיע ראש הממשלה נתניהו כי הבחירות לכנסת ה־21 יערכו ב־9 באפריל 2019. יומיים אחר כך עבר בקריאה שלישית החוק שקיצר את כהונת הכנסת (בכשבעה חדשים) והביא לבחירות חדשות.

כמעט בכל אחד מ־45 הסקרים שנערכו בין ההכרזה על הבחירות ובין הגשת הרשימות לכנסת הסתמן רוב ברור לקואליציית הימין־דתיים שכללה (לפי התפיסה שהייתה מקובלת והופרכה רק לאחר הבחירות) את הליכוד, המפלגות החרדיות והדתיות וישראל ביתנו (המכלול, 2019א). ברוב הסקרים שלא הצביעו על רוב של גוש זה, נבעה התוצאה מאי־מעבר של אחוז החסימה של אחד ממרכיבי הגוש, מידע שבעקבותיו ניכר מאמץ ליצור בריתות של מפלגות בתוכו. מהצד השני, של מפלגות המרכז והשמאל, לא ניתן היה לדבר על גוש, שכן המפלגות הערביות וחד"ש לא נחשבו בנות ברית קואליציוניות מקובלות, ולא היה ברור לאיזה גוש לשייך את מפלגת גשר של אורלי לוי־אבקסיס, שלפי סקרים רבים צפויה הייתה לעבור את סף החסימה.

בראש הליכוד עמד נתניהו, ששימש מנהיג ללא כל קריאת תיגר. הפעם האחרונה שבה התמודד על מקומו כיושב ראש הליכוד הייתה בשנת 2014, וגם אז (ובכלל

מאז 2006) לא מדובר היה בהתמודדות מול פוליטיקאים מהשורה הראשונה. בשנת 2016 נקבעו בחירות פנימיות (פריימריז) על ראשות הליכוד, אך אף מועמד לא התמודד מולו. בראשית פברואר 2019 נערכו הבחירות הפנימיות לקביעת מועמדי הליכוד לכנסת. כמה מתמודדים שלא כיהנו בכנסת הקודמת מטעם הליכוד – יואב גלנט מכולנו, ניר ברקת לשעבר ראש עיריית ירושלים, וגדעון סער ששב לפוליטיקה – הצליחו לזכות במקומות ריאליים וגבוהים יחסית ברשימה. לארבעת המקומות הראשונים הגיעו יולי אדלשטיין (יושב ראש הכנסת), ישראל כ"ץ, גלעד ארדן וגדעון סער. מיום הכרזת הבחירות ועד יום הבחירות לכנסת צפו הסקרים כי הליכוד יזכה בכ־30 מושבים (המכלול, 2019א). דובר ביציבות יחסית, שבהשוואה לתוצאות הבחירות בפועל – שבהן קיבל הליכוד 35 מושבים – הבליטה בעיקר את הדינמיקה של מערכת הבחירות הזאת, שבה בימים האחרונים עברו בוחרים לתמוך במפלגה הגדולה בגוש.

לקראת הבחירות התפוררה ברית המפלגות שכללה את השותפות הדתיות-לאומיות של הליכוד כשלושה מחברי הכנסת של הבית היהודי, ובראשם מנהיגי המפלגה נפתלי בנט ואיילת שקד, הודיעו על פרישה ממפלגת הבית היהודי והקמת מפלגה חדשה בשם "הימין החדש". כברית הבית היהודי נותרו אחדים מאנשי הבית היהודי (בעיקר הכוחות הדתיים-לאומיים השמרנים יותר מבחינה דתית) ונציגי האיחוד הלאומי-תקומה שהמשא ומתן ביניהם על ריצה משותפת בבחירות נפתח גם הוא. למרוץ על הקול הדתי-לאומי (תוך ניסיון לפנות לקהלים נוספים) הצטרפה גם מפלגת עוצמה יהודית הימנית-קיצונית ומפלגת זהות שהקים משה פייגלין (בעברו חבר כנסת מטעם הליכוד ומי שכמה פעמים קרא תיגר על מנהיגותו של נתניהו). נתניהו מצידו לחץ על מפלגות אלו להתמודד ברשימה משותפת מחשש שאם לא יעברו את אחוז החסימה, יאבדו קולות לגוש התומך בו. בסופו של דבר, ובתיווכו הפעיל של נתניהו, נכרתה ברית בין הבית היהודי, האיחוד הלאומי-תקומה ועוצמה יהודית ("איחוד מפלגות הימין"), ובצעד חסר תקדים הקצה נתניהו למועמד הבית היהודי מקום ברשימת הליכוד לכנסת.

הבית היהודי נטש את שיטת הפריימריז, ומרכז המפלגה אישר את המלצתה של המועצה הציבורית שהקים לבחור את רפי פרץ ליושב ראש המפלגה ולמקם מועמדת נוספת במקום גבוה ברשימה, וכן בחר את יתר המועמדים לכנסת. בנט, מי שהביא את בשורת הפריימריז לבית היהודי, כונן מפלגה חדשה (הימין החדש)

שבה לא נערכו בחירות, ואת רשימת המועמדים קבעו הוא ועמיתו להנהגה איילת שקד. מפלגת האיחוד הלאומי-תקומה ערכה בפעם הראשונה התמודדות פורמלית במרכז המפלגה על ראשותה ועל המועמדים לצמרת המפלגה, וחבר הכנסת בצלאל סמוטריץ' נבחר ברוב גדול לתפקיד היושב ראש, לאחר שגבר על היושב ראש המכהן אורי אריאל (גרמן, 2019).

מפלגת כולנו נחשבה לשותף המתון של הליכוד, זה שמיתן יוזמות חקיקה שכוונו להגבלת חירויות דמוקרטיות, ובייחוד להגבלת מערכת המשפט. בכנסת היוצאת היו למפלגה 10 מושבים בכנסת, והעומד בראשה, משה כחלון, כיהן כשר האוצר. המפלגה הייתה אחת מהפתעות הבחירות של 2015 ונתפסה כמפלגה בעלת מסר חברתי, ואולם עם הזמן היא איבדה מקסמה וזוהרה, והסקרים לקראת הבחירות לא חזו לה טובות – 6 מושבים במקרה הטוב ואף אי-מעבר של אחוז החסימה. בדצמבר 2018 עזבו אותה כמה חברי כנסת, ויואב גלנט, מהבולטים שבחבריה, עבר לליכוד. עם זה מעמדו של כחלון כיושב ראש מייסד לא עורער או עמד למבחן, והוא שקבע את הרכב הרשימה גם לבחירות 2019.

לחברות הנאמנות והיציבות בגוש הימין-דתיים – המפלגות החרדיות ש"ס וברית יהדות התורה, הכוללת את מפלגות אגודת ישראל ודגל התורה – צפו סקרים 4-6 מושבים ו-6-7 מושבים בהתאמה. שתיהן, בסופו של דבר, זכו בתמיכה גבוהה יותר שתורגמה ל-8 מושבים לכל אחת. במפלגות אלו המשיכו מועצות רבנים (בהשפעת פוליטיקאים ועסקנים) לקבוע את זהות מנהיג המפלגה (או את מספר אחת במקרה של יהדות התורה) ואת הרשימה לכנסת. בש"ס ניכר כי אריה דרעי ביסס את מעמדו כמנהיג הבלתי מעורער של המפלגה. ביהדות התורה ניכרה המשכיות בזהות האישים בצמרת הרשימה, אולם בחלוקת המושבים בין שתי מרכיבות הברית – אגודת ישראל ודגל התורה – התחולל שינוי, ולראשונה נקבע מיקום לסירוגין של מועמדי המפלגה במקום המשקל הגדול יותר למועמדי אגודת ישראל שהיה נהוג בעבר.

ישראל ביתנו (לאחר פרישתה של ח"כ אורלי לוי-אבקסיס) החזיקה ב-5 מושבים בכנסת היוצאת. מההכרזה על הבחירות ועד הגשת הרשימות צפו רוב הסקרים שהמפלגה תשמור על כוחה או תפסיד מושב אחד, ואולם לאחר הגשת הרשימות צפו סקרים רבים כי המפלגה לא תעבור את אחוז החסימה. בסופו של דבר שמרה המפלגה על כוחה. נראה כי התבססות על קהלים מובחנים של עולים (במקרה של

ישראל ביתנו) ושל חרדים (במקרה של יהדות התורה וש"ס) היא מפתח ליציבות אלקטורלית.

חברת הכנסת אורלי לוי-אבקסיס עזבה את ישראל ביתנו כבר בשנת 2016 ולא הצטרפה עימה לקואליציה. היא הביעה את כוונתה להתמודד בבחירות בראש מפלגה משלה שתדגיש את הממד החברתי. לא ברור היה לאיזה גוש היא משתייכת, והיא עצמה נמנעה מלהבהיר זאת, אף שהיה מקובל (מה שהתברר כטעות) לראות בה חלק מגוש המרכז-שמאל בשל הדגש החברתי. בדצמבר 2018 הודיעה לוי-אבקסיס כי תרוץ לכנסת בראשות מפלגה חדשה, גשר, כשם המפלגה שייסד אביה דוד לוי כשפרש מהליכוד יותר מעשרים שנה קודם לכן (1995). הסקרים הראשוניים שלאחר ההכרזה על הריצה בבחירות ניבאו למפלגה 4-6 מושבים, אולם בחלוף הזמן חזו רבים כי לא תעבור את אחוז החסימה, וכך אכן היה.

למוחרת פיזור הכנסת ה-20 נרשמה אצל רשם המפלגות מפלגת חוסן ישראל ובראשה הרמטכ"ל לשעבר בני גנץ. סקרים שהתפרסמו בשבוע לאחר מכן צפו למפלגה 10-16 מושבים, אף שחוץ מהעומד בראשה, לא היה ידוע מי ירוץ מטעם המפלגה ומה יהיה מצעה. שיעור תמיכה זה נשאר דומה עד סוף ינואר 2019, כשהוכרז על ברית עם מפלגתו החדשה של בוגי יעלון – התנועה לאומית ממלכתית (תל"ם). מפלגה זו לא זכתה לתמיכה רבה בסקרים, אך סיפקה לחוסן ישראל ייצוג מובהק של מועמדים ימנים שבעברם היו קרובים לנתניהו. לאחר כריתת הברית חלה עלייה בתמיכה בה בסקרים (וצפו לה בין 19 ל-24 מושבים). סמוך למועד האחרון להגשת הרשימות (21 בפברואר) הכריזו חוסן ישראל ותל"ם על ריצה משותפת עם יש עתיד. הסקרים אומנם צפו ליש עתיד 9-17 מושבים, פחות מלחוסן ישראל (המכלול, 2019א), אך יש עתיד הביאה לברית תשתית של מפלגה ותיקה יחסית עם רשת פעילים ברחבי הארץ. בעקבות זאת חולקו המקומות ברשימה באופן שוויוני בין חוסן ישראל ויש עתיד. נחתם גם הסכם רוטציה בין גנץ ללפיד, שקבע כי במקרה של ניצחון בבחירות יכהן גנץ ראשון כראש הממשלה.

השותפות לברית כחול לבן היו מפלגות אישיות. בחוסן ישראל קבע גנץ את ההרכב של רשימת המועמדים, ובכלל האישים שהצליח לגייס בלטו הרמטכ"ל לשעבר גבי אשכנזי ואבי ניסנקורן, שכיהן כיושב ראש ההסתדרות. ביש עתיד המשיך יאיר לפיד בכהונתו כיושב ראש וקבע את רשימת המועמדים, וכך גם

בוגי יעלון עם מפלגתו תל"ם. ליש עתיד הצטרפו כמה דמויות בולטות עם עבר ביטחוני ששובצו במקומות גבוהים יחסית ברשימה (רם בן ברק מהמוסד, ארנה ברביבאי מצה"ל ויואב סגלוביץ' מהמשטרה). בצמרת תל"ם בלטו, נוסף על בוגי יעלון, שהיה שר ביטחון מטעם הליכוד (2013-2016), מי שבעברם כיהנו בקרבת ראש הממשלה נתניהו והפכו למתנגדיו – צבי האוזר, שכיהן כמזכיר הממשלה (2009-2013), ויועז הנדל, שהיה ראש מערך ההסברה במשרד ראש הממשלה (2011-2012).

בכנסת היוצאת החזיקה ברית המחנה הציוני, שכללה את מפלגת העבודה ואת מפלגת התנועה, 24 מושבים. במפלגת העבודה התחלפה ההנהגה בפריימריז סגורים כבר ביולי 2017. יושב ראש המפלגה המכהן יצחק הרצוג הגיע שלישי בסיבוב הבחירה הראשון, שבו לא הושגה הכרעה משום שאף אחד מהמועמדים לא קיבל יותר מ-40%. בסבב השני התמודדו שני המועמדים המובילים מהסיבוב הראשון – עמיר פרץ, שכיהן בעבר (2005-2007) כיושב ראש המפלגה, ואבי גבאי, שפחות משנה קודם לכן עזב את ממשלת נתניהו שבה כיהן כנציג כולנו, והצטרף למפלגת העבודה. גבאי ניצח, והוא שהוביל את מפלגת העבודה לבחירות אפריל 2019. בראשית ינואר 2019, בזמן שהסקרים צפו למחנה הציוני 9-10 מושבים, הודיע גבאי בשידור חי, כשהוא עומד לצידה של ציפי לבני, יושבת ראש התנועה, על תום השותפות ביניהן. ואולם הכרזה זו לא שיפרה את מצבה של מפלגת העבודה. כ-11 בפברואר התמודדו מועמדי מפלגת העבודה בפריימריז שבהם נבחרו למקומות הראשונים איציק שמולי וסתיו שפיר, יוצאי מחאת 2011, יושבי הראש לשעבר שלי יחימוביץ' ועמיר פרץ וכן מרב מיכאלי. במקום השני מוקם אלוף במילואים טל רוסי, שאותו מינה יושב ראש המפלגה אבי גבאי. גם לאחר 17 בפברואר, אז הכריזה התנועה שלא תתמודד בבחירות לאחר שרוב הסקרים צפו שלא תעבור את אחוז החסימה, לא השתפר מצבה של מפלגת העבודה בסקרים.

בראש מרץ, שהחזיקה בכנסת הקודמת 5 מושבים, עמדה תמר זנדרבג. היא זכתה בראשות המפלגה בפריימריז שנערכו במרץ 2018 לאחר פרישתה של יושבת ראש המפלגה זהבה גלאון. זנדרבג נבחרה בשיטת בחירה פתוחה יחסית, שבה לקחו חלק כל מי שהתפקדו כחברי מפלגה עד כחודש לפני הבחירות. גם רשימת המפלגה לכנסת נקבעה בשיטה זו.

לרשימה המשותפת, שהורכבה מארבע מפלגות (חד"ש, רע"ם, בל"ד ותע"ל) היו 13 מושבים בכנסת היוצאת. הסקרים צפו לה הישג דומה, אך חילוקי דעות פנימיים כברית המפלגות הביאו לידי פילוג והתמודדות בשתי בריתות נפרדות (ראו את מאמרם של נבות, סויד וח'לאילה בקובץ זה). ביום הגשת הרשימות, 21 בפברואר 2019, הגישו המפלגות תע"ל וחד"ש רשימה משותפת, שבראשה איימן עודה מחד"ש, ואחמד טיבי מתע"ל במקום השני. גם בל"ד ורע"ם הגישו רשימה משותפת, שבראשה יושב ראש רע"ם מנסור עבאס, ואחריו יושב ראש בל"ד אמטאנס שחאדה.

לצד ריבוי המפלגות האישיות, הייתה גם מערכת הבחירות אישית מאוד, והתמקדה במרוץ סוסים בין שני המועמדים המובילים – ראש הממשלה נתניהו והטוען לכתר גנץ. ההאשמות נגד נתניהו בשחיתות קיבלו כיסוי רב ונעשו מרכזיות עוד יותר בעקבות הודעתו של היועץ המשפטי לראש הממשלה שהוא שוקל להעמידו לדין פלילי בגין חשדות לעבירות של שוחד, מרמה והפרת אמונים. כבר לפני ההודעה יצאה מפלגת הליכוד עם המסר "חקירות נתניהו = ניסיון חיסול פוליטי", היא גם לא שקלה להחליף את העומד בראשה עקב האשמות כבדות אלו. חלק גדול ממסע הבחירות הוקדש לטענה הפופוליסטית כי מדובר במסע רדיפה שיטתי של האליטות המשפטיות והתקשורתיות נגד המועמד שרוב העם תומך בו, וכי בנתניהו לא דבק רכב (ראו את מאמריהם של שילון ושל נבות וגולדשמידט בקובץ זה). עם זאת, נושא השחיתות לא היה מרכזי במערכת הבחירות – לא בתקשורת, וגם לא בקרב הפוליטיקאים וציבור הבוחרים, בהשוואה לנושאים של חברה וכלכלה וביטחון ושלום (ראו מאמרם של ציוזנר ואח' בקובץ זה).

גם במערכת בחירות זו נשנה בוועדת הבחירות המרכזית הריטואל של הניסיונות לפסול מפלגות ומועמדים לא ציוניים וערבים וכן מפלגות ומועמדים גזעניים (וינשל-מרגל ושמיר, 2015). הוועדה פסלה את רשימת רע"ם-בל"ד ואת עופר כסיף מחד"ש-תע"ל, ודחתה את הבקשות לפסול את חד"ש-תע"ל ואת איחוד מפלגות הימין, וכן את מיכאל בן ארי ואיתמר בן-גביר. בית המשפט העליון, כדרכו, הציג גישה מקילה, אך פסל את מועמדותו של מיכאל בן ארי מעוצמה יהודית בטענה ש"יש במעשיו ובהתבטאויותיו של ד"ר בן ארי משום הסתה לגזענות כמטרה דומיננטית ומרכזית של משנתו" (ע"ב 1867/19).

מיום הגשת הרשימות ועד ימים אחרים לפני הבחירות התחזק גוש הימין-דתיים (המכלול, 2019א): לעומת הימים של סוף פברואר וראשית מרץ, אז היה ממוצע

הגוש בסקרים (15 במספר) 61 מושבים, מאמצע מרץ ועד ימים אחדים לפני הבחירות היה הממוצע 64.5 מושבים (36 סקרים). כוחו של הליכוד בסקרים היה יציב בתקופה זו ועמד בממוצע על 29 מושבים. כוחה של כחול לבן עמד בממוצע על 31.5 מושבים, אך במהלך התקופה ניכרה ירידה של מושבים אחדים. למפלגות המחנה הדתי-לאומי נחזו בממוצע 13 מושבים, למפלגת העבודה צפו הסקרים 9 מושבים בממוצע, ולמרצ 5-6. ערכים אלו מעידים כי בימים האחרונים לפני הבחירות, בזמן שלא התפרסמו סקרים, אכן ניכר אפקט של מרוץ סוסים בין הליכוד לכחול לבן (או בשפת הפוליטיקה האישית, בין ביבי לגנץ) שבקבותיו העבירו לא מעט בוחרים את הצבעתם ממפלגות קטנות בגוש למפלגה הגדולה (כ-8 מושבים בימין וכ-5 במחנה המרכז-שמאל). כרגיל, המעיטו הסקרים בכוחן של המפלגות החרדיות וישראל ביתנו.

גם השאלה אם המפלגות הקטנות יעברו את אחוז החסימה השפיעה על כוחם של הגושים. היו מפלגות שרוב הסקרים חזו כי לא יעברו אותו ודייקו (גשר); היו כאלו שרוב הסקרים, בייחוד אלו הסמוכים יותר לבחירות, צפו שיעברו, אך הן לא עברו (זהות); והייתה מפלגה שכל הסקרים חזו כי תעבור את אחוז החסימה אך היא חסרה פחות מ-1,500 קולות כדי לעבור (הימין החדש). על פי הסקרים גם ברית המפלגות רע"ם-בל"ד וגם מפלגת ישראל ביתנו היו על סף אחוז החסימה: רע"ם-בל"ד עברה אותו על חוט השערה, וישראל ביתנו זכתה ב-5 מושבים, תוצאה שבדיעבד התבררה כקריטית בתהליך הקמת הממשלה.

תוצאות הבחירות מוצגות בלוח 1. שתי הרשימות הגדולות – מפלגת הליכוד וברית כחול לבן – זכו ב-35 מושבים כל אחת. מדובר במספר גדול של מושבים, שמאז 2003 (אז זכה הליכוד בראשות שרון ב-38 מושבים) אפילו הרשימה המנצחת לא זכתה בו. סך מושבי שתי הרשימות הגדולות, 70, היה גבוה מכל מערכת בחירות מאז שנת 1992. מי ששילם את המחיר, בהסתמך על תוצאות הבחירות הקודמות וסקרי INES (2019-2021), היו בעיקר מפלגת העבודה, שרוב מצביעיה עברו לתמוך הפעם בברית כחול לבן; ומפלגות הימין הדתי-לאומי, שרבים ממצביעיהן (ותומכיהן הפוטנציאליים) עברו לתמוך בליכוד. מפלגת כולנו איבדה חלק ניכר מהתמיכה בה, חלקה לפחות עבר לכחול לבן. לעומתן שמרו המפלגות החרדיות וישראל ביתנו על כוחן. משמאל הפסידה מרצ מכוחה בקרב הבוחרים היהודים בעיקר לטובת כחול לבן. הרשימה המשותפת, שרצה בשני ראשים, הפסידה תמיכה בעיקר של מי שבחרו להישאר בבית ולא להצביע, אך במידה מסוימת גם למרצ, שהציבה מועמדים ערבים במקומות הרביעי והחמישי ברשימתה.

לוח 1
תוצאות הבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019)

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב-%	מושבים
הליכוד	מחל	1,140,370	26.46	35
כחול לבן	פה	1,125,881	26.13	35
ש"ס	שס	258,275	5.99	8
יהדות התורה	ג	249,049	5.78	8
חד"ש-תע"ל	ום	193,442	4.49	6
מפלגת העבודה	אמת	190,870	4.43	6
ישראל ביתנו	ל	173,004	4.01	5
איחוד מפלגות הימין	טב	159,468	3.70	5
מרצ	מרצ	156,473	3.63	4
כולנו	כ	152,756	3.54	4
רע"ם-בל"ד	דעם	143,666	3.33	4
הימין החדש	נ	138,598	3.22	0
זהות	ז	118,031	2.74	0
גשר	נר	74,701	1.73	0
ביטחון חברתי	ן	4,618	0.11	0
הרשימה הערבית	ר	4,135	0.10	0
צדק חברתי	צק	3,843	0.09	0
מגן	נץ	3,394	0.08	0
צדק לכל	ק	3,281	0.08	0
צומת	ץז	2,417	0.06	0
ישר	י	1,438	0.03	0

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב- %	מושבים
זכויותינו בקולנו	נז	1,316	0.03	0
האזרחים הוותיקים	זי	1,168	0.03	0
כל ישראל אחים	קף	1,140	0.03	0
הפיראטים	ףז	819	0.02	0
פשוט אהבה	פי	733	0.02	0
ארץ ישראל שלנו	קי	701	0.02	0
נ נח	ףץ	624	0.01	0
מהתחלה	קן	603	0.01	0
התקווה לשינוי	רק	562	0.01	0
כלכלה ירוקה	ץ	556	0.01	0
חינוך	ףר	518	0.01	0
אחריות למייסדים	יץ	428	0.01	0
כבוד האדם	ןך	404	0.01	0
שווים	פנ	401	0.01	0
מנהיגות חברתית	ונ	385	0.01	0
אני ואתה	יץ	368	0.01	0
הגוש התנ"כי	יז	353	0.01	0
איחוד בני הברית	ין	265	0.01	0
ברית עולם	זך	216	0.01	0
אופק חדש	זץ	0	0.00	0
יחד	זנ	0	0.00	0
מפלגת הרפורמה	נך	0	0.00	0

הערה: 6,339,729 בעלי זכות בחירה, 4,340,253 השתתפו בבחירות. סך כל הקולות הכשרים: 4,309,270; סך כל הקולות הפסולים: 30,983; שיעור ההצבעה: 68.46%. מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019.

תוצאות הבחירות נראו כניצחון ברור וחד של נתניהו. אף ששתי מפלגות מהגוש שלו (הימין החדש וזהות) לא עברו את אחוז החסימה ו"בובזו" כ-6% מהקולות, לרשימות האחרות ששויכו לגוש עדיין היה רוב של 65 מושבים: הליכוד, ש"ס, יהדות התורה, איחוד מפלגות הימין, ישראל ביתנו וכולנו.² התיקו במספר המושבים בין הליכוד לכחול לבן היה מבוסס בעיקרו על מעבר קולות בתוך מחנה המרכז-שמאל, ולא על מעבר קולות בין הגושים.

לאחר הבחירות המליצו כל החברות בגוש הימין-דתיים, כולל ישראל ביתנו (שיוצגו על ידי 65 חברי כנסת), לנשיא שנתניהו ירכיב את הממשלה. ואולם מה שנראה כניצחון ברור של גוש הימין בהובלת הליכוד ובראשות נתניהו, לא תורגם לבניית קואליציה ולהצגת ממשלה. נתניהו לא הצליח לגשר על הפערים בין תביעותיהן של המפלגות החרדיות לאלו של ישראל ביתנו. יושב ראש ישראל ביתנו, ליברמן, עמד על תביעותיו, וגם המפלגות החרדיות לא התרצו לקבל את הפשרות שהוצעו. ב-30 במאי 2019 פקעה ההארכה שקיבל נתניהו מהנשיא להקמת הממשלה, ובאותו היום העבירה הכנסת ה-21 את החוק לפיזור ברוב של 74 חברי כנסת מגוש הימין, חד"ש והמפלגות הערביות והתנגדות של מחנה המרכז-שמאל. בפעם הראשונה בהיסטוריה של מדינת ישראל לא הביאו הבחירות לכינון ממשלה, והכנסת החליטה לפזר את עצמה כחודש לאחר השבעתה. בעקבות זאת נמנעה מהנשיא האפשרות להטיל את המנדט להרכבת ממשלה על חבר כנסת אחר. ממשלת המעבר שכינה מסוף הכנסת ה-20 המשיכה לכהן במשך כל תקופת כהונתה של הכנסת ה-21.

1. הבחירות לנכנסת ה-22 (17 בספטמבר 2019)

לאחר ההכרעה על קיום בחירות חדשות פיטר נתניהו מהממשלה את השרים נפתלי בנט ואילת שקד (שמפלגתם הימין החדש לא עברה את אחוז החסימה והם לא נבחרו לכנסת ה-21), ובמקומם מינה כמה שרים לממשלת המעבר: את אמיר אוחנה מהליכוד (משפטים), ומאיחוד מפלגות הימין את רפי פרץ (חינוך) ובצלאל סמוטריץ' (תחבורה).

2 רוב המצביעים (51.5%) בחרו במפלגות גוש הימין, לא כולל את ישראל ביתנו שהתחלת כשחפה בעייתית, אולם 6% מחוץ אלו לא תורגמו למושבים כי הוענקו למפלגות שלא עברו את אחוז החסימה.

לקראת הבחירות שנקבעו לספטמבר 2019 ניכרה הפקת לקחים בקרב המפלגות, שהתבטאה בהקמת רשימות משותפות (ראו מאמרו של שפירא בקובץ זה). הקמת הרשימות המשותפות נעשתה הן באמצעות כריתת בריתות של מפלגות קטנות שלא עברו את אחוז החסימה (הימין החדש, זהות, גשר) ומפלגות שחששו שלא יעברו אותו (רע"ם-בל"ד, כולנו ומרצ) עם מפלגות אחרות, והן באמצעות השתלבות של מועמדים במפלגות גדולות יותר. מפלגת כולנו פעלה ראשונה. בסוף מאי השתלבו רוב מועמדיה, למעט אחת, במסגרת הליכוד. חד"ש והמפלגות הערביות (רע"ם, בל"ד, תע"ל) הצליחו לאחר משא ומתן קשה להגיע לידי הסכמה על ריצה ברשימה משותפת כמו בבחירות 2015 (ראו את מאמרם של נבות, סויד וח'לאילה בקובץ זה). גשר חברה למפלגת העבודה להקמת רשימה משותפת, ומרצ חוזקה בסתיו שפיר – שחקנית חיזוק ממפלגת העבודה שרצה בשם מפלגת התנועה הירוקה, וכן באלוף במילואים יאיר גולן, סגן הרמטכ"ל לשעבר, שרץ בשם ישראל הדמוקרטית על פלטפורמה פורמלית של מפלגת עצמאות של אהוד ברק (שהצטרף גם הוא, אך שובץ במקום לא ריאלי ברשימה). ברית זו נקראה המחנה הדמוקרטי.

סמוך להגשת הרשימות הצליח נתניהו להבטיח את פרישתה מהמרוץ של מפלגת זהות, לאחר שבינה ובין הליכוד נחתם הסכם שלפיו תפרוש זהות מהתמודדות בבחירות בתמורה לתפקיד שר שיקבל יושב ראש המפלגה משה פיגלין וכמה הבטחות נוספות. בין ארבע מפלגות הימין הדתי-לאומי (הבית היהודי, האיחוד הלאומי-תקומה, הימין החדש ועוצמה יהודית) התנהלו משאים ומתנים על ריצה משותפת, שהסתיימו בברית משולשת ללא הצלע הקיצונית – עוצמה יהודית. בראש ברית הימין הדתי-לאומי, ששמה היה ימינה, הועמדה הפעם איילת שקד, אישה לא דתית.

רוב המפלגות לא שינו את הנהגתן ואת רשימותיהן לקראת הבחירות החדשות. במפלגת העבודה הוקפאה הרשימה (למעט פרישתם של אלוף במילואים טל רוסו, שהיה שריון אישי של אבי גבאי, ושל שלי יחימוביץ'), ואולם לאחר פרישתו של גבאי – לנוכח מה שנתפס ככישלון בבחירות – נערכה התמודדות על עמדת יושב ראש המפלגה. בהתמודדות זו ניצח עמיר פרץ הוותיק, שבעבר כיהן כיושב ראש המפלגה, את יוצאי המחאה החברתית של 2011, איציק שמולי וסתיו שפיר (שאחר כך עברה להתמודד בברית המחנה הדמוקרטי בהובלת מרצ). במרצ נערכו

בחירות חדשות לראשות המפלגה – הפעם על ידי ועידת המפלגה, ולא על ידי חברי המפלגה – ובהן הדיח ניצן הורביץ את היושבת ראש המכהנת תמר זנדברג. במרצ נערכה גם התמודדות נוספת על מקום ברשימת המועמדים, גם כן בוועידת המפלגה ולא בפריימריז. המועמדים הערבים נדחקו למקום נמוך ברשימה, מה שתרם לכך (יחד עם הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת) שהתמיכה הערבית במפלגה ירדה בחדות.

סקרי הבחירות (המכלול, 2019ב) הראו כי התחרות המשיכה להתמקד בליכוד וברית כחול לבן. המפלגות החרדיות, ש"ס וברית יהדות התורה הפגינו יציבות בכוחן, וכמותן מפלגת העבודה, שלא ניכר שהריצה יחד עם גשר הגדילה את התמיכה בה. כמו בבחירות הקודמות, גם הפעם ככל שהלכו הבחירות והתקרבו, התמיכה במפלגות הימין וברית ימינה מכאן, ובמחנה הדמוקרטי בהובלת מרצ מכאן – הצטמקה. עוצמה יהודית דרשה סביב אחוזי החסימה, וברוב הסקרים לא עברה אותו. התחזקות ניכרה בישראל ביתנו, שהסקרים צפו לה 10-11 מושבים, ובסופו של דבר גדלה ל-8 מושבים עם יציאתה לדרך עצמאית, משהכריז ליברמן כי יתמוך בממשלת אחדות ללא המפלגות החרדיות. עוד ניכר כי ברית המפלגות של חד"ש והמפלגות הערביות – הרשימה המשותפת – הולכת ומתחזקת.

במסע הבחירות הדגישה כחול לבן את נושא החשדות למעשים פליליים של נתניהו. ליברמן וישראל ביתנו העלו את הנושאים של דת ומדינה. נתניהו מצידו ניסה, במקביל להדיפת ההאשמות נגדו, ליצור סדר יום מדיני-ביטחוני כשהצהיר על כוונתו להחיל את הריבונות הישראלית על בקעת הירדן וצפון ים המלח בטענה שזו "שעת כושר חר'פעמית" לעשות זאת. עם זאת, כמו במערכת הבחירות הראשונה, הנושאים החשובים ביותר על סדר היום הציבורי נותרו הנושאים החברתיים-כלכליים ולאחריהם נושאי חוץ וביטחון. הנושאים של שחיתות ויחסי דת-מדינה נותרו הרחק מאחור, גם באמצעי התקשורת (ראו צויזנר ואח' בקובץ זה). תוך כדי מערכת הבחירות ניסה הליכוד, כנראה לנוכח ההתעוררות במגזר הערבי בעקבות הקמתה מחדש של הרשימה המשותפת, לקדם בחקיקת בזק חוק שיאפשר הצבת מצלמות בקלפיות, לטענתו כדי להבטיח את טוהר הבחירות. מהצד השני נטען כי היוזמה נועדה לגרום לאזרחים ערבים להימנע מלהצביע. הצעת החוק נפלה בקריאה ראשונה, אך הקריאה להבטיח את טוהר הבחירות

נענתה כשוועדת הבחירות המרכזית גייסה 3,000 מפקחים שסיירו בקלפיות ביום הבחירות, מצוידים במצלמות.

גם לקראת הבחירות האלה נעשה ניסיון לפסול בוועדת הבחירות המרכזית את מפלגת הימין הקיצוני עוצמה יהודית ומועמדים מתוכה, וכן את הרשימה המשותפת. בית המשפט הגבוה לצדק (ע"ב 5487/19; ע"ב 5506/19) החליט בסופו של תהליך להכשיר את רשימות המועמדים, אך פסל שניים ממועמדי עוצמה יהודית – ברוך מרזל ובן-ציון גופשטיין – מלהתמודד בבחירות בקבלו את הטענות בדבר היותם גזענים.

תוצאות הבחירות שנערכו ב־17 בספטמבר 2019 (לוח 2) לא היו שונות בהרבה מתוצאות הבחירות באפריל 2019. כחול לבן והליכוד זכו בתמיכה דומה (הפעם לכחול לבן הייתה תמיכה רבה קצת יותר), ועם יותר מ־30 מושבים כל אחת הן סיימו כשתי המפלגות הגדולות ביותר. מבחינת יחסי הכוחות בין הגושים, מעמד ממליך המלכים נמצא הפעם במובהק עוד יותר בידי של ליברמן, כשמפלגתו ישראל ביתנו זכתה ב־8 מושבים ויכלה לספק לימין או למרכז-שמאל (אם הייתה אפשרות כזאת לנוכח רתיעתן של אחדות מהמפלגות הציוניות משיתוף פעולה עם הרשימה המשותפת) את מספר המושבים הדרוש כדי להרכיב ממשלה. השינוי הגדול ביותר היה בכוחן של חר"ש והמפלגות הערביות, שרצו ברשימה משותפת וזכו ב־3 מושבים נוספים בעקבות העלייה הגדולה בשיעורי ההשתתפות במגזר הערבי, וירידה נוספת בהצבעה למפלגות השמאל הציוני (לפירוט ראו נבות, סויד וח'לאילה, בקובץ זה). מפלגות השמאל, מרצ והעבודה לא הגדילו את כוחן למרות היערכותן מחדש. המפלגות החרדיות זכו להישגים דומים לבחירות הקודמות, ואילו ברית המפלגות ימינה נחלשה, אף שהרכבה בבחירות אלה היה אמור לחזקה.

לסיכום התוצאות אפשר לומר כי המרכז של המפה הפוליטית, המנרט ה־60 וה־61, זו שמאלה בבחירות אלו, ונפל במובהק לידי ישראל ביתנו בזכות התחזקותן של ברית חר"ש והמפלגות הערביות, שהתמודדו במסגרת הרשימה המשותפת.

לוח 2

תוצאות הבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019)*

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב-%	מושבים
כחול לבן	פה	1,151,214	25.95	33
הליכוד	מחל	1,113,617	25.10	32
הרשימה המשותפת	ודעם	470,211	10.60	13
ש"ס	שס	330,199	7.44	9
ישראל ביתנו	ל	310,154	6.99	8
יהדות התורה	ג	268,775	6.06	7
ימינה	טב	260,655	5.87	7
העבודה-גשר	אמת	212,782	4.80	6
המחנה הדמוקרטי	מרצ	192,495	4.34	5
עוצמה יהודית	כף	83,609	1.88	0
צומח	ץז	14,805	0.33	0
האחדות העממית	כי	5,946	0.13	0
אדום לבן	יז	4,358	0.10	0
צדק	צ	3,053	0.07	0
הימין החילוני	רק	2,395	0.05	0
כבוד ושוויון	נך	1,545	0.03	0
זכויותינו בקולנו	ק	1,473	0.03	0
הפיראטים	זף	1,236	0.03	0
עוצמה כלכלית	ז	1,193	0.03	0
מתקדמת	נ	1,033	0.02	0
קמ"ה	ץק	994	0.02	0
סדר חדש	קר	928	0.02	0

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב-%	מושבים
מפלגת הדמוקראטורה	זכ	736	0.02	0
צפון	צן	725	0.02	0
התנועה הנוצרית הליבראלית	ינ	610	0.01	0
דעם	ץ	592	0.01	0
כבוד האדם	יף	542	0.01	0
הגוש התנ"כי	יק	497	0.01	0
מנהיגות חברתית	י	434	0.01	0
זהות	זן	0	0.00	0
כל ישראל אחים	נץ	0	0.00	0
נעם	כ	0	0.00	0

* 6,394,030 בעלי זכות בחירה, 4,465,168 השתתפו בבחירות. סך כל הקולות הכשרים: 4,436,806; סך כל הקולות הפסולים: 28,362; שיעור ההצבעה: 69.83%. מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019.

סקר INES (2019-2021) של בחירות ספטמבר 2019 חושף יציבות גבוהה של ההצבעה לברית של הרשימות הערביות וחד"ש ולמפלגות החרדיות ש"ס וברית יהדות התורה; יותר מ-70% יציבות בהצבעה לליכוד ולכחול לבן; וכשני שלישים בהצבעה למרצ/המחנה הדמוקרטי ומפלגות הימין הדתי לאומי. מעברי קולות רבים ניכרו אל העבודה-גשר וממנה (מכחול לבן ואליה) כאשר רק שלישי מהבוחרות והבוחרים בבחירות אפריל המשיכו להצביע לעבודה. כריתת הבריתות של הליכוד עם כולנו וזהות ושל העבודה עם גשר לא הניבה קולות רבים. מצביעי זהות, כולנו וגשר נפוצו לכל עבר, גם למפלגות בגושים השונים. כך, לעומת 39 המושבים שבהם זכו הליכוד וכולנו יחדיו באפריל 2019, בבחירות אלה, שבהן הן רצו בברית, הן קיבלו 32 מושבים בלבד. ביתר המקרים ניכרה היציבות הגושים האופיינית כשקולות עוברים בין המפלגות בתוך הגושים.

בהתייעצות הנשיא עם הסיעות לאחר הבחירות המליצו 55 חברות וחברי כנסת (הליכוד, ש"ס, יהדות התורה וימינה) שנתניהו ירכיב את הממשלה ואילו 54 (כחול לבן, העבודה-גשר, המחנה הדמוקרטי, והרשימה המשותפת למעט שלושת נציגי בל"ד) המליצו על גנץ. ישראל ביתנו ושלושת נציגי בל"ד ברשימה המשותפת נמנעו מלהמליץ על מועמד מועדף. הנשיא החליט להטיל את הרכבת הממשלה על נתניהו, ואולם הוא (שבאותה העת התנהל גם השימוע בנוגע לפרשיות השחיתות שבהן היה מעורב) לא הצליח להקים ממשלה, וכעבור כחודש הועברה המשימה לגנץ. לאחר שגם גנץ כשל במשימה ולא נמצא חבר כנסת אחר שיעמוד באתגר, התפזרה הכנסת באופן אוטומטי, וישראל נקלעה שוב לבחירות. כל אותו הזמן המשיכה הממשלה ה-34, שהחלה את כהונתה בשנת 2015, לתפקד כממשלת מעבר אף שהרכב הכנסת השתנה. הבחירות לכנסת ה-23 נקבעו ל-2 במרץ 2020.

ג. הבחירות לנכנסת ה-23 (2 במרץ 2020)

בולטות הפוליטיקאים על חשבון המפלגות ונזילותה של המערכת המפלגתית אפיינו גם את מערכת הבחירות השלישית (על כך ראו בהרחבה

במאמרים של רהט ושל שפירא בקובץ זה). מייד לאחר הבחירות לכנסת ה-22 התפצלה סיעת ימינה לסיעות הבית היהודי, האיחוד הלאומי והימין החדש. בשל הסכנה שלא יעברו את אחוז החסימה, נוצר שוב הצורך בברית מפלגות לריצה משותפת של מפלגות הימין הדתי. המשא ומתן הסתיים רק כשעה לפני המועד הסופי להגשת הרשימות לוועדת הבחירות המרכזית, כשמפלגת הבית היהודי הודיעה על הצטרפותה לרשימת ימינה, תוך ביטול הסכם מוקדם על ריצה משותפת עם עוצמה יהודית. זו האחרונה רצה לבסוף, שוב, לברדה. מהצד השני של המפה חדלה ברית המחנה הדמוקרטי מלהתקיים כבר בדצמבר 2019, בעקבות פרישתה של סתיו שפיר מהרשימה והמעבר של יאיר גולן מישראל דמוקרטית למרצ. בינואר 2020 הכריזו ברית העבודה-גשר ומרצ על ריצה משותפת לנוכח קרבן המסוכנת לאחוז החסימה, ועמיר פרץ הועמד בראש הרשימה.

ככלל, נותרו רשימות המועמדים של המפלגות וההתמודדויות על הנהגתן מוקפאות. הליכוד נותר עם אותה הרשימה, למעט פרישתו של משה כחלון, שר האוצר לשעבר, ושילובו של גדי יברקן מכחול לבן. האחרון, עולה מאתיופיה,

גויס בתקווה להשיב מצביעים עולי אתיופיה לאחר שרבים מהם הצביעו לכחול לבן בספטמבר 2019 במחאה על אלימות המשטרה כלפי בני העדה. בניסיון לחזק את הלגיטימציה של נתניהו ולעורר את "השטח", נערכו ב־26 בדצמבר פריימריז על ראשות המפלגה. נתניהו ניצח בהם את גדעון סער בהפרש עצום (73% לעומת 27% מקולות חברי המפלגה). בכחול לבן הודיע לפיד כי הוא מוותר על חלקו בהסכם הרוטציה של ראשות הממשלה עם גנץ והותר אותו כמועמד יחיד לתפקיד בתקווה שהמהלך יסייע להעלאת התמיכה בברית המפלגות.

עד הגשת הרשימות ניכרה בסקרים יציבות בכוחו של הליכוד והתחזקות קלה של כחול לבן, כפי הנראה על חשבון המפלגות משמאלה (המכלול, 2020). גם כוחן של המפלגות החרדיות, ישראל ביתנו והרשימה המשותפת נראה יציב.

תיקי נתניהו המשיכו לעמוד במוקד מערכת הבחירות (ראו המאמר של נבות וגולדשמידט בקובץ זה). ב־28 בינואר 2020 – יום כינוס מליאת הכנסת לצורך אישור הקמתה של ועדה שתדון בבקשתו של נתניהו לחסינות, וכשהוא עצמו שווה בארצות הברית לקראת פרסום התוכנית המדינית של הנשיא דונלד טראמפ – משך נתניהו את בקשתו. בעקבות משיכת הבקשה, עוד באותו היום הגיש היועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבליט לבית המשפט המחוזי בירושלים את כתב האישום נגד נתניהו בגין שוחד, מרמה והפרת אמונים בתיקים 1000, 2000 ו־4000. מבקריו של נתניהו טענו כי משך את הבקשה משום שלא היה לו רוב בכנסת לאישורה. נתניהו טען כי עשה כן כי לא נתנו לו לקיים הליך הוגן וכדי שלא לפגוע ב"עסקת המאה" של הנשיא טראמפ. הודעתו הגיעה שעות לפני פרסום התוכנית המדינית של נשיא ארצות הברית, והדגימה את העירוב של מדיניות חוץ, מדיניות פנים, שיקולים דיפלומטיים, פוליטיים ואישיים-פיליליים במערכת הבחירות.

את "עסקת המאה" – תוכנית השלום של ממשל טראמפ – הציג הנשיא האמריקאי בבית הלבן בנוכחות ראש הממשלה נתניהו. בשורות הימין עורר המתווה תקווה לקידום סיפוח חד-צדדי של 30% משטחי הגדה המערבית, כשה"סכנה" שה־70% הנותרים יועברו לפלסטינים נתפסה לא ריאלית בעיני רבים, שכן לא נראה היה שהפלסטינים יקבלו את התנאים שהוגדרו. בעיני המרכז התקבל המתווה ברגשות מעורבים משום שאף שהוא נתן מענה לאינטרסים ישראלים, הוא לא נראה

ישים בשל התנגדותם העזה של הפלסטינים כלפיו. מהצד השמאלי של המפה הפוליטית הייתה ההתנגדות לתוכנית רבה בשל אי-ההתחשבות בצד הפלסטיני. אף על פי ש"עסקת המאה" פורסמה תוך כדי מערכת הבחירות, לא ניכרה עלייה בבולטות של נושאי חוץ וביטחון בסדר היום הציבורי והתקשורתי (ראו צויזנר ואח' בקובץ זה).

גם לקראת בחירות אלו נעשו ניסיונות לפסול בוועדת הבחירות המרכזית מועמדיוות לכנסת. בסופו של תהליך החליט בית המשפט הגבוה לצדק (ע"ב 852/20; ע"ב 922/20) שלא לפסול את רשימתה של אשת רוצח ראש הממשלה יצחק רבין, ואילו מועמדותה של היבה יזבק (בל"ד) אושרה בקושי ברוב של חמישה שופטים שהתנגדו לפסילתה וארבעה שתמכו.

בבחירות אלה התגלעו שני קשיים בניהול הבחירות. האחד היה פגיעה בפרטיות. בפברואר 2020 התגלתה פרצת אבטחת מידע ביישומון ששימש את הליכוד לאחסון רשימת הבוחרים, וכמה ימים לאחר מכן התגלתה פרצה נוספת, שאפשרה גישה למאגר הבוחרים המלא. הקושי האחר היה התקיימותן של הבחירות בצל מגפת הקורונה והצורך למצוא פתרון למימוש הזכות לבחור גם למי שחלו במחלה המידבקת או נחשפו לחולים בה (אף שבאותם ימים, מרץ 2020, מדובר היה בכמה אלפי חולים בלבד).

סקרי הבחירות ממועד הגשת הרשימות ועד מועד הבחירות (המכלול, 2020) הצביעו שוב על תחרות צמודה בין כחול לבן לליכוד, כשכל אחת מהן צפויה הייתה לזכות ב-31-36 מושבים. המפלגות החרדיות וישראל ביתנו הפגינו יציבות, לרשימה המשותפת ולברית ימינה חזו הסקרים יציבות ואף עלייה, לברית העבודה-גשר-מרצ היחלשות קלה ביחס לכוחן בבחירות הקודמות, ואילו עוצמה לישראל לא עברה את אחוז החסימה ברוב הסקרים. בכל הסקרים לא היה רוב לגוש התומך בנתניהו, אך הגוש המתנגד לו נותר עם בעיית חוסר הנכונות של הימין בו להקים ממשלה בתמיכת הרשימה המשותפת.

בבחירות ב-2 במרץ 2020 (לוח 3) זכה הליכוד בהישג אלקטורלי בולט עם 36 מושבים. מאז בחירות 2003 – שבהן זכה ב-38 מושבים – לא הגיע הליכוד להישג כזה. מבחינת מספר הבוחרים היה זה המספר הגדול ביותר שהמפלגה זכתה בו אי פעם. הישג זה יוחס במידה רבה לנתניהו ולמסע הבחירות שלו שכלל כנסים

רבים ברחבי המדינה וכן להתמודדות הפנימית בליכוד. הגוש התומך בנתניהו חיזק את כוחו ב-3 מושבים והיו לו 58, אבל גם זה לא הספיק, שכן הגוש המתנגד לו זכה ב-62 מושבים.³ הרשימה המשותפת התחזקה בשני מושבים, בעיקר בשל עלייה נוספת בהשתתפות בבחירות בציבור הערבי (רודניצקי, 2020). הרשימות החרדיות שמרו על כוחן, ואילו ישראל ביתנו, שהדגישה את גישתה האנטי-חרדית, איבדה חלק מהתמיכה בה. ברית מפלגות הימין הדתי-לאומי ימינה וברית מפלגות השמאל העבודה-גשר-מרצ נחלשו כשקולות של מצביעים פוטנציאליים שלהן "נשאבו" שוב אל מה שנראה כמרוץ סוסים, "ראש בראש", בין הליכוד לכחול לבן. בניגוד לציפיות ל"עייפות בוחרים" (voter fatigue) (אך בהתאמה לאופטימיות בציבור הבוחרים, שעליה מצביעים טננבוים-וינבלט ואח' בקובץ זה) הייתה עלייה נוספת בשיעור ההצבעה. עוד מעניין להצביע על תהליך למידה שהביא לידי ירידה בשיעור הקולות "המבוזבזים", שהוענקו לרשימות שלא עברו את אחוז החסימה – פחות מ-1%, הנמוך בתולדות הבחירות בישראל (ראו שמיר ורהט בקובץ זה).

הדפוסים של מעברי הקולות בין בחירות ספטמבר 2019 למרץ 2020 לפי סקר INES (2019-2021) נותרו דומים לאלו של הבחירות הקודמות: יציבות מוחלטת כשמדובר בהצבעה לרשימה המשותפת, ויציבות גבוהה למפלגות החרדיות. יציבות גבוהה ניכרה גם בהצבעה לליכוד, כש-85% ממצביעיו בספטמבר 2019 הצהירו כי הצביעו למפלגה גם במרץ 2020. בקרב מצביעי כחול לבן הייתה נאמנות של כ-75%, אך ראוי לציון חלק קטן אך משמעותי של כ-8% שהצהירו כי עברו לתמוך בליכוד. ביתר המפלגות הייתה רמת הנאמנות נמוכה יותר. בבחירות אלו, שבהן לא התמודדו כולנו, זהות וגשר באופן עצמאי, היו מעברים מעטים ביותר בין הגושים, וכשהיו, הם היו ברובם ימינה.

3 גם אם עוצמה יהודית, שלא עברה את אחוז החסימה, לא הייתה רצה בנפרד, לא היה לגוש תומכי נתניהו רוב.

לוח 3
תוצאות הבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020)

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב- %	מושבים
הליכוד	מחל	1,352,449	29.46	36
כחול לבן	פה	1,220,381	26.59	33
הרשימה המשותפת	ודעם	581,507	12.67	15
ש"ס	שס	352,853	7.69	9
יהדות התורה	ג	274,437	5.98	7
העבודה-גשר-מרצ	אמת	267,480	5.83	7
ישראל ביתנו	ל	263,365	5.74	7
ימינה	טב	240,689	5.24	6
עוצמה יהודית	נץ	19,402	0.42	0
עוצמה ליברלית	ז	3,781	0.08	0
קול הנשים	נ	2,773	0.06	0
הפיראטים	זף	1,473	0.03	0
משפט צדק	קץ	1,375	0.03	0
ישראליסט	ק	980	0.02	0
אני ואתה	כן	812	0.02	0
איחוד הברית והשותפות	ינ	677	0.01	0
סדר חדש	קר	677	0.01	0
הכח להשפיע	נז	667	0.01	0
מתקדמת	נק	622	0.01	0
דעם	ץ	612	0.01	0
הלב היהודי	כ	516	0.01	0
שמע	קי	442	0.01	0

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב- %	מושבים
הגוש התנ"כי	יק	389	0.01	0
קמ"ה	ני	350	0.01	0
אדום לבן	יז	342	0.01	0
החזון	י	308	0.01	0
מנהיגות חברתית	יר	271	0.01	0
כבוד האדם	יף	222	0.00	0
פעולה לישראל	זך	210	0.00	0
צומת	ץז	0	0.00	0

הערה: 6,453,255 בעלי זכות בחירה, 4,615,135 השתתפו בבחירות. סך כל הקולות הכשרים: 4,590,062; סך כל הקולות הפסולים: 25,073; שיעור ההצבעה: 71.52%.

מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020.

לאחר התייעצות עם סיעות הכנסת הטיל הנשיא את תפקיד הרכבת הממשלה על גנץ, שעליו המליצו 61 חברי כנסת לעומת 58 שהמליצו על נתניהו. במהלך מפתיע פעל גנץ לכונן ממשלת אחדות שתכלול את נתניהו והליכוד ובנות בריתו. בעיני בוחרים רבים בגוש המרכז-שמאל, שראו בבחירות משאל בעד נתניהו או נגדו, נתפס המהלך כהפרת הבטחה מרכזית. עם זאת זכה המהלך גם לתמיכה רבה בעיקר בשל העימות מקיומן של שלוש מערכות בחירות ללא הכרעה; ההבנה שהרוב שהמליץ על גנץ לא יוכל להקים ממשלה יציבה כי הוא כלל מפלגות לא ציוניות וערביות; ועליית נושא ההתמודדות עם מגפת הקורונה לראש סדר היום. מובן היה כי המגפה עלולה לחולל משבר בריאותי וכלכלי קשה, וכי היא אינה משתלבת בשסע בין ימין לשמאל. כך ערערה התפתחות זו את הגושים הפוליטיים, חוללה שינויים בהרכבי הסיעות בכנסת לפי קו מפלגתי, ואף הביאה לידי התפצלות של סיעות ומפלגות בגוש מתנגדי נתניהו.⁴ ב-29 במרץ התפצלו

4 שלא בהקשר זה, אלא בעקבות מהלכים קודמים, ב-23 למרץ עזבה סיעת גשר שנתנה נציגה אחת, אורלי לוי־אבקסיס, את סיעת העבודה־גשר־מרצ ועברה לתמוך בגוש הימין בראשות נתניהו.

סיעות תל"ם ויש עתיד מרשימת כחול לבן והתאחדו לסיעה אחת. במקביל אושרה בקשתם של יועז הנדל וצבי האזור מתל"ם להקים סיעה חדשה בשם דרך ארץ. ב־6 באפריל התפצלה סיעת העבודה־מרצ לשתי סיעות נפרדות.

לאחר מגעים קואליציוניים קדחתניים ובשם שעת החירום לנוכח מגפת הקורונה הושבעה ב־17 במאי ממשלה חדשה – ממשלת אחדות עם הסדרים להבטחת וטו הדדי ופריטטיות על אף הברדלי הגודל בין מרכיביה. מצד הגוש שתמך בנתניהו היא כללה נוסף על הליכוד גם את המפלגות החרדיות – ש"ס ויהדות התורה; את גשר, שעברה צד; ואת רפי פרץ מהבית היהודי. מגוש זה נותרו נציגי הימין החדש והאיחוד הלאומי־תקומה באופוזיציה. מהגוש שהתנגד להמשך כהונת נתניהו הצטרפו לממשלה 15 נציגי חוסן ישראל (למעט חברת כנסת אחת שעברה לסיעת יש עתיד, ובתוספת חברת כנסת מיש עתיד שהצטרפה לחוסן ישראל), דרך ארץ (2 נציגים) והעבודה (3 נציגים).

שני גורמים עיקריים אפשרו את הקמתה של ממשלה משותפת לשני כוחות שנאבקו זה בזה שלוש מערכות בחירות. הראשון – חוסר ההכרעה בין הגושים לאחר שלוש מערכות בחירות רצופות. נתניהו לא הצליח לזכות ברוב לגוש שלו, ואילו לגוש שהתנגד לו היה רוב אך לא הייתה נכונות לשיתוף פעולה בין מרכיביו להקמת ממשלה, בעיקר מצד גורמי ימין וגורמים לאומניים ברשימה המשותפת. והשני – מגפת הקורונה שהחמירה והחשש ממשבר בריאותי וכלכלי קשה. בשם שעת החירום יכלו אפוא שני הצדדים להצדיק את הליכתם המשותפת.

חוסר האמון בין הצדדים הוביל ליצירת מנגנון חדש, "ממשלת חילופים", ולעגיגונו בתיקון בחוק יסוד הממשלה. החקיקה נועדה לקבע את ההסכם הקואליציוני שקבע חלוקת עוצמה שווה בין המחנות גם ללא שוויון מספרי, כולל וטו הדדי, קביעת מעמד מיוחד של "ראש ממשלה חלופי" וניסיון להבטיח כי לצדדים לא יהיה אינטרס להפר את הסכם הרוטציה בראשות הממשלה. נתניהו אמר היה לכהן שנה וחצי, ואז לפנות את מקומו לגנץ לכהונה של שנה וחצי (על ממשלת החילופים ראו גם שמיר ורהט בקובץ זה).

הזיווג ביו נתניהו לגנץ בממשלת החילופים לא עלה יפה. כבר מראשיתה נתגלעו קשיים וחוסר הסכמות בנושאים של מינויים לנושאי תפקיד בכירים ומדיניות. כך למשל ביום שבו כונסה הישיבה הראשונה של הממשלה החדשה, הופיעו נתניהו

ובכירים בליכוד בבית המשפט עם פתיחת משפטו והמשיכו לתקוף את מערכת התביעה והתקשורת, שגנץ וכחול לבן נתפסו – ואף תפסו את עצמם – כמגיניהם. לאחר כהונה של כחצי שנה, בעקבות אי־העברת תקציב מדינה (ולאחר שהתקבלה פשרה שדחתה את מועד ההגשה בארבעה חודשים תוך תיקון חוק־יסוד: הכנסת), נקבעו בחירות חדשות. הממשלה נהפכה לממשלת מעבר כשהסדרי הווטו ההדדי, שאומצו בחקיקה, נשמרים.

ד. הבחירות לנכנסת ה־24 (23 במרץ 2021)

מערכת הבחירות הרביעית בתוך שנתיים אומנם התמקדה שוב בשאלת המשך כהונתו של נתניהו כראש ממשלה, אולם ההיערכות לבחירות הייתה

אחרת. מול הליכוד ונתניהו (ובנות בריתו הנאמנות – יהדות התורה וש״ס החרדיות וברית מפלגות הציונות הדתית) לא עמדה הפעם רשימה גדולה, אלא כמה מפלגות ורשימות שקראו עליו תיגר מימין ומשמאל. מימין הגיעה קריאת התיגר מצידו של גדעון סער, שיחד עם שלושה חברי כנסת מהליכוד, שני חברי הכנסת של סיעת דרך ארץ (שפרשה מתל״ם של בוגי יעלון והצטרפה לממשלת נתניהו־גנץ) ואישים נוספים (בכללם ח״כ לשעבר בני בגין, בנו של מנהיג הליכוד המיתולוגי מנחם בגין), הקים מפלגת ימין בשם תקווה חדשה. גם ימינה ובראשה נפתלי בנט התמודדה כחלופה שלטונית, וקיבלה תמיכה מהבית היהודי, שבבחירות אלה נמנעה מלהתמודד. תקווה חדשה וסער התחייבו כי לא יצטרפו לממשלה בראשות נתניהו; בנט וימינה התחייבו להימנע מלתמוך בממשלת מרכז־שמאל. ליברמן וישראל ביתנו המשיכו לאחוז בעמדות ימניות בנושאי חוץ וביטחון אך שויכו כמובהק למחנה קוראי התיגר בעקבות התנגדותם להמשך כהונת נתניהו ועמדותיהם החריפות בנוגע לשיתוף המפלגות החרדיות בממשלה.

בני גנץ, ראש הממשלה החלופי, התמודד בראש רשימת כחול לבן, שכללה רק את נציגי חוסן ישראל שהחליטו להישאר בפוליטיקה. הבולטים שבפורשים היו הרמטכ״ל לשעבר גבי אשכנזי וכן אבי ניסנקורן, שפרש לאחר שהצטרף לרשימה חדשה בראשות ראש עיריית תל אביב רון חולדאי (שפרשה בהמשך מהמרוץ). תל״ם ניסתה להתמודד, אך פרשה משהראו הסקרים כי אינה עוברת את אחוז החסימה. יש עתיד התמודדה לבדה בהציגה את ראשה, יאיר לפיד, כחלופה העיקרית לראשות הממשלה מהמרכז־שמאל. העבודה ומרצ התמודדו

בנפרד בבחירות, לאחר שהברית ביניהן התפרקה בכנסת היוצאת; וגם ברשימה המשותפת נפרמה הברית כשמפלגת רע"מ החליטה להתמודד לבדה, ואילו יתר השלוש המרכיבות את הרשימה המשותפת (חד"ש, תע"ל ובל"ד) נותרו יחדיו.

מיזמים אחדים קמו במהלך מערכת הבחירות כחלק מקריאת התיגר על נתניהו. האחד בראשות ראש עיריית תל אביב, רון חולדאי, שהחליט לפרוש לאחר שנחלש בסקרים. אלו חזו לו בתחילה תמיכה של 8-9 מושבים, אך לקראת הגשת הרשימות נראה היה כי לא יעבור את אחוז החסימה ויפגע בגוש מתנגדי נתניהו. המיזם השני היה של ח"כ עופר שלח, שלאחר שקריאתו לקיים התמודדות פנימית על הנהגת מפלגת יש עתיד לא צלחה, הקים מסגרת חדשה. שלח נמנע מלהתמודד בבחירות אחרי שלא צבר תמיכה מספקת. ירון זליכה רץ על הכרטיס הכלכלי (באופן שמזכיר את התמודדותו של משה כחלון בראשות כולנו בשנת 2015), התמודד עד הסוף, אך קיבל תמיכה של פחות מאחוז מהבוחרים.

ככלל נותרו רשימות המועמדים של המפלגות וההתמודדויות על הנהגתן מוקפאות. המפלגות היחידות שבהן נערכה התמודדות היו מפלגת העבודה ובל"ד. במפלגת העבודה בחרו אלפי חברים בשיטת פריימריז פתוחה מאוד, שבה ניתנה הזדמנות להצביע לכל מי שהתפקד למפלגה עד ימים ספורים לפני הבחירות, יושבת ראש חדשה – מרב מיכאלי, ורשימה חדשה לכנסת. שני נציגי המפלגה פרץ ושמולי, שהצטרפו לממשלת נתניהו־גנץ וכיהנו בה כשרים, פרשו ממנה כשהחליטה על עזיבת הממשלה. בבל"ד החליף מרכז המפלגה את יושב הראש אמטאנס שחאדה בסאמי אבו שחאדה.

ואולם גם ברשימות המועמדים המוקפאות לכאורה חלו שינויים. כך ברשימת כחול לבן התחוללו שינויים רבים עקב פרישת רבים מבכירי המפלגה בעקבות ביקורתם על התנהלות ממשלת החילופים; ביש עתיד שיבץ היושב ראש לפיד מועמדים חדשים, חלקם פורשים מחוסן ישראל, ואילו אחד מבכירי המפלגה, עופר שלח, פרש ממנה עקב סירובו של לפיד להתמודד מולו על ראשות הרשימה. בליכוד שריין נתניהו כמה מועמדים מטעמו, כולל אורלי לוי־אבקסיס מגשר (שעברה לליכוד) ומועמד של ברית הציונות הדתית, אופיר סופר (כחלק מעסקה עם האיחוד הלאומי־קומה שהתחייבה להתמודד בצוותא עם עוד שתי מפלגות בימין הקיצוני – עוצמה יהודית האולטרה ימנית, שרצה תחת השם מפלגת חזית

יהודית לאומית, ונעם האנטי־להט"ב בית ואנטי־פמיניסטית, שרצה תחת השם לזוז). במרץ שריינו מועמדת ערבייה בתקווה (שנכזבה) למשוך קולות מהמגזר הערבי. ביהדות התורה התחוללה "מהפכה" כשדגל התורה, שהייתה שותפה זוטרה בברית, נהפכה לבכירה, כשלא רק שמחצית המקומות הריאליים הוקצו לה, אלא שמועמדיה הופיעו ראשונים מכל זוג מועמדים. במפלגות שהקימו סער, חולדאי וזליכה לא נערכו התמודדויות, ויושב הראש הוא שקבע את השיבוצים ברשימה.

הבחירות של מרץ 2021 התקיימו בעיצומה של מגפת הקורונה, ולכך היו השלכות הן על סדר היום שלהן, והן על עבודתה של ועדת הבחירות המרכזית וההתנהלות ביום הבחירות. על סדר היום עלו הנושאים החברתיים-כלכליים, בפרט בהקשר של הקורונה, על חשבון נושאים של חוץ וביטחון, וסדר היום של הציבור, התקשורת והפוליטיקאים היה בחפיפה גבוהה במיוחד (ראו מאמרם של צויזנר ואח' בקובץ זה). עם זאת מסע הבחירות היה ממוקד שוב בנתניה, והוא מצידו הדגיש את הצלחתו להוביל את ישראל לשיעור המחוסנים נגד קורונה הגבוה בעולם, וכן את הישגיו המדיניים שכללו הסכמי נורמליזציה ושלוש עם מדינות ערביות ("הסכמי אברהם"). המפלגות החרדיות הדגישו את תמיכתן בנתניהו וגרסו כי הצבעה להן היא הצבעה לנתניהו בדגש על יהדותה של המדינה. מתנגדי נתניהו התייחסו כמובן להאשמות הפליליות שעמדו תלויות נגדו, אך גם למדיניותו בנושא הקורונה – בייחוד האכיפה הסלקטיבית של המגבלות שהוטלו, היבטים של המדיניות הכלכלית והכשל בבקרת הכניסה לישראל. נתניהו ניסה למקד את מסע הבחירות ביריב יחיד, יאיר לפיד, ולהציגו כחלופה שנגדה הוא מתמודד. כמו במערכות בחירות קודמות, גם הפעם רצה נתניהו להתמקד בקמפיין אישי ושלילי נגד המתחרה המרכזי שלו, ואולם אסטרטגיה זו לא הצליחה משום שקריאות התיגר נשמעו גם מתוך מחנהו שלו, על ידי סער ובנט.

במערכת הבחירות הרביעית חל גם שינוי בקמפיין של נתניהו שהופנה לאוכלוסייה הערבית במטרה למשוך מצביעים ממגזר זה. השינוי התבטא בכיכורים ביישובים ערביים, בהבטחות בחירות לתוכניות ולתקציבים בנושאים כמו מיגור הפשיעה, ובמערכת היחסים שהתפתחה בינו ובין מנהיג רע"ם, מנסור עבאס. התפתחויות אלה תאמו את אקלים הדעות באוכלוסייה הערבית (ראו מאמרם של נבות, סויד

וח'לאילה בקובץ זה), ולאחר הבחירות הבשילו בניסיונות של שני המחנות להקים קואליציה בתמיכתם של חברי כנסת ערבים, ובקואליציה שבסופו של דבר הוקמה.

בסקרים שנערכו עד הגשת הרשימות (המכלול, 2021) ניכרה ירידה בתמיכה בליכוד בהשוואה לבחירות הקודמות, מ-36 מושבים לכ-30 ואף פחות. יש עתיד, שפרשה מברית כחול לבן עם הצטרפותה של חוסן ישראל לממשלה, שמרה על כוחה, והתמיכה בה עמדה על ממוצע של כ-15 מושבים. הרשימה המשותפת זכתה בממוצע בכ-10 מושבים (לעומת ה-15 שהחזיקה בכנסת). ש"ס, יהדות התורה וישראל ביתנו שוב שמרו על יציבות בתמיכה בהן. קוראות התיגר מימין, תקווה חדשה וימינה, נהנו מסקרים מחמיאים עם תמיכה של כ-14-21 וכ-10-14 מושבים בהתאמה.

לנוכח הפיצול והכוח השווה פחות או יותר בין מחנה מתנגדי נתניהו למחנה תומכיו, נוצר שוב עניין רב בשאלה מי מהמפלגות המתמודדות לא תעבור את אחוז החסימה. על פי הסקרים היו כמה מפלגות שהתמיכה בהן הייתה קרובה מאוד לאחוז החסימה, והיו כאלו שבכמה סקרים לא עברו אותו. מפלגות הציונות הדתית נמצאו בסכנה כזאת, ונתניהו לחץ עליהן להתמודד יחדיו ואף שריין (שוב) מקום למועמד מטעמן ברשימת הליכוד כתמריץ לכך. בתחילה לא עברה מפלגת העבודה את אחוז החסימה בשום סקר, ורק לאחר הבחירות הפנימיות שערכה, החלפת יושב הראש שלה ובחירתה של רשימה חדשה, התרחקה ממנו. מרצ מצידה עדיין הייתה רחוקה מסכנה זו באותה העת.

בוועדת הבחירות המרכזית נעשו שוב ניסיונות להביא לידי פסילת רשימות ומועמדים. מעניין שהשינוי בתפיסתו של נתניהו את הבחירות והבוחרים הערבים הביא לידי שינוי בהתנהגות נציגי מפלגות ימין בוועדת הבחירות המרכזית. בקשת הפסילה היחידה שהגיעה להכרעת בג"ץ הייתה זו שנגעה למועמדת ממפלגת העבודה, איבתיסאם מרעאנה-מנוחין (טרם פורסם). בקשה זו נדחתה ברוב גדול של שמונה שופטים מול אחד.

בסקרים שנערכו לאחר הגשת הרשימות (המכלול, 2021) נותרה התמיכה בליכוד יציבה, כ-28 מושבים בממוצע, וכך גם ביש עתיד, הגדולה שבמפלגות המחנה הנגדי (כ-17 מושבים בממוצע). גם התמיכה בש"ס (כ-8 מושבים), יהדות התורה וישראל ביתנו (כ-7 מושבים) נותרה יציבה. התמיכה במפלגת העבודה התייצבה

סביב כ־6 מושבים, ואילו הציונות הדתית (רשימה שהקים מנהיג האיחוד הלאומי־תקומה וכללה עוד מפלגות ימין קיצוני בכללן החזית היהודית הלאומית האולטרה־ימנית ומפלגת לוזו, שייצגה במיוחד עמדות נוקשות נגד להטבי"ם ופמיניזם), כחול לבן, מרצ, ובייחוד רע"מ נראו ככאלה שאולי לא יעברו את אחוז החסימה. מי שסבלו מירידה בתמיכה בהן בסקרים בתקופה זו היו תקווה חדשה, שמכ־15 מושבים ירדה לפחות מ־10 ערב הבחירות; ימינה שירדה מכ־12 מושבים לפחות מ־10; והרשימה המשותפת, שירדה מכ־9-10 מושבים בסקרים מחמיאים יחסית בראשית התקופה ל־7 בלבד ערב הבחירות.

במערכת הבחירות הקודמת, של מרץ 2020, הייתה מגפת הקורונה בחיתוליה. הבטחת זכות הבחירה נגעה לסידורים מיוחדים למספר קטן של חולים ולכמה אלפי מבודדים. במערכת הבחירות של מרץ 2021 הייתה הבעיה חריפה הרבה יותר, ולנוכח זאת נקבעו כללים מגבילים בנוגע למספר המשתתפות והמשתתפים באספות פוליטיות. במיוחד בלטה ההיערכות המיוחדת לניהול יום הבחירות. תקציב הבחירות הוגדל כ־50% ושימש בין היתר כדי להגדיל את מספר הקלפיות מכ־11,000 בבחירות הקודמות לכ־15,000 בבחירות אלה. הקלפיות שנוספו נודעו להקטין את הצפיפות בתורים להצבעה, וכן נוספו קלפיות בכתי חולים ובדיר מוגן, וקלפיות מיוחדות ונפרדות למבודדים ולחולים. בעת ספירת הקולות העלו קבוצות של תומכי נתניהו (כולל בנו) טענות דומות לאלו שהעלו טראמפ ותומכיו בארצות הברית ולפיהן תוצאות הבחירות זויפו בידי אנשי ועדת הבחירות המרכזית כדי לפגוע בנתניהו. לא רבים האמינו לטענות, וכסופו של דבר נתפס ניהול הבחירות בתנאי מגפת הקורונה כמבצע מוצלח (Kenig, 2021).

כאשר התפרסמו תוצאות הבחירות התברר כי הסקרים בסך הכול דייקו בנוגע לגודלן של הליכוד ויש עתיד, וכן של ש"ס, יהדות התורה וישראל ביתנו. המגמות שזיהו הסקרים של ירידת התמיכה בימינה, בתקווה חדשה וברשימה המשותפת המשיכו גם בימים שבהם אסור היה לפרסם תוצאות סקרים. מה שהפתיע במיוחד היה שיעור התמיכה ופיזור הקולות בין מפלגות שנתפסו קרובות לאחוז החסימה: הציונות הדתית מימין, וכחול לבן, העבודה, מרצ ורע"ם ממרכז ומשמאל. כל המפלגות הללו עברו את אחוז החסימה ובמרחק ניכר ממנו (לוח 4).

לוח 4
תוצאות הבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2021)

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב- %	מושבנים
הליכוד	מחל	1,066,892	24.19	30
יש עתיד	פה	614,112	13.93	17
ש"ס	שס	316,008	7.17	9
כחול לבן	כך	292,257	6.63	8
ימינה	ב	273,836	6.21	7
העבודה	אמת	268,767	6.09	7
יהדות החורה	ג	248,391	5.63	7
ישראל ביתנו	ל	248,370	5.63	7
הציונות הדתית	ט	225,641	5.12	6
הרשימה המשותפת	ודעם	212,583	4.82	6
תקווה חדשה	ת	209,161	4.74	6
מרצ	מרצ	202,218	4.59	6
רע"ם	עם	167,064	3.79	4
הכלכלית החדשה	יז	34,883	0.79	0
רפא	ר	17,346	0.39	0
הפיראטים	זף	1,309	0.03	0
אני ואחתי	כך	1,291	0.03	0
התקווה לשינוי	רנ	1,189	0.03	0
המפץ החברתי	י	811	0.02	0
משפט צדק	קץ	729	0.02	0
צומת	ץז	663	0.02	0
עם שלם	רף	592	0.01	0

שם הרשימה	סימן	מספר הקולות	ב- %	מושבים
סדר חדש	קך	514	0.01	0
קמ"ה	נ	486	0.01	0
הבלתי אפשרי, אפשרי	ק	463	0.01	0
הלב היהודי	כ	443	0.01	0
עצמנו	צי	441	0.01	0
הגוש התנ"כי	יק	429	0.01	0
עולם חדש	ני	429	0.01	0
ברית השותפות	ינ	408	0.01	0
הישראלים	ז	395	0.01	0
שמע	קי	395	0.01	0
דעם	ץ	385	0.01	0
מנהיגות חברתית	יר	256	0.01	0
מען (יחד)	צכ	253	0.01	0
ץח	צף	226	0.01	0
אנחנו	נר	220	0.00	0
כבוד האדם	יף	196	0.00	0
דמוקרטיה	רק	0	0.00	0

הערה: 6,578,084 בעלי זכות בחירה, 4,436,365 השתתפו בבחירות; סך כל הקולות הכשרים: 4,410,052; סך כל הקולות הפסולים: 26,313; שיעור ההצבעה: 67.44%. מקור: ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021.

הליכוד, כפי שכבר ניכר בסקרים הראשונים, איבד תמיכה רבה (5%) בהשוואה לבחירות 2020, וירד בייצוגו בכנסת ב-6 מושבים. לפי סקרי INES (2019-2021), עברו קולות אלו בעיקר למפלגות ימין אחרות – תקווה חדשה, ימינה והציונות הדתית, או שויכו למי שבחרו שלא להצביע. תקווה חדשה, קריאת התיגר של

פורשי הליכוד, זכתה בפחות מ-5% מהקולות וב-6 מושבים, הישג שמנע ממנה להיראות כחלופה שלטונית, אך תרם למשימתה למנוע מנתניהו להקים ממשלה בראשותו. יש עתיד זכתה כצפוי ב-17 מושבים, ומי שהפתיעה הייתה שותפתה לשעבר, כחול לבן, שאומנם נחלשה, אך בכל זאת הצליחה לזכות ב-8 מושבים. ש"ס, יהדות התורה וישראל ביתנו שמרו על כוחן בהשוואה לבחירות קודמות. כמי שנשאה את עיניה לתפוס מקום כמפלגת שלטון התאכזבה ימינה מאוד מהתוצאה (7 מושבים), ואולם יש לזכור כי מדובר במפלגה שבבחירות אפריל 2019 אפילו לא עברה את אחוז החסימה, ומי שבברית עם מפלגות ימין דתי בבחירות ספטמבר 2019 ומרץ 2020 הגיעה להישגים פחותים. העבודה הראתה סימני התאוששות עם הישג טוב מכל הבחירות הקודמות; וגם מרצ, שחששה שלא תעבור את אחוז החסימה, הגיע להישג כזה. שתיהן הצליחו להשיב לעצמן מצביעים שבבחירות קודמות נדרו לברית כחול לבן. מי שחגגה גם היא את הישגה הייתה ברית הציונות הדתית, שזכתה ב-6 מושבים בזכות עצמה (4 לאיחוד הלאומי-תקומה, 1 למפלגת נעם ו-1 לעוצמה יהודית, שהתמודדה בשם חזית יהודית לאומית), וכמושב נוסף שהוקצה לה בתוך הליכוד. הרשימה המשותפת ורע"ם, המייצגות את הציבור הערבי, ירדו בייצוגן מ-15 ל-10 מושבים, בעקבות הירידה החדה בהשתתפות האזרחים הערבים (לפי רודניצקי, 2021, משיעורי השתתפות של כ-65% בבחירות 2020, לכ-45% בבחירות 2021).

לאחר הבחירות הטיל הנשיא ריבלין שוב את תפקיד הרכבת הממשלה על נתניהו, שעליו המליצו 52 חברות וחברי כנסת, מול 45 שהמליצו על לפיד ו-7 שהמליצו על בנט. 16 חברי כנסת מתקווה חדשה, הרשימה המשותפת ורע"ם לא המליצו על איש. נתניהו נכשל בניסיונו להקים ממשלה משום שלקואליציית הימין-דתיים – שיחד עם מפלגת ימינה מנתה 59 מושבים – לא הצליח לצרף אף לא מפלגה אחת נוספת. המפלגות האחרות דבקו בהתנגדותן להמשך כהונתו (כולל מפלגות הימין ישראל ביתנו ותקווה חדשה), והניסיון לצרף את מפלגת רע"ם שהציגה עצמה כפתוחה לרעיון של הצטרפות לקואליציה זו, נתקל בהתנגדות עיקשת של הציונות הדתית.

בעקבות זאת ולאחר עוד סבב התייעצויות הטיל נשיא המדינה את התפקיד להרכבת הממשלה על יאיר לפיד, יושב ראש מפלגת יש עתיד, שעליו המליצו 56 חברי כנסת (הפעם נוספו 6 חברי תקווה חדשה ו-5 מתוך 6 חברי הרשימה המשותפת

מחד"ש ומתע"ל). בזמן שהוקצה לו לבניית קואליציה הייתה ישראל בסכב לחימה נוסף מול החמאס בעזה (מבצע "שומר החומות") ואף חוותה עימותים אלימים בין ערבים ליהודים בתוכה, בייחוד בערים המעורבות וסביב מסגד אל-אקצא. נראה היה שהתפתחות זו עומדת לסכל את מאמצייהם של מתנגדי נתניהו לכונן ממשלה שמרכיבותיה יהיו משמאל (מרצ והעבודה), מהמרכז (יש עתיד, כחול לבן) ומימין (ישראל ביתנו, תקווה חדשה וימינה) ובתמיכה של מפלגה ערבית.

אולם בסיום המבצע ועם שוך המהומות הצליח המהלך, והורכבה ממשלה ממפלגות אלו ובתמיכת רע"מ. הממשלה התבססה על אותו מבנה שעוגן בחוק יסוד הממשלה של ממשלת חילופים, עם יכולת וטו הדדי וראש ממשלה וראש ממשלה חלופי שיועד להחליף אותו לאחר שנתיים (ראו שמיר ורהט בקובץ זה). נקבע כי בראשות הממשלה יעמוד ראשון נפתלי בנט, שעמד בראש מפלגה ובה 7 ח"כים בלבד, אך החזיק בעמדה אסטרטגית שממנה יכול היה למנוע את הרכבת הממשלה ולהוביל לבחירות חמישיות. נקבע כי לאחר שנתיים יוחלף בנט בלפיד, ראש הסיעה הגדולה בקואליציה זו (17 מושבים).

רשימת המקורות

בג"ץ 5555/18. ח"כ אכרם חסון ואחרים נ' כנסת ישראל ואחרים.

גרמן, עטרה, 2019. "אלו הנבחרים לרשימת האיחוד הלאומי לכנסת", סרוגים, 14 בינואר.

המכלול, 2019א. הבחירות לכנסת ה-21.

המכלול, 2019ב. הבחירות לכנסת ה-22.

המכלול, 2020. הבחירות לכנסת ה-23.

המכלול, 2021. הבחירות לכנסת ה-24.

וינשל-מרגל, קרון, ומיכל שמיר, 2015. "כבוד השופטים, תחזיקו אותנו!": הדינמיקה הפוליטית של הזכות להיבחר בדמוקרטיה הישראלית", בתוך: מיכל שמיר (עורכת), הבחירות בישראל 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 70-101.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-21 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-22 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-23 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-24 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ע"ב 1867/19. **בן ארי ואחרים נ' ועדת הבחירות המרכזית.**

ע"ב 5487/19 **סגל ואחרים נ' בן גביר ואחרים.**

ע"ב 5506/19 **עוצמה יהודית ואחרים נ' הרשימה המשותפת ואחרים.**

ע"ב 852/20. **ח"כ אופיר כץ ואח' נ' ח"כ היבא יזבק ואחרים.**

ע"ב 922/20, **רשימת "משפט צדק, לרפורמה במערכת המשפט ולשחרור יגאל עמיר" נ' ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-3.**

פוקס, עמיר, 2019. **עשור של חקיקה אנטי־דמוקרטית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רודניצקי, אריק, 2020. **השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת** (מחקר מדיניות 148), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רודניצקי, אריק, 2021. "הצבעת האזרחים הערבים בבחירות לכנסת ה-24, מרץ 2021", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 4 באפריל.

INES, 2019–2021. "Election Study 2019–2021," *Israel National Election Studies*.

Kenig, Ofer, 2021. *Covid-19 and the 2021 Elections in Israel: Challenges and Opportunities, Case Study*, 18 August 2021.

Stockholm, Sweden: International Institute for Democracy and Electoral Assistance.

שער ראשון

פרסונליזציה ב"מדינת המפלגות" הישראלית

פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021: שיא נוסף של פוליטיקה אישית?

גדעון רהט

המערכת הפוליטית בישראל עברה פרסונליזציה עמוקה (רהט, 2019; Rahat and Kenig, 2018; Balmas et al., 2014; and Sheafer, 2007) – תהליך שבו המשקל הפוליטי של השחקן היחיד עולה, ואילו מרכזיותה של הקבוצה (למשל ובעיקר המפלגה) יורדת. בעקבות תהליך זה רמת הפרסונליזם הפוליטי – המוגדר כמצב שבו המשקל הפוליטי של השחקן היחיד גדול ממשקלה של הקבוצה (למשל ובעיקר המפלגה) – בישראל גבוהה במיוחד בהשוואה למדינות אחרות.

מאמר זה עוסק בפרסונליזם פוליטי (פוליטיקה אישית) בבחירות 2019-2021, ובמרכזו תעמוד השאלה: האם רמת הפרסונליזם הפוליטי בישראל הגיעה

* תודה לקרן הלאומית למדע על תמיכתה במחקר (מענק מספר 1835/19).

לשיאים חדשים בבחירות 2019-2021? כדי להשיב על שאלה זו נבחן ההווה (פרסונליזם) והשווה לעבר (פרסונליזציה). לפרסונליזם ולפרסונליזציה ביטויים מוסדיים, תקשורתיים והתנהגותיים, ומאמר זה יתמקד בהם בהקשר של מערכות הבחירות. בזירה המוסדית ייבחנו התפתחויות שנוגעות לבחירה של המנהיג והמועמדות והמועמדים במפלגות; בזירה התקשורתית נבחן כיצד הפוליטיקאיות והפוליטיקאים והמפלגות מציגים את עצמם וכיצד הבחירות מוצגות באמצעי התקשורת; ובזירה ההתנהגותית תיבחן התנהגותם של הפוליטיקאיות והפוליטיקאים, הבחורות והבוחרים.

המאמר פותח בדיון במושגים פרסונליזציה ופרסונליזם, ולאחריהם מוצגות שאלת המחקר והשערת המחקר מתוך קישורן לרמות הפרסונליזציה הגבוהות שזוהו במחקרים בפוליטיקה הישראלית. בחלק השני מוצגת שיטת המחקר, הכוללת מערך של סמנים (אינדיקטורים) לפרסונליזם (פוליטיקה אישית) בשלוש זירות: המוסדית (מפלגות), התקשורתית וההתנהגותית (פוליטיקאים ובוחרים). הממצאים, המוצגים בחלק השלישי, מצביעים על רמות גבוהות של פוליטיקה אישית בכל הזירות שנבחנו. רוב הראיות מעידות על התחזקותה של הפוליטיקה האישית, מיעוטן על שימור רמה גבוהה שלה, ולא נמצאו ראיות לירידה ברמתה. אכן, מערכות הבחירות של 2019-2021 היו שיא נוסף של פוליטיקה אישית. הסיכום מציג את הראיות באופן משולב ומראה כי המיקוד הוא במנהיגי המפלגות בכלל ובראש הממשלה בפרט (התנשאותיות, presidentialization) וכן מצביע על פרסונליזציה בשיחות הקואליציוניות בשנים 2019-2021. הוא גם מציע הסברים לתהליכים אלו ודן בהשלכות של המעבר לפוליטיקה אישית (פרסונליזציה) על הדמוקרטיה.

א. פרסונליזציה ופרסונליזם: המשגה, שאלת המחקר והשערות

פרסונליזציה פוליטית היא תהליך שבו משקלו הפוליטי של השחקן היחיד בפוליטיקה עולה במקביל לירידה במרכזיותה של הקבוצה (למשל ובעיקר המפלגה) (Rahat and Sheaffer, 2007).

פרסונליזם פוליטי (פוליטיקה אישית), לעומת זאת, מתאר מצב בנקודת זמן נתונה שבו משקלו הפוליטי של השחקן היחיד בפוליטיקה גדול מזה של הקבוצה (למשל המפלגה או הממשלה).

פרסונליזציה מתבטאת בשלוש זירות עיקריות:¹

בזירה המוסדית מדובר באימוץ של חוקים וכללים שמדגישים את הפרט ומחלישים את מעמד הקבוצה, למשל ריכוז הכוח במפלגה בידי המנהיג.

בזירה התקשורתית מדובר בשני סוגים של תקשורת. האחת היא התקשורת הנשלטת (controlled media) – זו שבה מוסרי המסר שולטים בתכנים של המסרים ובעיתוי מסירתם; והאחרת היא התקשורת הלא-נשלטת (uncontrolled media) – קרי זו שבה מוסרי המסר אינם שולטים לא בתכנים של המסרים ולא בעיתוי מסירתם. דוגמה לפרסונליזציה בתקשורת הנשלטת היא עלייה בשימוש בתעמולת בחירות שממוקדת במנהיג או במנהיגה ובמועמדים, ולא במפלגה; ודוגמה לפרסונליזציה בתקשורת הלא-נשלטת היא עלייה בהתמקדות של הסיקור העיתונאי במנהיג/ה ובמועמדים, ולא במפלגה.

בזירה ההתנהגותית מדובר הן באליטה הפוליטית, הן בציבור הבוחרים. בנוגע להתנהגות של הפוליטיקאים מדובר בירידה בפעולה הקבוצתית שלהם ועלייה בפעולה אישית. שינוי כזה עשוי להתבטא למשל בעלייה בשימוש בדיבור בגוף ראשון יחיד (אני) במקום רבים (אנחנו), או בעלייה בהגשת הצעות חוק פרטיות; מצד הבוחרים מדובר בתפיסת הפוליטיקה, יותר ויותר, כהתמודדות בין אישים ופחות ופחות כהתמודדות בין מפלגות. שינוי כזה עשוי להתבטא במיקוד העניין ברשתות החברתיות בפוליטיקאים ולא במפלגות, או בהתחזקות הולכת וגוברת של הצבעה בהתאם להזדהות עם המנהיג/ה ולא עם המפלגה.

כל סוגי הפרסונליזציה הללו רלוונטיים גם לסיווג של פרסונליזם. כך למשל מפלגות אישיות (חוסן ישראל, יש עתיד, כולנו) פרסונליות יותר ממפלגות שבהן מתקבלות החלטות בידי מוסדות קולגיאליים פנים מפלגתיים (העבודה, מרצ, חד"ש). פעילות אישית רבה יותר של פוליטיקאים יחידים ברשתות החברתיות בהשוואה למפלגותיהם תבטא גילוי של פרסונליזם בתקשורת הנשלטת; וכיסוי עיתונאי שידגיש את הפוליטיקאי יותר מאשר את מפלגתו, ייחשב גילוי של פרסונליזם תקשורתי, הפעם בתקשורת הלא-נשלטת. נאום של פוליטיקאי/ת

1 הסקירה כאן מבוססת על Pedersen and Rahat, 2021.

שבו המילה "אני" נשמעת יותר ממילים שמתייחסות לקבוצה (למשל "אנחנו"), יהיה דוגמה לפרסונליזם התנהגותי של פוליטיקאי, ואילו עדות של מצביעים רבים יותר כי הצבעתם מושפעת מהזהות של מנהיג/ת המפלגה או מועמדיה יותר מאשר מהזהות המפלגתית, תעיד על פרסונליזם בהתנהגות בוחרים.

ניתן להבחין גם בין הרמות שאליהם מתייחסים המושגים פרסונליזציה ופרסונליזם: פרסונליזציה ופרסונליזם ריכוזי עניינם התחזקות והחזוק של מי שנמצא בצמרת, בייחוד ראשי ממשלות, נשיאים ומנהיגי מפלגות, לעומת היחלשות וחולשה של הקבוצה (הממשלה, המפלגה וכו'). פרסונליזציה ופרסונליזם ביזורי עניינם התחזקות וחזוק של פוליטיקאים רבים, בכלל זה פוליטיקאים מן "השורות האחוריות" לעומת היחלשות וחולשה של הקבוצה (מפלגה, ממשלה וכו').

מחקרים שעסקו בפרסונליזציה ובפרסונליזם בישראל באופן כללי (רהט, 2019; Rahat and Sheaffer, 2007; Balmas et al., 2014) או בהתמקדות בתופעה בזירה מסוימת, זיהו סימנים רבים הן לתהליך (פרסונליזציה) והן לרמה גבוהה של פוליטיקה אישית (פרסונליזם) בישראל במאה ה-21², בכלל הזירות. בזירה המוסדית נמצאו שינויים בדרך בחירת ראשי הערים ובדרכי הבחירה של המועמדים והמנהיג במפלגות; בזירה התקשורתית נמצאו שינויים בכיסוי התקשורת של מערכות הבחירות, בתעמולת הבחירות וברשתות החברתיות; ובזירה ההתנהגותית נמצאו שינויים באופן ההתבטאות של ראשי ממשלה, בהתנהגות של המחוקקים, במשקל שניתן לשיקול האישי בהשוואה לזה המפלגתי בהצבעה לכנסת, וכן בדפוסי צריכת המסרים של פוליטיקאיות, פוליטיקאים ומפלגות ברשתות החברתיות. מחקר השוואתי שכלל עשרים ושש דמוקרטיות (כמעט כולן פרלמנטריות) מצא

2 בולט במיוחד העיסוק בזירה המקוונת, שעניינה פרסונליזציה ופרסונליזם בתקשורת הנשלטת. לעניין זה ראו חלבה-עמיר, 2011; זמיר ורהט, 2019; Livak, 2011; Lev-On, 2011; Lev-On, and Doron, 2011; Bar-Ilan, Bronstein, and Aharony, 2015; Haleva-Amir, 2016; Lev-On and Haleva-Amir, 2018; Samuel-Azran, Yarchi, and Wolfsfeld, 2018. בנושא התנהגות מחוקקים ראו Friedman and Friedberg, 2021. על זירת התקשורת ראו Markowitz-Elfassi, et al. 2021, ועל זירת התקשורת הלא-נשלטת ראו Lehman-Wilzig, 2019; Van Aelst et al. 2017; Greenwald and Shenhav and Sheaffer, 2008; and Lehman-Wilzig, 2019. לראיית התופעה כחלק מהאמריקניזציה של הפוליטיקה הישראלית ראו Aronoff, 2000.

כי רמת הפרסונליזציה גבוהה במיוחד בפוליטיקה הישראלית, וכי היא התפתחה במקביל לירידה חדה במיוחד בקשר בין המפלגות לחברה (Rahat and Kenig, 2018).

נשאלת השאלה אם בבחירות 2019-2021 הגיע הפרסונליזם (הפוליטיקה האישית) בישראל לשיאים חדשים? מחקרים קודמים שבחנו את המגמה הקיימת ורבים מהמאמרים המובאים בקובץ זה מצדיקים את הציפייה שהתשובה לשאלה תהיה חיובית: נבות וגולדשמידט, במאמרם על נתניהו ומערכת המשפט, טוענים כי "ההליכים הפוליטיים נגד נתניהו יצרו חפיפה ייחודית בין האינטרס שלו למלט את עצמו מאימת הדין, ובין שאיפתן של מפלגות 'בלוק הימין' (השותפות הטבעיות) של נתניהו שחתמו על מסמך נאמנות לנתניהו לאחר הבחירות לכנסת ה-22) – הליכוד, המפלגות החרדיות ומפלגות שמייצגות את הציבור הדתי-לאומי – לרסן את מערכת המשפט". קרמניצר ובלאנדר מקדישים מאמר שלם כדי לבחון שאלה אישית שבמדינת ישראל נהפכה לשאלה חוקתית ומשטרית: כיצד מתמודדים עם מצב שבו ראש ממשלה מכהן עומד בפני כתבי אישום וממאן לפנות את כיסאו; והמאמר של לביא ואח' עוסק בפרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים בבחירות 2019-2021, כלומר בתופעה שבה אישים מסמנים ומסמלים תפיסות עולם.

1. שיטת המחקר

מטרת המחקר הייתה לבחון באופן שיטתי סמנים בולטים ותקפים לפרסונליזם (פוליטיקה אישית)

או להיעדרו בבחירות 2019-2021, ולשם כך הוא יבחן התפתחויות מוסדיות, דפוסי תקשורת ותכנים תקשורתיים וכן תופעות התנהגותיות (מצד הפוליטיקאים ומצד הבוחרים) שהתרחשו לקראת ארבע מערכות הבחירות ובמהלכן (לוח 1).

לוח 1

סמנים לפרסונליזציה ולפרסונליזם בבחירות 2019-2021

זירה	סוג	סמן
מוסדית	במפלגות	סוג הגוף הבוחר את המועמדים
		סוג הגוף הבוחר את המנהיג
תקשורתית	בתקשורת הנשלטת	הופעת שם המנהיג בשמות הרשימות הממוודדות
		השוואה בין פעילות המפלגה לפעילות הפוליטיקאים ברשתות החברתיות וצריכתה*
	בתקשורת הלא־נשלטת	השוואה בין אזכורי מפלגות לאזכורי פוליטיקאים בכיסוי תוצאות הבחירות בעיתונים מרכזיים
התנהגותית	פוליטיקאים	ניחוח מרכיבים אישיים וקבוצתיים בנאומים של מנהיגי המפלגות לאחר פרסום תוצאות מדגם הבחירות
	בוחרים	מניעי הצבעה
		תפיסת הבחירות

* להיבט הצריכה אפשר להתייחס כחלק מפרסונליזם בתקשורת הנשלטת או בהתנהגות הבוחרים (הפוטנציאליים).

הניתוח לא נועד לזהות התפתחויות בין מערכות הבחירות של 2019-2021, אבל מצביע על הבדלים כאשר נמצאו כאלה. במידת האפשר הושוו הממצאים למצאי מחקרים קודמים כדי לזהות אם מדובר בהמשך של תהליך הפרסונליזציה, בהיעדר שינוי (שמשמעו שמירה על רמת פרסונליזם גבוהה יחסית) או בקיומו של תהליך הפוך (דה־פרסונליזציה), שמשמעותו מעבר לפוליטיקה פחות אישית ויותר קבוצתית.

1_ הזירה המוסדית

בחירה של מועמדים ומנהיג היא אירוע מרכזי בחיי מפלגה שמבחינ אותה מכל קבוצה או ארגון אחר, שכן משמעותה העמדת מועמדות ומועמדים למשרות ציבוריות. המחקר בחן בשיטתיות את הדפוסים של בחירת המועמדים והמנהיג/ה לפני כל מערכת בחירות, ואת השינויים שחלו בהם משנת 1992.³ אם לקראת אחת ממערכות הבחירות שלאחר זו של אפריל 2019 (ספטמבר 2019, מרץ 2020, או מרץ 2021) לא נערכו בחירות פנים מפלגתיות, נחשבה לצורך הניתוח דרך הבחירה של המועמדות, המועמדים ומנהיג/ת המפלגה בבחירות הקודמות. הנתונים על בחירת המועמדים והמנהיג/ה נלקחו מתוך קניג ורהט (בהכנה). אלו התבססו על תקנוני המפלגות ועל דיווחים בעיתונות על הליכי הבחירה.

ההבחנה היא בין בחירה בידי מוסדות מפלגתיים (מועצת חכמים, מזכירות, מרכז, ועידה), בחירה בידי מנהיג (כמעט תמיד את עצמו וכן המקרים שבהם בתקנון מוזכרת שיטת בחירת מנהיג אחרת אך המנהיגות מאושרת בכל פעם ואין קריאת תיגר על המנהיג-המייסד), ובחירה בידי חברות וחברי המפלגה (פריימריז). השיטה תיחשב מפלגתית יותר אם המינוי או הבחירה הם בידי גוף בוחר שתפיסתו הכוללת צפויה להיות הקבוצתית ביותר, והתחרות על לב מאיישיו של הגוף מתקיימת בתוך המפלגה (Rahat and Sheaffer, 2007; Rahat and Kenig, 2018). שיטה כזאת מפקידה בידי האליטה המפלגתית ("ועדה מסדרת") את עיצוב רשימת המועמדות והמועמדים או את בחירת המנהיג/ה. גם בחירה בידי צירים נבחרים של מוסדות המפלגה (מרכז, ועידה, מועצה) – אף שהיא מחצינה יותר את התחרות האישית – עדיין נעשית בעיקרה בתוך המפלגה, ולכן תסווג כשיטה מפלגתית. פריימריז (בישראל בחירה בידי חברות וחברי המפלגה) לעומת זה מחצינים את התחרות האישית ולפיכך נתפסים כשיטה פרסונלית (ביזורית במקרה של בחירת מועמדים). השיטה הפרסונלית ביותר היא בחירה בידי מנהיג יחיד (סמן לפרסונליזם ריכוזי), שיטה שאופיינית למפלגות פרסונליות (Kostadinova and Levitt, 2014).

3 במקרה שאין מנהיג מובהק כמו למשל באגודת ישראל, נבחנה הבחירה של מספר אחת ברשימה.

2 הזירה התקשורתית בזירת התקשורת הנשלטת נבחן הפרסונליזם

בשתי דרכים. האחת – כיצד המפלגה מוצגת על

פתק ההצבעה: האם רק שם המפלגה מופיע, או שמתווסף אליו גם שם המנהיג? אחד הביטויים לפרסונליזציה של הפוליטיקה בישראל הוא ההוספה הגוברת של שם המנהיג לפתק ההצבעה והעלייה במרכזיותן של המפלגות שעושות כך ובמספרן (רהט, 2019). הדרך השנייה היא השוואת מידת הפעילות של פוליטיקאיות ופוליטיקאים לזו של המפלגות ברשתות החברתיות (זמיר ורהט, 2019). ההשוואה נעשתה על ידי חישוב הן של צד ההיצע: היחס בין מספר הרשומות בפייסבוק והציוצים בטוויטר של המפלגות לאלו של מנהיגיהן ושל שלושה פוליטיקאים בכירים משורותיהן (ממוצע של תפוקות מספרי 2-4 ברשימת המועמדים); והן של צד הצריכה: היחס בין מספר הלייקים לעמוד פייסבוק ועוקבים בטוויטר של המפלגות לאלו של מנהיגיהן ושלושה פוליטיקאים בכירים משורותיהן (ממוצע של צריכת התוכן של מספרי 2-4 ברשימת המועמדים).

בזירת התקשורת הלא-נשלטת נבחן הכיסוי העיתונאי של תוצאות הבחירות. נותחו הכותרות הראשיות (שתי הכותרות המופיעות בגופנים הגדולים ביותר – כותרת ראשית וכותרת משנה) בעמוד הראשון של חמישה עיתונים יומיים (הגרסה המודפסת) בשני הימים לאחר הבחירות: הארץ, ידיעות אחרונות, מעריב, ישראל היום ו-Jerusalem Post. בכל כותרת נספרו מספר האזכורים של שמות הפוליטיקאיות והפוליטיקאים, שמות המפלגות ושמות הגושים. כותרות אלה, המתייחסות לתוצאות הבחירות, מסכמות את ייצוג הפוליטיקה בידי אמצעי התקשורת כתחרות בין-אישית (פרסונלית), בין-מפלגתית או אולי בכלל בין-גושית.

3 הזירה ההתנהגותית כדי לבחון פרסונליזם בהתנהגות הפוליטיקאיות

והפוליטיקאים נותחו והושוו נאומיהם של

מנהיגי המפלגות הגדולות בליל יום הבחירות (עם פרסום מדגמי הבחירות) כסמן לפרסונליזם ולפרסונליזציה ריכוזיים. מבחירות 2019-2021 כלל הניתוח את נאומי נתניהו (נתניהו, 2019א, 2019ב, 2020; לוקש ואתאלי, 2021), את נאומיו של גנץ משלוש מערכות הבחירות הראשונות (גנץ, 2019א, 2019ב; קרני, 2020) ואת נאומו של לפיד (2021) ממערכת הבחירות הרביעית. עוד נותחו נאומים של

מנצחי בחירות מהעבר: נאורו של מנחם בגין בשנת 1977 (בגין, 1977), יצחק רבין בשנת 1992 (קרפל, 1993), אהוד אולמרט בשנת 2006 (עתי"ם, 2006), ונתניהו בשנים 2009 ו-2015 (נתניהו, 2009, 2015). נאומים אלו הם מעין סיכום של מנהיגי המפלגות את מערכת הבחירות ואת התוצאות המסתמנות: האם ובאיזו מידה מדובר בהצלחה או כישלון אישיים שלהם או של המפלגה?

הניתוח נעשה באמצעות קידוד של תכיפות השימוש בקבוצת מילות מפתח שחזרו בנאומים ומבטאות מפלגתיות וקבוצתיות מכאן, ופוליטיקה אישית מכאן. כסמן לפרסונליזם נספרו האזכורים של המילה "אני", ואזכור בני המשפחה כסמן נפרד לפריבטיזציה – תת-סוג של פרסונליזם שנוגע לתכונות ולמאפיינים לא פוליטיים של פוליטיקאים, במקרה זה התייחסות לבני משפחה.⁴ התייחסות קבוצתיות נספרו באמצעות השימוש במילה "אנחנו" (המקבילה ל"אני") וכן אזכורי שמות הרשימה והמפלגות המרכיבות אותה. השימוש במילה "מפלגה" נבדק, אך לא כחלק מהתייחסות למפלגתו של הנואם, שכן בדרך כלל התייחס השימוש בה למפלגות אחרות.⁵ עוד נבדק השימוש במילים שמפרידות את הקולקטיב מהמנהיג הנואם ("אתם", "אתכם", "לכם", "שלכם", "כולכם") ומסמנות דו-שיח ביניהם.⁶

התנהגות הבוחרים נותחה בשתי דרכים. האחת – על ידי ניתוח המוטיבציות להצבעה של הבוחרות והבוחרים כעולה מדיווחיהם בנתוני הסקרים של INES בשנים 1977-2021 (INES, d.y). שיעורם של אלה שהצהירו כי הצביעו בעיקר בגלל הזדהות עם המפלגה הושווה לשיעורם של אלה שציינו סיבות פרסונליות – בגלל המנהיג ו/או בגלל מועמדי המפלגה. הדרך השנייה הייתה בדיקה של התפלגות המשיבים בשנים 1999-2021 לשאלה "לדעתך, על מה בעיקר היו הבחירות האחרונות?" (INES, d.y). כאן הושווה שיעור המשיבים שמדובר

4 משפחה ובני משפחה: כולל שמות, וכן: משפחתי, אבי, אמי, הוריי; בני, בחי, בניי, בנוחיי; אחתי, רעייתי, בת זוגי, אם הבנים; אחי, אחיי, אחותי, אחיותיי, סבי, סבתך, נכדי.

5 רק פעם אחת יש שימוש בביטוי "מפלגתנו" (גנץ, 2019א).

6 השימוש במילים אחי (2-0 מופעים), אותנו (2-0 מופעים; פעם יחידה 3 מופעים – אצל נתניהו 2021), בנו (2-0 מופעים; פעם יחידה 3 מופעים – אצל נתניהו 2009) ובכם (1-0 פעמים) מוגבל ולכן לא נכלל בהצגת הנתונים.

בהערכה של ראש הממשלה לאלו שהשיבו כי מדובר בנושאי מדיניות ולמי שלא ידעו, לא השיבו או סירבו להשיב.

בשלוש הזירות שנבדקו נמצאה פרסונליזציה או סימנים לכך שרמת הפוליטיקה האישית נותרה גבוהה. באף זירה לא אותרה דה־פרסונליזציה, כלומר ירידה בפוליטיקה האישית.

ג. ממצאים: שיא נוסף בפוליטיקה אישית

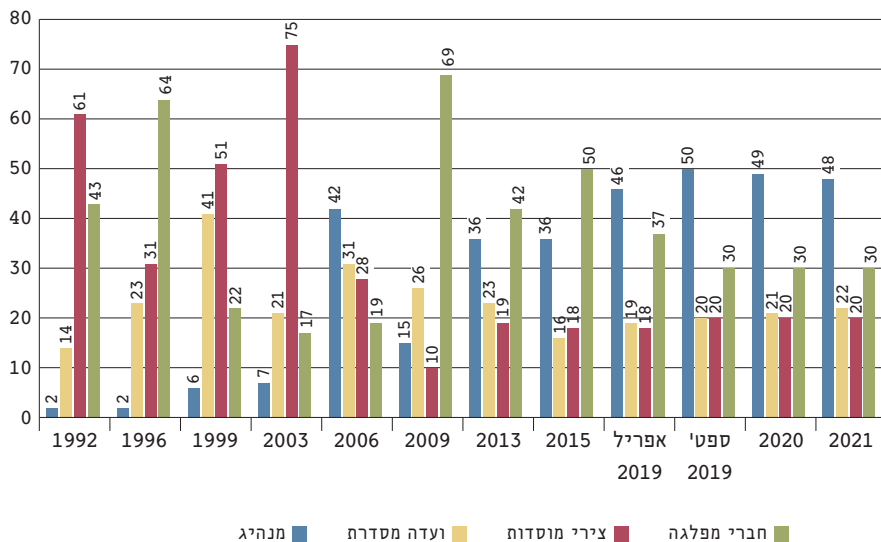
**1 הזירה המוסדית:
בְּחִירַת מוֹעֲמֵדִים
וּמְנַהִיגִים**

תרשים 1 מציג את מספר חברות וחברי הכנסת (בכל כנסת בעת היבחרה) משנת 1992 – השנה שבה אומצו לראשונה הפריימריז בידי מפלגה ותיקה, מפלגת העבודה – ועד 2021, לפי הגופים הבוחרים. ניכר כי מאז שנת 2003 (לאחר שיבה זמנית לבחירה באמצעות צירים של מוסדות מפלגתיים, בעקבות ירידת השימוש בפריימריז) ננטשה שיטת הבחירה בידי צירים (מרכזים, מועצות וכו'). בשנים 2009–2015 הייתה החלופה הנפוצה בחירה בידי חברי מפלגה (סמן לפרסונליזציה ופרסונליזם ביזוריים), ואילו בחירות 2019–2021 אופיינו בבחירה בידי הגוף הבוחר המצומצם ביותר, מנהיג יחיד (סמן לפרסונליזציה ופרסונליזם ריכוזיים).

1 חרשים

מספר החברים בכנסת בהיבחרה לפי הגופים שבחרו אותם במפלגותיהם 2021-1992

מקור: קניג ורהט, בהכנה.

רבים ממנהיגי המפלגות שנבחרו בבחירות 2019-2021 לא עמדו מעולם לבחירה במפלגתם (במקרים ספורים מיעוטם אושרו ללא מתחרים), אלא אחזו בעמדה זו בהיותם המייסדים: יש עתיד של יאיר לפיד, חוסן ישראל של בני גנץ, התנועה הלאומית ממלכתית (תל"ם) של משה (בוגי) יעלון, התנועה הערבית להתחדשות של אחמד טיבי, ישראל ביתנו של אביגדור ליברמן, כולנו של משה כחלון, הימין החדש של נפתלי בנט ואיילת שקד, גשר של אורלי לוי-אבקסיס, תקווה חדשה של גרעון סער. זהו סימן חזק ומובהק להיותן מפלגות אישיות, ביטוי לפוליטיקה אישית ריכוזית. בקצרה, כ-40% מהמושבים בכנסות ה-21-24 הם של מפלגות אישיות (ראו פירוט בלוח 2). זאת ועוד, בניגוד למפלגות פרסונליות ברחבי העולם, שעל פי רוב נמנעות מלקבוע את מעמד המנהיג בתקנון, מפלגות

פרסונליות (אישיות) בישראל (יש עתיד, ישראל ביתנו, כולנו, התנועה) מקבעות מעמד זה במפורש.⁷

לוח 2

הגופים הבוחרים של מנהיגי המפלגות בשנים 1992-2021 לפי מספר המפלגות ומספר נציגיהן בכנסת (בסוגריים)

שנה הבחירות												הגוף הבוחר
2021	2020	ספטי 2019	אפריל 2019	2015	2013	2009	2006	2003	1999	1996	1992	
10 (36)	9 (34)	10 (35)	8 (29)	8 (31)	8 (38)	8 (31)	11 (68)	10 (49)	11 (59)	10 **(46.5)	9 (63)	מוסד מפלגתי
2 (36)	2 (38)	2 (36)	3 (44)	3 (55)	4 (45)	5 (72)	3 (35)	3 (58)	2 (42)	3 (58.5)	1 (44)	חברים
7 (47)	8 (48)	9 (49)	6 (46)	5 (34)	4 (37)	2 (16)	4 (17)	6 (13)	7 (18)	4 (15)	3 (13)	מנהיג*
19 (120)	19 (120)	21 (120)	17 (119)	16 (120)	16 (120)	15 (119)	18 (120)	19 (120)	20 (119)	17 (120)	13 (120)	סך כל המפלגות

* כולל המקרים שבהם לא הייתה קריאת חג'ר משמעותית על מנהיג מייסד.

** המקרים של שינוי ומפ"ם, שבהם השתתפו בבחירה של העומד בראש ברשימה גם החברים וגם צירי מוסד מפלגתי, חולקו בין שתי הקטגוריות.
מקור: קניג ורהט, בהכנה.

בראש הליכוד עמד נתניהו. מאז ההתמודדות על ראשות המפלגה בשנת 2005, המועמדים לראשות המפלגה שעיימם התמודד לא היו מבכירי המפלגה, ולמעשה לא סיכנו את המשך מנהיגותו. לנוכח מעמדו הלא-מעורער, לא נאלץ נתניהו אפילו להתמודד על ההנהגה לקראת בחירות מרץ 2019, והפריימריז שתוכננו בוטלו כשהיה נתניהו המועמד היחיד. לקראת בחירות ספטמבר 2019 יזם נתניהו

7 הקביעה מבוססת על השוואה עם מפלגות אחרות בבסיס מאגר נתונים שבו מקודדים תקנונים של יותר ממאתיים מפלגות מיותר משלושים דמוקרטיות. ראו PPDB R2.

בחירות פנימיות שבהן התמודד מול גרעון סער וזכה ברוב עצום של יותר מ-70% מחברי הליכוד שהשתתפו בהצבעה. כך, גם בליכוד, שבשני העשורים לאחר פרישתו של מנחם בגין (1983) אופיין בחיים דמוקרטיים ובתחרות סוערת על המנהיגות, התרבו סימני הפרסונליזם הריכוזי.

בש"ס ניכר מעמדו הדומיננטי של אריה דרעי – המנהיג הבלתי מעורער לאחר שכבר בשנת 2015 דחק מעמדת ההנהגה ומהמפלגה את יריבו אלי ישי. מפלגות אחרות שבהן הייתה תחרות על משרת המנהיג וחילופי הנהגה כגון מרצ או העבודה נותרו במשחק, אך נחלשו מאוד.

לוח 2 מתאר את התפתחות שיטת הבחירות של מנהיגות ומנהיגי המפלגות מאז בחירות 1992. מצוינים בו מספר המפלגות שהשתמשו בכל גוף בוחר (מפלגתי, חברים – פריימריז, או מנהיג) וב(סוגריים) גם כוחן של אותן מפלגות, המתבטא במספר המושבים שלהן בכנסת. מבחירות 2009 ועד בחירות ספטמבר 2019 ניכרת עלייה יחסית ומוחלטת במספר המפלגות שמנהיגן מונה מטעם עצמו (או עצמה) – מ-2 (מתוך 15) ב-2009 ל-6 (מתוך 17) באפריל 2019 וכן במספרי המושבים שעליהן חלשו מפלגות אלה (מ-16 ל-46). הבחירה במוסד מפלגתי הצטמצמה כבר לקראת בחירות 2009, שהיו שיא מבחינת השימוש בפריימריז (5 מפלגות שיתפו את חבריהן בבחירת המנהיג). בבחירות 2019-2021 נרשם שיא בשימוש בשיטות אישיות שהתבטא בעלייה בבחירה בידי מנהיג (פרסונליזם ריכוזי), אך לא בשימוש בפריימריז. מגמות דומות אותרו גם בנוגע לבחירת מועמדים.

2 הזירה התקשורתית

א. ביטויים לפרסונליזם ופרסונליזציה בתקשורת הנשלטת:
שמות הרשימות בקלפי והפעילות ברשתות החברתיות

שם הרשימה המתמודדת לכנסת הוא סמן לתוכן התקשורת בין המפלגות לבוחרים. בבחירות אפריל 2019 הופיע שם מנהיג המפלגה (ולעתים שמות כמה מנהיגי מפלגות שהרכיבו את הרשימה) נוסף על שם הרשימה, בשמן של 16 רשימות מועמדים מתוך 40; בבחירות ספטמבר 2019 היו 11 רשימות כאלה מתוך 29; בבחירות 2020 – 13 רשימות מתוך 29; ובבחירות 2021 – 20 רשימות מתוך 38.

מתוך הרשימות שמועמדיהן נבחרו בסופו של דבר לכנסת הופיע שם מנהיג או מנהיגי המפלגה או המפלגות (נוסף על שם הרשימה) ב-6 מתוך 11 הרשימות בבחירות אפריל 2019. בבחירות ספטמבר 2019 הוא הופיע ב-7 מתוך 9, בבחירות 2020 ב-4 מתוך 8, ובבחירות 2021 ב-9 מתוך 13. ברשימות הגדולות, הליכוד וכחול לבן, הופיעו בכל ארבע מערכות הבחירות שמות המנהיגים. הביטויים לתופעה זו בבחירות 2019-2021 הם עדות לפרסונליזם ריכוזי.

בהשוואה למדינות אחרות מדובר בתופעה קיצונית. ברוב המדינות האחרות מפלגות כלל אינן נוהגות לשלב את שם מנהיגן בפתק ההצבעה (למשל 16 מתוך 25 דמוקרטיות במחקר של Rahat and Kenig, 2018). במיעוט מהמדינות (9) התרחש הדבר במקרים ספורים ובדרך כלל במפלגות קטנות. נוהג נוסף, שהתפתח ביחוד בעשור האחרון, הוא רישום מפלגות אצל רשם המפלגות (בשונה מרישום בוועדת בחירות לצורך ריצה בבחירות) בשם הכולל את שם המנהיג. תופעה זו כוללת מפלגות קיקיוניות, אך גם מפלגות בולטות שהצליחו להשיג ייצוג בכנסת: "יש עתיד – בראשות יאיר לפיד" (נרשמה לקראת בחירות 2013); "כולנו בראשות משה כחלון" (נרשמה לקראת בחירות 2015); ולקראת בחירות אפריל 2019 "תל"ם – תנועה לאומית ממלכתית בהנהגת משה (בוגי) יעלון" וכן "גשר – בראשות אורלי לוי-אבקסיס".

בהשוואה למערכות הבחירות בשני העשורים הראשונים של המאה ה-21 אי-אפשר לדבר על התגברות של נוהג זה, אלא על התבססותו. בניגוד לבחירות עד שנת 1973, אז הופיע שם המפלגה על פתק ההצבעה רק במקרה אחד (בבחירות לכנסת השישית, 1965, ברשימת "אייבי נתן לכנסת"), מאז שנת 1977 ניכרת מגמה של עלייה. אין מדובר בעלייה לינארית רציפה, אבל ניכר כי הנוהג נעשה מקובל. בכל מערכת בחירות מאז 1999 התמודדו בין 7 (בחירות 2003) ל-20 רשימות (בחירות 2021) ששם מנהיגן (או במקרים נדירים מנהיגיהן) נכלל בשמן (רהט, 2019). לסיכום, ערכי סמן זה מצביעים על רמת פרסונליזם גבוהה, אך לא על פרסונליזציה נוספת, אלא על התבססותו של נוהג זה.

לוח 3 משווה בין פעילות המפלגות ברשתות החברתיות פייסבוק וטוויטר לזו של מנהיגיהן ולממוצע של שלושת הפוליטיקאיות והפוליטיקאים הבכירים בהן. מדובר בנתונים שאינם מתייחסים כלל (הרשומות בפייסבוק) או במיוחד (הציוצים בטוויטר) לתקופת בחירות. בשל מאפיין זה ייתכן שרמת הפרסונליזציה תהיה גבוהה יחסית, שכן מפלגות נוטות להתעורר במיוחד לקראת הבחירות (זמיר

ורטה, 2019). בהיעדר נתונים רלוונטיים לתקופת הבחירות, נסתפק בנתון זה בנקיטת הזהירות המתבקשת.

לוח 3

תפוקות מפלגתיות ואישיות ברשתות חברתיות:
רשומות בפייסבוק וציוצים בטוויטר

שם המפלגה/ הרשימה	רשומות לחודש נתון (פייסבוק) (14.2.2019-15.1.2019)	ציוצים לחודש (טוויטר) (מתאריך הקמת הדף עד 16.7.2019)	מפלגה מנהיג/ה		ממוצע של שלושת הבכירים/ות	
הליכוד	131	24	38	25	42	39
יש עתיד	48	11	36	16	11	41
כחול לבן	55	31	73	37	52	0
ש"ס	15	אין	14	16	14	26
יהדות התורה	אין	אין	0	117	2	0
העבודה	94	44	39	32	75	25
ישראל ביתנו	52	15	16	37	5	46
חד"ש	25	14	20	93	15	19

* תודה לשחף זמיר שסיפק את הנתונים האלה.

בפייסבוק, חוץ מהמקרה של המפלגות החרדיות, התפוקות של מנהיגות ומנהיגי המפלגות גבוהות משל מפלגותיהם. לעומת זאת, בארבעה מתוך שישה מקרים פעילות המפלגה גבוהה משל ממוצע שלושת הבכירים בה, ואילו בשני מקרים המצב הפוך. מבחינה של התפוקות בפייסבוק ניכרת אפוא בעיקר פוליטיקה אישית ריכוזית. לעומת זאת, כשמדובר בטוויטר, רק במקרה של יש עתיד וכחול לבן ניכרת אצל המנהיג רמת פעילות גבוהה מזו של המפלגה ושלושת הבכירים. בארבעה מקרים הייתה התפוקה הגבוהה ביותר של המפלגות, ואילו בשניים – של שלושת הבכירים. בקיצור, בטוויטר, מבחינת תפוקות של ציוצים, יש פחות

או יותר מאזן שווה בהשוואת תפוקות של מפלגות ופוליטיקאים. עם זאת אפשר היה לצפות כי התפוקות של המפלגות, האמורות להיות יחידת היסוד המארגנת של הפוליטיקה – בייחוד במשטר פרלמנטרי עם שיטת בחירות מפלגתית במובהק – יעלו על אלו של הפוליטיקאיות והפוליטיקאים המרכיבים אותן (או יהיו לפחות כפולות מהם, ראו זמיר ורהט, 2019). מנקודת מבט זו ניתן לדבר גם כאן על פרסונליזם.

נתוני 2019 הושוו עם נתוני ערב בחירות 2015 (שם) – ללא התייחסות למפלגות החרדיות בשל מגבלות השימוש שלהן ברשתות החברתיות. מהשוואה זו עולה כי לעומת שנת 2015 – אז הייתה תפוקת הרשומות של המפלגות בפייסבוק גבוהה משל המנהיגים ב־6 מתוך 8 המפלגות – ב־2019 התהפכה המגמה, וככל המפלגות הייתה תפוקת הרשומות של המנהיגים גבוהה מזו של המפלגות. בטוויטר בשנת 2016 הייתה תפוקת הציוצים הממוצעת לחודש של המפלגות גבוהה מזו של המנהיגים ב־5 מתוך 8 המפלגות, ואילו ב־2019 המגמה השתנתה, והמנהיגות והמנהיגים צייצו יותר ממפלגותיהם ב־4 מתוך 6 מקרים. כשמדובר ביחס בין תפוקות המפלגות לתפוקות של שלושת הפוליטיקאים הבכירים – בפייסבוק הוא נותר דומה וניכר כי המפלגות פעילות יותר, ואילו בטוויטר התמונה הכללית הייתה ונותרה מאוזנת עם מקרים לכאן ולכאן.

מהנתונים ניכרת אפוא יציבות ברמת הפרסונליזם (הפוליטיקה האישית) לצד עלייה בפרסונליזם הריכוזי, זה הנוגע למנהיגים. ואולם מכיוון שאת הנתונים אפשר לייחס לעובדה שלא דובר בתקופת בחירות, נסתפק בקביעה שרמות הפרסונליזם הריכוזי נותרו גבוהות.

לוח 4 משווה בין צריכה של תוכני המפלגות ברשתות החברתיות בפייסבוק וטוויטר, ובין צריכת תוכן של מנהיגיהן ושל הממוצע של שלושת הפוליטיקאיות והפוליטיקאים הבכירים בהן (מי שדורגו במקומות 2-4 בבחירות האחרונות לכנסת). מכיוון שמדובר בלייקים, מדובר בנתונים שהצטברו במשך שנים, ואלה משקפים את מספר הנחשפים לתכנים של המפלגות ושל הפוליטיקאים. במקרה של פייסבוק ניכרת העדפה למנהיגות ומנהיגי המפלגות ב־5 מתוך 8 המפלגות. במקרה אחד (יהדות התורה) נצרך רק דף המפלגה כי רק הוא קיים, ואילו במקרה של כחול לבן החישוב מוטה לנוכח כמות הלייקים הגדולה שצבר מספר 2, יאיר לפיד, מנהיג יש עתיד. רק במקרה של העבודה ניתן לדבר על פרסונליזם מבוזר

יותר. כך או כך, דפוסי צריכת הפייסבוק פרסונליים מאוד, ברוב המקרים הם מהסוג הריכוזי, ויש התאמה בין דפוסי הפעילות והצריכה. גם בטוויטר ניכרת העדפה למנהיגות ומנהיגי המפלגות ב-5 מתוך 8 המפלגות, ואילו ב-3 מפלגות ניכרה העדפה לפוליטיקאיות ולפוליטיקאים הבכירים (במקרה של כחול לבן החישוב מוטה לנוכח כמות העוקבים הגדולה שצבר מספר 2, יאיר לפיד, מנהיג יש עתיד). רק במקרה אחד (ישראל ביתנו) היו למפלגה עוקבים רבים יותר מלפוליטיקאים הבכירים, ורק במקרה אחד יותר מאשר למנהיג (יהדות התורה).

מניתוח הפעילות ברשתות החברתיות ניכר פרסונליזם משני הסוגים, אבל זה הריכוזי בולט יותר. דפוסים מובהקים אלה של פרסונליזם אינם מפתיעים. מחקרים קודמים כבר מצאו כי בהשוואה למדינות אחרות בישראל מדובר בדפוסים קיצוניים במיוחד, בעיקר כשמדובר במסרים הפוליטיים שגולשות וגולשים ברשת צורכים (שם).

לוח 4

צריכת מפלגות ופוליטיקאים ברשתות חברתיות:
לייקים בפייסבוק ועוקבים בטוויטר

שם המפלגה / הרשימה	מספר לייקים בפייסבוק (24-26 ביוני 2019)			מספר עוקבים בטוויטר (16 ביולי 2019)		
	מפלגה	מנהיג/ה	שלוש/ת הבכירים/ות	מפלגה	מנהיג/ה	שלוש/ת הבכירים/ות
הליכוד	64,193	2,436,331	97,702	30,209	1,626,199	44,912
יש עתיד	32,203	437,487	24,169	3,124	156,999	4,229
כחול לבן	17,159	149,693	187,306	10,798	35,022	79,380
ש"ס	3,373	62,183	אין	195	93,821	3,749
יהדות התורה	5,348	אין	אין	281	30	517
העבודה	75,708	78,735	121,034	10,703	82,267	143,690
ישראל ביתנו	47,999	224,068	5,063	3,572	91,219	2,127
חד"ש	64,693	201,081	24,285	11,941	62,117	2,666

* תודה לשחף זמיר שסיפק נתונים אלו.

מהשוואה של נתוני 2019 עם נתוני 2015 (שם) – ללא התייחסות למפלגות החרדיות עקב המגבלות של השימוש שלהן ברשתות החברתיות – עולה כי העלינות המובהקות של מנהיגי המפלגות בפייסבוק על מפלגותיהם נשמרה מבחינת מספר הלייקים לעמוד הפייסבוק ומבחינת מספרי העוקבים בטוויטר, וכי הפערים במספרים מוחלטים רק התרחבו. בשנת 2015 היה המספר הממוצע של הלייקים לעמודי הפייסבוק והעוקבים בטוויטר של שלושת הפוליטיקאים הבכירים שאינם מנהיגי המפלגה גבוהים ממפלגותיהם ב־5 מפלגות מתוך 8. ב־2019 היה הדבר כך ב־3 מפלגות מתוך 6 בפייסבוק וב־4 מתוך 6 בטוויטר. כמו בצד ההיפוך, גם כאן ניכרת התחזקות של הפרסונליזם הריכוזי ושמירה על רמה גבוהה של פוליטיקה אישית בנוגע לבכירי המפלגה.

ב. ביטויים לפרסונליזם ופרסונליזציה בתקשורת הלא־נשלטת:
 כותרות העיתונים בימים שלאחר הבחירות

היבט נוסף שנבחן היה התקשורת הלא־נשלטת, זו המכסה ומסקרת את האירועים. לוח 5 מפרט את מספר הפעמים שבהן הוזכרו פוליטיקאיות ופוליטיקאים (בשם), המפלגות (המילה ו/או בשמן) והגושים בכותרות של חמישה עיתונים מודפסים ביומיים שלאחר ארבע הבחירות בשנים 2019–2021. הניתוח משווה כיצד מתוארות תוצאות הבחירות: כהתמודדות אישית, מפלגתית או גושית. בהינתן כי בישראל שיטת הבחירות היא רשימתית־סגורה, העובדה שאישים הוזכרו בכותרות העיתונים הללו 106 פעמים בסך הכול בכל מערכות הבחירות לעומת 69 פעמים שבהן הוזכרו המפלגות, היא סימן מובהק לפרסונליזם. בעניין זה נמצא גם הבדל בין מערכות הבחירות. היחס בין אזכור פוליטיקאים לבין אזכור מפלגות היה 16:30 בבחירות אפריל 2019. בשתי מערכות הבחירות שלאחר מכן ניכר כי הפער הצטמצם והיחס בין מספר האזכורים קטן (20:23; 13:18), אך הוא חזר לגדול בבחירות 2021 (20:35). כל זה קרה במקביל לעלייה ניכרת במספר ההתייחסויות לגושים בבחירות ספטמבר 2019 ו־מרץ 2020 (ואפילו ב־מרץ 2021, שבהן היה הזיהוי הגושי מובהק קצת פחות משתי מערכות הבחירות הקודמות) לעומת הבחירות הראשונות באפריל 2019. נראה כי המושג "גוש" אפשר לגשר בין המציאות המוסדית של בחירות רשימתיות לפרלמנט ובין תפיסת היותן תחרות על ראשות הממשלה.

לוח 5

מספר האזכורים למפלגות ולפוליטיקאים בכותרות הראשיות של חמישה ייתונים יומיים מרכזיים, ביומיים שלאחר הבחירות הכלליות

מספר הכותרות	מספר אזכורים ראשיים	מספר אזכורים משניים	מספר אזכורים של מפלגות	מספר אזכורים של פוליטיקאים	מספר אזכורים של מפלגות	מספר אזכורים של פוליטיקאים	מספר אזכורים של מפלגות	מספר אזכורים של פוליטיקאים
מספר הכותרות	מספר אזכורים ראשיים	מספר אזכורים משניים	מספר אזכורים של מפלגות	מספר אזכורים של פוליטיקאים	מספר אזכורים של מפלגות	מספר אזכורים של פוליטיקאים	מספר אזכורים של מפלגות	מספר אזכורים של פוליטיקאים
אפריל 2019	10	8	3	6	3	3	3	30
מפלגה	7	4	0	3	2	2	2	16
גוש	1	0	0	1	1	1	1	3
ספטמבר 2019	8	4	3	5	3	3	3	23
מפלגה	7	2	2	5	4	4	4	20
גוש	2	3	0	3	2	2	2	10
מרץ 2020	6	1	4	5	2	2	2	18
מפלגה	9	0	1	3	0	0	0	13
גוש	3	1	2	4	0	0	0	10
מרץ 2021	5	7	4	8	11	11	11	35
מפלגה	7	2	1	9	1	1	1	20
גוש	3	0	1	2	2	2	2	8

הערה: נותחו שתי הכותרות המופיעות בגופנים הגדולים ביותר (כותרת ראשית וכותרת משנה) בעמוד הראשון בשני הימים אחרי כל בחירות.

בהשוואה ליחס שנמצא בעבר בין מספר אזכורי הפוליטיקאים למספר אזכורי המפלגות (רהט, 2019) בעיתונים הארץ, ידיעות אחרונות ומעריב בלבד, מדובר בהחלט בביטוי לפרסונליזציה: בשנת 1965 היה יחס האזכורים 29:4; בשנת 1984 – 30:14; בשנת 2003 – 17:13, ואילו בסיכום ארבע מערכות הבחירות בשנים 2019-2021 היה יחס האזכורים 57:72. עם זאת, בבחירות ספטמבר 2019 היה היחס שווה (16:16) ובבחירות מרץ 2020 כמעט שווה (13:12). עיקר ההבדל היה נעוץ אפוא בבחירות אפריל 2019 ומרץ 2021. נראה כי מושג הגושים (שלא

שימש בכותרות העיתונים בעבר, לפי בחינת החומר אצל רהט, 2019), שילב את האישי (ביבי ואנטי-ביבי) עם הקבוצתי (המפלגות המשויכות לכל גוש).

3 הזירה ההתנהגותית: נאומי ראשי המפלגות, מניעים להצבעה והערכה בדיעבד של הבחירות בקרב הבוחרים

חלקו הראשון של לוח 6 מציג את הניתוח של נאומי ליל הבחירות בבחירות 2019-2021, שממנו עולים כמה סימנים לפרסונליזם. ראשית, ניכר שימוש רב במילה "אני" במה שנתפס כנאומי הניצחון בבחירות 2019-2020 (במיוחד אצל נתניהו באפריל 2019 ובמרץ 2020, ואצל גנץ בספטמבר 2019) ופחות בנאומים אחרים. מניתוח של נאומי נתניהו שעשה קלנר (2020) עולה כי הוא נוטה להשתמש במילה "אני" (ופחות ב"אנחנו") בנאומים שנתפסים כנאומי ניצחון. טענה זו נכונה גם בנוגע לנאומיו של גנץ. נראה כי במקום לומר ש"להצלחה אבות רבים והכישלון יתום", במקרה של פרסונליזם ריכוזי אפשר לטעון כי מנקודת מבטו של המנהיג "להצלחה יש אב יחיד, ואילו לכישלון אבות רבים". שנית, ברוב המקרים ניכר פרייבטיזם רב יותר אצל נתניהו, שמתבטא בריבוי אזכור בני משפחה. שלישית, המילה מפלגה כמעט נעדרה מנאומיהם של נתניהו וגנץ בבחירות 2019-2020; וגם כשהופיעה, רק פעם אחת היא יוחסה (בידי גנץ) למפלגתו שלו. כל יתר ההתייחסויות היו כלליות או למפלגות אחרות. נתניהו הזכיר את הליכוד פעמים אחדות, ואילו גנץ מיעט לאזכר את שם הברית שבראשה עמד – כחול לבן. ואולם בבחירות 2021 חל שינוי והמפלגה שבה לתמונה, בייחוד כדי לציין את גודל המפלגה לעומת גודלן של מפלגות אחרות וכדי לתת תחושה של הצלחה. לבסוף, אצל נתניהו בולט במיוחד השימוש במילים "אתם" ו"לכם/שלכם/כולכם", המשמשות לשיח ישיר בין המנהיג הפופוליסטי ובין הקולקטיב "שלו".

לוח 6

ניתוח נאומי ליל הבחירות: שיעור האזכורים של סוגי מילים
 מסך כל המילים בנאום (ב-%)
 (בסוגריים - מספר הפעמים שהמילה הוזכרה בנאום)

נאומי ליל בחירות 2019-2021									
התייחסות מובחנת לקהל לכם / שלכם / כולכם	אתכם	אתם	מפלגה להטויה	יחס אני: אנחנו+שם הרשימה של הנאום	מילים קבוצתיות		מילים אישיות		הנאום (בסוגריים מספר המילים בנאום)
					שם הרשימה של הנאום (כולל בנות ברית לרשימה)	אנחנו	משפחה ובני משפחה	אני	
1.32 (11)	0.00 (0)	0.24 (2)	0.36 (3)	0.60 (20:12)	0.24 (2)	2.17 (18)	0.84 (7)	1.45 (12)	גנץ אפריל 2019 (830)
3.37 (26)	0.26 (2)	1.69 (13)	0.13 (1)	4.11 (9:37)	0.91 (7)	0.26 (2)	1.43 (11)	4.80 (37)	נחניהו אפריל 2019 (771)
0.76 (5)	0.15 (1)	0.91 (6)	0.00 (0)	2.10 (10:21)	0.61 (4)	0.91 (6)	0.30 (2)	3.18 (21)	גנץ ספטי' 2019 (660)
1.15 (6)	0.38 (2)	1.34 (7)	0.57 (3)	0.67 (18:12)	1.34 (7)	2.10 (11)	1.15 (6)	2.23 (12)	נחניהו ספטי' 2019 (524)
1.11 (8)	0.00 (0)	0.00 (0)	0.00 (0)	0.76 (29:22)	0.69 (5)	3.32 (24)	0.00 (0)	3.04 (22)	גנץ 2020 (723)
1.80 (27)	0.27 (4)	0.67 (10)	0.00 (0)	1.74 (27:47)	0.74 (11)	1.07 (16)	1.00 (15)	3.14 (47)	נחניהו 2020 (1496)
0.34 (1)	0 (0)	0 (0)	1.37 (4)	0.55 (11:6)	0 (0)	3.75 (11)	0.34 (1)	2.05 (6)	לפיד 2021 (293)
1.28 (9)	0.28 (2)	0.14 (1)	0.43 (3)	0.88 (16:14)	0.28 (2)	1.99 (14)	0.14 (1)	1.99 (14)	נחניהו 2021 (703)

הערה: בכחול - הנאומים שנתפסו כנאומי ניצחון או הוצגו ככאלה במוצאי יום הבחירות
 בסבב הבחירות 2019-2021.

נאוּמי מנצחים בבחירות קודמות									
הנאום (בטוגריים מספר המילים בנאום)	מילים אישיות אני	משפחה ובני משפחה	אנחנו שם הרשימה של הנואם (כולל בנות ברית לרשימה)	מילים קבוצתיות שם הרשימה של הנואם (כולל בנות ברית לרשימה)	יחס אני: אנחנו+שם הרשימה של הנואם	מפלגה להטוּתיה	התייחסות מובחנת לקהל אתם אתכם לכם/ שלכם/ כולכם	אתם אתכם לכם/ שלכם/ כולכם	הנאום (בטוגריים מספר המילים בנאום)
1977 (695)	1.87 (13)	0.86 (6)	0.00 (0)	1.73 (12)	1.08 (12:13)	0.86 (6)	0.00 (0)	0.00 (0)	בגין
1992 (407)	3.19 (13)	0.00 (0)	0.98 (4)	0.64 (3)	1.86 (7:13)	0.98 (4)	0.00 (0)	0.25 (1)	רבין
אולמרט 2006 (1347)	0.97 (13)	1.26 (17)	0.15 (2)	0.37 (5)	1.86 (7:13)	0.07 (1)	0.00 (0)	0.52 (7)	אולמרט
2009 (467)	2.14 (10)	0.43 (2)	1.50 (7)	0.86 (4)	0.91 (11:10)	0.43 (2)	0.21 (1)	0.86 (4)	נתניהו
2015 (425)	4.00 (17)	2.35 (10)	0.94 (4)	1.65 (7)	1.55 (11:17)	0.24 (1)	0.47 (2)	3.53 (15)	נתניהו

בכל האמור בפרסונליזציה – ראשית, מבחינת היחס בין השימוש במילה "אני" לסך השימוש במילה "אנחנו" ובשם הרשימה עולה כי מידת הפרסונליזם של נאוּמי המנצחים גבוהה יותר בבחירות אפריל 2019 (נתניהו) וספטמבר 2019 (גנץ) מאשר נאוּמי המנצחים קודם לכן (החלק השני של לוח 6): מדובר ביחס של 4.11 ו-2.10 אצל נתניהו באפריל 2019 וגנץ בספטמבר 2019 בהתאמה, לעומת טווח של 0.91-1.86 בנאוּמי העבר. יחס זה בנאום נתניהו בבחירות 2020 (1.74) אומנם נמוך מנאום אולמרט בשנת 2006 (1.86) ודומה לנאוּמו שלו משנת 2015 (1.55) ושל רבין משנת 1992 (1.86), אך המספר המוחלט של השימושים במילה "אני" הוא הגבוה ביותר (47 לעומת טווח של 10-17 בנאוּמי העבר). ממצא זה אינו מפתיע, כאשר באופן דומה זוהתה פרסונליזציה בנאוּמי הצגת הממשלות מאז קום המדינה ועד שנת 2009 (Balmas et al., 2014).

שנית, לא ניכר דפוס שיטתי של פרייבטיזציה כשמדובר בהתייחסות לכני משפחה. שלישית, השימוש במילה מפלגה להטיותיה ירד במשך הזמן, כפי שעולה בהשוואה בין מספר ואחוז ההתייחסויות של בגין ורבין למוסד זה ובין ההתייחסויות בנאומים מאוחרים יותר (למעט לאחר בחירות 2021, כשגודל המפלגות היה הישג מובהק יותר מגודל הגוש). שימוש במילים כלפי קבוצה מובחנת (שהיא באופן ישיר אנשי צמרת המפלגה ופעילים שמשמשים קהל מידי לנאום וגם צופי הטלוויזיה) בולט אצל נתניהו מאז שנת 2015 (אם כי פחות בנאומי ספטמבר 2019 ו־2021) ואולי מסמן את השיח הפופוליסטי בין המנהיג לקהלו (ראו שילון בקובץ זה).

מניתוח התנהגות מנהיגי המפלגות נעבור אל התנהגות הבוחרים. ניתן לראות בנכונות של מצביעים לתמוך במפלגות אישיות (מפלגות ברית כחול לבן) ובמפלגות שנראה שנהפכות לכאלה (הליכוד) סמן לפרסונליזציה ולפרסונליזם בהתנהגות בוחרים. בניגוד לבחירות 2019-2021, בעבר לא היינו עדים למצב שבו מפלגות אישיות זכו לתמיכה כה רבה. מפלגות שיש בהן גם מרכיב של מוסדות קולגיאליים נחלשו מאוד בבחירות 2019-2021 (ואף הן קישטו עצמן באישים שלא נבחרו, כמו טל רוסו בעבודה, יאיר גולן במרצ, או במי שעומדים בראש מיני מפלגות אישיות, כמו אורלי לוי־אבקסיס).⁸ ואכן, בבחירות 2019-2021, על כל 3-6 נסקרים שהעידו על עצמם כי המוטיבציה הראשית להצבעתם הייתה זהות המפלגה, היו 10 שהעידו כי זהות מועמד המפלגה לראשות הממשלה וזהות המועמדים לכנסת הם שהניעו את הצבעתם (לוח 7 להלן). זאת ועוד, בבחירות אלה רוב המשיכים על השאלה "לדעתך, על מה בעיקר היו הבחירות האחרונות?" גרסו כי הן עסקו בנתניהו. אחוז הבוחרים בעניין האישי, ולא בעניינים נושאים, היה גבוה מזה שבשנת 1999, אז נהגה הבחירה הישירה לראשות הממשלה (לוח 8 להלן). באופן מעניין בבחירות 2021 צומצם היחס בין המצהירים על הצבעה ממניע מפלגתי לעומת אישי, אך בה בעת נרשם שיא בשיעור מי שראו בבחירות כאלה שעוסקות בהמשך שלטונו של נתניהו.

8 ייתכן שאפשר להתייחס לקדימה של שנת 2006 כביטוי מוקדם של התופעה, אבל עם הזמן שינתה המפלגה את אופייה, ובתקופת אולמרט לא הייתה מפלגה אישית.

לוח 7

מוטיבציה נבחרת להצבעה בבחירות לכנסת, 1977-2021 (ב-%)*

שנה	סיבה מפלגתית	סיבות אחרות		יחס מניע מפלגתי: מניע אישי	סיבות פרסונליות	
		עמדות המפלגה בנושאים מסוימים	מקומה של המפלגה בשלטון או באופוזיציה		מועמד המפלגה לכנסת	מועמד המפלגה לראשות הממשלה
1977	27.9	50.1	6.3	1.77	-	15.8
1981	32.3	39.4	7.9	1.61	-	20.1
1984	33.0	53.6	3.8	3.44	-	9.6
1988	32.5	42.5	3.3	1.50	-	21.7
1992	29.1	56.0	2.8	2.43	-	12.0
1996	22.9	57.0	3.3	1.36	-	16.8
1999	19.0	64.0	5.3	1.62	11.7	-
2003	23.7	57.4	6.2	1.87	12.7	-
2006	20.7	50.6	7.9	1.00	20.8	-
2009	19.2	49.8	7.0	0.80	24.0	-
2015	13.1	53.9	3.8	0.45	10.0	**19.2
א 2019	10.7	53.2	4.5	0.34	13.0	**18.2
ב 2019	-	-	-	-	-	-
2020	12.1	53.0	6.1	0.42	11.6	**17.1
2021	17.6	52.4	1.6	0.62	8.1	**20.4

* מחקר מי שבחרו באחת הקטגוריות בסקר. לא נכללו מי שלא השיבו, וכן המעטים שהציעו קטגוריות אחרות או טענו שלכל המוטיבציות משקל זהה.
 ** הקטגוריה בסקרים אלו הייתה ראש המפלגה.

מקור: INES, d.y.

לוח 7 מציג את התפלגות מניעי ההצבעה של אזרחים בבחירות לכנסת בסקרי INES מאז 1977 ועד בחירות 2021.⁹ יש להתייחס לנתונים בזהירות, משום שמספר התשובות והנוסח שלהן השתנו עם השנים. הנתונים גם מבוססים על עדות עצמית, ואולי משקפים "רציות חברתית". השיעור הגדול של אזרחים המעידים על עצמם כי הצבעתם מונעת מעמדות המפלגות אולי מונע בחלקו מתפיסה שזו התשובה הראויה לאזרחים במדינה דמוקרטית. עם זאת, מהתייחסות זהירה ואפילו משינויים תחת מעטה ה"רציות החברתית" עדיין ניתן ללמוד הרבה על ההווה הפוליטית של האזרחים. ככלל ניכר כי במשך הזמן חלה ירידה ברורה (גם אם פה ושם ניכרות עליות זמניות קלות יחסית) בבחירת הקטגוריה של הזדהות עם המפלגה כמניע הראשי להצבעה. קשה לזהות מגמת עלייה מובהקת בשיעורם של מי שבחרים בהסברים פרסונליים להצבעתם (יש לזכור כי מספר מספר התשובות האפשריות לכל שאלה השתנה בין הסקרים); ואולם ברור כי במשך הזמן אין ירידה בשיעורם של אלו המעידים על הצבעה ממניעים אלה. מכך נגזר שהיחס (הטור החמישי המודגש בלוח 7) בין המניע המפלגתי למניע האישי משתנה לאורך זמן ונוטה לכיוון הפרסונלי, הלא-מפלגתי.

לוח 8 מציג את התפלגות התשובות בסקרים שנערכו לאחר מערכות בחירות מאז 1999 לשאלה במה עסקו הבחירות. קטגוריות התשובות אינן אחידות כמובן על פני הבחירות. הערכת ראש הממשלה מתייחסת בבחירות השונות לאופיו ולתפקודו, להתאמתו לתפקיד, למנהיגותו, לאמון בו ולהמשך הכהונה. במשך השנים השתנו השאלות הנושאות כפועל יוצא מהשינויים שחלו בסדר היום הפוליטי. ולמרות כל זאת, ניתוח זהיר יכול ללמד אם הנושא האישי עמד במרכז (מה שאינו שולל את האפשרות שהאישי מגלם את הנושאי; ראו מאמרם של לביא ואח' בקובץ זה). מהנתונים ניכרת תחילה ירידה באחוז המשיבים כי הבחירות עסקו בעיקר בעניין אישי, התפתחות הגיונית לנוכח העובדה שב-1999 התקיימו בחירות ישירות לראשות הממשלה, ומאז 2003 כבר לא. ואולם הנתונים מראים כי מאז – למעט בחירות 2013, שהתקיימו לאחר המחאה החברתית ומיקרו את תשומת הלב בנושאים שהיא העלתה – ניכרת עלייה בהתייחסות לעניין האישי, שהגיעה לשיאה בבחירות 2019-2021.

לוח 8

"לדעתך, על מה בעיקר היו הבחירות האחרונות?" משיבים (1999-2021)

שנת הבחירות	אישי	נושאי	לא יודע/ת / לא משיב/ה / מסרב/ת להשיב
1999	39	59	2
2009	22	63	15
2013	12	80	8
2015	28	59	13
אפריל 2019	50	34	16
ספטמבר 2019	56	38	6
2020	51	40	7
2021	62	33	5

הערה: מבוסס על סקרי INES (פוסט-בחירות). בשנים 2003 ו-2006 לא הופיעה שאלה זו.

ד. סיכום ומסקנות

לוח 9 מרכז את ממצאי המחקר. כל הסמנים –

במישור המפלגתי, התקשורתי וההתנהגותי –

מעידים על רמות גבוהות של פרסונליזם (פוליטיקה אישית). אבל האם מדובר גם בפרסונליזציה נוספת בבחירות 2019-2021? השינויים בשיטות הבחירה של המנהיג (מינוי עצמי) והמועמדים (בידי מנהיג יחיד) מסמנים פרסונליזציה ריכוזית נוספת בזירה המוסדית. את הוספת שם מנהיג(י) הרשימה לבחירות (ולעיתים אף לשם המפלגה הרשומה) יש לראות כנוהג שכבר התבסס ולא השתנה במידה ניכרת בבחירות 2019-2021. הפעילות ברשתות החברתיות של פוליטיקאים בהשוואה למפלגות, ובעיקר דפוסי הצריכה של תכנים אלה, מספקים סימנים לפרסונליזציה ריכוזית נוספת בזירת התקשורת הנשלטת. ניתוח תוכני הכותרות הראשיות של העיתונים מייד לאחר הבחירות העיד על פרסונליזציה ריכוזית נוספת בזירה התקשורתית הלא-נשלטת בבחירות אפריל 2019. בשתי מערכות הבחירות שלאחר מכן חל שינוי ונעשה שימוש תכוף יותר במושג "גוש", אבל לאחר בחירות 2021 שב הפרסונליזם לבלוט בכותרות העיתונים. נאומיהם של

נתניהו וגנץ (בייחוד בבחירות שנתפסו כניצחון שלהם) בהיודע תוצאות מדגמי הבחירות סימנו גם הם פרסונליזציה ריכוזית בהתנהגות פוליטיקאים. ניתוח המוטיבציות להצבעה של הבוחרים מעיד על מגמה ברורה של עליית הגורם האישי בהצבעה, ועל עלייה בתפיסת הבחירות כעוסקות בראש הממשלה.

לוח 9

סיכום הממצאים: פרסונליזציה ופרסונליזם בבחירות 2019-2021

זירת הפרסונליזציה והפרסונליזם	סוג	סמן	רמת פרסונליזם	פרסונליזציה נוספת בבחירות 2019-2021
מוסדית	במוסדות לא ממשלתיים – מפלגות	שיטות בחירת מועמדים	גבוהה	כן
תקשורתית	בתקשורת הנשלטת	שיטות בחירת מנהיג	גבוהה	כן
		שמות הרשימות המתחרות	גבוהה	לא
		פעילות ברשתות החברתיות	גבוהה	לא
		צריכה ברשתות החברתיות	גבוהה	כן (ריכוזית)
	בתקשורת הלא-נשלטת	כיסוי תוצאות הבחירות בעיתונים מרכזיים	גבוהה	כן (עם שונות בין בחירות)
התנהגותית	פוליטיקאים	נאומי מנהיגי המפלגות לאחר פרסום מדגם הבחירות	גבוהה אצל המנצחים	כן (אצל המנצחים)
	בוחרים	מניעי הצבעה ותפיסת הבחירות	גבוהה	כן

מנהיגי המפלגות נהפכו לרמויות הראשיות בזירה הפוליטית, והמפלגות נהפכו יותר ויותר לפלטפורמות שנושאות אותם. המפלגות אולי חייבות להיות שם מכורה השיטה והחוק, והן עדיין מספקות את הפתרון לבעיות של פעולה

משותפת, אבל ניכר שהן נהפכו לשחקניות משנה, היבט שבא לידי ביטוי בארגון, בפעילותן התקשורתית, בהתנהגות מנהיגיהן ובתפיסת הבחורים. הפוליטיקה הישראלית הגיעה לשיא חדש של התנשיאויות – כלומר הפיכה של דפוס פעולתה ותפיסותיה לדומים לזה של משטר נשיאותי בלי שהתחולל כל שינוי מהותי בשיטת הממשל (Poguntke and Webb, 2005, 2018).

איכה נהפכה מדינת המפלגות (Akzin, 1955) למדינת הפוליטיקה האישית (תואר שישראל חולקת עם איטליה לפי Rahat and Kenig, 2018)? אחד ההסברים לכך נעוץ בירידה התלולה של הקשר של המפלגות עם הבחורים בישראל, ירידה שנמצאה כאחת משלוש הירידות החדות ביותר בהשוואה בין 26 דמוקרטיות (שם). הסבר אחר נעוץ אולי בהשפעה ההדרית של סוגי הפרסונליזציה השונים שהזינו זה את זה באופן הולך וגובר (Rahat and Sheaffer, 2007). על כך ניתן להוסיף את דפוס המנהיגות של ראש ממשלת ישראל בתריסר השנים האחרונות, בנימין נתניהו, כפי שבא לידי ביטוי בניתוחים של שילון וכן של נבות וגולדשמידט בקובץ זה.

הפוליטיקה האישית אינה מתחילה ומסתיימת במערכות הבחירות. לאחר בחירות 2019-2021 היא הייתה גורם חשוב גם בפוליטיקה הקואליציונית. הקמת קואליציה משמעה מציאת נוסחה לחלוקה של משרות שלטוניות, משאבים ומדיניות. מה היה מיוחד כל כך בבחירות אפריל וספטמבר 2019 שלא אפשר למצוא את הנוסחה הגואלת, שבעבר נמצאה אפילו בתנאים של תיקו (בחירות 1984) בין-גושי? המפתח לתשובה לשאלה זו מצוי בשנים 2019-2020 לא בהתנהגות המפלגות, שיכלו למצוא את הנוסחה מבחינת חלוקת משרות כפי שעשו בעבר; המרחק האידאולוגי ביניהן בנושאי מחלוקת מרכזיים לא נראה גדול מבעבר, וניתן לטעון שאף הצטמצם כאשר הנושא הפלסטיני "תקוע" בין ממשל חמאס בעזה ובין שלטון הרשות ביהודה ושומרון, והעמדות בנושאים של חברה וכלכלה אינן שונות מהותית. בדיעבד אפשר לטעון בביטחון רב כי הפתרון היה מצוי (בסופו של דבר נמצא) בהסכמה בין שניים משלושת האישים האלה: נתניהו, גנץ וליברמן. כששינה ליברמן את טעמו ולא הסכים להתפשר ולהצטרף לממשלה של גוש הימין שאליו שויך, ומשלא יכלו נתניהו וגנץ להסכים על הקמת ממשלה נקבעו בחירות חדשות. כשהגיעו גנץ ונתניהו להסכמות, אחרי בחירות 2020, קמה ממשלה. נכון, לשניהם היו מפלגות ונציגים בכנסת שהיה עליהם לשכנע;

אבל מהמפלגה האישית של גנץ, חוסן ישראל, הצטרפו כל חברי הכנסת, למעט אחת, לקואליציה, ובמפלגת הליכוד של נתניהו עשו כמצוותו כולם. חלק ניכר מהפטרון למבוי הסתום לאחר בחירות 2020 היה ממוקד בהקמתו של מוסד פרסונלי חדש, יחיד מסוגו בעולם הדמוקרטי של "ראש ממשלה חלופי". גם ממשלות האחדות של 1984-1988 היו בנויות על עקרון הפריטטיות ועל רעיון הרוטציה. אך אלו נותרו בהסכם. כאן דובר בשינוי חוקתי מהותי, שיצר מעמד מובחן למספר 2 בממשלה.

עוד התפתחות מעניינת בבחירות 2019-2021 נוגעת לגושים. בדרך כלל מדובר בצירופים של מפלגות קרובות מבחינה אידאולוגית שקיים סיכוי גדול כי יקימו יחד קואליציה שלטונית אם ייטיבו עימן הבחירות. אין כל חדש בתיאור, בהבנה ובפרשנות של הפוליטיקה הישראלית (ואולי אף של כל פוליטיקה רב-מפלגתית קואליציונית בדמוקרטיות אחרות) כמושגים של גושים. מה שהיה חדש בבחירות 2019-2021 הוא שגוש הימין-דתיים נתפס כגוש של נתניהו (וכמעט מוסד ככזה בהסכם בין-מפלגתי שבו התחייבו כל המפלגות החברות בו לתמוך רק בנתניהו לראשות הממשלה), וכל היתר (כולל מפלגות ימין מובהקות כישראל ביתנו ותל"ם, שהייתה חלק מברית כחול לבן) כגוש אנטי-נתניהו. בחירות 2021 יצרו נתק נוסף בין האישי לאידאולוגי כשגדעון סער, בשר מבשרו של הליכוד, התמודד בראשות מפלגה חדשה שהקים. עוצמתה של הפוליטיקה האישית ניכרה בהקמת הממשלה לאחר בחירות 2021. היא כללה כמעט את כל המפלגות שלא תמכו במוצהר בנתניהו והייתה תלויה במנהיגי מפלגות רבים. כך הפכה הפרסונליזציה הפוליטית מבוזרת יותר בהשוואה לבחירות 2019-2020, שבה היה מועמד מובהק אחד (גנץ) לגוש שהתנגד לנתניהו.

בחירות 2019-2021 הביאו אפוא את הפוליטיקה האישית לשיא חדש. בנקודת הזמן הזאת עדיין לא ברור אם אנחנו בעיצומו של תהליך, לקראת סופו ולקראת יצירת מאזן כוחות חדש בין האישי למפלגתי, או שמא אנחנו נמצאים בשיא שלאחריו תנוע המטוטלת חזרה לכיוון המפלגתי. כך או כך עליית הפוליטיקה האישית בישראל ונסיקתה לרמות גבוהות גם בהשוואה לעולם מעוררת דאגה. מניתוח ההשלכות שמייחסים חוקרים להתפתחות זו נראה כי הנזק רב על התועלת (רהט, 2019). פוליטיקה אישית יכולה (גם אם לא חייבת) לרדד את השיח הפוליטי, לחזק מגמות של סיקור ותעמולה פוליטיים שליליים ולפגוע

במעמדן של נשים בפוליטיקה. זאת ועוד, גם אם פוליטיקה אישית יוצרת מוקד ברור יותר להיענות אישית, בטווח הארוך מפלגות הן דווקא מוקד יציב יותר להיענות פוליטית. בדומה, ייתכן שפוליטיקה אישית יכולה לחזק את האמון הפוליטי בטווח הקצר משום שהיא נותנת לפוליטיקה פנים אנושיות; אבל בטווח הארוך היא דווקא מחלישה אותו, כי גיבורים קמים ונופלים ואילו הדמוקרטיה אמורה להישאר עימנו גם אחרי לכתם. ייתכן שיש מנהיגים מוכשרים וכריזמטיים, בעלי תפיסות דמוקרטיות-ליברליות ולא פופוליסטיות שיכולים לעמוד בציפיות של קהלים דמוקרטיים, וייתכן שאף מתאימים יותר לעידן הפוליטיקה האישית. אך ההיסטוריה לימדה אותנו כי מבחן החוסן של משטר דמוקרטי הוא דווקא בזמנים שבהם עומדים בראשו מנהיגים מוצלחים וראויים פחות. בזמנים אלו יש חשיבות לשלטון החוק ולחוסנם של המוסדות. בייחוד מדאיגים הקשר החזק (גם אם הלא-מוחלט) בין פוליטיקה אישית ובין פופוליזם, המעבר לדגש על סמכות כריזמטית ולא על שלטון החוק והמוסדות (הקשור לרפוס הסמכות הלגלית-רציונלית), והפגיעה במבנה האיזונים והבלמים שקשור לפרסונליזציה ריכוזית. לנוכח זאת, ניתן וצריך לראות בפוליטיקה האישית איום על הדמוקרטיה, ובוודאי על איכותה.

מובן שאי-אפשר לחזור לעבר של דומיננטיות מפלגתית, וגם לא רצוי. הפתרון הוא ליצור איזון מחודש (אולי גם על ידי בניית תמריצים לפוליטיקה אישית מבוזרת, ולא רק מפלגתית) ולנתב את הפוליטיקה האישית באופן שתחזק גם את זו המפלגתית-קבוצתית. אחרי הכול, קבוצות בכלל ומפלגות בפרט מורכבות מיחידים שרוצים להתקדם, להצליח ולנצח, ונמצאים ביחד כי הם מבינים שרק ביחד יוכלו לעשות כן.

רשימת המקורות

בגין, מנחם, 1977. "נאום ניצחון הבחירות 1977, ליל המהפך, במצודת זאב". ארכיון אישי - מרכז מורשת בגין, 17 במאי.

גנץ, בנימין, 2019א. "גנץ בנאומו לאחר הבחירות: "איהיה ראש הממשלה של כולם", כאן חדשות, 9 באפריל.

גנץ, בנימין, 2019. "לאחר תוצאות המדגמים: נאום יו"ר כחול לבן בני גנץ", **y-net**, 17 בספטמבר.

זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2019. **פרסונליזציה פוליטית מקוונת: מפלגות פוליטיקאים בישראל במבט השוואתי** (מחקר מדיניות 124), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

חלבה-עמיר, שרון, 2011. "נוכחים-נפקדים: השימוש בכלי אינטרנט אישיים בקרב חברי כנסת", בתוך: ארז כהן ואזי לב-און (עורכים), **מקושרים: פוליטיקה וטכנולוגיה בישראל**, תל אביב: האגודה הישראלית למדעי המדינה, עמ' 211-260.

לוקש, אלכסנדרה, ועמיחי אתאלי, 2021. "נתניהו: לא פוסל אף אחד ואף אחת. צריך ממשלה יציבה.", **y-net**, 24 במרץ.

לפיד, יאיר, 2021. "יאיר לפיד בליל הבחירות: 'לא תקום בישראל ממשלה על קולות הכהניסטים'", **כאן חדשות**, 23 במרץ.

נתניהו, בנימין, 2009. "נאומו של נתניהו בגני התערוכה", **יוטיוב**, 11 בדצמבר. נתניהו, בנימין, 2015. "נאום הניצחון של בנימין נתניהו בגני התערוכה", **יוטיוב**, 17 במרץ.

נתניהו, בנימין, 2019א. "בחירות 2019: נאום הניצחון של רה"מ בנימין נתניהו", **y-net**, 9 באפריל.

נתניהו, בנימין, 2019ב. "נאום רה"מ בנימין נתניהו לאחר תוצאות המדגמים", **y-net**, 17 בספטמבר.

נתניהו, בנימין, 2020. "נאום ליל הבחירות של נתניהו: 'ניצחון ענק'", **כאן חדשות**, 2 במרץ.

עתי"ם, 2006. "נאום הניצחון של אהוד אולמרט", **הארץ**, 29 במרץ.

קלנר, ירון, 2020. "יאני' בהישגים הגדולים, 'אנחנו' בתיקו: כך נראים נאומי ניצחון של נתניהו", **הארץ**, 9 במרץ.

קניג, עופר וגדעון רהט (בהכנה). **המפלגות בישראל מאז 1992**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

קרני, יובל, 2020. "גנץ בנאום אחרי המדגמים: 'שותף לאכזבה ולכאב'". *ynet*, 3 במרץ.

קרפל, דליה, 1993. "אני אנווט", *הארץ*, 1 בינואר, המוסף, עמ' 27.

רהט, גדעון, 2019. *ירידת הקבוצה ועליית הכוכבים*. מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית (מחקר מדיניות 145), ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Akzin, Benjamin, (1955). "The Role of Parties in Israeli Democracy," *Journal of Politics* 17 (4): 607-645.

Aronoff, Myron J., 2000. "The 'Americanization' of Israeli Politics: Political and Cultural Change," *Israel Studies* 5 (1): 92-127.

Balmas, Meital, Gideon Rahat, Tamir Sheafer, and Shaul Shenhav, 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1): 37-51.

Bar-Ilan, Judith, Jenny Bronstein, and Noa Aharony, 2015. "Israeli Parties and Party Leaders on Facebook During the 2013 Election Campaign," *iConference 2015 Proceedings*.

Greenwald, Gilad, and Sam Lehman-Wilzig, 2019. "Is She Still 'the Legendary Jewish Mother'? A Comparative Look at Golda Meir's and Tzipi Livni's Election Campaign Coverage in the Israeli Press," *Israel Affairs* 25 (1): 42-64.

Friedman, Avital, and Chen Friedberg, 2021. "Personalized Politics and Weakened Parties – An Axiom? Evidence from the Israeli Case," *Party Politics* 27 (2): 258-268.

Haleva-Amir, Sharon, 2016. "Talking to Themselves: Classification of Facebook's Political Usages and Representatives' Roles among Israeli Members of Knesset," in: Alex Frame and Gilles Brachotte (eds.), *Citizen Participation*

and Political Communication in a Digital World, London: Routledge, pp. 13–24.

INES, d.y. [different years]. "[Election Studies](#)," *Israel National Election Studies*.

INES, 2019–2021. "[Election Study 2019–2021](#)", *Israel National Election Studies*.

Kostadinova, Tatiana, and Barry Levitt, 2014. "Toward a Theory of Personalist Parties: Concept Formation and Theory Building," *Politics and Policy* 42 (4): 490–512.

Lev-On, Azi, 2011. "Campaigning Online: Use of the Internet by Parties, Candidates and Voters in National and Local Election Campaigns in Israel," *Policy & Internet* 3 (1): 1–28.

Lev-On, Azi, and Sharon Haleva-Amir, 2018. "Normalizing or Equalizing? Characterizing Facebook Campaigning," *New Media & Society* 20 (2): 720–739.

Livak, Lior, Azi Lev-On, and Gideon Doron, 2011. "MK Websites and the Personalization of Israeli Politics," *Israel Affairs* 17 (3): 445–466.

Markowitz-Elfassi, Dana, Tamir Sheafer, Yariv Tsfati, Gabriel Weimann, and Gadi Wolfsfeld, 2021. "Political Communication and Israeli Politics," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, Oxford: Oxford University Press, pp. 637–651.

Pedersen, Helene H. and Gideon Rahat, 2021. "Introduction: Political Personalization and Personalized Politics within and beyond the Behavioral Arena," *Party Politics* 27 (2): 211–219.

Poguntke, Thomas, and Paul Webb (eds.), 2005. *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Poguntke, Thomas, and Paul Webb, 2018. "Presidentialization, Personalization and Populism: The Hollowing out of Party Government," in: William P. Cross, Richard S. Katz, and Scott Pruyers (eds.), *The Personalization of Democratic Politics and the Challenge for Political Parties*, London: ECPR, pp. 181-196.

PPDB R2. [Political Parties DataBase Round 2](#).

Rahat, Gideon and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Rahat, Gideon, and Tamir Sheafer, 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949-2003," *Political Communication* 24 (1): 65-80.

Samuel-Azran, Tal, Moran Yarchi, and Gadi Wolfsfeld, 2018. "Rhetoric Styles and Political Affiliations during Israel's 2013 'Facebook Elections'," *International Journal of Politics, Culture, and Society* 31 (1): 15-30.

Shenhav, Shaul R., and Tamir Sheafer, 2008. "From Inter-Party Debate to Inter-Personal Polemic: Media Coverage of Internal and External Party Disputes in Israel, 1949-2003," *Party Politics* 14 (6): 706-725.

Van Aelst, Peter, Tamir Sheafer, Nicolas Hube, and Stylianos Papathanassopoulos, 2017. "Personalization," in: Claes de Vreese, Frank Esser, and David Nicholas Hopmann (eds.), *Comparing Political Journalism*, London: Routledge, pp. 112-130.

המלך ביבי: הפרסוניפיקציה של ערנים דמוקרטיים בסבב הבחירות 2019-2021

לירון לביא | נעמה ריבלין-אנגרט | קלרטה טרגר |
תמיר שפר | ישראל ויסמל-מנור | מיכל שמיר

הסבב חסר התקדים של ארבע מערכות בחירות בשנים 2019-2021 נסב במידה רבה סביב בנימין נתניהו, ראש הממשלה המכהן (ראז) משנת 2009. נתניהו לא רק היה דומיננטי בהנעת הסבב ובקביעת סדר היום של מערכות הבחירות, אלא בסופו של דבר נהפך הוא עצמו לעומד בראש סדר היום שלהן. ואכן, לפי נתוני מחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES), לאחר כל מערכת בחירות לפחות מחצית מהבוחרים בישראל – ובבחירות הרביעיות כשני שלישים מהם – הצהירו כי הבחירות עסקו בעיקר בנתניהו (INES, 2019-2021), יותר מכל נושא מדיניות ויותר מאי-פעם בעבר. למעשה, הפעם האחרונה שבה

* תודותינו לקרן הלאומית למדע על תמיכתה במוקד המחקר "התבוננות מעבר למשבר הדמוקרטיה: דפוסי ייצוג בבחירות בישראל" (מענק מספר 2315/18). תודה גם לגדעון רהט, למארק פאפליי ולשני השופטים האנונימיים על הערותיהם החשובות.

ניצב נתניהו בראש סדר היום של הבחירות הייתה בשנת 1999, לאחר כהונתו הראשונה בתפקיד, במה שהייתה השנייה מתוך שלוש מערכות של בחירות ישירות לראשות הממשלה. לאחר בחירות אלו הייתה התשובה המובילה לשאלה "על מה בעיקר היו הבחירות?" – "נתניהו" (40%), שיעור שעדיין רחוק ממרכזיותו הנתפסת בסבב הבחירות 2019-2021.¹ מחזור בחירות זה הסתיים ב-2021 בקואליציה שחיברה יחד מפלגות יהודיות וערביות, דתיות וחילוניות, מימין ומשמאל במטרה משותפת אחת – להביא לקץ כהונתו של נתניהו.

בתום הסבב היה הנושא השני בשכיחותו בתשובה לשאלה "על מה בעיקר היו הבחירות?" – "עתיד הדמוקרטיה" (14%).² אין זה מפתיע לנוכח המבוי הסתום, הפוליטי והחוקתי, שהביא לידי ארבע מערכות בחירות בפחות משנתיים. הדבר לווה בחקירות של נתניהו, בכתב אישום ובהליך משפטי באשמה של שוחד, מרמה והפרת אמונים, שניצבו על ראש סדר היום הציבורי בתקופה זו. הטלטלה הפוליטית וחששותיהם של ישראלים לעתיד הדמוקרטיה משתלבים בדיון האקדמי בנושא "משבר הדמוקרטיה" העולמי, ובייחוד בשאלה עד כמה משבר זה התרחב לכדי ירידה בתמיכה הדמוקרטית הדיפוזיט (המופשטת), כלומר התמיכה ב"חוקי המשחק", בערכים ובעקרונות הדמוקרטיים.

לנוכח מרכזיותו של נתניהו במערכות בחירות אלו ועל רקע הדיון ב"נסיגה דמוקרטית", אנו נסמכות על הספרות העוסקת בפרסונליזציה פוליטית כדי לבחון אם בסבב בחירות זה גילם נתניהו עצמו עמדות כלפי עקרונות דמוקרטיים, ואם כן, באיזה אופן. פרסונליזציה פוליטית היא תהליך עולמי בולט, וישראל מאופיינת ברמות גבוהות של פרסונליזציה ושל פרסונליזם (עכשווי) (ראו רהט בכרך זה). עם זאת מעט מאוד ידוע על תפקידו של הפרסונליזם בתמיכה או בדחייה של ערכים ועקרונות דמוקרטיים.

1 הסקרים שלאחר הבחירות כוללים את השאלה "על מה בעיקר היו הבחירות?". ב-2015 בחרו את התשובה "נתניהו" כשליש מהמשיבים – יותר מכל אפשרות אחרת שהוצגה לפניהם, אבל קרוב מאוד ל"נושאים חברתיים". ב-2013 הייתה הבחירה באפשרות "נתניהו" שולית הרבה יותר (12%) בהשוואה לסוגיות מדיניות; ב-2009 בחרו פחות מרבע בתשובה הפרסונלית של מי צריך להיות ראש ממשלה – אז היו המועמדים המובילים נתניהו ולבני. ב-1999, כאמור בחרו באופציה "נתניהו" 40% מהמשיבים, ואחריה כרבע בחרו באפשרות "המצב החברתי-כלכלי" (INES, d.y.).

2 לאחר מערכת הבחירות הראשונה, באפריל 2019, קיבלה אפשרות זו 10%, בדומה לאפשרויות "איומים ביטחוניים וכיצד להתמודד איתם" ו"עמות עם הפלסטינים".

במאמר זה אנו הולכות מעבר לפוליטיזציה של ערכים דמוקרטיים על ידי שיוך פוליטי של שמאל או ימין, וטוענות כי פרסונליזציה פוליטית, בייחוד כשהיא סובבת סביב אדם אחד, כפי שקורה בפוליטיקה הישראלית העכשווית, עשויה להעמיק את הערעור של ערכים דמוקרטיים, או את החיזוק שלהם. הדבר יכול לקרות כאשר ערכים אלה מגולמים בפוליטיקאי, כלומר קשורים אליו ומזהים אותו, מה שאנו מכנות פרסונליפיקציה. פרסונליפיקציה היא לטענתנו מופע מובחן של פרסונליזציה.³ במאמר אנו שואלות אם בסבב בחירות זה היו הערכים הדמוקרטיים קשורים לעמדות כלפי נתניהו, מעבר לפוליטיזציה שלהם.

מהמחקר עלו שני ממדים של ערכים דמוקרטיים: ערכים ליברליים ותמיכה במשטר דמוקרטי, ונמצא כי לאהדה לנתניהו יש השפעה מובהקת על ערכים אלה בכיוון א-ליברלי ושל תמיכה פחותה במשטר דמוקרטי, החורגת מעבר להשפעתו של השיוך הפוליטי. ממצאים אלה עולה שהפרסונליפיקציה של נתניהו עשויה לשחוק את התמיכה בערכים דמוקרטיים. לסיום אנו דנות בהשלכות האפשריות של פרסונליפיקציה על הדמוקרטיה הישראלית ועל דמוקרטיה באופן כללי בהקשר של תפקיד האזרחים והאליטות הפוליטיות בנסיגה הדמוקרטית.

א. תמיכה ציבורית בדמוקרטיה - ישראל מנקודת מבט גלובלית

חשיבותה של התמיכה הציבורית בדמוקרטיה באה לידי ביטוי באמירה של מאטס (Mattes, 2018) ולפיה "דמוקרטיה דורשת דמוקרטים". כדי לתפקד, דמוקרטיה משגשגת זקוקה לתרבות

דמוקרטית או אזרחית (Almond and Verba, 1963). תרבות זו היא חזון משותף הנוגע לדמוקרטיה ותמיכה רחבה בערכים ובעקרונות דמוקרטיים, מה שאיסטון מכנה "תמיכה דיפוזיט בדמוקרטיה" (Easton, 1965, 1975) ונוריס "תמיכה בעקרונות המשטר" (Norris, 2011). סוג זה של תמיכה מדגיש את יצירת המשמעות הקולקטיבית של הדמוקרטיה כ"תרבות פלורליסטית שמבוססת על תקשורת ועל שכנוע, תרבות של קונצנזוס וגיוון, תרבות שאפשרה שינוי אך מיתנה אותו" (Almond and Verba, 1963: 8). תמיכה דיפוזיט בדמוקרטיה

3 מכאן שפרסונליזציה אינה מחייבת בהכרח פוליטיקה נטולת חוכן. להפך, היא עשויה להבליט ולהציב בחזית נושאים מהותיים בעלי חשיבות עליונה - וכמו שיעלה במחקר זה, ערכים דמוקרטיים.

חשובה ביותר לשרידותה (Easton, 1965), ולאחרונה הראה קלאסן (Claassen, 2020) שתמיכה בדמוקרטיה ב-135 מדינות במשך 29 שנים נמצאה במתאם חיובי ומובהק עם שינויים בדמוקרטיה, בייחוד עם ההמשכיות שלה מרגע שכוננה.

בכל הנוגע ל"נסיהגה הדמוקרטית" יש דיון מתמשך. מדעני מדינה מזהים תהליך רב-שנים של הפחתת האמון במוסדות הדמוקרטיים והתפכחות מהדמוקרטיה הייצוגית בדמוקרטיות מבוססות. תהליכים אלה זוהו לראשונה בארצות הברית בסוף שנות השישים ובמשך שנות השבעים, ולאחר מכן גם בדמוקרטיות מבוססות אחרות. הממצאים עוררו ויכוחים הן באשר לטבעו של חוסר שביעות הרצון הציבורי, והן באשר לרמה שבה התמיכה הדמוקרטית יורדת: האם מדובר ברמה הדיפוזית, או שמא רק ברמה הקונקרטיה, שהיא משמעותית פחות (Citrin, 1974; Miller, 1974a, 1974b; Norris, 1999, 2011; Pharr et al., 2000; Dalton, 2004)? מחקרים שנעשו לאחרונה מבססים את הקשר בין התפוררות של משטרים פוליטיים ובין התפוררותה של התרבות הדמוקרטית, ועולה מהם שהמשבר הגיע לרמת התמיכה הדיפוזית בדמוקרטיה. המחקרים מראים כי שחיקה בתמיכה הדמוקרטית (הנמדדת על פי נתוני "סקר הערכים העולמי", WVS) נמצאת במתאם עם ירידה במדדי תפקוד דמוקרטיים ועם נסיגה דמוקרטית ברמת המערכת (הנמדדת בירידות בציוני מדד Freedom House), וכן עם עלייה בתמיכה בחלופות לא-דמוקרטיות כגון "מנהיג חזק", "שלטון צבאי" ו"שלטון מומחים", בייחוד בקרב צעירים (Foa and Mounk, 2016, 2017, 2019; Mounk, 2020). עם זאת, על ממצאים אלה יש מחלוקת (Journal of Democracy, 2017), ויש הטוענים כי אין ראיות עקביות ממדינות דמוקרטיות שונות לירידה בתמיכה הדמוקרטית, וכי התמיכה בעקרונות דמוקרטיים גבוהה באופן כמעט אוניברסלי (Van Ham et al., 2017).

בישראל, בחינה מקיפה של מדדי תמיכה דיפוזית בסקרים מאז 1980 לא הצביעה על מגמת ירידה (או עלייה) עקבית, למרות תנודות במשך התקופה. מדדים אלו כוללים נורמות דמוקרטיות כגון תמיכה בחופש הביטוי, שוויון בפני החוק והתנגדות לשלטון סמכותני (מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2003-2020; Shamir and Sullivan, 1983; Peres and Yuchtman-Yaar, 1992; Yuchtman-Yaar and Peres, 2000). אלו מראים כי מבחינה היסטורית התמיכה בשוויון בפני החוק ובחופש הביטוי כרעיון מופשט גבוהה ויציבה יחסית, אם כי היא צנחה בתקופות של איומים ביטחוניים, כאשר הוצמדה לקבוצות ספציפיות או כשהועמדה

מול ערכים אחרים. התנגדות עקרונית למנהיג אוטוריטרי היא הנמוכה יותר והתנודתית ביותר.⁴

באשר לאינדיקטורים לאיכות הדמוקרטיה הישראלית ברמת המערכת – על אף הערכות סותרות וויכוחים ערים (למשל Ben-Rafael et al., 2016) – מדדים בינלאומיים דוגמת *Freedom House*, *The Economist*, *Varieties of Democracy* ו-*Election Integrity Project* (V-Dem) דירגו בעקביות את ישראל (בגבולות 1967) כדמוקרטיה. במשך השנים דורגה ישראל גבוה מרוב מדינות העולם, אך נמוך ממדינות ה-OECD (הרמן ואח', 2020). עם זאת, בעשור וחצי האחרונים יש אינדיקציה לירידה מתמשכת בציונים. הציון האגרגטיבי של ישראל במדד *Freedom House* ירד בעקביות מ-82-84 (מתוך 100) בעשור הראשון של שנות ה-2000, ל-76 בשנת 2020 (*Freedom House, 2021a*).

כך מצטרפת ישראל למגמה עולמית של נסיגה דמוקרטית. על פי הדוח האחרון של מדד *Freedom House*, הייתה שנת 2020 השנה ה-15 ברציפות של ירידה בחופש ובדמוקרטיה בעולם, שכן ב-73 מדינות הייתה הידרדרות בזכויות הפוליטיות ובחירויות האזרח שלהן, ורק ב-28 היו שיפורים (*Freedom House, 2021b*). העשור האחרון, ובמיוחד משאל העם הדרמטי על הברקזיט בבריטניה והבחירות לנשיאות ארצות הברית ב-2016, העצימו את הדיון על מצב הדמוקרטיה בעולם, ובייחוד סביב השאלות האם, כיצד ומדוע משטרים דמוקרטיים עשויים להיחלש עד כדי התפרקות, אפילו בדמוקרטיות מבוססות. ספרות זו מציעה הסברים כגון התנהגות (שלילית) של אליטות פוליטיות, כישלונות מוסדיים, התפתחויות טכנולוגיות, משברים כלכליים ואי-שוויון הולך וגדל (*Corbett, 2020*). מתוך הפרספקטיבה של פרסונליזציה אנו מתמקדות כאן באליטה הפוליטית, וליתר דיוק בעומד בראשה.

אנו בוחנות את המנגנון הפנימי של התמיכה הדמוקרטית בישראל, שבסבב הבחירות הזה – כך אנו טוענות – נוסף על ההשתייכות הפוליטית, עיצבה אותו

4 אף שנראה כי התמיכה הדמוקרטית הדיפוזיט יציבה, בכל הנוגע לאמון במוסדות פוליטיים – מדדים סטנדרטיים לתמיכה ספציפית יותר בדמוקרטיה – ניכרת ירידה חדה. שאלות על אמון בכנסת, בממשלה, בבית המשפט העליון ובפוליטיקאים נשאלות בסקרים מאז אמצע שנות השמונים ומראות ירידה עקבית (מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2003-2020; *Peres and Yuchtman-Yaar, 1992; Sapanov, 2002*).

גם פרסונליזציה ריכוזית שהתמקדה בנתניהו. ההבנה אם ועד כמה התמיכה הדמוקרטית הדיפוזיט מותנית בנטיות פוליטיות ובהערכות של דמות מפתח פוליטית, תשפוך אור על מצבה של התרבות הדמוקרטית בישראל ועל ההשלכות על נסיגה דמוקרטית אפשרית.

1. פרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים

מערכות הבחירות של 2019-2021 הציגו פרסונליזם ריכוזי (רהט בכרך זה) עם זרקור ייחודי על בנימין נתניהו, מי שעד אז כיהן כראש

ממשלת ישראל יותר מעשור. אנו מציעות כי הקשר פוליטי זה, יחד עם אופייה המקוטב של המערכת הפוליטית הישראלית, הוביל לפרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים, ומצפות לגלות כי בנקודת זמן זו ערכים אלו היו קשורים לעמדות כלפי נתניהו.

לפני שנעמיק בפרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים, חשוב לומר שקיימת פוליטיזציה של התמיכה בערכים דמוקרטיים במובן זה שהיא כרוכה בנטיות פוליטיות של שמאל-ימין. בישראל הדבר מתועד לפחות מאז 1980, ובאופן מעניין במידה דומה לארצות הברית (Shamir and Sullivan, 1983: 923). ממחקרים רבים גם עולה כי התמיכה בערכים דמוקרטיים בישראל מושפעת מגורמים סוציו-דמוגרפיים בכלל, ומרמת השכלה, דתיות ומדינת המוצא בפרט (למשל: Yuchtman-Yaar and Peres, 2000; Canetti-Nisim, 2004). יתר על כן, המערכת המפלגתית הישראלית אופיינה זה מכבר כמקוטבת פוליטית וכמי ששבויה בשסע הזהות הקולקטיבית (פדהצור, פראנט וקאנטי, 2001; שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017), שנמצא כמקדם קיטוב רגשי (Gidron, Adams, and Horne, 2020).

פוליטיזציה וקיטוב מעצימים זה את זה. פוליטיזציה היא תהליך שבו עולות טענות מתחרות של נציגים שונים סביב נושא מסוים. תחרות זו מעצימה את הדיון הציבורי בנושא הנדון, ודעות, אינטרסים וערכים נקשרים להשתייכות פוליטית, ונעשים מובחנים זה מזה (ומקוטבים) על בסיס השתייכות זו (De Wilde, 2011). כך היה בסבב סוער זה של ארבע מערכות הבחירות שבמסגרתן טענו המתמודדים טענות שונות והפוכות ביחס לערכים הבסיסיים ביותר של הדמוקרטיה, עד שאלה הפכו לעמדה פוליטית.

נוסף על פוליטיזציה זו, נכרכה שאלת הדמוקרטיה בכתב האיטום ובהליך המשפטי של נתניהו. הדברים שזורים זה בזה במידה כזאת עד כי גוש המרכז-שמאל – שאותו הובילה בשלוש מערכות הבחירות הראשונות ברית כחול לבן ובמערכת הבחירות הרביעית מפלגת יש עתיד – הציב את נתניהו עצמו בלב קמפיין הבחירות שלו בטענה שהוא "סכנה לדמוקרטיה" ולכן יש לסלק אותו מתפקידו (ארלוזורוב, 2019; בנימין, 2020). כתוצאה מכך הערכים הדמוקרטיים שכבר עברו פוליטיזציה, השתלבו בקמפיין הבחירות עם מיקוד פרסונלי מוגבר.

פרסונליזציה פוליטית היא התהליך שבמהלכו משקלו הפוליטי של השחקן היחיד גדל עם הזמן, בזמן שמרכזיותה של המפלגה פוחתת (Rahat and Sheaffer, 2007). מחקר השוואתי נרחב בנושא פרסונליזציה פוליטית מצא כי ישראל, יחד עם איטליה, ניצבת בראש רשימה של 26 דמוקרטיות (Rahat and Kenig, 2018); ראו גם זמיר ורהט, 2019). במקביל לפרסונליזציה כתהליך, ניתן לדבר על פרסונליזם כמצב בנקודת זמן ספציפית (Pedersen and Rahat, 2019; רהט בכרך זה). אנחנו כאמור מתמקדות בפרסונליזם בסבב בחירות זה.

עוד רלוונטית למחקרנו ההבחנה בין פרסונליזציה ריכוזית לפרסונליזציה מבוזרת (Balmas et al., 2014). הראשונה מתייחסת למרכזיות של פוליטיקאי יחיד, והשנייה מתארת עלייה של כמה פוליטיקאים. מקרה קיצון של פרסונליזציה ריכוזית נקרא התנשיאותיות (presidentialization) – כאשר המערכת הפוליטית סובבת סביב אדם דומיננטי אחד, ראש הרשות המבצעת במערכות פוליטיות שאינן נשיאותיות (Poguntke and Webb, 2005, 2018). מתוך שלוש הזירות המקובלות לחקר הפרסונליזציה – הזירה המוסדית, הזירה התקשורתית והזירה ההתנהגותית – אנו מתמקדות בזירה ההתנהגותית. עבור פוליטיקאים הדבר כרוך במעבר ל"משחק סולו", כשה"אני" מקבל עדיפות על פני ה"אנחנו", ואילו האזרחים תופסים את הפוליטיקה באופן גובר כתחרות בין אישים ולא בין קבוצות (ראו רהט בכרך זה).

חוקרי הפרסונליזציה טוענים כי היא אינה בהכרח א-פוליטית ואינה מחייבת הסטה של המיקוד מנושאים לאנשים. למעשה, ווטנברג (Wattenberg, 2013) טוען שמאז שנות השמונים המפתח להבנת עלייתה של "הפוליטיקה ממוקדת" המועמדים" בארצות הברית היא לא פוליטיקת אישיות (פרסונלית), אלא החשיבות הגוברת של נושאים ממוקדי-מועמדים. לטענתו דגש זה על נושאים

הוא השלב השני בפוליטיקה ממוקדת-המועמדים, שבה המועמד "משתלט" על המפלגה.⁵ הוא מנבא ששלב זה של מיקוד בנושאים דרך מועמדים יתרחש גם במערכות פרלמנטריות, לצד השינויים בתקשורת הפוליטית. חוקרים אחרים הציעו כי פרסונליזציה בכיסוי התקשורת של פוליטיקאים יכולה לכלול גם את רעיונותיהם, את יכולותיהם ואת מדיניותם, ולא להתמקד רק במאפייניהם האישיים או בחייהם הפרטיים (Van Aelst, Sheaffer, and Stanyer, 2012: 204-205). יתר על כן, פרסונליזציה יכולה להיות אסטרטגיה שמתאימה לתקשור של תוכן מורכב, דרך הפוליטיקאים המעניקים לו פנים וקול (Brettschneider, 2008).

אנו מוסיפות לפרספקטיבה זו על ידי בחינה של הפרסונליזציה הריכוזית מעבר להשפעתם של פוליטיקאים דומיננטיים על סדר היום ויכולתם לדבר בשם נושאי מדיניות מהותיים. לטענתנו, המנהיג, בייחוד במערכת התנשיאותית, עשוי לייצג באמצעות סימול (standing for)⁶ זהויות, רעיונות וערכים. אנו מכנות ייצוג או התגלמות כזו של רעיון באדם – פרסוניפיקציה.

ג. השערות

במחקר זה אנו בוחנות את השאלה אם ועד כמה התרחשה פרסוניפיקציה של ערכים ועקרונות דמוקרטיים בנתניהו. השערותנו היא שבסבב בחירות זה חרג ההקשר הישראלי ההתנשיאותי מייצוג המדיניות על ידי פוליטיקאים והגיע לכדי פרסוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים מרכזיים. רבים בקהילה הפוליטית וכן אזרחים ראו בבחירות 2021-2019 כאלה הממוקדות ב"רק-ביבי" לעומת "רק-לא-ביבי".⁷ במקביל, ככל שהתארך סבב הבחירות הפך "עתיד הדמוקרטיה" לנושא השני בחשיבותו

5 בניגוד לשלב הראשון בו ניסו המועמדים להבדיל את עצמם מהמפלגה (Wattenberg, 2013: 76-81).

6 במחקרה הקלטי על ייצוג פוליטי הנגידה פיטקין (Pitkin, 1967) את הרעיון של ייצוג באמצעות סימול (standing for) עם ייצוג כפעולה למען המיוצג (acting for). המקרה שלנו הוא דוגמה לראשון.

7 כאמור, בין מחצית לשני שלישים מהבוחרים בישראל, יותר מאי פעם, הצהירו כי הבחירות היו בעיקר "על נתניהו".

(ראו גם אלפר, 2020; שביט, 2019). שני היבטים אלה אינם מנותקים. באופן שעולה בקנה אחד עם הספרות שסקרנו, אנו טוענות שהפרסונליזם הפוליטי סביב נתניהו לא רוקן את הבחירות מתוכן. להפך: ההתמקדות בנתניהו הביאה את ערכי הדמוקרטיה לקדמת הבמה, כשהוא עצמו מגלם את דחייתם.

כדי לבחון אם ועד כמה בסכב בחירות זה גולמה ההתנערות מערכים דמוקרטיים לעומת תמיכה בהם בנתניהו – ולא רק הושפעה משייכות פוליטית לשמאל או לימין – החקירה האמפירית מתחילה בשחזור הגורמים שידוע שהם משפיעים על תמיכה בערכים דמוקרטיים. הציפייה היא שתמיכה כזאת תהיה מעוגנת ברקע החברתי-כלכלי של האזרחים ובהשתייכותם הפוליטית (שמשמעותה פוליטיזציה של ערכים דמוקרטיים). כך, בהתבסס על הספרות בתחום, שיערנו שיימצא מתאם בין נטייה פוליטית ימנית, השכלה נמוכה יותר, דתיות ומוצא מזרחי או ממדינות ברית המועצות לשעבר ובין תמיכה נמוכה יותר בערכים דמוקרטיים (השערה 1).

כדי לברוק את תאוריית הפרסוניפיקציה שלנו, שיערנו שיהיה אפקט פרסוניפיקציה מובחן של נתניהו מעבר לאפקט הפוליטיזציה (השערה 2), אך באותו כיוון (השערה א). בעקבות תזת ההתנשאותיות ובהתחשב בדומיננטיות המתמשכת של נתניהו בפוליטיקה הישראלית, אנו מצפות שפרסוניפיקציה זו של ערכים דמוקרטיים תאפיין את נתניהו, אך לא את יריבו המרכזי בשלוש מתוך ארבע מערכות הבחירות – בני גנץ (השערה ב).

ד. נתונים ומדידה

כדי לברוק את השערותינו, הסתמכנו על נתוני מחקר הבחירות הישראלי 2019-2021 (INES),

2019-2021), תוך שימוש בגלי הסקר שהתקיימו לפני הבחירות של אפריל 2019, מרץ 2020, ומרץ 2021.⁸ כל המדגמים הם מדגמים מייצגים של ציבור הבוחרים בישראל, אך אנו השתמשנו בנתוני המשיבים היהודים בלבד (1,347, 729 ו-1,498 משיבים בהתאמה) על בסיס ההנחה שהתהליכים שאנו חוקרות כאן פעלו אחרת

8 גל טרום-הבחירות של אפריל 2019 נערך בין 24 בפברואר ל-8 באפריל 2019. גל טרום-הבחירות של מרץ 2020 נערך בין 29 בינואר ל-1 במרץ 2020, וגל טרום-הבחירות של מרץ 2021 נערך בין 21 בפברואר ל-22 במרץ 2021. לא השתמשנו בסקר של ספטמבר 2019 מאחר ולא נכללו בו חלק מהשאלות על הערכים הדמוקרטיים.

במגזרים היהודי והערבי, ולכן מחייבים ניתוח נפרד ושונה. את עבודת השדה ערך מכון ב.י. ולוסיל כהן לחקר דעת קהל באוניברסיטת תל אביב.

אנו בוחנות את שלוש מערכות הבחירות כדי להבין עד כמה, בסבב הבחירות הזה, התמיכה בערכים דמוקרטיים הושפעה מפוליטיזציה ומפרסוניפיקציה. בערכים דמוקרטיים כוונתנו לתמיכה בעקרונות דמוקרטיים ודחייה של חלופות וערכים לא-דמוקרטיים. מדרגו עמדות אלה בעזרת שישה פריטים שנוגעים לעמדות כלפי מנהיג חזק, הסכמה לכללי המשחק הדמוקרטיים, מחויבות למשטר הדמוקרטי, חופש ביטוי, שוויון זכויות, ואמון בבית המשפט העליון.⁹ כל הפריטים, למעט האחרון, נלקחו ממחקרים שמודדים תמיכה דמוקרטית דיפוזיט או התבססו עליהם (ראו) Foa and Mounk, 2016, 2017; Journal of Democracy, 2017; Norris, 2011: 44-45). פריטי הסקר מופיעים בנספח 1, וניתוח הממדים שלהם מוצג בלוח 1 להלן.

בכל הניתוחים כללנו משתנים סוציו-דמוגרפיים שמחקרים מצאו שהם רלוונטיים לתמיכה בערכים דמוקרטיים: מגדר, קבוצת גיל, רמת השכלה, דתיות, ארץ מוצא, צפיפות מגורים כאינדיקטור למעמד חברתי-כלכלי ועניין פוליטי. אלה מעניינים אותנו כחלק ממאמץ השחזור (השערה 1) וכמשתני בקרה. המדדים של משתנים אלה מפורטים בנספח 2.

כדי למדוד אם ועד כמה קיימת פוליטיזציה של ערכים דמוקרטיים (השערה 1), השתמשנו בשני הגושים הפוליטיים המובחנים: הימין בראשות הליכוד ובנימין נתניהו, מול המרכז-שמאל בראשות כחול לבן ובני גנץ בשלוש הבחירות הראשונות. בבחירות 2021, לאחר התפרקות ברית כחול לבן בעקבות הצטרפותו של גנץ לקואליציה של נתניהו כראש הממשלה החלופי, גוש המרכז-שמאל התפצל, והובילה אותו מפלגת יש עתיד בראשות יאיר לפיד. המשתנה

9 אף שאמון במוסדות קשור בדרך כלל לתמיכה ספציפית בדמוקרטיה, בישראל בית המשפט העליון הוא סמל לדמוקרטיה הליברלית, ולעיתים קרובות התייחסו אליו ככזה בשיח הבחירות. מניתוח גורמים שמוצג בהמשך בלוח 1 עולה שאמון בבית המשפט העליון אינו נטען על אותו גורם כמו אמון במוסדות דמוקרטיים אחרים (כלומר לא "הולך יחד" עם משתנים אלה), אלא עם הערכים הליברליים.

שלנו כאן הוא כוונת הצבעה, שקודרה באופן דיכוטומי על פי שני גושים אלה:
1 לימין ו-0 למרכז-שמאל.¹⁰

כדי לבחון את התזה העיקרית שלנו בנושא הפרסוניפיקציה – ולפיה בבחירות אלה גילם נתניהו ערכים דמוקרטיים – השתמשנו במדד האהדה-שנאה למנהיגי מפלגות שנע בין 0 ל-10 (יחד עם משתנה ההצבעה) ובדקנו אם יש קשר בין אהדה למנהיג ובין תמיכה בערכים דמוקרטיים. פרסוניפיקציה מתבטאת בקשר בין אהדה למנהיג ובין תמיכה דמוקרטית. המשתנה העיקרי שמעניין אותנו לבחינת השערות 2 ו-2א הוא משתנה האהדה-שנאה לנתניהו, ולצורך בחינת השערה 2ב, אנו משתמשות במדד האהדה-שנאה לגנץ (בבחירות מרץ 2020). אנו מקודדות סולמות אלה באופן דיכוטומי, כך שהציונים 0-4 מצביעים על שנאה והציונים 6-10 על אהדה.¹¹

הספרות ממשיגה פרסונליזציה במונחים של האיזון בין המפלגה לאדם (Pedersen and Rahat, 2019), ומחקרים אכן משתמשים לא פעם בהשוואות כאלה (ראו למשל Aarts, Blais, and Schmitt, 2013). כשמדובר בדעת קהל, החפיפה בין הצבעה ובין אהדה למנהיג ידועה היטב. כדי לבחון את תזת הפרסוניפיקציה שלנו, אנו אומדות את התרומה הייחודית של אהדה-שנאה כלפי נתניהו מעבר להשתייכות פוליטית.

- 10 גוש הימין כלל בבחירות אפריל 2019 את הליכוד, הימין החדש, איחוד מפלגות הימין, יהדות התורה, ש"ס, כולנו, יחד וזהות; בבחירות מרץ 2020 את הליכוד, ימינה, עוצמה יהודית, יהדות התורה וש"ס; ובבחירות מרץ 2021 את הליכוד, ימינה, הציונות הדתית, תקווה חדשה, יהדות התורה וש"ס.
- גוש המרכז-שמאל כלל בבחירות אפריל 2019 את כחול לבן, העבודה, מרצ, חד"ש-תע"ל, רע"ם-בל"ד וגשר; בבחירות מרץ 2020 את כחול לבן, העבודה-גשר-מרצ והרשימה המשותפת; ובבחירות מרץ 2021 את יש עתיד, כחול לבן, העבודה, מרצ והרשימה המשותפת. מכיוון שמטרתנו לזהות אפקט של פרסוניפיקציה מעבר להשתייכות ימין-שמאל, קודדה מפלגת תקווה חדשה על פי נטייתה הפוליטית (כלומר, כימין), ולא על פי גישתה כלפי נתניהו. המפלגה היחידה שלא השתלבה בבירור במחנות הללו בסבב הבחירות הייתה ישראל ביתנו של אביגדור ליברמן, ולכן היא לא נכללה בניחוחים.
- 11 השמטנו מהניחוח את הקטגוריה האמצעית, 5. כחוצאה מכך, עבור נתניהו 179 משיבים לא נכללו באפריל 2019, 80 במרץ 2020 ו-192 במרץ 2021. עבור גנץ 59 משיבים לא נכללו במרץ 2020.

ה. ניתוח

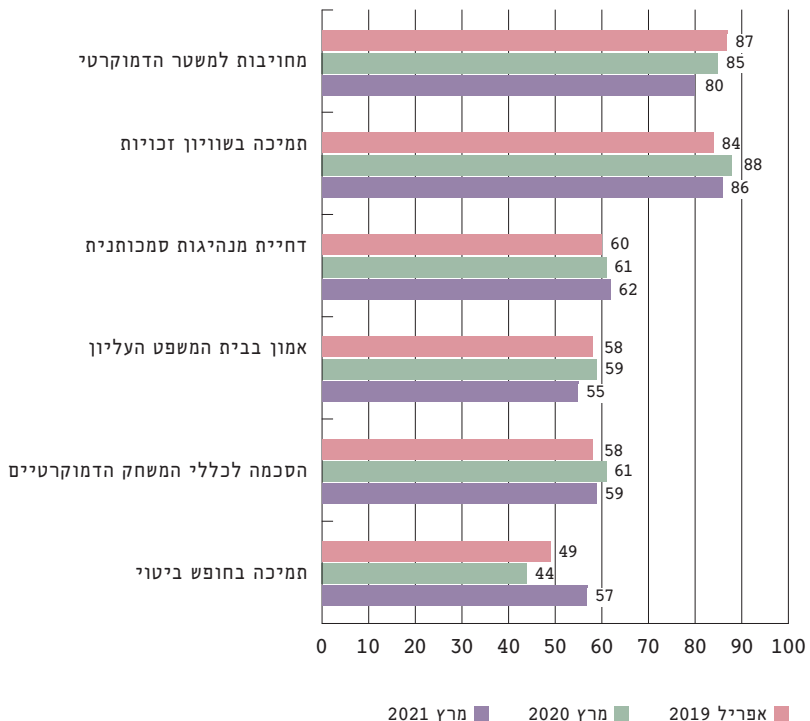
1 ערכים ועקרונות דמוקרטיים וטוב הבחירות 2021-2019

תרשים 1 מציג את התמיכה בערכים ובעקרונות דמוקרטיים בבחירות אפריל 2019, מרץ 2020 ומרץ 2021. ניכר כי על אף השונות הרבה ברמות התמיכה בין העקרונות הללו, הן היו יציבות

למדי לאורך סבב הבחירות, עם ממוצע של 66% תמיכה בששת הפריטים בכל סקר: יותר מ-80% נמצאו מחויבים לדמוקרטיה ותומכים בשוויון פוליטי; 60% תמכו במנהיגות דמוקרטית וביטאו הסכמה עם כללי המשחק הדמוקרטי; ופחות מ-60% הביעו תמיכה בחופש הביטוי של מבקרי ישראל, הפריט עם התנודתיות הגבוהה ביותר.

תרשים 1

תמיכה בערכים ובעקרונות דמוקרטיים, 2021-2019 (ב-%)*

* שיעור ה"מסכימים" וה"מסכימים מאוד" עם משפטי התמיכה בערכים דמוקרטיים.

בהינתן שונות זו נשאלה השאלה עד כמה ערכים אלה קשורים זה לזה. ניתוח גורמים העלה שהמדדים מתכנסים לשני ממדים (ראו לוח 1). הממד הראשון נוגע לתמיכה במשטר הדמוקרטי וכולל דחיית מנהיגות סמכותנית והסכמה לכללי המשחק הדמוקרטיים. הממד השני נוגע לערכים ליברליים וכולל תמיכה בשוויון זכויות ובחופש ביטוי וכן אמון בבית המשפט העליון. מבנה הממדים נותר עקבי בכל סבב הבחירות. היוצא מהכלל היחיד היה מחויבות לדמוקרטיה, שבאפריל 2019 נטען על ממד התמיכה במשטר הדמוקרטי, וב־2020 ו־2021 על הממד הליברלי. אף ששני הממדים מתייחסים לעקרונות דמוקרטיים, הם מובחנים ומשקפים היבטים שונים של תמיכה בדמוקרטיה.

לוח 1

ניתוח גורמים של תמיכה בערכים ועקרונות דמוקרטיים, 2019-2021*

מרץ 2021		מרץ 2020		אפריל 2019		
ערכים ליברליים	תמיכה במשטר דמוקרטי	ערכים ליברליים	תמיכה במשטר דמוקרטי	ערכים ליברליים	תמיכה במשטר דמוקרטי	
.08	.84	.16	.84	.19	.78	דחיית מנהיגות סמכותנית
.21	.47	.07	.87	.07	.83	הסכמה לכללי המשחק הדמוקרטיים
.42	.16	.58	.08	.13	.49	מחויבות למשטר הדמוקרטי
.71	.02	.75	-.06	.80	.03	תמיכה בשוויון זכויות
.41	.19	.57	.15	.62	.20	תמיכה בחופש ביטוי
.42	.11	.57	.26	.63	.17	אמון בבית המשפט העליון

* ניתוח הגורמים התקבל עם רוטציית Varimax.

על בסיס תוצאות אלו בנינו שלושה סולמות (תוספתיים), ששימשו כמשתנים התלויים שלנו:

1. **סולם כולל של תמיכה דמוקרטית**, ובו שישה פריטים, המשלב את שני הסולמות שזוהו בניתוח הגורמים, וכן את הפריט מחויבות לדמוקרטיה (שמתנדנד ביניהם). (אלפא של קרונבאך: אפריל 2019 = 0.62, מרץ 2020 = 0.59, מרץ 2021 = 0.60).

2. **סולם תמיכה במשטר דמוקרטי**, המורכב מהפריטים של דחיית מנהיגות סמכותנית והסכמה עם כללי המשחק הדמוקרטיים (אלפא של קרונבאך: אפריל 2019 = 0.64, מרץ 2020 = 0.69, מרץ 2021 = 0.57).

3. **סולם ערכים ליברליים**, הכולל את הפריטים תמיכה בשוויון זכויות, תמיכה בחופש הביטוי ואמון בבית המשפט העליון (אלפא של קרונבאך: אפריל 2019 = 0.47, מרץ 2020 = 0.46, מרץ 2021 = 0.51).

הסולם הראשון הוא המקיף ביותר וכולל הן תמיכה במשטר והן מרכיבים ליברליים. שני הסולמות הנוספים מייצגים את ממדי המשנה. כדי לאפשר השוואה בין המודלים הסטטיסטיים שהרצנו על כל אחד משלושת המשתנים התלויים (הסולמות) הם קודרו לטווח שבין 0 ל-3, כאשר 0 משמעו היעדר תמיכה ו-3 משמעו תמיכה מלאה בדמוקרטיה.

2 פרסוניפיקציה של תמיכה דמוקרטית
 אנו מתחילות בשחזור המקורות המוכרים לתמיכה בדמוקרטיה. לוח 2 מציג תוצאות של רגרסיות עבור כל אחד מהמשתנים התלויים בבחירות אפריל 2019. המודלים משלבים את המנבאים הסטנדרטיים מספרות המחקר לתמיכה דמוקרטית (השערה 1). התוצאות מתקפות ממצאים קודמים באשר להשפעות של השתייכות פוליטית ומשתנים סוציו-דמוגרפיים.

לוח 2

ההשפעה של השתייכות פוליטית ומשתנים סוציו-דמוגרפיים על תמיכה בערכים ועקרונות דמוקרטיים, אפריל 2019

ערכים ליברליים	תמיכה במשטר דמוקרטי	תמיכה דמוקרטית (סולם כולל)	
***-.621 (.072)	***-.444 (.100)	***-.430 (.060)	הצבעה גושיה (1=ימין)
-.099 (.065)	.091 (.094)	-.045 (.056)	מין (1=אישה)
.028 (.028)	.004 (.035)	.012 (.022)	קבוצת גיל
.034 (.029)	***.174 (.041)	***.095 (.025)	השכלה
*-.112 (.046)	.002 (.056)	*-.077 (.035)	דתיות
			מוצא
-.032 (.095)	-.042 (.128)	.004 (.077)	אסיה/אפריקה
.024 (.090)	.091 (.129)	.095 (.079)	אירופה/אמריקה
-.182 (.113)	*-.355 (.164)	*-.234 (.095)	בריית המועצות לשעבר
.021 (.095)	-.035 (.127)	-.015 (.078)	צפיפות מגורים
.058 (.037)	*.109 (.047)	***.101 (.028)	עניין פוליטי
***2.015 (.168)	***1.343 (.259)	***1.757 (.138)	קבוע
383	382	359	N
.314	.198	.370	R ²

שגיאות תקן בסוגריים. * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

כמצופה מצאנו כי יש קשר בין השכלה, דתיות, מוצא אתני ועניין פוליטי ובין עמדות כלפי ערכים דמוקרטיים. כך חילונים, משכילים ובעלי עניין בפוליטיקה נוטים לתמוך בערכים ועקרונות דמוקרטיים. עם זאת לענייננו חשובה במיוחד ההשפעה החזקה של ההשתייכות הפוליטית על התמיכה בערכים אלה, שכן זו האינדקציה לפוליטיזציה של התמיכה בדמוקרטיה.

כפי ששיערנו, הצבעה לגוש הימין מפחיתה במידה ניכרת את התמיכה בערכים דמוקרטיים, בשני הממדים.¹² כשמדובר בתמיכה בדמוקרטיה, ההבדל בין תומכי ימין ושמאל גדול יותר מכל המשתנים האחרים (לאורך הטווח המלא שלהם), חוץ מיוצא דופן אחד – ההבדל בין משיבים ללא בגרות ובין בעלי תואר אקדמי בתמיכה במשטר דמוקרטי (ככל שרמת ההשכלה גבוהה יותר, כך יש יותר תמיכה במשטר). ההצבעה הגושית מוסיפה במידה ניכרת להסבר של תמיכה דמוקרטית מעבר למודל הכולל רק את משתני הבקרה הסוציו-דמוגרפיים (ה- R^2 של המודלים עם משתני הבקרה בלבד הם 0.241, 0.125 ו-0.181, כולם קטנים מה- R^2 של המודלים המקבילים בלוח 2).¹³

לאחר שבחנו את הקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים ותמיכה דמוקרטית, והראנו את הפוליטיזציה של התמיכה הדמוקרטית (השערה 1) אנו פונות להשערות המחקר העיקריות.

בשלב הזה בחנו אם לפרסוניפיקציה יש תפקיד בתמיכה בדמוקרטיה, ואם כן, כיצד (השערות 2, 2א ו-2ב). לכל משתנה תלוי אמדנו שלושה מודלים של גרסיה. המודלים כללו את כל משתני הבקרה שפורטו למעלה, אך לשם נוחות התצוגה כאן מובאים רק המשתנים של הערכת המנהיג וההצבעה הגושית. העמודה הראשונה עבור כל משתנה תלוי כוללת רק את הערכת המנהיג; העמודה השנייה – רק את ההצבעה הגושית; והעמודה השלישית, את שניהם, באופן שמצביע על האפקט הייחודי של כל אחד.¹⁴

12 החוצאות של מרץ 2020 ומרץ 2021 דומות עם שינויים קלים.

13 הניתוחים המלאים שעליהם מבוססות החוצאות האלה אינם מופיעים במאמר. ניתן לקבלם בפנייה למחברות. כך גם חוצאות נוספות, מעבר לניתוחים המופיעים במקומות אחרים במאמר זה.

14 מאחר שבין המודל הראשון לשני ולשלישי פחתו גודלי המדגם, כדי להגדיל את

לוח 3.1 מציג את התוצאות בנוגע לפרסוניפיקציה באפריל 2019, במרץ 2020 ובמרץ 2021. כאמור, למעלה כבר ראינו כי פוליטיזציה של תמיכה דמוקרטית אכן מתקיימת. עכשיו אפשר לראות גם את השפעת הפרסוניפיקציה. בשלוש מערכות הבחירות, עבור שלושת המשתנים התלויים השפעה זו מובהקת וגדולה. אפקט הפרסוניפיקציה (דרך האהדה לנתניהו) מוצג בשורה הראשונה בלוח, וכל המקדמים מובהקים סטטיסטית. הגודל של רובם דומה לזה של מקדמי ההצבעה הגושת, ובחלק מהמודלים הוא אף גדול יותר. כפי ששיערנו, מידת האהדה של הבוחרים כלפי נתניהו משפיעה על ההתייחסות שלהם לדמוקרטיה (השערה 2), ויש מתאם בין התמיכה בנתניהו – בדומה להשתייכות פוליטית ימנית – ובין תמיכה פחותה יותר בערכים דמוקרטיים, בשני ממדיי-המשנה שלהם (השערה 2א).

כדי להעריך את הפרסוניפיקציה מעבר לפוליטיזציה ובהתחשב בקשר החזק ביניהן, ביצענו מהלך דו-שלבי. ראשית, לכל מדד של תמיכה דמוקרטית אמדנו בטור הראשון את האפקט של נתניהו כאשר הוא מופיע במודל לבדו, ללא ההצבעה; כך קיבלנו אומדן להשפעתו המרבית, המשלבת את ההשפעה המשותפת של האהדה הפרסונלית עם ההצבעה (מעבר למשתני הבקרה). כך לדוגמה התמיכה הדמוקרטית (עמודה 1 עבור המשתנה התלוי I) בקרב מי שאוהדים את נתניהו נמצאה נמוכה ב-0.377 נקודות לעומת אלו שאינם אוהדים אותו, והבדל זה כולל גם את ההשפעה של ההצבעה הגושת. העמודה השלישית עבור כל משתנה תלוי בלוח מציגה מודלים הכוללים הן את ההצבעה הגושת והן את הערכת נתניהו. במודלים אלו המקדם של האהדה לנתניהו מספק אומדן של השפעתו הייחודית, מעבר להצבעה הגושת. כל המקדמים הללו מובהקים, ובכמה מהמודלים הם גדולים ממקדמי ההצבעה הגושת. אנו מוצאות אפוא לא רק פוליטיזציה של התמיכה בדמוקרטיה, אלא גם פרסוניפיקציה על ידי נתניהו, בפרט כממד התמיכה כמשטר דמוקרטי (מול משטר סמכותני) באפריל 2019 ומרץ 2020. בבחירות מרץ 2021, הפוליטיזציה והפרסוניפיקציה מתאונות

הביטחון בחוצאות (robustness test), הרצנו את אותן רגרסיות עם משיבים שיש לנו עבורם את כל הנחונים וקיבלנו אותן תוצאות. כמבחן נוסף השתמשנו גם בסולם שבע הנקודות של הזיהוי העצמי על ציר שמאל-ימין, שאותו קודדנו כמשתנה בינארי – ימין (קודד 1) ומרכז-שמאל (קודד 0) – במקום ההצבעה הגושת. התוצאות נשארו זהות בשניוים קלים בלבד.

בממד זה (המקדמים של אהדת נתניהו וההצבעה הגושית הם -0.285 ו- -0.313 , בהתאמה), אך ההשפעה הייחודית של הפרסוניפיקציה ביחס לערכים א-ליברליים מתחזקת, ואילו הפוליטיזציה נחלשת במקצת (המקדמים הם -0.365 ו- -0.234 , בהתאמה). בבחירות אחרונות אלו הקשר בין ההצבעה הגושית ובין האהדה לנתניהו אכן נחלש במקצת בהשוואה לבחירות הקודמות (מתאם פירסון של 0.73 , לעומת 0.80 ו- 0.83 ב- 2019 ו- 2020). ממצא זה מעניין בהינתן השינויים במפה הפוליטית בבחירות מרץ 2021 , שבהם חלק ממפלגות הימין איחדו כוחות עם מפלגות המרכז-שמאל נגד נתניהו, כך שההלימה בין השיוך הפוליטי ימין-שמאל לעמדות כלפי נתניהו ירדה.

כדי לקבוע אם אפקט הפרסוניפיקציה שחשפנו הוא אכן, כפי שאנו משערות, ייחודי לנתניהו (השערה 2), השתמשנו כבקרה בממד האהדה-שנאה (הדיכוטומי) כלפי בני גנץ, ראש ברית כחול לבן והיריב העיקרי של נתניהו בשלוש מערכות הבחירות הראשונות (לוח 3.2).¹⁵ התוצאות הן חדר-משמעותיות. כאשר המודל כולל רק את משתנה האהדה לגנץ, הפרסוניפיקציה משמעותית ומובהקת סטטיסטית (0.32 , 0.39 ו- 0.34), אך נמוכה בעקביות בערכה המוחלט ממקדמי האהדה לנתניהו התואמים במרץ 2020 (-0.38 , -0.52 , ו- -0.43). מבחינת הכיוון, האהדה לגנץ מעלה את התמיכה בדמוקרטיה בניגוד לאהדה כלפי נתניהו (בעלת האפקט השלילי). עם זאת, כאשר המודלים כוללים גם אהדה לגנץ וגם הצבעה גושית, השפעתה של הראשונה יורדת מאוד (נשארת מובהקת סטטיסטית רק בסולם התמיכה הדמוקרטית הכולל), ורוב האפקט נובע מהשיוך הפוליטי. בכל המודלים הללו, כאשר האהדה לגנץ וההצבעה הגושית משולבים, לשיוך הפוליטי יש השפעה חזקה, אך הפרסוניפיקציה אינה – או בקושי – מובהקת. מעניין במיוחד הוא המודל של ממד-המשנה של תמיכה במשטר דמוקרטי: המקדם של האהדה לנתניהו הוא -0.52 , בהשוואה ל- 0.39 . של גנץ כשהם לכד במודל. הוספת ההצבעה הגושית הופכת את האהדה לגנץ ללא מובהקת, ואילו האהדה לנתניהו הופכת את

15 עשינו שימוש בנחוני מרץ 2020 בלבד, מפני שבסקר שנערך באפריל 2019 פוצל השאלון לשתי גרסאות שניתנו באופן אקראי לשני מדגמים, ופריטי האהדה כלפי מנהיגי המפלגות מלבד נתניהו לא נשאלו באותה גרסה עם משחני התמיכה הדמוקרטית.

מקדם ההצבעה הגושית ללא מובהק. תוצאות אלו תומכות בהשערה 2, שלפיה הפרסוניפיקציה סובבת סביב הדמות הפוליטית שכראש מערכות התנשיאותיות.

אנו מוצאות אפוא ראיות לפרסוניפיקציה של ערכים (אנטי-)דמוקרטיים על ידי נתניהו, ללא ספק הדמות הפוליטית הדומיננטית ביותר בישראל. פרסוניפיקציה של דמוקרטיה מתרחשת מעבר לשיוך פוליטי ובשני ממדי-המשנה, אך בעיקר בממד התמיכה במשטר המודר את הפן ה(אנטי-)סמכותני, המגולם במנהיג חזק. זו ליבת הפרסוניפיקציה של התמיכה בדמוקרטיה על ידי נתניהו בסבב בחירות זה.

לוח 3.1
פרטוניפיקציה של ערכים ועקרונות דמוקרטיים על ידי נתניהו:
אפריל 2019, מרץ 2020, ומרץ 2021

	(III) ערכים ליברליים		(II) חמיכה במשטר דמוקרטי		(I) חמיכה דמוקרטית (סולם כולל)			
אפריל 2019 - נתניהו								
אהדה לנתניהו	*-.215 (.101)	***-.517 (.064)	*-.393 (.157)	***-.417 (.092)	*-.221 (.087)	***-.377 (.054)		
הצבעה גושית (1 = ימין)	***-.482 (.106)	***-.621 (.072)	-.135 (.160)	***-.444 (.100)	**-.272 (.092)	***-.430 (.060)		
R ²	.314	.314	.275	.195	.187	.371	.370	.329
N	331	383	464	334	382	468	312	359
מרץ 2020 - נתניהו								
אהדה לנתניהו	*-.230 (.105)	***-.427 (.066)	*-.381 (.176)	***-.522 (.105)	**-.259 (.081)	**-.382 (.056)		
הצבעה גושית (1 = ימין)	***-.392 (.114)	***-.526 (.079)	-.348 (.182)	***-.619 (.117)	***-.282 (.085)	***-.442 (.067)		
R ²	.319	.293	.281	.186	.176	.156	.360	.334
N	406	453	527	400	447	523	382	426
מרץ 2021 - נתניהו								
אהדה לנתניהו	***-.365 (.100)	***-.429 (.067)	*-.285 (.139)	***-.383 (.089)	**-.252 (.085)	***-.350 (.056)		
הצבעה גושית (1 = ימין)	*-.234 (.107)	***-.409 (.081)	*-.313 (.145)	***-.430 (.113)	**-.242 (.089)	***-.353 (.068)		
R ²	.288	.244	.253	.183	.145	.150	.320	.286
N	304	355	455	294	342	445	283	331

רגרסיות OLS, משחני בקרה אינם מוצגים.
שגיאות תקן בסוגריים. * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

לוח 3.2
פרסונליפיקציה של ערכים ועקרונות דמוקרטיים על ידי גנץ:
מרץ 2020

		(III) ערכים ליברליים		(II) תמיכה במשטר דמוקרטי		(I) תמיכה דמוקרטית (סולם כולל)		
מרץ 2020 - גנץ								
		.102	***.339	.224	***.394	*.158	***.317	אהדה לגנץ
		(.085)	(.067)	(.142)	(.103)	(.067)	(.053)	
		***-.538	***-.526	**-.417	***-.619	***-.377	***-.442	הצבעה גושית (1 = ימין)
		(.093)	(.079)	(.160)	(.117)	(.078)	(.067)	
		.334	.293	.250	.193	.176	.164	R ²
		.373	.453	.488	.365	.447	.482	N
		373	453	488	365	447	482	

רגרסיות OLS, משחני בקרה אינם מוצגים.
שגיאות תקן בסוגריים. * p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

1. סיכום

סבב הבחירות 2019-2021 היה ייחודי במובנים

רבים, בכלל זה בהתמקדותו בראש הממשלה

המכהן דאז והמועמד המוביל בנימין נתניהו. התמקדות זו מצאה את ביטוייה בתשובתו של אחד המשיבים לסקר לשאלה בנוגע לזיהוי עצמי על הציר ימין-שמאל: "אני לא יודע 1 ימין, 7 שמאל; אנחנו 'ביבי'. כתוב מה שאתה רוצה". סבב הבחירות עסק גם בדמוקרטיה הישראלית, מכיוון שבהיסטוריה האלקטורלית הישראלית הייתה תקופה זו בגדר משבר פוליטי וחוקתי.

במחקר בחנו את היחס בין הפרסונליזם הגבוה בפוליטיקה הישראלית ובין תמיכה דמוקרטית דיפוזית. התמקדנו בהיבט שלא נחקר דיו של פרסונליזציה פוליטית, שאותו כינינו **פרסוניפיקציה** – התגלמות של ערכים ורעיונות בדמות פוליטית דומיננטית. מצאנו ראיות לתופעה מובחנת זו, החורגת מפוליטיזציה של ערכים דמוקרטיים. פרסוניפיקציה זו התמקדה בנתניהו והתבטאה הן בערכים סמכותניים אנטי-דמוקרטיים והן בערכים א-ליברליים. דפוס זה בלט ביותר בממד התמיכה במשטר הדמוקרטי באפריל 2019 ובמרץ 2020. לדומיננטיות של נתניהו, לכהונתו הממושכת ולמצב ההתנשאותיות של המערכת הפוליטית הישראלית היה תפקיד מרכזי בפרסוניפיקציה זו. אלה ניכרים בעיקר לנוכח היעדר הפרסוניפיקציה של יריבו הפוליטי העיקרי בסבב הבחירות, בני גנץ, אף שגנץ מסגר את מאמצי הבחירות שלו כהגנה על הדמוקרטיה הישראלית.¹⁶

האם הדמוקרטיה הישראלית מאוימת? כאמור למעלה, ישראל היא חלק ממגמה עולמית של נסיגה דמוקרטית. אף שבמשך השנים הייתה תמיכתם של אזרחי ישראל בדמוקרטיה יציבה, המחקר חושף פוליטיזציה ופרסוניפיקציה "מתחת לפני השטח". נתניהו מגלם את מושג "המנהיג החזק", וכן מטפח ומאפשר השקפות סמכותניות אנטי-דמוקרטיות ובמידה פחותה גם א-ליברליות. עם זאת, הבחירות במרץ 2021 הסתיימו בסופו של דבר בהרכבתה של קואליציה חסרת

16 בשלוש מערכות הבחירות הראשונות (אפריל 2019, ספטמבר 2019 ומרץ 2020) השיג הליכוד בראשות נתניהו 35, 32 ו-36 מנדטים בהתאמה, לעומת 35, 33 ו-33 מנדטים שהשיגה ברית כחול לבן בראשות גנץ. במרץ 2021 קיבל הליכוד 30 מנדטים, ומפלגת כחול לבן 8 מנדטים בלבד, לאחר שהברית שהובילה התפרקה. את גוש המרכז-שמאל הובילה ישעיהו ברק בראשות יאיר לפיד, שקיבלה 17 מנדטים. ראו ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019; לכנסת ה-22, 2019; לכנסת ה-23, 2020; לכנסת ה-24, 2021.

תקדים שנועדה להדיחו מתפקידו. נראה אפוא שפסק הדין על מצב הדמוקרטיה בישראל טרם ניתן, שכן ההשפעות ארוכות הטווח של הפרסונליפיקציה של נתניהו על שחיקת הדמוקרטיה בישראל – וכן תגובות הנגד להשפעות אלה – נמשכות.

התמקדנו כאן בפרסונליפיקציה של ערכים דמוקרטיים בישראל בסבב הבחירות הסוער והפרסונלי הזה. השאלות אם היה זה תהליך ארוך טווח, מתי הוא החל, ואם התקיים תהליך כזה גם כשמדובר במנהיגים ישראלים בולטים בעבר, הן שאלות הדורשות מחקר נוסף. עם זאת, אם נסתכל על ארצות הברית, הונגריה, טורקיה או ברזיל ניוכח כי מקרה זה אינו ייחודי. הממצאים מרחיבים אפוא את ספרות הפרסונליזציה ותומכים בטענה שפוליטיקה פרסונלית אינה בהכרח נטולת תוכן, שכן במחקר תואר תהליך שבאמצעותו ערכי יסוד מגולמים בפוליטיקאי מוביל ומובאים דרכו אל חזית הפוליטיקה. ממצאינו גם מתקפים את הקשר ההדדי ואת המאזן המשתנה בין מנהיגים למפלגות פוליטיות: הם רומזים כי גם כאשר המפלגות מאבדות מהבולטות ומהמשיכה שלהן, השתייכות פוליטית וזהויות פוליטיות אינן נעלמות, אלא עלולות להיעשות במידה רבה יותר ממוקדות במועמדים. שתי הנקודות האחרונות מדגישות את תפקידם המכריע של פוליטיקאים במערכות שעברו פרסונליזציה והתנשיאותיות בכל הנוגע לתרבות דמוקרטית.

מה משמעותם של ממצאי המחקר ביחס לוויכוח הגלובלי על "הנסיגה הדמוקרטית"? אנו מאמינות שאלה מצטרפים לדאגות הגוברות של הציבור והאקדמיה בנוגע למשבר דמוקרטי אפשרי, ולתפקיד האליטות הפוליטיות בו. חלק ניכר מהספרות העכשווית בנושא התפרקותן של דמוקרטיות בוחן אליטות אלה. כך למשל יש המטילים את האחריות על אליטות פוליטיות שאינן ממלאות את תפקידן בשמירה על נורמות דמוקרטיות בסיסיות (Levitsky and Ziblatt, 2018), או מדגישים את השפעתם של מנהיגים פוליטים על פגיעה בדמוקרטיה על ידי העלאה על סדר היום – או אפילו ייצור – של מה שהם מכנים קיטוב "מזיק" (McCoy and Somer, 2019). פראנץ ואח' מקשרים בין נסיגה דמוקרטית ובין מגמת הפרסונליזציה במדינות דמוקרטיות, ומציינים שהדבר מאפשר לפוליטיקאים לשחוק איזונים ובלמים ולבסס כוח בהדרגה, גם כשהתמיכה הציבורית בדמוקרטיה נשאר גבוהה (Frantz et al., 2021). במערכות פוליטיות דמוקרטיות הפוליטיקה כרוכה תמיד באינטראקציה בין האזרחים למנהיגיהם.

מחקרים אלה, וכן המחקר שלנו, הופכים על ראשה את "התאוריה האליטיסטית של הדמוקרטיה" (Peffley and Rohrschneider, 2007) בכך שהם מראים כי לא ניתן לסמוך על האליטות הפוליטיות שהיו שומרות הסף או מגינות הדמוקרטיה. להפך, האליטות עשויות להסית למדיניות לא דמוקרטית ולהתפרקות דמוקרטית רחבה יותר.

לטענה זו אנו תורמות את רעיון הפרסוניפיקציה כמנגנון לשחיקה דמוקרטית. הראינו כי מנהיג פוליטי דומיננטי יכול לגלם דחייה של נורמות דמוקרטיות. אנו סבורות שפרסוניפיקציה כזאת סבירה הרבה יותר במערכות נשיאותיות ובמערכות התנשיאותיות, וכי היא עשויה להתעצם כאשר יש "מנהיגות חזקה" ממושכת ובהיעדר הגבלת כהונה. שלטון ממושך של מנהיג יחיד, גם אם נבחר באופן דמוקרטי, מאפשר ככל הנראה תהליך פרסוניפיקציה כזה, ובכך מעצים את הדיון הפוליטי סביב עקרונות הדמוקרטיה שכבר שנויים במחלוקת פוליטית.

לנוכח האופי ההדרי של היחסים בין הציבור להנהגתו, עלינו לשאול מתי וכיצד מנהיגים חזקים משפיעים על ערכי האזרח, ובייחוד על תמיכה דמוקרטית, ומתי וכיצד דעת הקהל מולידה מנהיגים כאלה. אולי זו ההתלכדות בין נטיות סמכותניות של מנהיגים ושל חלקים מציבור הבוחרים שמביאה לשלטון מנהיגים כאלה, שבתורם פוגעים בערכים, בפרקטיקות ובמוסדות דמוקרטיים מייצגים וליברליים. הפלישה של תומכי טראמפ לגבעת הקפיטול בארצות הברית ב־6 בינואר 2021 היא דוגמה מצוינת (Washington Post, 2021). כמו שמדגישים Poguntke ו־Webb (196: 2018) פרסונליזציה והתנשיאותיות "משחררות" או סוללות את הדרך בכיוון זה לבוחרים ולמנהיגים חזקים כאחד. ואכן, אף שפרסוניפיקציה עלולה להזיק לתמיכה דמוקרטית, יש לשקול גם את צידו השני של המטבע – האם בכוחה גם להגביר תמיכה כזאת? קנצלרית גרמניה אנגלה מרקל עשויה להיות מקרה מבחן מעניין. כל ההשערות הללו מזמינות מחקרים השוואתיים שמשלבים רמות ניתוח וריבוי שיטות ומאגדים ציבורים ומנהיגים בחיפוש אחר תשובות בנוגע לנסיגה של התרבות והמשטר הדמוקרטיים.

נספח 1: מדדים של ערכים דמוקרטיים*

שם המדד	פריט הסקר
הסכמה לכללי המשחק הדמוקרטיים	יש פעמים שנדמה שעדיף לחרוג מכללי המשחק הדמוקרטיים כדי להשיג שינוי משמעותי. הערה: סקלה הפוכה
דחיית מנהיגות סמכותנית	כדי לטפל בבעיות המיוחדות של ישראל יש צורך במנהיג חזק שלא יתחשב בכנסת ובבחירות. הערה: סקלה הפוכה
מחויבות למשטר הדמוקרטי	את/ה מרגיש/ה מחויב/ת למשטר הדמוקרטי בישראל, גם אם יש תקופות שבהן ההחלטות לא מוצאות חן בעיניך.
שוויון זכויות	המדינה צריכה להבטיח שוויון זכויות חברתי ופוליטי מלא לכל האזרחים בלי הבדל דת, גזע ומין.
חופש ביטוי	יש להבטיח חופש ביטוי גם לאנשים המתבטאים נגד המדינה.
אמון בבית המשפט העליון	מה מידת האמון שיש לך בבית המשפט העליון.

* סולם ליקרט ובו 4 קטגוריות חשובה.

נספח 2: משתני בקרה

משתני הבקרה ברגרסיות ה-OLS המוצגות במאמר:

1. מגדר
  0. גבר
  1. אישה
2. קבוצת גיל
  1. 18-29
  2. 30-39
  3. 40-49
  4. 50-59
  5. 60+

3. רמת השכלה

1. תיכונית מלאה – ללא תעודת בגרות
2. תיכונית מלאה – עם תעודת בגרות
3. על-תיכונית (לא אקדמית)
4. השכלה אקדמית

4. דתיות

0. חילוני
1. מסורתית
2. דתי
3. חרדי

5. **מוצא.** 4 משתנים דיכוטומיים שמבוססים על מקום לידתו של המשיב אם לא נולד בישראל, ומקום לידת אביו של המשיב עבור משיבים ילידי ישראל:

1. **ישראל** – משיבים שאביהם נולד בישראל (קטגוריית הבסיס).
2. **אסיה או אפריקה** – משיבים שאביהם נולד באסיה או באפריקה.
3. **אירופה או אמריקה** – משיבים שאביהם נולד באירופה או אמריקה.
4. **ברית המועצות לשעבר** – משיבים שאביהם נולד בברית המועצות לשעבר.

6. **צפיפות מגורים.** מספר האנשים החיים במשק הבית, מחולק במספר החדרים, מקוצץ כך שמשיבים עם צפיפות של 0.25 ומטה קובצו לערך 0.25 והמשיבים עם צפיפות של 2 ומעלה קובצו לערך 2.

7. **עניין פוליטי.** "באיזו מידה את/ה נוהג/ת לשוחח עם חבריך ובני משפחתך על עניינים פוליטיים?"

0. בכלל לא
1. במידה מועטה
2. במידה מסוימת
3. במידה רבה

רשימת המקורות

- אלפר, רוגל, 2020. "למה בכל זאת רק־לא־ביבי", הארץ, 10 באוגוסט.
- ארלוזורוב, מירב, 2019. "סכנה ברורה ומיידית: הגיע הזמן לקצוב כהונה של ראש ממשלה בישראל", דה מרקר, 24 בנובמבר.
- בנימין, עידן, 2020. "מכופפי החוקים: גם כחול לבן מובילה מהלכים שמפוררים את הדמוקרטיה", שקוף, 29 באוגוסט.
- הרמן, תמר, אור ענבי, איילת רובבשי־שטרית, אברהם (רמי) ריטוב, ואלה היר, 2020. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2020**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־21, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־21 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־22, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־22 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־23, 2020. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־23 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.
- ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה־24, 2021. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה־24 – תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.
- זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2019. **פרסונליזציה פוליטית מקוונת: מפלגות ופוליטיקאים בישראל במבט השוואתי** (מחקר מדיניות 124). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מדד הדמוקרטיה הישראלית, 2003–2020** [שנים שונות].
- פדחצור, עמי, הווארד פראנט, ודפנה קאנטי, 2001. "ניצחון הקיטוב: מבנה ההתחרות בבחירות 1999", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 1999**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 233–253.
- שביט, ארי, 2019. "רק לא רק לא ביבי", **מקור ראשון**, 17 באוקטובר.

שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. "שבויים בשטע הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), *הבחירות בישראל - 2015*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-175.

Aarts, Kees, André Blais, and Hermann Schmitt (eds.), 2013. *Political Leaders and Democratic Elections*, Oxford: Oxford University Press.

Almond, Gabriel A., and Sidney Verba, 1963. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton: Princeton University Press.

Balmas, Meital, Gideon Rahat, Tamir Sheafer, and Shaul Shenhav, 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1): 37-51.

Ben-Rafael, Eliezer, Julius H. Schoeps, Yitzhak Sternberg, Olaf Glöckner, and Anne Weberling (eds.), 2016. *Handbook of Israel: Major Debates*. Berlin: de Gruyter Oldenbourg.

Brettschneider, Frank, 2008. "Personalization of Campaigning., in: Wolfgang Donsbach (ed.), *The International Encyclopedia of Communication*, Malden: Blackwell, pp. 3583-3585.

Canetti-Nisim, Daphna, 2004. "The Effect of Religiosity on Endorsement of Democratic Values: The Mediating Influence of Authoritarianism," *Political Behavior* 26 (4): 377-398.

Citrin, Jack, 1974. "Comment: The Political Relevance of Political Trust," *American Political Science Review* 68 (3): 973-988.

Claassen, Christopher, 2020. "Does Public Support Help Democracy Survive?" *American Journal of Political Science* 64 (1): 118-134.

Corbett, Jack, 2020. "The Deconsolidation of Democracy: Is It New and What Can be Done About It?" *Political Studies Review* 18 (2): 178–188.

Dalton, Russell J., 2004. *Democratic Challenges, Democratic Choices: The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*, New York: Oxford University Press.

De Wilde, Pieter, 2011. "No Polity for Old Politics? A Framework for Analyzing the Politicization of European Integration," *Journal of European Integration* 33 (5): 559–575.

Easton, David, 1965. *A Systems Analysis of Political Life*, New York: J. Wiley.

Easton, David, 1975. "A Re-Assessment of the Concept of Political Support," *British Journal of Political Science* 5 (4): 435–457.

Foa, Stefan R., and Yascha Mounk, 2016. "The Danger of Deconsolidation: The Democratic Disconnect," *Journal of Democracy* 27 (3): 5–17.

Foa, Stefan R., and Yascha Mounk, 2017. "The Signs of Deconsolidation," *Journal of Democracy* 28 (1): 5–15.

Foa, Stefan R., and Yascha Mounk, 2019. "Democratic Deconsolidation in Developed Democracies, 1995–2018," *CES Open Forum Series 2018–2019* [working paper].

Frantz, Erica, Andrea Kendall–Taylor, Carisa Nietzsche, and Joseph Wright, 2021. "How Personalist Politics is Changing Democracies," *Journal of Democracy* 32 (3): 94–108.

Freedom House, 2021a. "Freedom in The World 2021," [Israel](#).

Freedom House, 2021b. "Freedom in The World 2021: [Democracy Under Siege](#)."

Gidron, Noam, James Adams, and Will Horne, 2020. *American Affective Polarization in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.

INES, 2019–2021. "[Election Study 2019–2021](#)," *Israel National Election Studies*.

INES, d.y. [different years]. "[Election Studies](#)," *Israel National Election Studies*.

Journal of Democracy, 2017. "[Online Exchange on 'Democratic Deconsolidation'](#)."

Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt, 2018. *How Democracies Die*, New York: Crown.

Mattes, Robert, 2018. "Support for Democracy," in: William Thompson (ed.), *Oxford Research Encyclopedia in Politics*, New York: Oxford University Press.

McCoy, Jennifer, and Murat Somer, 2019. "Toward a Theory of Pernicious Polarization and How it Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies," *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 681 (1): 234–271.

Miller, Arthur H., 1974a. "Political Issues and Trust in Government," *American Political Science Review* 68 (3): 951–972.

Miller, Arthur H., 1974b. "Rejoinder," *American Political Science Review* 68 (3): 989–1001.

Mounk, Yascha, 2020. "The End of History Revisited," *Journal of Democracy* 31 (1): 22–35.

Norris, Pippa, 1999. *Critical Citizens: Global Support for Democratic Governance*, Oxford: Oxford University Press.

Norris, Pippa, 2011. *Democratic Deficit: Critical Citizens Revisited*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pedersen, Helene H., and Gideon Rahat, 2019. "Introduction: Political Personalization and Personalized Politics Within and Beyond the Behavioural Arena," *Party Politics* 27 (2): 211-219.

Peffley, Mark, and Robert Rohrschneider, 2007. "Elite Beliefs and the Theory of Democratic Elitism," in: Russell J. Dalton, and Hans-Dieter Klingemann (eds.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*, Oxford: Oxford University Press, pp. 193-212.

Peres, Yochanan, and Ephraim Yuchtman-Yaar, 1992. *Trends in Israeli Democracy: The Public's View*, Boulder and London: Lynne Rienner Publishers.

Pharr, Susan J., Robert D. Putnam, and Dalton J. Russell, 2000. "A Quarter-Century of Declining Confidence," *Journal of Democracy* 11 (2): 7-25.

Pitkin, Hannah, 1967. *The Concept of Representation I*, Berkeley: University of California Press.

Poguntke, Thomas, and Paul Webb. 2005. *The Presidentialization of Politics: A Comparative Study of Modern Democracies*, New York: Oxford University Press.

Poguntke, Thomas, and Paul Webb, 2018. "Presidentialization, Personalization and Populism: The Hollowing Out of Party Government," in: William P. Cross, Richard S. Katz, and Scott Pruyers (eds.), *The Personalization of Democratic Politics and the Challenge for Political Parties*, London and New York: Rowman & Littlefield, ECPR, pp. 181-196.

Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political*

Personalization in Democracies, Oxford: Oxford University Press.

Rahat, Gideon, and Tamir Sheafer, 2007. "The Personalization(s) of Politics: Israel 1949–2003," *Political Communication* 24 (1): 65–80.

Sapanov, Shiri, 2002. "Political Efficacy in Israel: Comparative and Historical Perspectives," M.A. thesis, Tel Aviv University.

Shamir, Michal, and John Sullivan, 1983. "[The Political Context of Tolerance: A Cross-National Perspective from Israel and the United States](#)," *The American Political Science Review* 77 (4): 911–928.

Van Aelst, Peter, Tamir Sheafer, and James Stanyer, 2012. "The Personalization of Mediated Political Communication: A Review of Concepts, Operationalizations and Key Findings," *Journalism* 13 (2): 203–220.

Van Ham, Carolien, Jacques J. Thomassen, Kees Aarts, and Rudy Andeweg (eds.), 2017. *Myth and Reality of the Legitimacy Crisis: Explaining Trends and Cross-National Differences in Established Democracies*, New York: Oxford University Press.

Wattenberg, Martin P., 2013. "U.S. Party Leaders: Exploring the Meaning of Candidate-Centred Politics," in: Kees Aarts, André Blais, and Hermann Schmitt (eds.), *Political Leaders and Democratic Elections*, Oxford: Oxford University Press, pp. 76–90.

Washington Post, 2021. "[Woman Dies after Shooting in U.S. Capitol; D.C. National Guard Activated after Mob Breaches Building](#)", Jan. 7.

Yuchtman-Yaar, Ephraim, and Yochanan Peres, 2000. *Between Consent and Dissent: Democracy and Peace in the Israeli Mind*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield

מנהיג פופוליסטי בהיגיון הנאו-ליברלי: על דפוס המנהיגות של בנימין נתניהו בסבב הבחירות 2019-2021

אבי שילון

ב־17 במאי 2012 הכתיר המגזין האמריקני "טיים" את ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו בתואר "קינג ביבי" (Stengel, 2012). זו הייתה הקדנציה השנייה שלו, כראש הממשלה ה־32, וגם בארץ וגם בתקשורת הבינלאומית הוא נתפס כמנהיג יציב, שמכלכל את צעדיו בתבונה מול יריביו. בדיעבד קשה שלא להתרשם כי התנהלותו בקדנציה זו נבעה מהפקת לקחים מהקדנציה הראשונה (1996–1999), שהתקיימה על רקע עימות אידאולוגי בין הימין לשמאל בעקבות הסכמי אוסלו ובצל הטראומה של רצח יצחק רבין.

הקדנציה הראשונה החלה בניצחון זעום (של פחות מ־0.5%) על שמעון פרס בבחירות הישירות הראשונות שנערכו לראשות הממשלה (1996), והסתיימה

בהתפרקות קואליציית הימין-חרדים שלו בתוך שלוש שנים, בחקירת משטרה על מתנות שנשל, ובתבוסה בבחירות 1999 למועמד מפלגת ישראל אחת – אהוד ברק. במהלך הקדנציה הזאת התעמת נתניהו עם שרים רבים ממפלגתו, בכללם דוד לוי, יצחק מרדכי, דן מרידור ובני בגין, ואלה עזבו את ממשלתו או פוטרו ממנה. בעקבות תבוסתו לקח נתניהו פסק זמן מהפוליטיקה.

בקדנציה השנייה שלו כראש הממשלה (2009-2013) העדיף נתניהו ממשלת אחדות, שחברו בה לפרקים מפלגת העבודה וקדימה. רבים משרי הליכוד היו מקרב מה שמכונה "הדרור השני של המשפחה הלוחמת" (בכללם מיקי איתן, דן מרידור, בני בגין, עוזי לנדאו ולימור לבנת), שפעלו בזיקה לאידאולוגיה הרואיזוניסטית המקורית, שמיוזגה לאומיות תקיפה לצד ערכים ליברליים. גם הנושא שעמד בראש סדר היום של הממשלה זכה לקונצנזוס: מניעת התחמשותה של איראן בפצצות אטום. אפילו את הסוגיה הקבועה שעל סדר היום הפוליטי מאז 1967 – עתיד השטחים הכבושים – נתניהו שיכך. בנאום בר-אילן, שנשא ב-2009, הסכים נתניהו מצד אחד להקמתה של מדינה פלסטינית, ומצד שני התנה תנאים שלמעשה ביטלו את מימושה של האופציה הזאת, בשל הצפי להתנגדות של הפלסטינים. בכך ריצה את הימין, את השמאל וגם את ממשלו של נשיא ארצות הברית ברק אובמה. בשלב זה פעל אפוא נתניהו כמנהיג שמתאפיין בשמרנות מתונה.

במהלך הקדנציה גדלה תפוצתו של העיתון ישראל היום, שאותו הקים בשנת 2007 המיליארדר האמריקני שלדון אדלסון במטרה לתמוך בנתניהו. שני הכותבים הבולטים בישראל היום, העיתונאים הוותיקים מרדכי גילת ודן מרגלית, נודעו בצידודם במערכת משפט עצמאית וחזקה, והם אף ביטאו זאת במאמריהם. מכיוון שבעקבות חשיפת מה שכיום מכונה "תיק 2000" (וייץ, 2019) בדיעבד ידוע כי את הקו של ישראל היום הכתיבה לשכת נתניהו – אין ספק שההבלטה של כותבים שתומכים במערכת משפט עצמאית לא הייתה מקרית. גם על רקע זה אפשר להוסיף ולקבוע כי מששב נתניהו לראשות הממשלה ב-2009 הוא בחר, במודע ובמכוון, להימנע מעימותים עם מערכת המשפט וביקש להשיג הסכמה רחבה בישראל ובזירה הבינלאומית סביב ממשלתו ומדיניותו, וכך להימנע ממה שנתפס בעיניו כטעויותיו בקדנציה הראשונה.

פתחתי את המאמר בהיבטים הידועים, אך הנשכחים מעט, של הקדנציה הראשונה והשנייה של נתניהו כדי להצביע על העובדה שהאופן הבוטה והמקטב שבו פעל בארבע מערכות הבחירות שהתקיימו בין אפריל 2019 למרץ 2021 – מוקד המאמר – אינו אינהרנטי לאופיו ולהשקפת עולמו, וגם לא פרי אובדן עשתונות או דרך.

התנהלותו הפופוליסטית הייתה מחושבת, והושפעה מבחירתו של דונלד טראמפ לנשיא ארצות הברית ב-2016. נתניהו, שצוטט בפרוטוקולים של חקירות המשטרה כמי שמסביר שרק ארצות הברית חשובה על מפת העולם (דה מרקר, 2019), ידוע באוריינטציה האמריקנית שלו. נראה כי לאחר שביטחוננו הפוליטי גבר – בעקבות ניצחוננו בבחירות 2015, שהושג בניגוד לתחזיות, ובעקבות כניסתו של טראמפ לבית הלבן – אימץ נתניהו את הפופוליזם של נשיא ארצות הברית לשעבר כאמת המידה למנהיג פוליטי בעת הזאת. העובדה שלפני עידן טראמפ מנע נתניהו את חקיקת "חוק הלאום"¹, אבל לאחר מכן דחף לחקיקתו היא ראיה נוספת כי השינוי שחל בו היה מחושב ומעוגן בהקשרים רבים.

אירוע נוסף שיש להביא בחשבון בהקשר של השינוי שחל בנתניהו – ואני מעלה אותו רק כהשערה – קשור להסכם הגרעין שחתמו המעצמות עם איראן בערך באותה תקופה, יולי 2015. מאז שהתקבל נוסח ההסכם על דעתה של הקהילה הבינלאומית, איבד נתניהו מסר עיקרי בסדר היום שלו – איום בתקיפה צבאית נגד איראן אם לא תחדל מפיתוח פרויקט הגרעין הצבאי, שכן בתנאים אלה, של קבלת ההסכם, נעשתה הסבירות למתקפה ישראלית נמוכה למדי. משלב זה ואילך נסחף נתניהו להתנהגות פופוליסטית ופרועה נגד יריביו הפוליטיים, כדי להצדיק את המשך שלטונו גם בסיבות נוספות.

על רקע זה אבקש להציג במאמר את הסיבות שהביאו אותו למנהיגות פופוליסטית, את דפוסי הפעולה שלו בארבעת מערכות הבחירות, את הזיקה בין הקמפינים

1 "חוק הלאום" או בשמו הרשמי "חוק-יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי" מגדיר את ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי כחוק יסוד. הוראות החוק מתייחסות לסמלי המדינה, הדגל וההמנון, למעמדה הייחודי של השפה העברית במדינה ולהגדרתה של ירושלים המאוחדת כבירת ישראל. עוד מדגיש החוק את הצורך בעידוד התיישבות יהודית מטעם המדינה. החוק נחקק ביולי 2018.

שהנהיג ובין חרירתו של ההיגיון הנאו-ליברלי לחברה הישראלית, ואת הסיבות שהביאו להצלחתו האלקטורלית. אסיים בניתוח הגורמים לכך שבתום המערכה הרביעית איבד את השלטון.

א. חילופי דורות בימין הישראלי

אחת התופעות שעדיין לא זכתה להתייחסות מספיקה במחקר היא שבמהלך יותר מ-11 שנות כהונתו של נתניהו חלו במחנה הימין חילופי דורות, שגם אותם יש לכלול בניסיון להבין את דפוס הפעולה הפוליטי שנקט נתניהו. בהקשר זה אפשר למצוא דמיון בין התפתחות דרכו של נתניהו להתפתחות דרכו של האב המייסד של התנועה הרוויזיוניסטית – זאב ז'בוטינסקי.

בספר "ילדי ז'בוטינסקי" (*Jabotinsky's Children*) ביקש דן הלר לברר מדוע מאז שנות השלושים של המאה ה-20 ניכרו אצל ז'בוטינסקי התבטאויות שסתרו ערכים ליברליים וסוציאליסטיים שביטא בשלב מוקדם יותר של חייו. התשובה שמצא אינה טמונה בהכרח בשינויים שחלו בו עצמו, אלא בכך שנאלץ להתחשב בתהליכי הרדיקליזציה שהתחוללו בקרב תומכיו, הדור הבית"רי הצעיר, ולתמרן בין רצונו בתמיכתם ובין עמדותיו הליברליות המקוריות (Heller, 2018).

הפניית המבט לשינויים שחלו בסביבתו ובקהלו של מנהיג חשובה להבנת תמורות בדפוסי התנהגותו הפוליטית, והיא קריטית גם במקרה של נתניהו. ואומנם, כשהצטרף נתניהו לפוליטיקה הישראלית בשלהי שנות השמונים, הוא הוקף ביועצים מהמחנה הנאו-שמרני האמריקני, בדתיים-לאומיים מהדור המייסד של גוש אמונים ובצאצאי המשפחה הלוחמת והתנועה הרוויזיוניסטית (Pfeffer, 2018: 215-252). ואולם בשנים האחרונות פינו אלה את מקומם לדור החדש של אנשי ימין, בכללם למשל בנו יאיר נתניהו, אנשי תנועת "אם תרצו" ודתיים-לאומיים כמו העיתונאים שמעון ריקלין וארא"ל סגל, שקוראים תיגר על מה שהם רואים בו את ה"אליטה השלטת" וההגמוניה. כך למשל בניגוד למערכת הבחירות של 2015, אז היה אסטרטג הקמפיין גיל סמסונוב, מבני הדור השני של המשפחה הלוחמת שהתחנך על ברכי הלאומיות הליברלית של ז'בוטינסקי, ב-2019 היה יועץ התקשורת הבכיר של נתניהו ארוז תדמור. תדמור חיבר את הספר מדוע אתה מצביע ימין ומקבל שמאל?, שעיקרו טענות נגד מנהיגי הליכוד לשעבר,

בעיקר מנחם בגין ויצחק שמיר, על שחרף ניצחונותיהם בבחירות לא ניצלו את ההזדמנות לחולל שידוד מערכות אמיץ מאז 1977 והוסיפו "להיכנע" לשליטת השמאל בממסד (תדמור, 2017).

תדמור הוא דוגמה אופיינית לדור הימני הצעיר שנמצא סביב נתניהו בשנים האחרונות ומאופיין בשליטה ברזי התקשורת החדשה ובכוז לדור הקודם של התנועה הרוויזיוניסטית. למעשה, את רבים מנאומיו הבוטים של נתניהו נגד השמאל, הערבים ומערכת המשפט כתבו תדמור ויועצים כדוגמתו (שניידר, 2018). כך, אף שרבים ממתנגדי נתניהו בשמאל אך גם מקרב בני הדור המבוגר של הימין הרוויזיוניסטי, ביקרו את התבטאויותיו נגד מערכת המשפט והשוו בצער את המתרחש בליכוד לימיו של בגין,² הם התעלמו מהעובדה שבשביל הדור הצעיר בימין דמויות כמו בגין, ובוודאי ז'בוטינסקי, אינן בהכרח מודל לחיקוי, אלא לתיקון. מדובר בדור ימני חדש, שפועל בהשראת סיסמת המחץ של נפתלי בנט מבחירות 2013 – "לא מתנצלים" (מה שאולי גם מסייע להסביר, מעבר להתפתחויות הפוליטיות הקונקרטיות, מדוע דווקא בנט מצא את עצמו במקום נתניהו במשרד ראש הממשלה לאחר הבחירות הרביעיות). מדובר בבני עשרים עד ארבעים שהשקפת עולמם הושפעה מפיגועי האינתיפאדה השנייה יותר מאשר מכתבי ז'בוטינסקי או דפוס המנהיגות של בגין (Del Sarto, 2017). בדומה להתמודדותו של ז'בוטינסקי עם הרדיקליזציה של צעירי בית"ר בשנות השלושים של המאה ה-20 (בכללם אחד, מנחם בגין שמו), גם נתניהו לעיתים נסחף אחריהם, לעיתים ריסן אותם, ולעיתים ניצל אותם כדי להיאבק ביריביו.

גם האליטה האינטלקטואלית של הימין השתנתה במרוצת שנותיו כראש הממשלה. בקדנציה הראשונה שלו נהנה נתניהו מהעורף האינטלקטואלי של מרכז שלם (שבו פעלו גם ד"ר מיכאל אורן ופרופ' עוזי ארד, חוקרים שעם הזמן הצטרפו לכוורת המדינית שלו), שהקפיד על שמרנות ממלכתית ומעוררת יחסית, והוציא לאור את כתב העת האליטיסטי תכלת, שבו פורסמה הגות שמרנית.

2 ראו למשל ריאיון עם דן מרידור שבו הצהיר כי לראשונה בחייו יצביע נגד הליכוד ובעד כחול לבן (קודנר, 2019); וכן ריאיון עם בני בגין, שבו אמר כי "ברור לאנשים שקיבלו חינוך תחת הפתק 'מחל' שהוא [נתניהו] איננו יכול להיות ראש הממשלה" (חדשות 12, 2020).

בעשור האחרון קמו לימין מסגרות חדשות, בוטות יותר, בכללן ארגון "אתר תרצו", אתר האינטרנט מידה והוצאת הספרים "שיבולת" – כולם מתאפיינים בעמדות לאומניות ופופוליסטיות יותר (שגיב, 2020).

דפוס המנהיגות הפופוליסטי, שהגיע לשיאו בשלוש מערכות הבחירות ב-2019-2020 ונמשך, אם כי ברטוריקה אחרת במקצת, גם במערכת הבחירות הרביעית, נק אפוא מהתפתחויות פוליטיות, מקומיות ובינלאומיות, סוציולוגיות וגם טכנולוגיות (התקשורת החדשה) שחלו בעשור האחרון. התפתחויות אלה הן שהביאו לידי השינוי שחל בדפוס הפעולה הפוליטי של נתניהו – משמרנות לאומית בראשית דרכו, לפופוליזם בוטה.

ערב פתיחת משפטו סיכם נתניהו את העמדה שהביע בכל מערכות הבחירות בנוסחה פשוטה:

ב. דעיכת הממלכתיות הישנה ועליית ההיגיון הנאו-ליברלי

מה שעומד היום למשפט זה הניסיון לסכל את רצון העם: להפיל אותי ואת מחנה הימין [...] בשנים האחרונות מצאו פטנט חדש: גורמים במשטרה ובפרקליטות חברו יחד לעיתוני השמאל כדי לתפור לי תיקים מופרכים והזויים (אייכנר וצימוקי, 2020).

אף שלכאורה אפשר לקרוא את דבריו כמגלמים יומרה פופוליסטית לייצג ישירות את העם במאבקו נגד האליטות השולטות במוסדות הדמוקרטיים, מהדברים עולה שלמעשה נתניהו נאבק במוסדות הממלכתיים. זה גם הנוסח הפורמלי של כתב האישום נגדו: "מדינת ישראל נגד בנימין נתניהו". מעבר לאינטרס האישי ללחוץ על מערכת המשפט, את התקפותיו על מוסדות המדינה יש להבין גם בהקשר של התהליכים שהביאו – מאז מהפך 1977 וביתר שאת מאז שנות התשעים של המאה ה-20 – לידי שקיעת הממלכתיות הישנה מבית מדרשו של דוד בן-גוריון, שחרף חילוקי דעות פוליטיים, במקורה הייתה מקובלת "על כל הקבוצות היהודיות בארץ" (בראלי וקידר, 2011: 9).

משעה שקרנה של הממלכתיות הישנה – שהציבה את מוסדות המדינה מעל האינטרסים והשיקולים המגזריים-מפלגתיים – ירדה לטובת מה שניתן לכנות

"נאו-ציונות" (Ram, 2011), שבמסגרתה מוסדות המדינה מאבדים מיוקרתם לטובת שיקולים פרטיים ומגזריים של קבוצות הטוענות לייצוג "אמיתי" של הציונות, נוח לתקוף את המוסדות גם מכיסא ראש הממשלה, שלכאורה אמור לייצג אותם. דוגמה אופיינית היא המתנחלים המתעמתים עם חיילי צה"ל, נציגי המדינה, בנימוק שהם אלה שמממשים את האידאולוגיה הציונית המקורית (דיין, 2020).

בהתאם לכך, בעידן ה"נאו-ציוני" אין זה מקרה שנתניהו הוא ראש הממשלה הראשון שיצא נגד העמדה המסורתית (והבעייתית) של המדינה, כשקרא לחשוף את התיקים החסויים בפרשת ילדי תימן (בנדר, 2016). אף ראש ממשלה קודם גם לא העז להתעמת עם עמדת הרמטכ"ל כמו שנהג נתניהו כשתמך בחייל אליאור אזריה לפני משפטו ובמהלכו (לוינסון, ליס וכהן, 2017). שני המקרים קשורים גם לגישתו כלפי מערכת המשפט, שכן הם חושפים חלק מהתהליך הפוליטי שאפיין את הימין בעידן נתניהו: תמיכה באינטרסים של קבוצות או פרטים גם כשהם מנוגדים למה שנתפס כצורכי המדינה או החברה הישראלית כקולקטיב, שכן "המדינה" בהקשר זה מזוהה עם אליטת השמאל והאינטרסים שלה, ולא עם הערכים הלאומיים שהיא לכאורה צריכה לשקף.

הציבור הרחב מקבל בסלחנות עד אהדה את הניסיון להחליש את המוסדות האמונים על האיזונים והבלמים המתחייבים בדמוקרטיה ליברלית משום שהוא הפנים את ההיגיון הנאו-ליברלי ומפנה אותו גם כלפיהם. על פי היגיון זה, גם המוסדות המפקחים נבחנים כסחורות, בהתאם לדרישת השוק, ולא לפי ערכם המוסרי-רעיוני, שאותו קשה לאמוד במונחים של רווח מידי וקונקרטי לאזרח – תהליך המכונה "הכפפת הדמוקרטיה לעקרונות השוק" (marketization of democracy) (Brown 2017: 17). כלומר, אם מערכת המשפט פוגעת בראש הממשלה ובכך מונעת ממנו לספק לציבור, שנתפס כקהל הצרכנים, את "הסחורה המבוקשת", אפשר לדרוש ממנה להתאים את עצמה לדרישות השוק, כלומר לרצון האזרחים-צרכנים. לכן למשל אם בעבר דרישת הרמטכ"ל להעמיד את אזריה לדין הייתה יכולה להיתפס מוצדקת ומחייבת את הסבל של החייל הפרטי כדי לשמור על "ערכיותו" של הצבא והכלל, בהיגיון הנאו-ליברלי הצורך "לנצח ולהרוויח את הילד של כולנו מחוץ לכלא" נעשה חשוב יותר.

ספרות המחקר על הנאו-ליברליזם ענפה, הן כתופעה גלובלית (Zuidhof, 2016); והן בהקשרה הישראלי (פילק ורם, 2014; קרמפף 2015), ואת התופעה אפשר להמשיג בכמה דרכים. כאן אתייחס לנאו-ליברליזם במובנו הבסיסי: אידאולוגיה שבשמה החלו מגוון תחומים בחיים הציבוריים והתרבותיים להתנהל על פי העיקרון של יעילות מרבית מתוך הנפת אידיאל התחרות (מי מנצח ומי מפסיד?) כרעיון המארגן של החיים (Davies, 2014). המדינה במצב זה מצמצמת או משנה את תפקידה מול החברה.

לצד האינטרס האישי, את השתלחיותיו של נתניהו במערכת המשפט – שעמדו במרכז מערכות הבחירות – יש להבין אפוא הן על רקע שקיעת הממלכתיות, והן לנוכח תהליכי המגזור וההפרטה שמקורם בהשלטת הגישה הנאו-ליברלית ובהפנמה שהפנים אותה הציבור והיותה מוצדקת בעיניו. חשוב לציין כי אף שבמקרים מסוימים דווקא אופייה האנטי-רובני של הביקורת השיפוטית מסייע לקדם מדיניות נאו-ליברלית (גרנס, 2000), דבר זה אינו בהכרח נהיר לציבור הרחב, והוא מוכן לקבל מתקפות על מערכת האכיפה והמשפט אם עמדתן מסכנת את מה שבעיניו מצטייר כמתכון רווחי יותר – קרי המשך שלטון נתניהו.

ג. נתניהו והפרסונליזציה של הפוליטיקה

תהליך הפרסונליזציה של הפוליטיקה – תהליך מורכב שאינו מאפיין את ישראל דווקא, ובו המשקל הפוליטי של השחקן עולה ושל המפלגה

יורד (רהט, 2019) – ניכר במובהק בסבב הבחירות בשנים 2019-2021 (ראו רהט בקובץ זה). אף שמחקרים מעידים שתהליך הפרסונליזציה אינו מרדד בהכרח את תהליך הבחירה של המצביעים ואף עשוי לחדד את הבחירה במועמד בהתאם לשיקולים פוליטיים רחבים יותר (Huber, 2015), המקרה הישראלי בהחלט מעיד על רידוד השיח ותכניו. למעשה, אף סוגיה אידאולוגית או פוליטית מרכזית לא עמדה במחלוקת בין שתי המפלגות שבשלוש מערכות הבחירות הראשונות התמודדו על הבכורה – כחול לבן בהנהגת בני גנץ והליכוד בהנהגת נתניהו (חשוב לציין שכבר מבחירות 2013 הליכוד אינו טורח לפרסם מצע שניתן לדרון בו). תהליך הפרסונליזציה וזיהוי המפלגה עם המנהיג קשורים גם ליכולתו של נתניהו למנוע את צמיחתם של "יורשים" פוליטיים מתוך מפלגתו שלו – שכן איום על מעמדו נתפס ככפירה בעיקר, בהינתן שהמנהיג הוא חזות המפלגה

עצמה. בכך תהליך הפרסונליזציה תורם גם להישרדותו בתפקיד מבחינה פנים-ליכודית.

כך או כך, מכיוון שהצלחתו של נתניהו לשרוד בתפקידו נתפסה כראיה להזדהותו של הציבור עם מדיניותו, בכחול לבן לא הציעו חלופה רעיונית. כך למשל לא העז גנץ לומר כי הוא, בניגוד לנתניהו, יקדם מדינה פלסטינית; כשהתגאה נתניהו ב"תוכנית המאה" של טראמפ כהוכחה להצלחת מדיניותו, תמכו גם ראשי כחול לבן בתוכנית; וכשהודיע נתניהו כי מהתוכנית נגזרת האפשרות לספח חלקים מהשטחים, לא שלל גנץ את סיפוחה של בקעת הירדן (שניידר, 2020). גם במערכת הבחירות הרביעית, במרץ 2021, כשהדגיש נתניהו את מבצע החיסונים כהישג אישי שלו וביקש מהציבור הערכי להצביע לו תמורת הבטחות לתקציבים ולשוויון הזדמנויות, איש מיריביו – הפעם בעקבות התפרקותה של כחול לבן עמדו מול נתניהו יאיר לפיד מיש עתיד, גרוען סער מתקווה חדשה, ליברמן מישראל ביתנו ובמידה רבה גם נפתלי בנט מימינה – לא חלק על הישג החיסונים והצורך בהם, או התנגד לדו־קיום בין יהודים לערבים. טענת יריביו הייתה אישית: אין זה ראוי שנתניהו מנכס לעצמו את עסקת החיסונים (חילאי, 2021) ונוהג בצניעות כלפי הערבים (ורטר, 2021). הבחירות היו אפוא פרסונליות לחלוטין, ללא ויכוח עקרוני.

ד. מה, בעצם, טען נתניהו

את נתניהו שימשו בקמפיינים ארבעה צירי טיעונים עיקריים, במינונים משתנים, בהתאם לנסיבות.

הציר הראשון קשור למעמדו כמנהיג: הסלוגן שפתח את מערכת הבחירות של אפריל 2019 היה "נתניהו. ליגה אחרת". בכך ביקש נתניהו לבודל את עצמו מיתר הפוליטיקאים, בהציגו את עצמו כמדינאי בינלאומי, שבכווחו להבטיח את מעמדה ועתידה של ישראל.

הציר השני – שהתפתח לקראת הבחירות של ספטמבר 2019 בעקבות כישלונו להרכיב ממשלה והחלטתו של ליברמן להימנע בכל מקרה מממשלת ימין צרה בראשות נתניהו – הדגיש כי כל חלופה לממשלת ימין בראשותו אינה לגיטימית, שכן היא תיאלץ להישען על המנדטים של הרשימה הערבית המשותפת, שבז'דגון

הציבורי-פוליטי נהפכה ל"ערבים". בהקשר זה בלט הסלוגן "ביבי או טיבי" – משחק מילים בין כינויו של ראש הממשלה לאחמד טיבי, מנהיג מפלגת תע"ל, שניצב במקום השלישי ברשימה המשותפת – שהבחין בין "העם האמיתי", קרי האזרחים היהודים, ובין האזרחים שאינם יהודים, שקולותיהם לפיכך נספרים אך אינם ראויים (אף שהסלוגן "ביבי או טיבי" כבר הופץ במערכות בחירות קודמות, הפעם אמר זאת נתניהו בקולו, מה שהקנה לו משמעות רבה יותר, בוודאי על הרקע הסיכוי שנוצר להקים ממשלה בתמיכת הרשימה המשותפת).

הציר השלישי נגע במאבק בתקשורת, שהוצגה כזרוע של אליטת השמאל. כך למשל הוצמד הכיתוב "הם לא יחליטו" לתמונות של עיתונאים בכירים, ובנאומיו שב נתניהו וחזר על הטענה שדיווחי התקשורת הם "פייק ניוז" (טוקר, 2020).

הציר הרביעי בפועלו של נתניהו היה הישיר ביותר: לנוכח החלטתו של היועץ המשפטי לממשלה לאמץ את המלצות המשטרה ולהעמידו לדין, תקפו הוא ותומכיו את מערכת המשפט ואכיפת החוק – "לחקור את החוקרים!" (שניידר, 2019) – בטענה שבשם שיקולים פוליטיים ואישיים הם מונעים את מימוש רצון העם על ידי העמדתו לדין. נתניהו הציג את עצמו כמגלם את רצון הכלל וכמגן הדמוקרטיה, שכן הרוב בציבור מעוניין לכאורה בהמשך כהונתו. בכך ביקש לטשטש את העובדה שהוא מדבר על מודל דמוקרטי צר, שמבוסס על מרכיב אחד – שלטון הרוב – תוך כדי החלשת הערכים והמוסדות הערבים לתפקודה של דמוקרטיה ליברלית.

במערכת הבחירות הרביעית, שהחלה בעקבות התפרקותה של ממשלת נתניהו-גנץ ונועדה למרץ 2021, התמקד כאמור נתניהו בהדגשת אחריותו הבלעדית להשגת החיסונים לקורונה (נתניהו, 2021). טיעון זה הדהד את הסלוגן "נתניהו. ליגה אחרת" שכן הוא המשיך את דימויו כמנהיג בינלאומי בעל יכולות שאין למצוא אצל יריביו. הוא אף הפתיע ברטוריקה מפייסת כלפי הציבור הערבי, שנועדה לזכות בקולותיהם לנוכח הערכתו כי חלק ממצביעי הליכוד יצביעו הפעם למפלגות ימין שהתמודדו מולו (סלאמה, שעאלן ואזולאי, 2021).

בהמשך אדגים כיצד מכלול טענותיו ועמדותיו בכל ארבעת הקמפיילים שיקפו את אותו דפוס פעולה מתמשך של מנהיג פופוליסטי שפועל מתוך הפנמה של ההיגיון הנאו-ליברלי, וכי הרקע הזה, בשילוב התפיסה הרווחת בציבור כי

בהנהגתו ישראל במצב טוב, היו ההסבר העיקרי למקור כוחו הפוליטי. באפילו
אתיחס לכישלוננו להרכיב ממשלה בתום המערכה הרביעית.

1 פופוליזם
נאו-ליברליזם
בשירות נתניהו

את עליית הפופוליזם ברחבי העולם אפשר
להסביר בדרכים שונות (למשל, Gandesha,
2018) שאינן מעניינינו המצומצם של מאמר זה.
סיבה מרכזית לעליית הפופוליזם, שנוגעת גם
לישראל, היא היותו תגובה לאי-היציבות ולמגמת התחרותיות שגרמה הכלכלה
הנאו-ליברלית, על נטייתה להפרטה נרחבת (הפרטה שנתניהו קידם בשנים
2003-2005 כשהיה שר האוצר), ולכישלונן של התנועות הסוציאל-דמוקרטיות,
ששגשו בשנות התשעים של המאה ה-20, להציג חלופה עדכנית למגזור החברה
(Tariq, 2015). חשוב להדגיש שהנאו-ליברליזם משתלב במגמות פופוליסטיות
ומחזק אותן, שכן כפי שחסידי הנאו-ליברליזם רואים במוסדות ובאסדרות
(רגולציות) כבלים שפוגמים בכלכלה, כך מנהיגים פופוליסטים נוטים להאשים
את המוסדות הממלכתיים במניעת החופש לייצג את רצון העם בדרכם, ומבקשים
לבסס את כוחם ישירות על תמיכת הציבור (Weyland, 1999).

פופוליזם, בניגוד לדימויו החד-ממדי בשיח הציבורי, הוא מושג מורכב, וטיבו
ההיסטורי והתאורטי שנוי במחלוקת. הדרכים השונות להגדרתו וכן עצם הגדרת
העם שבשמו הפופוליזם מדבר משפיעות גם על האופן שבו הוא מובן או נחוה
במקומות שונים ברחבי העולם (Canovan, 2005). כך למשל גם בגין וגם נתניהו
התאפיינו בפופוליזם, אלא שהפופוליזם של הראשון היה מהסוג המכיל. כלומר
בהדגשת הנרטיב "היהודי" כאלטרנטיבה לנרטיב החלוצי-סוציאליסטי של תנועת
העבודה, הוא כלל גם את המזרחים ואת הדתיים ב"אנחנו, הישראלים". ממשלת
בגין אף נקטה פוליטיקה כלכלית חלוקתית שהעצימה את ממדי האינפלציה כדי
להיטיב עם העם. הפופוליזם של נתניהו לעומת זה התאפיין בממד המדיר,
שכן בהנהגתו הוקצנה התפיסה האתנית-תרבותית-יהודית של ישראל עד כדי
הפרדה – בעיקרה רטורית אבל גם בעלת ביטויים חוקיים כגון "חוק הלאום"
והחוק האוסר כניסה של פעילי BDS לארץ – בין "היהודים האמיתיים", כלומר
תומכי הימין, לערבים ואף ליהודים הליברלים המתנגדים לו (פילק, 2018: 154-
155). לכן ניסונו המאוחר של נתניהו, במערכת הבחירות הרביעית, לכלול את

האזרחים הערבים ב"עם ישראל" נתפס כתמרון ציני ולא השיג לו את הקולות שביקש (ורטר, 2021). עם זאת במעשה זה תרם נתניהו – אולי שלא במתכוון, ואולי משום שבניגוד לרטוריקה הפופוליסטית שלו, הוא מבין שהשקעה במגזר הערבי היא לטובת המדינה – לאווירה פוליטית חדשה שאפשרה את שיתוף פעולה בין המפלגות הציוניות לרע"מ בממשלה החדשה.

בלי להעמיק במורכבות של סוגיית הפופוליזם וגווניו, כאן אעמוד בקצרה על מאפייניו הקלסיים: הצבת ה"עם" וזכויותיו במרכז השיח הפוליטי והאידאולוגי לצד פיצולו בין "הם", קרי האליטות, ל"אנחנו", כלומר העם האמיתי; יחס מיוחד למנהיג, שכוח הכריזמה שלו מאפשר לדלג מעל המוסדות המפקחים; ורטוריקה פולמוסית ומקטבת בשפה שווה לכל נפש, שבמקרים רבים מלווה בפנייה אל העבר המיתי של האומה, שהוא המקור לחיקוי בהווה.

חוקרי התופעה חלוקים באשר להגדרת הפופוליזם כאידאולוגיה, כשיח, כרטוריקה, כמדיניות או כאידאולוגיה רזה, שיכולה לשאול מכאן ומכאן, כפי שמציעים מודה וקלטוואסר, אך כולם מסכימים כי המודל הפופוליסטי בדמוקרטיה טוען או שואף לביטוי ישיר של ריבונות העם, או מה שרוסו הגדיר בטיעונו המפורסם "רצון הכלל" (Mudde and Kaltwasser, 2017). אני מתייחס לפופוליזם של נתניהו בעיקר כביטוי לרטוריקה ולאידאולוגיה רזה ששואלת מכאן ומכאן לפי הצורך, לצד הטענה לייצוג ישיר של רצון הכלל, המשתנה בהתאם לנסיבות העניין. כך למשל התנגד נתניהו לעסקות לשחרור מחבלים כשהיה באופוזיציה, בשם הצורך להגן על שלום הציבור; אך תחת הלחץ של המחאה החברתית והרצון הציבורי לראות את החייל החטוף גלעד שליט מחוץ לשבי החמאס, נעתר לעסקה כזאת ב־2011 בנימוק שבכך הוא דואג לשלומם של כלל חיילי צה"ל. ומכיוון שהפופוליזם אינו מייצג אידאולוגיה מובהקת, נתניהו יכול היה גם לשנות את הרטוריקה כלפי הציבור הערבי ולהצדיק אותה לפתע בשם "טובת האומה" כשקולותיהם נדרשו לו להמשך שלטונו (שמוצג כהכרחי ל"טובת המדינה").

כאמור, יש קשר הדוק בין נאו־ליברליזם לפופוליזם (Frank, 2000), שכן במסגרת הפרויקט הנאו־ליברלי התעצמה צבירת ההון של אליטות כלכליות וחל גידול באי־שוויון, שהוביל לשתי מגמות פוליטיות סותרות: מצד אחד תמיכה מחודשת באידאולוגיות סוציאליסטיות (למשל ברני סנדרס בארצות הברית וג'רמי קורביין

בבריטניה), ומצד שני גשוג של אידאולוגיות לאומניות ואנטי-ממסדיות, הנשענות על מנהיג כריזמטי שמבקש לייצג את העם ישירות – כמו במקרה של טראמפ ושל נתניהו "המאוחר". על הרקע הזה נובע הצורך ברטוריקה פולמוסית. ואומנם, הציר המרכזי שעליו נסובו מערכות הבחירות לכנסת היה טמון בטענת נתניהו כי הוא מייצג את רצון העם, שמעוניין בהמשך שלטונו, בניגוד לאינטרס של האליטות שפועלות להחליפו באמצעות מנגנונים שונים (תקשורת, מערכת אכיפת החוק והמשפט) או בלשונו: "השמאל יודע ש[...] הם לא יוכלו לנצח אותנו בקלפי [...] זה נופל על היועמ"ש כדי שיגיד שהוא שוקל להגיש נגדי כתב אישום גם כשאינן כלום" (הארץ, 2019). לצד האינטרס האישי לנוכח העמדתו לדיון, התבטאויותיו מאפיינות גם את המתח הטמון בפופוליזם בין תפיסה של הדמוקרטיה כביטוי לא מתווך של רצון העם ובין מנגנונים אנטי-רובניים.

2 אַנְחָנוּוּהַם תוצאות הבחירות לכנסת באפריל 2019 הניבו לליכוד ולכחול לבן כמות שווה של מנדטים (35), אך סירובו של ליברמן להצטרף לממשלת ימין-חרדים עם מפלגתו, ישראל ביתנו (5 מנדטים), מנעה מנתניהו את האפשרות להשיג את הרוב הדרוש לקואליציה. אלא שליברמן – שאת דרכו בפוליטיקה החל כעוזרו של נתניהו והיה הפוליטיקאי הראשון שהציג בישראל פופוליזם מדיר, שניכר בהצעותיו לחילופי אוכלוסין של ערביי ישראל – סירב להצטרף גם לממשלה בראשות גנץ, שכן היא לא יכולה הייתה להישען אלא על קולות הרשימה הערבית המשותפת. מכיוון שנתניהו חשש מהאפשרות שליברמן ישנה את דעתו, הדגיש קמפיין הליכוד במערכת הבחירות השנייה (ספטמבר 2019) את ההבחנה בין "העם האמיתי", במובנו האתני-תרבותי, כלומר היהודים, ובין "אזרחי ישראל", בכללם הערבים, שהם מסגרת חלשה יותר שאינה מייצגת את האינטרס האמיתי של העם. בכנס הליכוד אף השווה נתניהו את האפשרות לקיים ממשלה בתמיכת במפלגה ערבית לפיגוע (כלכליסט, 2019).

גם ההבחנה בין יהודים לערבים מעוגנת בתופעה הפופוליסטית המבחינה בין העם במובנו האתני, "הנייטיביז" בגרסאות אירופיות, ובין "הזרים" הנספחים אליו, שכן פופוליזם הוא "אידאולוגיה הטוענת שאוכלוסיית המדינה חייבת להיות מורכבת מהשייכים ללאום המקורי, ומתייחסת בחשדנות ובטינה לרכיבים הלא-מקוריים" (Mudde, 2007: 9). עם זאת ובמאמר מוסגר יש לציין כי ההקשר

הישראלי של הפופוליזם הופך את מרכיב ה"נייטיביזם" למסוכך יותר, שכן במובנים היסטוריים דווקא הערבים הם המקומיים, ואילו היהודים הם המהגרים, אף שמבחינה אפיסטמולוגית התפיסה הציונית מזהה את היהודים עם המקומיים המקוריים.

3 פוליטיקת הזהויות
בשירות הפופוליזם
של נתניהו

הנאו-ליברליזם מעצים את העיסוק בפוליטיקה של הזהויות, שכן מעצם טבעו מתקיים בו מתח מהותי בין האידיאל של שוק תחרותי בין קבוצות שונות ו"איש-איש לנפשו" ובין ייצוג של אינטרס קולקטיבי (Amable, 2011). מכיוון שהתחום הכלכלי משפיע על החברתי, התחרות בין הקבוצות היא כר פורה לפוליטיקאי הפופוליסט, שיכול לתמרן ולסכסך ביניהן. ואומנם, מעבר לחלוקה הדתית-אתנית שיצר נתניהו בין יהודים לערבים, הוא התייחס גם לסקטור היהודי באופן מגזרי.

האופי המעמדי של ההצבעה בישראל ידוע ונחשף במובהק גם במחקרו של ריון הופמן-דישון ממרכז אדוה, שניתח את התפלגות ההצבעה בבחירות 2019 בכל אחד מעשרת האשכולות החברתיים-כלכליים של היישובים. כחול לבן זכתה לרוב ביישובים המבוססים – אשכולות 8, 9 ו-10; באשכול 7 נרשם שוויון בין כחול לבן לליכוד; ואילו הליכוד זכה לרוב באשכולות 4, 5 ו-6 (וליתרון מסוים על כחול לבן באשכולות הנמוכים ביותר, שבהם ניכרה הצבעה גבוהה למפלגות החרדיות והערביות). דפוס הצבעה זה ממשיך את הדפוס שהתגלה בבחירות 2015 (קשתי, 2015) – מה שמעיד כי ממשלות ימין-דתיים מבוססות על תמיכת המעמד הסוציו-אקונומי הנמוך יותר בציבור, ואילו המעמדות הגבוהים תומכים בממשלות מרכז-שמאל.

מכיוון שבשל ההקשרים ההיסטוריים-סוציולוגיים השסע המעמדי בישראל חופף במידה רבה גם לזה המזרחי-אשכנזי ובהתאמה גם לחלוקה מסורתית-חילונית (Shamir and Arian, 1982) – השיח הפופוליסטי המבחין בין "אליטות" ל"עמך" הוא כר פורה לשיח של פוליטיקת הזהויות. ואומנם נתניהו – שבעצמו שיך לאליטה בהיותו אשכנזי שנולד בשכונת רחביה לאב פרופסור, שירת בסירת מטכ"ל היוקרתית והתחנך באוניברסיטה אמריקנית נחשבת (MIT) – נקט טוריקה מקטבת בהקשרים אלה. אתיחס לשתי דוגמאות בולטות.

האחת טמונה בתגובתו לדברים שאמר יועז הנדל, אז מחברי כחול לבן, במהלך מערכת הבחירות השלישית (מרץ 2020) על ש"ש בישראל אנשים שבאו עם מנטליות של דרכוקות, ויש שבאו עם מנטליות של אולמות קונצרטים" (הכט, 2020). מכיוון שתיפוף על דרכוקות מזוהה עם מוסיקה של יוצאי צפון אפריקה, שנתפסים בישראל כחלק ממקשה אחת של יהודי ארצות האסלאם (ידגר, 2010) – קל היה להציג את דברי הנדל כעמדה אנטי-עממית, כביקורת מצד האשכנזים "הפריווילגים" על תרבותם של המזרחים, שהם, כעולה מדפוסי ההצבעה האתניים, נתח נכבד מבחורי הליכוד והימין כבר מבחירות 1973 (שפירא, 1989). ואומנם, נתניהו הגיב בקביעה ש"הוא [הנדל] מתייחס למצביעי הליכוד כ'מנטליות של דרכוקות'. זה היחס שלו לאנשים שחזרו הביתה, לארץ ישראל, עם תרבות עשירה ומפוארת. שיתבייש!" (רות-אבנרי, 2020).

לצד זאת ראוי להקדיש תשומת לב לתגובה ישירה פחות ומתוחכמת יותר של נתניהו, שמעידה על האופן שבו שיחק הפופוליוזם שלו על קו התפר שבין לאומיות-מסורתיות-מזרחיות ובין מה שנחשב כעמדה אוניברסלית-חילונית-אשכנזית של הצד השני (Grinberg, 2004). שבוע לאחר דברי הנדל הצטלם נתניהו עם שלושה עיתונאים – שמעון ריקלין, ארא"ל סגל וינון מגל – כשהם שרים יחדיו את השיר "שבחי ירושלים". בסיום תהה נתניהו, "רגע, לא הבאתם דרכוקות?", לקול צחוקים של הנוכחים (הסקי גוסיק, 2020). עד מהרה נעשה הקליפ המוסיקלי ויראלי. ואולם בשעה שהתקשורת התמקדה בשיתוף הפעולה של העיתונאים עם תעמולה פוליטית, הקליפ עצמו מעניין משום שהוא מעין פנייה מלודית לתת-מודע הקולקטיבי של הציבור בהקשר של פוליטיקת הזהויות.

השיר הוא מזיגה מובהקת של דתיות-לאומיות-מזרחיות: המילים לקוחות מספר תהילים, ובכך עונות לדימוי המסורתי שביקש נתניהו לשוות לו; נושא השיר הוא ירושלים, שחלוקתה נתפסת כפגיעה בלאומיות; והלחן, שאליו ביקש נתניהו להוסיף דרכוקות, הוא מלודיה מזרחית מובהקת. בכך שייך עצמו נתניהו לשלוש משבצות זהותניות חשובות, ששידרו לציבור את החלוקה בין תומכי הליכוד לבין יריביו בהתאם לסוגיות של מוצא, מסורת ועמדה לאומית. שירת "שבחי ירושלים" (שהפכה למעין המנון הקמפיין במערכת הבחירות השלישית והושרה בלשכת נתניהו גם עם היוודע התוצאות) פרטה אפוא על נימי הקשר בין דת, לאום ואתניות, ונועדה להבליט את השוני בין מחנה השמאל לימין בהקשרים אלה. בכך ניסה נתניהו גם להעתיק את הדיון הציבורי משאלת משפטו למאבק

על זהותה של ישראל – שדה בעל פוטנציאל אלקטורלי, שכן היחס למסורת הוא נושא אקוטי לרוב הישראלים-היהודים, כפי שמעידים סקרים שנערכו מאז שנות התשעים.³

מעניין כי בישראל דווקא הימין הפופוליסטי אימץ את פוליטיקת הזהויות – פוליטיקה שמקורה ב"שמאל החדש" שהתפתח מאז שנות השישים של המאה ה-20 כדי להתורר לפלורליזם תרבותי ולשכירת ההיררכיות הבינ-קבוצתיות בחברה. למעשה, בדומה לאופן שבו אימץ הימין לצרכיו את השימוש ברלטביזם הפוסט-מודרני ואת יחסו לאמת, עיסוקו של נתניהו בפוליטיקת הזהויות מעוות את האג'נדה הפרוגרסיבית, שכן לנוכח עליונותו של הלאום האתני-הדתני היהודי בישראל, הדגש שמטיל נתניהו על קיפוחם של המזרחים והמסורתנים בידי השמאל לא נועד להרחיב שיח מזרחי שבו גלומות, מבחינה היסטורית לפחות, גם אפשרויות מכילות ביחס לדו-קיום יהודי-ערבי; אדרבה, פוליטיקת הזהויות נועדה להעמיק את ההגמוניה האתנו-לאומית היהודית במדינה ובשטחים שמעבר לקו הירוק.

4 "תזת החמוצים" מניחה היבטי הפופולריזם בשירות נתניהו עלו כַּעֲיָקָרָן מְנֵהִיגוּתִי כמה הסברים להצלחתו, בעיקר בהקשר של התמודדותו עם יריבו הפוליטיים, השתלחיותיו במוסדות הממלכתיים האנטי-רובניים, היחס לאוכלוסיה הערבית והשימוש בפוליטיקת הזהויות. ואולם נשאלת השאלה מהי "הסחורה המוצלחת", אם להיצמד למינוח הנאו-ליברלי, שסיפק נתניהו לציבור? מדוע אף שלפי מדר הדמוקרטיה הישראלית 2019 (הרמן ואח', 2020) הציבור עדיין רוחש אמון גבוה יחסית למערכת המשפט (55% בשנת 2019)⁴ ואינו משתכנע שאכן מתנכלים

3 טענה זו מעוגנת, בין היתר, בסקרים שערך מרכז מכון גוטמן לסקרים (שבשנים האחרונות פועל כחלק מהמכון הישראלי לדמוקרטיה), המעידים כי לפחות מאז שנות התשעים של המאה ה-20 רוב הישראלים-היהודים מייחסים חשיבות רבה לשמירה על הזהות היהודית על חשבון הרכיב הדמוקרטי-אזרחי של המדינה. ראו לוי, לוינסון וכץ, 1994; לוי, לוינסון וכץ, 2002; אריאן ואח', 2009; הרמן, 2013: 84-106.

4 לפי הנתונים, חרף ההתקפות נגדו האמון בבית המשפט העליון עלה מ-52% ב-2018 ל-55% ב-2019. הממשלה והכנסת זוכות לאמון נמוך סביב 30% בלבד.

לנתניהו באופן מיוחד – ההצבעה לו נותרה איתנה, ובמערכת הבחירות השנייה 64% מהישראלים הצהירו כי גם כתב האישום לא ישפיע על הצבעתם (עורקבי, 2019)?

התשובה טמונה לדעתי בעוד נתון חשוב שהתפרסם באותו מדד לבחינת הדמוקרטיה הישראלית: 50% מהציבור סבור שמצבה של ישראל טוב עד טוב מאוד.⁵ כלומר, יותר משהציבור האמין לצדקת טענותיו של נתניהו, הוא האמין בתועלת הצומחת לו מהמשך כהונתו. ניתן אפוא לטעון כי נתניהו זוכה לתמיכה לא בשל התקפותיו על מערכת המשפט – שאומנם מתקבלות בהכנה גם הודות להפנמת ההיגיון הנאו-ליברלי – אלא בשל התחושה הרווחת, שאף היא יונקת מההיגיון הנאו-ליברלי אך ניתנת כמובן לוויכוח עובדתי, כי במבחן התוצאה ישראל בהנהגתו נמצאת במצב טוב, וכי בשורה התחתונה הוא מביא לה הישגים.

בהקשר זה אבקש לדון בנאום המשמעותי ביותר להבנת הצלחתו, שאותו נשא בכנסת באוקטובר 2017 ובתקשורת הוכתר כ"נאום החמוצים". הטענה הבסיסית בנאום – כי שלטונו מספק הצלחות לשביעות רצונו של רוב הציבור, ולכן הביקורת נגדו אינה מעוגנת במציאות – היא בעצם הקלף המנצח ששלף נתניהו כדי לבסס ולהצדיק את נחיצותו כראש הממשלה. וכך אמר בנאומו:

זהו תור הזהב של ישראל. ישראל נמצאת בתנופה מדינית וכלכלית חסרת תקדים. אלה אינם דברים מובנים מאליהם והם גם אינם קורים מעצמם. אנחנו רואים במרחב מדינות שמתבקעות בכוח החרב, ארצות שנשטפות בגלי מהגרים ומסתננים, עמים שמתכווצים דמוגרפית ומאבדים את החיוניות שלהם [...] בתוך עשור נהפוך למדינה של עשרה מיליון אזרחים ועם תל"ג של חצי טריליון דולר. זה ייתן לנו כוח להבטיח את עתידנו [...] אך תעשיית הדכדוך עדיין קיימת ויש לה נציגים מכובדים בבית הזה ובתקשורת. לאחרונה יש חידוש, ענף חדש – ענף החמוצים [...]. קשה לכם, החמוצים (נתניהו, 2017).

הנאום הוא מפתח להבנת נתניהו דווקא משום שאין בו אידאולוגיה או כל עיקרון ערכי, אלא פירוט של הצלחות חומריות כשורת רווחים (ולכן המודל הפופוליסטי של מודה שנסקר בראשית המאמר בדבר פופוליזם כאידאולוגיה רזה, שעיקרה מדיניות, ולא נאמנות להשקפת עולם מוצקה, הולם את נתניהו, והוא שאפשר לו גם לשנות את גישתו ביחס לאזרחי ישראל הערכים במערכת הבחירות הרביעית). בנאום ההגיש נתניהו כי ב־2017 יותר משלושה מיליון ישראלים נסעו לחו"ל בקיץ ובחגים; את שיעורי האבטלה הנמוכים (בסביבות 3%); את הסקרים המציבים את הישראלים גבוה במדרד האושר העולמי; את השקט בגבול הצפון; ואת העובדה שהדומיננטיות של ישראל סייעה להשפיע על טראמפ לבטל את הסכם הגרעין שחתמו המעצמות עם איראן.

מובן שבחינה אמפירית של מצב ישראל בימי נתניהו חורגת מהסוגיה הנדונה כאן ודורשת בירור של עובדות והנחות שונות. אך אם ניצמד להיגיון הנאו-ליברלי (והקפיטליסטי בכלל), שמכלכל את הבנת המציאות לפי צמיחה כלכלית, נמצא כי העשור האחרון, עד פרוץ משבר הקורונה לפחות, אכן היה טוב. לפי קרן המטבע העולמית ב־2009, השנה שבה נכנס נתניהו לתפקידו, עמד התוצר המקומי הגולמי (תמ"ג) לנפש על 27,512 דולר. אך ב־2017 התמ"ג לנפש עמד על 36,250 דולר, וישראל התקדמה למקום ה־35 בעולם (המכון לדמוקרטיה, ל"ת 1). מדובר בגידול של 40%, כשבאותה תקופה התמ"ג לנפש במדינות ה־OECD צמח בממוצע ב־30%. לפני עשור היה התוצר בישראל נמוך ב־23.5% מהממוצע ב־OECD, וב־2019 כבר היה נמוך ב־13.9% בלבד (גלובס, 2019). גם לפי מחקר של מכון טאוב בשנת 2019 היו שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה ושיעורי התעסוקה גבוהים (81% ו־78%) ושיעור האבטלה עמד על 3.8% בלבד, כשהשכר הריאלי הוסיף לעלות, אם כי לאט מבשנים קודמות (פוקס ואפשטיין, 2019).

ואולם לא רק הצמיחה הכלכלית הקרינה "הצלחה ישראלית" בהנהגת נתניהו. בניגוד לראשי הממשלה לפניו – אהוד ברק (1999–2001), אריאל שרון (2001–2006) ואהוד אולמרט (2006–2009) – שהתמודדו עם האינתיפאדה השנייה (2001–2005), עם מלחמה בצפון (2006) ועם מבצע צבאי גדול בדרום (עופרת יצוקה 2008) שגבו את חייהם של מאות חיילים, נתניהו הנהיג עשור ללא מלחמות: פרט למבצעים בעזה, שנתפסו מחויבי המציאות והתאפיינו בהימנעות מובהקת

מכניסה קרקעית מסיבית לרצועת עזה כדי לא להסתכן באובדן חיילים – היו ימיו שלווים יחסית מבחינה ביטחונית. גם במישור המדיני התחזיות שנשמעו עם עלייתו לשלטון – ולפיהן אי-מימוש חזון שתי המדינות יביא לידי בידוד מדיני – התבררו. אדרבה: בימי טראמפ בבית הלבן אפילו רעיונות שנשמעו רדיקליים כמו סיפוח עלו לדיון כלגיטימיים (וירדו מסדר היום תמורת ההתלהבות מהאפשרויות שהסכמי "אברהם" עם מדינות ערב פתחו בפני הישראלים, הסכמים שאף הם נתפסים כהישגיו).

ועדיין, מובן שהתשובה לשאלה אם מצבה של ישראל טוב היא יחסית. הנתונים שהצגתי אינם משקללים ערכים ומוסר, ואת הנזק שמדיניות נתניהו עלולה להביא בעתיד לנוכח המשך הכיבוש. הצמיחה הכלכלית באה על חשבון הרחבת פערים, ובמדרד ג'ני, שבוחן אי-שוויון, דורגה ישראל בשנת 2017 במקום ה-102 (42.8) מתוך 150 מדינות (המכון לדמוקרטיה, ל"ת 2) (אף שמאז ועד היום פערי אי-שוויון הצטמצמו וישראל מדורגת גבוה יותר). בשל היבטים מבניים ודמוגרפיים גם הצמיחה העתידית אינה מובטחת לכלכלת ישראל (Rosenberg, 2018: 231-), ואפילו הגדרת ישראל כ"סטרט-אפ ניישן" היא בגדר דמיון קולקטיבי, שכן המגזר הטכנולוגי-יזמי תורם רק 6% מהתוצר הלאומי הגולמי. אך עובדה היא שהתחוויה הכללית של האזרחים חיובית הן לפי סקרים של המכון הישראלי לדמוקרטיה (הרמן ואח', 2018), והן לפי הסקר של הקרן החדשה לכלכלה (NEF), שלפיו דורגה ישראל במקום ה-13 במדרד האושר העולמי לשנת 2019, ובשנתיים הקודמות הייתה במקום ה-11 (ynet, 2019).

את התחושה החיובית למרות רתיעתם של רבים מהתנהלות נתניהו אפשר להסביר, כפי שכתבה הסוציולוגית הילה דיין, בהפנמת ההיגיון הנאו-ליברלי:

[שכן גם אם הפערים החברתיים-כלכליים מתרחבים, ממילא] ההבטחה לסולידריות ולחברה ציונית שוויונית בפרדיגמה המקורית של האבות המייסדים של ישראל הומרה בסיפור ההצלחה הכלכלית של המדינה, שנמדרת לפי "קומון סנס" גלובלי: מדינה נבחנת לפי שיעורי הצמיחה והיכולת שלה לעודד השקעות, ולא לפי היכולת לצמצם פערים ולפתור בעיות חברתיות ומוסריות [...] הערך "שוויון" הוחלף בעידן הנאו-ליברלי בערכים "תחרות ואפשרויות" (דיין, 2020: 100).

וייתכן שניתן לגזור מסקנה נוספת: גם כשתחומים כמו חינוך, בריאות, מערכות רווחה וסדרי שלטון תקין נפגעים, הם מבטאים את ערך רמת החיים לפי המודל הסוציאלי-דמוקרטי. וכפי שמעידים נתוני שביעות הרצון הנוכחיים – בעידן הנאו-ליברלי ישראלים מעדיפים לבחון את רמת חייהם לפי האפשרות לטוס לחו"ל, ללמוד במכללות, שמשגשגות בשלטון הליכוד, ולרכוש מוצרים בזול דרך האינטרנט, ופחות לפי רמת השירותים או הערכים שהמדינה מספקת או מייצגת. החלפת התפיסה בנוגע ל"איכות חיים" היא נושא שמצריך מחקר מחוץ לגבולות המאמר, אך לענייננו, גם בלי להתדיין לעומקם של נתונים כלכליים, הטענה שמצבה של ישראל טוב ושהתלונות הן פרי "חמיצות" של מתנגדיו, כפי שמעידים מדדי האושר, היא שהייתה מקור כוחו האלקטורלי של נתניהו, ובפסקאות הבאות אבקש להוסיף לבסס את טענתי.

5 המערכה הרביעית
 כְּבִיטוּי לְהַמְשֵׁךְ הַדְּפוּס
 הַפּוֹפּוּלִיסְטִי בְּהַפְנַמַת
 הַהִיגִיוֹן הַנְּאו־לִיבֵרָלִי

אף שבמהלך משבר הקורונה נחשפו השברים בין המחנות בחברה, ותפקוד הממשלה לקה בחסר ערכי ומנהיגותי גם לדעת הציבור (ישראלי ודיטש, 2020) – היה זה בדיוק אותו היגיון נאו-ליברלי שבקמפיין הרביעי הביא את נתניהו להתמקד באחריותו להצלחת מבצע החיסונים, שכן לפי אותו ההיגיון, העיקר הוא שמי שמביא בשורה התחתונה "תוצאות" ראוי לנצח (נתניהו, 2021).

הטיעון השני שלו במערכת בחירות זו הפתיע: אחרי שבמערכות הקודמות האשים את יריביו בחבירה למפלגות הערביות, הפעם פנה נתניהו אל הציבור הערבי וביקש את תמיכתו, ואף הבטיח כי הסכם שלום עתידי עם סעודיה נועד גם לפתוח לפנייהם את האפשרות לטוס ישירות למכה (כריש-חזוני, 2021). במקביל הוא עודד תמיכה במפלגת הציונות הדתית בראשות בצלאל סמוטריץ', שחלק מחבריה דוגלים בפירוש באפליית הערבים. לכאורה נקט נתניהו עמדה סותרת – בעד הציבור הערבי ונגדו. למעשה, את "השינוי" ו"הסתירה" יש להבין כהמשך אימוץ מדיניות פופוליסטית, שכן לפי הגדרתו של מודה, פופוליזם אינו מחויב לאידאולוגיה, אלא למדיניות ששואלת מכאן ומכאן בהתאם לצרכים (Mudde, 2007), ולכן הרטוריקה העוינת כלפי הערבים יכולה הייתה להשתנות כשנזדקק להצבעתם. יתרה מכך: ייחוס הצלחתו הפוליטית להפנמת ההיגיון הנאו-ליברלי

בישראל מסייע להבין מדוע יכול היה נתניהו לשנות את הרטוריקה שלו כלפי הערבים כמעט בטבעיות – עד כדי כך שהתדרר בכינוי "אבו-יאיר" בעמוד פייסבוק שפתח בערבית – ללא מחאה ניכרת מצד ציבור מצביעיו. שכן כאשר האזרחים הם בבחינת צרכנים שמשתתפים בתחרות למקסום רווחים, כל הדרכים "כשרות" להשגת העיקר – ניצחון פוליטי (Brown, 2017).

ה. במקום סיכום: הובס, לוק, נתניהו והחברה הישראלית

המאמר אפיין את דפוס המנהיגות של נתניהו כארבעת הקמפיינים לראשות הממשלה על רקע הגדרתו כמנהיג פופוליסטי שפועל בהיגיון הנאו-ליברלי והצליח "להטמיע עצמו בתוך מחזור הדם הרגשי של כלל הציבור" (שנהב, 2006). המסגרת התאורטית באשר למאפייניו הפופוליסטיים של נתניהו וההיגיון הנאו-ליברלי, שאפשר את הצלחתו הפוליטית, משתלבת ולמעשה מרחיבה את ההסבר בדבר ההיגיון ההובסיאני (הובס [1651] 2003), שאפיין את מנהיגותו (Navot and Rubin, 2016). היגיון זה מבוסס כזכור על חוזה האמנה החברתית הידוע, שבו תמורת הבטחת הביטחון האישי של האזרחים (במקרה הישראלי, הפיזי והכלכלי) שלטון המנהיג מובטח.

ואומנם, מעניין לשים לב עד כמה נתניהו הקפיד על שני ההיבטים, ביטחון וכלכלה. בניגוד לרטוריקה המתלהמת שלו נגד איראן והחמאס בעזה, הוא נמנע כמעט בעיקרון ממצעים צבאיים שעלולים לסכן חיי אדם, ובאותו הקשר אפשר להבין גם את נכונותו לאמץ את המדיניות המחמירה של משרד הבריאות עם פרוץ משבר הקורונה במאוס 2020 ואת השקעתו בהשגת החיסונים, עד שמנכ"ל פיזור, אלברט בורלא, הגדיר את השיחות עם נתניהו כ"אובססיביות" (אחימאיר, 2021).

ניתן לומר כי בהתאם לתזה ההובסיאנית, כל עוד הצליח נתניהו לשכנע כי הוא מבטיח את שלום הישראלים מפני הסכנות הטמונות להם לכאורה בסביבה המזרח תיכונית, שאותה הוא תופס כשיקוף של ההגדרה ההובסיאנית של "המצב הטבעי" (State of Nature), וכל עוד הכלכלה צומחת – אין פלא שכל התפתחות פוליטית שעשויה להחליפו והגדרה כ"ניסיון להפיכה שלטונית" (כאן חדשות, 2019), כפי שהתייחס לכתב האישום נגדו. העובדה שתפיסת "המצב הטבעי" של הובס היא

גם מקור הפילוסופיה הליברלית של ג'ון לוק (1632–1704), שממנה התפתח – בתהליך שאינו בהכרח טבעי להגותו של לוק – הנאו-ליברליזם כהשקפת עולם, מסייעת ליצור רצף בין ההיגיון ההובססיאני, המאפיין את נתניהו, ובין ההיגיון הנאו-ליברלי שהתקבע בישראל ואפשר לו להציג את מדיניותו כהצלחה. הרטוריקה והעמדה הפופוליסטית של נתניהו במערכות הבחירות האחרונות היו אפוא רק ציפוי לזרמי תודעה עמוקים שמתקיימים בחברה הישראלית ומסבירים את דפוס מנהיגותו ואת הצלחתו לשרוד בשלטון כמעט 12 שנים.

1. אפילוג

אם גם את המערכה הרביעית יש להבין באותו הקשר של פופוליזם ונאו-ליברליזם – כיצד אפשר להסביר את העובדה שבפעם הרביעית כשל נתניהו בניסיונו להרכיב ממשלה? ראשית, הפעם התמודדו נגדו ארבעה ראשי מפלגות, חלקם מהימין, מה שהקשה עליו לקיים קמפיין פופוליסטי שמחייב הבחנה ברורה בין "אנחנו" ל"הם". שנית, הליכוד איבד שישה מנדטים לטובת "תקווה חדשה" של גרעון סער, שפרש מהליכוד עם חברים נוספים וייצג תומכי ימין שהגיעו למסקנה שהמאבק שניהל נתניהו נגד מערכת המשפט והתנהלותו הפופוליסטית מעיבים על הצלחותיו. הסיבה השלישית נוגעת לעוד נגזרת של הפנמת ההיגיון הנאו-ליברלי: רוב הציבור תמך בנתניהו בהנחה שהוא "מספק את הסחורה". ואולם העובדה שנאלץ ללכת לבחירות ארבע פעמים ללא יכולת לספק ממשלה יציבה – ואין מי שראה בבחירות החוזרות ונשנות הישג – פגעה במוטיב "ההצלחה המנהיגותית" שביקש לשווק, ובעצם הפכה גם אותו ל"סחורה פגומה" במערכת הנאו-ליברלית. לכן יכלו גורמים שונים במערכת הפוליטית להתאחד להחלפתו.

רשימת המקורות

אחימאיר, יעקב, 2021. "מחשבות בעקבות הראיון עם מנכ"ל פיזר", ישראל היום, 13 במרץ.

אייכנר, איתמר, וטובה צימוקי, 2020. "נאום ההתקפה של נתניהו, והעובדות מהצד השני", ynet, 25 במאי.

- בראלי, אבי, וניר קידר, 2011. **ממלכתיות ישראלית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בנדר, אריק, 2016. "נתניהו על פרשת ילדי תימן: איני מבין למה החיסיון קיים", **מעריב**, 21 ביוני.
- גלובס, 2019. "האם התוצר בישראל גבוה או נמוך מבמדינות ה-OECD", **גלובס**, 9 באפריל.
- גרוס, אייל, 2000. "כיצד הייתה 'התחרות החופשית' לזכות חוקתית? בנפתולי הזכות לחופש העיסוק", **עיוני משפט** 23: 229-261.
- דה מרקר, 2019. "הקלטות מוזס-נתניהו", **דה מרקר**, 27 באוקטובר.
- דיין, הילה, 2020. "הניאו-ציונות: דיוקן סוציולוגי", **תיאוריה וביקורת** 52: 87-113.
- הארץ, 2019. "השמאל יצא למסע ציד נגד ממשלתי, פרקליט המדינה מפלה אנשי ימין", **הארץ**, 28 בפברואר.
- הובס, תומס, [1651] 2003. **לויתן** (תרגום: הוגו ברגמן), ירושלים: מאגנס.
- הכט, ריית, 2020. "אני חושב שהתרבות הערבית מסביבנו היא הג'ונגל", **הארץ**, 6 בפברואר.
- המכון לדמוקרטיה, ל"ת 1. "תמ"ג לנפש", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- המכון לדמוקרטיה, ל"ת 2. "מדד ג'יני", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הסקי גוסיק (Heski Gusic), 2020. "מרגש! ראש הממשלה שר 'שבחי ירושלים'", **יוטיוב**, 13 בפברואר.
- הרמן, תמר, אור ענבי, אלה הלר, ופאדי עומר, 2018. **תקציר מדד הדמוקרטיה הישראלית 2018**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הרמן, תמר, אור ענבי, ווילאם קביסון, ואלה הלר, 2020. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019**, מכון גוטמן: ירושלים.

- ynet, 2019. "ישראל מקום 13 במדד האושר, פינלנד השמחה מכולן", ynet, 20 במרץ.
- ויץ, גידי, 2019. "תיק 2000: שינויי הגרסאות, יום הדין ו'קייזר סודה'. מאחורי הקלעים של עדויות נתניהו ומוזס", הארץ, 13 ביוני.
- ורטר, יוסי, 2021. "המופע הציני של נתניהו בנצרת לא היה מיועד רק לערבים, אלא גם לליכודניקים", הארץ, 14 בינואר.
- חילאי, סיון, 2021. "עתירה: נתניהו משתמש בסלוגן החיסונים של משרד הבריאות", ynet, 10 במרץ.
- חדשות 12, 2020. "בני בגין: בקשת החסינות של נתניהו מבישה, לא אצביע לו", פגוש את העיתונות, מאקו, 4 בינואר.
- טוקר, נתי, 2020. "נתניהו הפסיק לתקוף את התקשורת (והוא יודע למה)", דה מרקר, 6 במרץ.
- ידגר, יעקב, 2010. מסורתים בישראל, ירושלים: כתר, מכון שלום הרטמן ואוניברסיטת בר אילן.
- ישראלי, ציפי ומוריה דויטש, 2020. "מה חושב הציבור הישראלי על פגעי הקורונה? ממצאי סקר דעת קהל בגל השני של המשבר", אתר INSS, 16 בספטמבר.
- כאן חדשות, 2019. "נתניהו בתגובה לכתב האישום נגדו: 'ניסיון הפיכה שלטונית'", יוטיוב, 21 בנובמבר.
- כלכליסט, 2019. "נתניהו בכנס הימין: 'ממשלת מיעוט - פיגוע לאומי היסטורי'", כלכליסט, 17 בנובמבר.
- לוי, שלומית, חנה לוינסון, ואליהו כץ, 1994. אמונות, שמירת מצוות, ויחסים חברתיים בקרב היהודים בישראל, ירושלים: מכון גוטמן למחקר חברתי שימושי.
- לוי, שלומית, חנה לוינסון, ואליהו כץ, 2002. ישראלים יהודים: דיוקן, ירושלים: קרן אבי חי והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

- כריש-חזוני, הודיה, 2021. "מה מסתתר מאחורי ההבטחה של נתניהו לטיסות ישירות למכה?", **מקור ראשון**, 21 במרץ.
- לוינסון, חיים, יהונתן ליט, וגילי כהן, 2017. "לאחר דחיית הערעור: נתניהו קרא לחון את אלור אזריה", **הארץ**, 30 ביולי.
- נתניהו, בנימין, 2017. "נאום החמוצים של ראש הממשלה בנימין נתניהו", **יוטיוב**, 24 באוקטובר.
- נתניהו, בנימין, 2021. "הבאתי חיטונים, עכשיו אזניק את הכלכלה. תקשיבו לאלברט!", **פייסבוק** (Benjamin Netanyahu - בנימין נתניהו), 17 במרץ.
- סלאמה, דניאל, חסן שעלאן, ומורן אזולאי, 2021. "נתניהו מחזר אחר הקול הערבי: 'הזדמנות לעתיד חדש'", **ynet**, 13 בינואר.
- פוקס, הדס, וגיל אפשטיין, 2019. **שוק העבודה: מבט-על**, ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- עורקבי, איתן, 2019. "64%: הגשת כתב האישום לא תשנה את ההצבעה שלנו", **ישראל היום**, 24 בנובמבר.
- פילק, דני ואורי רם (עורכים), 2014. **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פילק, דני, 2018. "פופוליזם", **מפתח - כתב עת לקסיקלי למחשבה פוליטית** 13: 158-142.
- קודנר, ליאור, 2019. "דן מרידור: אין בישראל תפירת תיקים. ראש ממשלה לא יכול לכהן עם כתב אישום" (פודקאסט), **הארץ**, 19 בנובמבר.
- קרמפף, אריה, 2015. **המקורות הלאומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי**. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית.
- קשתי, אור, 2015. "ניתוח ההצבעה: רוב מוחץ לנתניהו בפריפריה ובקרבת מעמד הביניים", **הארץ**, 19 במרץ.

- רהט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכב(ים): מפוליטיקה קבוצתית לפוליטיקה אישית**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רוח־אבנרי, דניאל, 2020. "יש אנשים עם מנטליות של קונצרט, או של דרבוקה", **ישראל היום**, 7 בפברואר.
- שגיב, אסף, 2020. "המקרה המוזר של השמרנות הרדיקלית", **הזמן הזה** מאי.
- שנהב, יהודה, 2006. "הכלכלה היא רק השיטה, המטרה היא לעצב את הנשמה", **הארץ**, 22 במרץ.
- שניידר, טל, 2018. "הכוורת של נתניהו: האנשים שנמצאים מאחורי ראש הממשלה", **גלובס**, 24 בדצמבר.
- שניידר, טל, 2019. "תגובה קשה של נתניהו לאישום בשוחד: 'לחקור את החוקרים'", **גלובס**, 21 בנובמבר.
- שניידר, טל. 2020. "הזיגזג של גנץ: מה המדיניות של יו"ר כחול לבן לגבי סיפוח בקעת הירדן", **גלובס**, 21 בינואר.
- שפירא, יונתן, 1989. **לשלטון בחרתנו - דרכה של תנועת החרות: הסבר סוציולוגי-פוליטי**, תל אביב: עם עובד.
- תדמור, ארז, 2017. **מדוע אתה מצביע ימין ומקבל שמאל?**, ירושלים: סלע־מאיר.
- ynet, 2019. "ישראל מקום 13 במדד האושר, פינלנד השמחה מכולן", **ynet**, 20 במרץ.
- Amable, Bruno, 2011. "Morals and Politics in the Ideology of Neo-Liberalism," *Socio-Economic Review* 9 (1): 3-30.
- Brown, Wendy, 2017. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York: Zone Books.
- Canovan, Margaret, 2005. *The People*, Cambridge: Polity.
- Cornel, Ban, 2016. *How Global Neoliberalism Goes Local*, Oxford: Oxford University Press.

Davies, Will, 2014. *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty & The Logic of Competition*, London: Sage.

Del Sarto, Raffaella, 2017. *Israel Under Siege: The Politics of Insecurity and the Rise of the Israeli Neo-Revisionist Right*, Washington: Georgetown University Press.

Frank, Thomas, 2000. *One Market Under God: Extreme Capitalism, Market Populism, and the End of Economic Democracy*, New York: Anchor Books.

Gandesha, Samir, 2018. "Understanding Right and Left Populism," in: J. Morelock (ed.), *Critical Theory and Authoritarian Populism*, London: University of Westminster Press, pp. 49-70.

Grinberg, Lev, 2004. "Post Mortem of the Ashkenazi Left," in: Dan Leon (ed.), *Who's Left in Israel?*, Portland, OR: Sussex Academic Press, pp. 85-99.

Huber, Sacha, 2015. "What Comes First, Character Traits or Political Assessments? An Experimental Study," in: Marina C. Lobo and John Curtie (eds.), *Personality Politics? The Role of Leader Evaluations in Democratic Elections*, Oxford: Oxford University Press, pp. 38-60.

Kupfert Heller, Daniel, 2017. *Jabotinsky's Children: Polish Jews and the Rise of Right-Wing Zionism*, Princeton: Princeton University Press.

Mudde, Cas, 2007. *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.

Mudde, Cas, and Cristobal Rovira Kaltwasser, 2017. *Populism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press.

- Navot, Doron, and Aviad Rubín, 2016. "Likud's Success in the 2015 Elections: Netanyahu's Hobbesian Moment," *Israel Affairs* 22 (3-4): 628-640.
- Pfeffer, Anshel, 2018. *Bibi: The Turbulent Life and Times of Benjamin Netanyahu*, London: Basic Books.
- Ram, Ori, 2011. *Israeli Nationalism: Social Conflicts and the Politics of Knowledge*, London: Routledge.
- Rosenberg, David, 2018. *Israel's Technology Economy*, London: Palgrave Macmillan.
- Shamir, Michal, and Asher Arian, 1982. "The Ethnic Vote in Israel's 1981 Elections," *Electoral Studies* 1 (3): 315-331.
- Stengel, Richard, 2012. "King Bibi," *Time Magazine*, May, 28.
- Tariq, Ali, 2015. *The Extreme Centre: A Warning*, London: Verso.
- Weyland, Kurt, 1999. "Neoliberal Populism in Latin America and Eastern Europe," *Comparative Politics* 31 (4): 379-401.
- Zuidhof, Peter-Wim, 2016. "Towards a Post-Neoliberal University: Protest and Complicity," *Krisis: Journal for Contemporary Philosophy* 2: 49-55.

נתניהו וקיצור תולדות "בלוק הימין"

דורון נבות | יאיר גולדשמידט

בשלהי ינואר 2020, ערב הבחירות לכנסת ה-23, הגיש היועץ המשפטי לממשלה אביחי מנדלבליט כתב אישום נגד ראש הממשלה ויושב ראש הליכוד בנימין נתניהו, המגולל מעשים של הפרת אמונים ושוחד שהתרחשו לכאורה במהלך כהונתו כראש ממשלה ובחלקם כשר התקשורת. בניגוד להערכות המוקדמות (בן, 2018; סגל, 2020), לא רק שהגשת כתב האישום לא הביאה לידי הדחתו של נתניהו, אלא שכשבועיים לפני הבחירות חתמו ראשי ש"ס, ימינה ויהדות התורה על מכתב שבו הבטיחו לתמוך בממשלה בראשותו (ברסקי, 2020). יתרה מכך, בבחירות שהתקיימו כחודש לאחר הגשת כתב האישום לבית המשפט (מרץ 2020), קיבלה מפלגת הליכוד את מספר הקולות והמנדטים הרב ביותר מאז 2003. בבחירות לכנסת ה-24, שהתקיימו כשנה אחר כך (מרץ 2021)

ושבועיים לפני שנתניהו התייצב בפתח שלב שמיעת ההוכחות במשפטו, איבד הליכוד שישה מנדטים, אך עדיין היה לנתניהו את מספר הממליצים הגדול ביותר לנשיא המדינה בנוגע למלאכת הרכבת הקואליציה. "אני מודע היטב לעמדת רבים בציבור לפיה על הנשיא להימנע מהטלת תפקיד על מועמד שיש נגדו כתב אישום", אמר נשיא המדינה יום לאחר פתיחת שלב ההוכחות, והוסיף בנמקו את החלטתו להטיל את המלאכה על נתניהו, "אלא שעל פי החוק והחלטת בית המשפט העליון, ראש הממשלה יכול להמשיך לשמש בתפקידו גם תחת כתבי אישום". מכיוון שנתניהו לא הצליח להרכיב ממשלה, ב-5 במאי 2021 העביר הנשיא את המנדט ליאיר לפיד, והוא הצליח להרכיב קואליציה שבה נפתלי בנט מכהן ראשון כראש ממשלה. מאמר זה יסביר את ההיגיון שבבסיס התפתחויות פוליטיות אלה על בסיס הטענה שהתמיכה בנתניהו קשורה לתפקידו הייחודי בקידום משטר פופוליסטי בישראל.

טענתו העיקרית של המאמר היא כי ההליכים הפוליטיים נגד נתניהו יצרו חפיפה ייחודית בין האינטרס שלו למלט את עצמו מאימת הדין, ובין שאיפתן של מפלגות "בלוק הימין" ("השותפות הטבעיות" של נתניהו שחתמו על מסמך נאמנות לנתניהו לאחר הבחירות לכנסת ה-22) – הליכוד, המפלגות החרדיות ומפלגות שמייצגות את הציבור הדתי-לאומי – לרסן את מערכת המשפט. נתניהו נתפס כאדם היחיד כמעט שגם מוכן לקחת את הסיכון האישי הכרוך במאבק נגד מערכת המשפט (פרידמן, 2019), שכן יש לו מעט יחסית מה להפסיד (הוא ממילא כבר מסובך עמוקות בפלילים), ויש לו מה להרוויח (למלט עצמו מאימת הדין). נתניהו גם נתפס כמי שמסוגל, הודות ליכולותיו הפוליטיות הגבוהות, לשנות את מערכת המשפט. בשל ייחודיות האישומים והרטוריקה של נתניהו, משפט נתניהו אף חיזק את הרושם בקרב מצביעיו שמערכת המשפט איננה הוגנת, וכי יש צורך בתיקונה – תיקון שרק הוא מסוגל ורוצה לחולל. למשפט נתניהו יש גם היבט סמלי: הוא מחזק את מעמדו של נתניהו כמייצג "העם האמיתי" ומגלם את העוולה שעשתה לו מערכת המשפט.

כמילים אחרות, משפט נתניהו תרם למעמדו כמנהיג "הבלוק" שכן הוא משתלב בעימות שהימין בישראל מנהל עם מערכת המשפט, מחזק לכאורה את הצורך ברפורמה במערכת זו (וכך מעצים את הלגיטימציה של הימין), נותן אמינות להצהרותיו של נתניהו שיפעל לעשות זאת, והופך אותו לסמל לעוול כלפי

הימין. לצד זאת, מכיוון שהעמדתו לדין של נתניהו נתפסה כרדיפה וכניסיון לפגוע בימין, תמיכה של מפלגה חרדית או ציונית-דתית בקואליציה בראשות מפלגה אחרת הייתה בגדר "לשחק לידי היריב", ובסופו של דבר לא לגיטימית. הדבר הגביל את כושר התמרון של מפלגות הימין לפני הבחירות, עד כדי כך שהם התחייבו מראש להתייצב לצידו. במילים אחרות, המשפט יצר דינמיקה שהובילה ליצירה של "בלוק". אך בניגוד להעמדתו לדין של נתניהו, שתרמה לביסוסו כמנהיג הבלוק, המשפט הפלילי, שהחל חודש לאחר הבחירות לכנסת ה-23, ערער את אחדות השורות בליכוד, שכן הוא העניק ליריביו צידוק לפרוש ולצאת נגדו.

בחלק הראשון נציג את המסגרת המושגית שעיקרה דמוקרטיה, פופוליזם וכלכלה פוליטית. בחלק השני נעקוב אחר השינויים שהתחוללו ביחסו של נתניהו למערכת המשפט עד הפתיחה בחקירה הפלילית נגדו בשנת 2017. החלק השלישי יתמקד באופן שבו החקירות בפרשות נתניהו הביאו לידי הקצנה בעמדותיו ביחס למערכת המשפט. בחלק הרביעי נדגים כיצד מסקנות המשטרה והחלטת היועץ המשפטי לממשלה השתלבו במערכות הבחירות, וכיצד הן היו בגדר "הוכחה" לכך שאין מנוס משינוי מערכת המשפט.

א. מסגרת מושגית: תמיכה בנאשם בין דמוקרטיה, פופוליזם וכלכלה פוליטית

באילו נסיבות פוליטיקאי יכול להפיק תועלת פוליטית מכך שהוא נאשם בפלילים? מחקרים שבחנו את היחסים בין פוליטיקה למערכת המשפט ואת התרבות השלטונית בישראל, לא עסקו בשאלה זו, אך ניתן לגזור מהם הסברים אפשריים. אהוד שפרינצק (1986) גרס כי בישראל

הייתה ונותרה תרבות של אי־לגליזם (ראו גם גל־נור ובלאנדר, 2013). לפי היגיון זה ההסתבכות של נתניהו עם החוק יכולה לתרום לדימוי של "בולדוזר" שעושה למען הציבור ולמי שחולק אותה תרבות אי־לגלית עם הציבור שמצביע עבורו. החולשה הגדולה של ניתוח זה היא התעלמותו מהעובדה שבישראל האקטיביזם השיפוטי מפותח דווקא, בפרט בכל הנוגע למאבק פלילי בכירים שחשודים בשחיתות (גור־אריה, 2014). תאוריה אחרת מציעה מגמה הפוכה, קרי התגברות

הפעלתנות המשפטית המיוחסת לחולשתה של המערכת המפלגתית בסוף שנות השבעים של המאה ה-20 (ברזילי, 1998; פרידמן, 2019). באופן דומה מנחם מאוטנר (2020) גורס כי המהפך של 1977 עורר חרדה בקרב האליטה הליברלית לשעבר, וזו הביאה לידי אקטיביזם שיפוטי מופרז. לפי תאוריה זו העמדה לדין לא מזיקה לנאשם בפלילים כי מערכת המשפט סובלת מבעיית לגיטימציה. אך מהסבר כזה אין לגזור שהעמדה לדין היא יתרון.

דרך חלופית היא להציג התנהגות מגונה ומתריסה כמשתלמת אלקטורלית, שכן בימינו הכללים והנורמות נחשבים צבועים, לא דמוקרטיים ומזיקים לציבור (קרמניצר, 2020). לפי הסבר אפשרי כזה, הצלחתו של נתניהו נעוצה בהפרה של חוק לא כתוב – למשל בקבלת סיגרים ושמפניות באופן שאינו עולה בקנה אחד עם נראות ציבורית. בלי לגרוע מערכם של ההסברים הללו, יש לזכור שמהסתבך נתניהו בפלילים הוא כבר היה בשלטון כמעט שמונה שנים ברציפות. כלומר אפשר שיותר משהתמיכה בנתניהו היא ביטוי לשלילת סדר אחר, היא מבטאת תמיכה בהמשך הסדר הקיים.

הסבר מסוג אחר יקשר בין יחסו של הציבור למשפט ובין יחסו לתקשורת, בדומה לזה שעשה נתניהו עצמו כבר במערכת הבחירות בשנת 2015 (צפתי, 2017), ולהבנתנו ביקש לעשות לקראת מערכות הבחירות של 2019-2021. על פי הסבר אפשרי זה, הטייתה של התקשורת נגד נתניהו יצרה לחץ של גופי התקשורת על היועץ המשפטי לממשלה להעמיד את נתניהו לדין.

אנו מציעים הסבר שחופף בחלקו את התזה של צפתי שהוצגה לעיל, ומתבסס על הטענה שבישראל התפתח משטר פופוליסטי (Filc, 2018; Rogenhofner and Panievsky, 2020). פופוליזם הוא סוג של פוליטיקה דמוקרטית שמתייחדת ברטוריקה דיכוטומית בין "העם הטהור" ובין "האליטה", ובעיונות כלפי מוסדות שמכוננים את הסדר הליברלי, בכללם התקשורת הממסדית (Finchelstein, 2019: 103-104). בהתאם, את השפעתו של משפט נתניהו על מעמדו הפוליטי נבחן באמצעות ספרות שעוסקת בקשר בין פופוליזם למאבקים חוקתיים (Arato, 2016: 103-104). בין היתר בעזרת מחקריו של דני גוטוויין על התפתחות שלטון נתניהו, "חוקי נאמנות אזהרות" הם מגילוייו (גוטוויין, 2019).

ככלל, מגבלות משפטיות נתפסות כסיכול ריבונות העם (Blokker, 2019), שהיא נשמת אפו של הפופוליזם. עם הזמן המאבק במערכת משפט – למשל שינוי ההליך למינוי שופטים, מינוי שופטים מקורבים או שינויים בסמכויות מערכת המשפט בפרט כשהן מקדמות באקטיביות ערכים ליברליים – חיוני כדי לכונן משטר פופוליסטי (Arato, 2016). מאבק זה חיוני גם כדי לאפשר להעניק טובין סלקטיביים למי שנתפס בתור "העם האמיתי", ולא לכלל האזרחים כפי שמתחייב בדמוקרטיה ליברלית. על רקע זה, ולנוכח העובדה שבמשטרים פופוליסטיים המנהיג מגלם את חלקו הטהור של העם (Finchelstein, 2019), הסתבכותו של נתניהו בפלילים עשויה הייתה לסייע לו אלקטורלית.

ראשית, כמו נתניהו, שחירותו האישית עלולה להישלל במשפט פלילי, גם ריבונות העם מצויה בסכנה לכאורה בגין מערכת המשפט. שנית, ההסתבכות האישית מספקת לנתניהו סיבה אישית ייחודית להיאבק במערכת המשפט. לשון אחר, משפט נתניהו העמיק את היותו הגילום של "העם הטהור" מצד אחד, ולמי שיש לו סיבה אישית מיוחדת לדאוג לעם מצד שני. זאת ועוד, הדינמיקה המאפיינת את מאבקו של נתניהו במערכת המשפט תואמת מנהיגים פופוליסטים אחרים בעולם. בניגוד למנהיגים אוטוריטריים בעבר, פופוליסטים משתמשים בחוקה כאמצעי להגביר את כוחם (ולא להגביל אותו, כפי שחוקה אמורה לעשות) (Roznai and Hostovsky-Brandes, 2020). כך פעל נתניהו להגבלת כוחה של מערכת המשפט ובו בזמן תמך בניסיונותיה של שרת המשפטים איילת שקד למנות שופטים שמרנים ולשנות את הרכב הוועדה לבחירת שופטים. גם "חוק הלאום" שחוקק ב־2018 הוא דוגמה לשימוש בכלים חוקתיים כדי לבסס משטר פופוליסטי (גוטוויץ, 2019).

בשונה מרוב הספרות הפופוליסטית, המתייחסת להיבטים התרבותיים והמדריים ופחות להיבטים הכלכליים,¹ אנו גורסים כי המשטר הפופוליסטי שכונן נתניהו בישראל נותן לתמיכה אלקטורלית ו/או קואליציונית בשלטון הימין ערך מעשי סלקטיבי. אנו מוסיפים וטוענים כי מכיוון שהערך המעשי שמעניק משטר הימין אינו מתיישב עם ערכים ליברליים, ומכיוון שעם הזמן קבעה מערכת המשפט

1 ראו לדוגמה את מחקריו של דני פילק על הפופוליזם המדיר בישראל והדוגמאות של אביגדור ליברמן ומירי רגב: Filc, 2010, 2018.

כי פרקטיקות הקצאה שונות אינן חוקיות, מדובר במשטר שבאופן מהותי נמצא בעימות עם מערכת המשפט.

הערך הסלקטיבי של השלטון הפופוליסטי שנוצר בישראל הוא לרוב הקצאת תקציבים למגזרים ולרשויות מקומיות ספציפיות על בסיס תמיכתם הפוליטית, במידה רבה כתחליף לשירותים ציבוריים שקוצצו או הופרטו כחלק מתהליכי ההפרטה, הדה-רגולציה וצמצום השירות הציבורי מאז 1985. מכאן שהנהגים העיקריים מהמשטר הפופוליסטי הם אלה שזקוקים למשטר רווחה ולמעורבות מדינתית בחיי היומיום, קרי אנשים במצב סוציו-אקונומי נמוך, שמאורגנים על בסיס סקטוריאלי. דוגמה למנגנון פיצוי כזה הוא חלוקת כספים קואליציוניים גם בתנאים שבהם פרקטיקה זו נעשית עם הזמן לגיטימית פחות ונתונה לביקורת ציבורית, תקשורתית ומשפטית. כך לאחר הבחירות לכנסת ה-23 חילקה הממשלה כמיליארד שקלים, בעיקר למתנחלים ולחרדים, בשיעור גבוה בהרבה מגודלם היחסי באוכלוסייה (מילמן וזרחיה, 2020).

מבחינת נתניהו הסגנון הפופוליסטי יעיל אף יותר מבחינה אלקטורלית לנוכח ההתנגדות הנשמעת מטעם האופוזיציה למנגנוני הפיצוי וניסיונותיה לבטלם, בלי להציע תחליפים אוניברסליים. כזאת הייתה למשל הצעת החוק של יאיר לפיד מ-2018 לאסור העברת כספים קואליציוניים (חדשות הכנסת, 2018). דוגמה נוספת שמבהירה את הפער בין הפוליטיקה של נתניהו לפוליטיקה הליברלית של יריביו היא כישלונה של ציפי ליבני להרכיב ממשלה ב-2008 כשהיא נבחרה להנהיג את קדימה בעקבות התפטרותו של ראש הממשלה אהוד אולמרט. ליבני סירבה להיענות לדרישת ש"ס להעלות את קצבאות הילדים ב-600 מיליון שקל (שומפלבי, 2008; לוי, 2019). נתניהו, לעומתה, הבטיח לחרדים לתת להם את מבוקשם, מה שסלל את הדרך לממשלה בראשותו לאחר הבחירות. כך, לאחר הקמת ממשלת נתניהו השנייה, כללו ההסכמים הקואליציוניים תוספת של 1.4 מיליארד שקל לקצבאות הילדים והיענות לדרישות נוספות (ויסמן, 2009). מכאן והלאה הפכה מדיניותו הכלכלית "נדיבה" וסלקטיבית (בניגוד לתקופתו כשר אוצר בשנים 2003-2005), כך שתמיכה בו תוגמלה בתקצוב. מאז הלכה מגמה זו והעמיקה. כך למשל בכהונתה של ממשלת נתניהו-גנץ גדל תקציב הפנימיות ביותר מ-300%. תקציב התרבות החרדית, שמתחלק בין ארגוני תרבות המקורבים למפלגות החרדיות ולארגוני החזרה בתשובה, שולש אף הוא (מ-25 מיליון שקל

ב־2014 בימי שר החינוך שי פירון מיש עתיד, ל־75 מיליון שקל ב־2019) (אילן, 2019א). גם תקציב המשרד לשירותי דת גדל מ־376 מיליון שקל ב־2014 ל־736 מיליון שקל ב־2019 (אילן, 2019ב).

החלטת בג"ץ מ־2014 שלפיה תפסיק המדינה לממן את לימודיהם של בחורי ישיבות תורניות שגיוסם לצה"ל נדחה, ממחישה את המתח בין המשטר הפופוליסטי־סקטורי־אלי ובין מערכת המשפט. כך גם החלטת בג"ץ מ־2014 שעל פיה המדינה תפסיק להעביר הבטחת הכנסה לאברכים בטענה שהתקנה הממשלתית פוגעת בשוויון ומפלה סטודנטים חילונים. החלטה זו הגיעה בעקבות פסק דין קודם שניתן בבג"ץ ב־2010 וביטל את ההעדפה התקציבית הניתנת לאברכי כוללים על פני סטודנטים באוניברסיטאות. בפועל הובילה החלטת בג"ץ לשלילת תקצוב מאברכים בגובה של כ־120–140 מיליון שקל בשנה (יועז, 2014). סוגיות אלה מדגימות היטב את המתח בין העקרונות הליברליים והאוניברסליים של מערכת המשפט ובין האופי הפרטיקולרי של תקצוב המוסדות החרדיים – שעליו מבוסס שיתוף הפעולה בין נתניהו לחרדים. בהתאם, בציבור החרדי מידת האמון במערכת המשפט בכלל ובבית המשפט העליון בפרט נמוכה באורח חריג (הרמן ואח', 2016).

גם המתח בין המתנחלים ובין מערכת המשפט מובהק. התחזקותו של מגזר זה בעשורים האחרונים – מעצם היות ההתנחלויות מנגנון פיצוי מרכזי שסיפק קרקע ושירותים מוזלים כפיצוי לחסרונם היחסי בישראל הריכונית – וכן התבססותו מעצם חלוף הזמן הביאה לידי סתירה הולכת וגוברת בין עקרון השוויון האזרחי שבבסיס מערכת המשפט, ובין האופי המפלה שעליו מבוסס מפעל ההתנחלויות (גוטוויין, 2016). במקביל תרמה הלגיטימציה הגוברת של ההתנחלויות בשיח הישראלי לאסרטיביות גוברת מצד המתנחלים, שמצידה הגבירה את החיכוך עם מערכת המשפט. דוגמה לכך היא פרשת בתי דריינוף בבית־אל. ב־2015 קבע בג"ץ כי בתי דריינוף בבית־אל ייהרסו, שכן הם נבנו על קרקע פלסטינית פרטית (אלדר, 2015). בתגובה להחלטה אמר חה"כ מוטי יוגב מהבית היהודי כי "יש לעלות עם דחפור די־9 על בית המשפט העליון ולהרוס אותו" (בנדר, סומברג ואלדר, 2015), ובכך הביע באופן הבוטה ביותר את הסנטימנט של הציבור שהוא מייצג כלפי בית המשפט העליון. בדומה לכך בעשור האחרון הורה בג"ץ למדינה לפנות עוד שורה ארוכה של מאחזים בכללם עמונה, מגרון ומצפה כרמים

(בנדל, שיזף ולנדאו 2020). דוגמה נוספת היא הוראת בג"ץ לבטל את "חוק ההסדרה", שנועד להכשיר בדיעבד נטילה כפויה ובלתי חוקית של זכויות שימוש וחזקה במקרקעין שיש בהם בעל זכויות, וכך להכשיר משפטית השתלטות על קרקעות פלסטיניות. בג"ץ קבע כי חוק זה "אינו חוקתי", פוגע בזכות הקניין ובזכות לשוויון של תושבי הגדה המערבית הפלסטינים, ומקנה עדיפות מובהקת לאינטרסים של המתנחלים הישראלים (דולב, אדמקר והורדניצ'אנו, 2020). עוד ביטל בג"ץ יוזמה של שרת התרבות מירי רגב לחלק מענקים ממשלתיים למוסדות תרבות, מוזיקה, תיאטרון ומחול על הופעות בשטחי יהודה ושומרון – מענקים שנועדו רשמית לתמוך בפריפריה, אך לפי בג"ץ בפועל היו בעלי אופי מפלה (גורלי, 2020).

בג"ץ גם סיכל יוזמות ממשלתיות למדיניות חלוקתית לא אוניברסלית שיועדה ליהודים בני המעמד הנמוך והבינוני-נמוך בפריפריה, המהווים, לפי ניתוח דפוזי ההצבעה על פי אשכול חברתי-כלכלי, את "הבייס" של הליכוד (הופמן-דישון, 2019). אפשר שהסוגיה הבולטת ביותר היא הניסיון להשתמש בהגדרת אזורי עדיפות לאומית לחלוקת תקציבים. בעת כהונתו הראשונה של נתניהו החליטה הממשלה לסווג 492 יישובים כאזור עדיפות א', מה שאמור היה להקנות להם הטבות. בתגובה עתרה עמותת עדאלה לבג"ץ נגד ההחלטה בטענה שהעובדה שסווגו רק ארבעה יישובים ערביים קטנים מצביעה על אפליה. ב-2006 קבע בג"ץ כי החלטת הממשלה בלתי חוקית (רוזנר, 2006). בג"ץ אף סיכל ניסיונות של הממשלה להכליל יישובים ומועצות לאזורי עדיפות לאומית כדי שיקבלו הטבות מס. כך ב-2014 החליטה הממשלה להכניס חמישה יישובים יהודיים למפת אזורי עדיפות לאומית: ערד, בית-שאן, חצור הגלילית, יישובי המועצה האזורית ערבה תיכונה ויישובי המועצה האזורית איילות. בתגובה החליט בג"ץ לגרוע אותם מהמפה משום שהטבות מפלות וניתנו שלא על בסיס קריטריונים ברורים (חדשות הכנסת, 2014). מדיניות חלוקתית אחרת שנתנה יתרון לימין היהודי (על פני הערבים והשמאל היהודי) היא חקיקת חוקי "נאמנות-אזרחות" בכללם "חוק הנכבה" ו"חוק הלאום", המעניקים עדיפות חלוקתית ליהודים ומכשירים העדפה תקציבית לרשויות מקומיות, למוסדות חינוך והשכלה, לעמותות ולמוסדות תרבות יהודיים מהימין: "חקיקה אנטי-דמוקרטית, המתנה זכויות אזרחיות וחברתיות בנאמנות לכאורה למדינה, ולמעשה לימין" (גוטוויץ, 2016). כלומר, לסדר-יום בעל מאפיינים פופוליסטיים יש גם רציונל חלוקתי-

אלקטורלי. מי שתומך בקואליציה בראשות הליכוד מוצג כחלק מהעם הטהור – נאמן, ציוני, יהודי אמיתי וכדומה – ולכן כמי שזכאי לקבל יותר ממי שמתנגד לליכוד, ובפרט שמאלנים. הבחנה זו סוללת את הדרך להקצאת משאבים לא שוויונית שמיטיבה עם הציבור הימני.

חשיבותו של נתניהו לסדר פופוליסטי רבה. ראשית, ניסיונו הפוליטי ויכולותיו הגבוהות הקלו עליו לזהות את הפוטנציאל האלקטורלי הטמון בשיח הפופוליסטי (ב-2009 אימץ ישראל ביתנו סגנון פופוליסטי מובהק וקיבלה 15 מנדטים), וליישמו במיומנות ובהצלחה. כך גם ניתן להבין את היפרדותו של ליברמן מגוש הימין, שכן נתניהו ייתר את הפוזיציה הייחודית שהייתה לליברמן כסוג של פופוליסט ימני רדיקלי. שנית ובהמשך לכך, ככל שגברו הסממנים הפופוליסטיים של נתניהו, חשיבותו כמנהיג שמייצג את הציבור גברה. לא בכדי כבר במאי 2012 הכתיר המגזין האמריקאי "טיים" את נתניהו בשער גיליונו כ"קינג ביבי" (King Bibi) (Tharoor, 2012). שלישית, מנגנוני החלוקה שכונו את שלטונו עמדו בניגוד לסדר הליברלי המחויב לצדק פרוצדורלי, שקיפות וכדומה, והם התנגשו עם תפיסות צדק מקובלות. נתניהו לא המציא את המנגנונים הללו, אך הוא המשיך לתחזק אותם גם כשהלגיטימציה החוקית כלפיהם פחתה, והם עלו לדיון ציבורי וספגו ביקורת נוקבת (לדוגמה בפועלה של חברת הכנסת לשעבר סתיו שפיר בוועדת השקיפות בכנסת). ואחרון ואולי החשוב מכול, מערכת המשפט פעלה באופן אקטיבי לקידום ליברליזם (מאוטנר, 2020) ונגד הקצאת המשאבים שקידם. מכיוון שמערכת המשפט רבת עוצמה, פוליטיקאי רציונלי ימנע מלהיאבק בה (פרידמן, 2019), אלא אם יש לו, לצד העניין העקרוני, גם סיבה אישית מיוחדת לעשות זאת. נתניהו נתפס מהיחידים המסוגלים להוביל מהלכים לשינוי מדיניותה וסמכותיה של מערכת המשפט, וכפי שנראה בהמשך הדברים, הייתה לו סיבה אישית לעשות זאת.

ב. נתניהו ומערכת המשפט: רטוריקה ממלכתית וגישה אמביוולנטית

עמדתו של נתניהו ביחס למערכת המשפט בישראל הייתה ועודנה מורכבת. מעבר למורכבות שבפער הקיים אצל פוליטיקאיות ופוליטיקאים בין אידאולוגיה לצרכים פרגמטיים, קיים פער בין תפיסתו העקרונית של נתניהו את תפקיד המשפט

במשטר דמוקרטי, ובין האופן שהוא תופס את ישראל. בניגוד לרמה העקרונית, שבה נתניהו מצדד בהפרדת רשויות ובגישת האיזונים והבלמים שניסחו לוק, מונטסקייה ואבות החוקה האמריקאית (משרד ראש הממשלה, 2018; ארלוזורוב, 2019), הוא גם סבור שמערכת המשפט בישראל לא תמיד מכבדת עקרונות אלה, אם בשל לחץ לא לגיטימי של התקשורת, ואם מסיבות אחרות. בפועל, בכל הנוגע ליחסו של נתניהו אל מערכת המשפט אפשר לזהות ארבע תקופות, כשהרביעית היא זו הנוכחית, שעליה נעמוד בחלק הבא.

התקופה הראשונה החלה בימיו כיושב ראש האופוזיציה ונמשכה עד תום כהונתו הראשונה, וניתן לתארה כיחס מסויג. יחס זה בא לידי ביטוי בשורה של הדחות ומינויים שנתניהו ויד ימינו אביגדור ליברמן יזמו (בלטו אז הדחתו של אחז בן-ארי מתפקיד היועץ המשפטי במשרד ראש הממשלה, הדחתו של יצחק גל-נור מתפקיד נציב שירות המדינה, ומינויו של רוני בר-און לתפקיד היועץ המשפטי לממשלה) (נבות, 2012). זאת ועוד, בזמן ההפגנות הגדולות של החרדים נגד בג"ץ לא עמד נתניהו בתקיפות לצידו של נשיא בית המשפט העליון, אהרון ברק, האיש המזוהה יותר מכול עם האקטיביזם השיפוטי והמהפכה החוקתית (לויצקי, 2001). אם לא די בזאת, נתניהו אף הסתבך בחקירה פלילית בעניין תשלום לקבלן אבנר עמדי, וספג ביקורת נוקבת מהיועץ המשפטי לממשלה דאז אליקים רובינשטיין, שסגר נגדו את התיק בספטמבר 2000 (לשם, 2017).

התקופה השנייה החלה בתפקידו כיושב ראש האופוזיציה (2006–2008) ונמשכה במשך הקדנציה השנייה שלו (2009–2013). כיושב ראש האופוזיציה תבע נתניהו מאולמרט להתפטר עקב חקירותיו הפליליות. בהמשך, במערכת הבחירות, הוא עמל להשיב את בני בגין ואת דן מרידור לשורות הליכוד, שכן מבחינתו ולטענתו הם היו מעין "תעודת יושר" ומחויבות ליושרה ולשלטון החוק (לשם, 2017). במהלך כהונתו שיבח נתניהו את המערכת בהודמנויות שונות, ובהתאם טרפד יוזמות חקיקה שנועדו להגדיר מחדש את סמכויות המערכת. כך היה ב־2011 אל

מול הצעת חוק לריסון הרשות השופטת, שלפיה ייערך שימוע בכנסת למועמדים לבית המשפט העליון (ויסמן, 2011), וכך היה גם ביחס להצעת חוק שנועדה להגביל את זכות המעמד בבג"ץ (אזולאי וגליקמן, 2011). ב־2012, בנאום בבית המשפט העליון לרגל פרישתה של הנשיאה דורית בייניש, התבטא נתניהו בזכות מערכת המשפט (קרוב, 2012). בטקס אמרה בייניש לנתניהו: "אני ידעתי שהרקע שלך, תפיסת העולם שלך, וכל מה שאתה מייצג, לא תיתן לפגוע בבית המשפט". נתניהו דיבר בזכות הציות לפסיקות בג"ץ גם בהקשרים קונקרטיים יותר (קם ופרידסון, 2015). ואולם כהונתו השנייה כראש ממשלה התאפיינה גם במינוי של נושאי משרה בכירים שנחשבו מסויגים מאקטיביזם שיפוטי ומפעלנות כחלק מהמאבק הפלילי נגד שחיתות בכירים. בהקשר זה יש לציין את מינויו של פרופ' יעקב נאמן לתפקיד שר המשפטים, את מינויו של השופט בדימוס יוסף שפירא למבקר המדינה ואת מינויו של יהודה ויינשטיין ליועץ המשפטי לממשלה.

שינוי ביחסו של נתניהו למערכת המשפט אפשר לזהות לאחר סיום מערכת הבחירות לכנסת ה־20, וביתר שאת בממשלתו הרביעית, שהחלה את כהונתה במאי 2015. יושב ראש ועדת החוץ והביטחון, חה"כ יריב לוין, שנחשב למועמד מרכזי לתפקיד שר המשפטים בממשלת נתניהו החדשה והיה אחד האנשים המקורבים ביותר לנתניהו, הצהיר עם פרסום תוצאות הבחירות שיפעל לקדם במסגרת הממשלה החדשה חקיקה לשינוי פניו של בית המשפט העליון. ללוין הייתה שורה של יוזמות, בכללן ביטול מוסד הסניוריטי למינוי נשיא העליון, שינוי הרכב הוועדה למינוי שופטים, פיצול סמכויותיו של היועץ המשפטי לממשלה ושינוי דרך בחירתו, והחלטה שהייעוץ המשפטי של משרדי הממשלה לא יהיה קביעה מחייבת. "אפשר לחולל שינויים גדולים במערכת המשפט", אמר (גרס, 2015).

בראשית מאי, עוד בטרם קמה ממשלת נתניהו הרביעית, פרסם המגזין "אקונומיסט" (2015) מאמר שכותרתו "נתניהו נגד בית המשפט העליון" (Netanyahu v. the Supreme Court), שבו העריך כי בכוונת נתניהו לצמצם באופן ניכר את סמכויות בג"ץ כחלק ממאבק כולל יותר של הימין באליטות הישנות (The Economist Editorial, 2015). עם זה בעקבות התפלגות המנדטים בסופו של דבר מינה נתניהו לתפקיד שר המשפטים לא איש ליכוד, אלא את איילת שקד, ממפלגת הבית היהודי, המקורבת לפורום קהלת הביקורתי כלפי

מערכת המשפט (שדה, 2020). במסגרת תפקידה פעלה שקד נמרצות למנות שופטים שמרנים, לצמצם את סמכויות מערכת המשפט ולהגדיר מחדש את תפקיד היועץ המשפטי לממשלה ואת סמכויותיו במשרדי הממשלה. כבר בשנה הראשונה לכהונתו מיעט נתניהו להגיב לביקורת חריפה ששרים בממשלתו הטיחו בבג"ץ, מה שהביא לידי כך שעם הזמן הפך משה כחלון ל"מגן בג"ץ" (תדמור, 2017). נתניהו עצמו החריף את הביקורת שהשמיע כלפי בג"ץ, כמו למשל לאחר החלטת בג"ץ בעניין מתווה הגז (פולבר, 2016), וגיבה בפומבי שרים כמו שקד, שהטיחו ביקורת קשה בהחלטותיו (רביד, 2016א). לצד זאת רבו יוזמות החקיקה להגדיר מחדש את סמכויות בג"ץ ואת סמכויותיו של היועץ המשפטי, ועמדתו שלו נשארה מסויגת.

במילים אחרות, עוד בטרם נפתחו חקירות המשטרה שמהן צמח כתב האישום, הפכה עמדתו של נתניהו ביחס למערכת צוננת, בדומה לקדנציה הראשונה שלו. בחלק הבא נראה כיצד התפתחות פרשות נתניהו שינו את הרטוריקה ואת יחסו למערכת אכיפת החוק, אף שהוא המשיך להצהיר על מחויבותו לדמוקרטיה ולהפרדת רשויות.

ג. פרשות נתניהו

במחצית הראשונה של שנת 2016 התקבל במשטרה מידע שהעלה חשדות למרמה והפרת

אמונים וקבלת טובות הנאה מצד נתניהו. ביוני אותה שנה פורסם כי נתניהו קיבל כספים מאיש עסקים שהסתבך בפרשה פלילית גדולה בצרפת. במסיבת עיתונאים אמר נתניהו כי מדובר בניסיונות פסולים – שייכשלו – להפילו. הוא הצהיר שהוא "מאמין במערכת המשפט" וכי "מכל העניינים האלה לא ייצא כלום. אתם יודעים למה? כי אין כלום" (רביד, 2016ב). כעבור חודש הודיע היועץ המשפטי לממשלה כי מתקיימת בדיקה בעניינו של נתניהו, בלי לפרט, ואילו בנובמבר חשף רביב דרוקר את קיומו של קשר בין המיליארדר ג'ימס פאקר ליאיר נתניהו, וכי פרקליטו של נתניהו, דוד שמרון, פעל להשיג לפאקר מעמד של תושבות קבע בישראל.² שבוע לאחר החשיפה השתתף נתניהו בוועידת העסקים של עיתון

2 נוסף על כך חשף דרוקר את "פרשת הצוללות", שלפיה מקורביו של נתניהו היו מעורבים בעסקאות ביטחוניות שהוא קיבל החלטות בעניינן. היועץ המשפטי לממשלה הודיע שנתניהו אינו חשוד בפרשה.

המודיע, המזוהה עם סגן שר הבריאות והשר בפועל מטעם מפלגת יהדות התורה באותה תקופה, והתקבל בקבלת פנים חמה. וכך אמר יעקב ליצמן:

ראש הממשלה עובר ימים קשים [...] יש לו מתנגדים מבית ומחוץ אך הוא יודע ששותפיו החרדים לצדו [...] אנחנו בקואליציה של ראש הממשלה, מצביעים אתו גם בדברים שאין לנו עניין בהם, כמו התאגיד, חוץ וביטחון ואנו דורשים וגם מקבלים את תמיכתו בדברים שחשובים לנו כמו שבת, צרכי הישיבות וביטול חוק הגיוס. מי כמוני יודע במה ראש הממשלה עסוק ובכל זאת החליט להשתתף אתנו. זהו ביטוח לקשר החיובי שהוא רואה בציבור החרדי (אדמקר, 2016).

ב־2 בינואר 2017 הודיע משרד המשפטים כי נתניהו נחקר בחשד שקיבל טובות הנאה מאנשי עסקים – ארנון מילצ'ין ופאקר – ושהיועץ המשפטי לממשלה החליט להפסיק את הבדיקה בעניינים אחרים שנבדקו, בכללם פרשת "ביביטורס". בתגובה פרסם נתניהו רשומה בפייסבוק ובה הדגיש את התיקים שנסגרו כהוכחה לניסיונות רדיפה נגדו (ביזפורטל, 2017). שבוע לאחר שנודע דבר החקירה, חשף גיא פלג כי במרכז פרשת 2000 עמד משא ומתן בין נתניהו ובין המוציא לאור של עיתון ידיעות אחרונות, נוני מוזס, בניסיון להגיע להסכמה שהסיקור בעיתון יהיה חיובי יותר, ונתניהו ידאג לצמצם את הפצת החינמון "ישראל היום" (פלג, 2017). על רקע מורכבות המקרים יכול היה נתניהו לטעון שהחקירה נגדו סלקטיבית.

שבועות אחדים לאחר שהודיע היועץ המשפטי לממשלה על קיום החקירה, הדגיש נתניהו שהייתה תמיכה מעוררת תהיות מכל קצוות הקשת הפוליטית בחוק ישראל היום (והוא "היחיד שמייצג עמדה אחרת של ציבור גדול"), וכי התומכים נהנו מתקשורת "מחבקת ומלטפת" בידיעות אחרונות. הוא, לעומתם, היחיד שפעל לסיכול החוק, "מטעמים של חופש הביטוי, של גיוון, של פלורליזם [...] ואותי חוקרים?", זעק בכנסת. לדידו פרשת 1000 (העוסקת במתנות שקיבל נתניהו מאנשי העסקים פאקר ומילצ'ין ובתמורה שניתנה על פי החשד) מגלמת "את אותה צביעות", "כי הרי מותר לפי החוק לקבל מתנות מחברים". עוד הוסיף וטען כי "כל מי שעניו בראשו רואה שיש פה קמפיין חסר תקדים של ציד ורדיפה [...] המטרה היא להחליף שלטון באמצעות לחץ תקשורתי על היועץ המשפטי, כדי שיגיש כתב אישום בכל מחיר" (אילן, 2017).

ביולי 2017, לאחר פרסום דבר מעצרים של מקורבים לנתניהו בפרשת הצוללות, התראיין נתניהו בערוץ 20 ואמר כי "אנחנו בעיצומו של קמפיין תקשורתי חסר תקדים שמטרתו להכפיש אותי על האשמות ריקות במטרה להחליף את השלטון" (ניר, 2017). כחודש לאחר מכן, לאחר שארי הרו חתם על הסכם עד מדינה ומסר מידע מחשיד נגד נתניהו, חזר נתניהו על מסריו, בכללם "השמאל וגם התקשורת, זה אותו הדבר", מתגייסים במטרה לבצע הפיכה שלטונית (לוינסון, 2017). בשלב זה עדיין ביקר נתניהו רק את התקשורת, אך הטון, יש לומר, כבר היה חריף ביותר, והזיקה בין התקשורת למשפט נוצרה.

ב־13 בפברואר 2018 הודיעה משטרת ישראל כי נתגבשה תשתית ראייתית מספקת לכיסוס החשדות נגד נתניהו ללקיחת שוחד, מרמה והפרת אמונים במערכת יחסיו עם מיליצ'ן ושיחותיו עם מוזס, ועבירה של מרמה והפרת אמונים במערכת יחסיו עם פאקר (הארץ, 2018). במסיבת עיתונאים אמר נתניהו כי "מאז שנבחרתי לראש הממשלה, כמעט שלא היה לי יום אחד בו לא הוטחו נגדי השמצות וטענות סרק". הוא הדגיש כי בדמוקרטיה הישראלית למסקנות המשטרה אין תוקף משפטי, והביע ספק בדבר האובייקטיביות של החקירות. הוא אף הביע אמון בכך שהגורמים המשפטיים המוסמכים יגיעו למסקנה שיש לסגור את התיקים (ישראל היום, 2018). מעתה והלאה גם המשטרה, ולא רק התקשורת, הפכה למושא ביקורתו של נתניהו.

ד. פרשות נתניהו,

מערכות הבחירות

ויצירת "בלוק הימין":

התנגדות למשפט כמאבק

"למען הדמוקרטיה"

מ־2019 עד יוני 2021 התקיימו בישראל ארבע מערכות בחירות לכנסת תוך פחות משנתיים, במה שכונה 'המשבר הפוליטי בישראל'. מערכות בחירות אלו עסקו באופן אינטנסיבי בדמותו של נתניהו ופרשות השחיתות שלו. בחלק זה נדגים כיצד מסקנות המשטרה והחלטת היועץ המשפטי לממשלה השתלבו במערכות הבחירות, וכיצד

הן היו בגדר "הוכחה" לכך שאין מנוס משינוי מערכת המשפט. התפתחויות אלו הובילו ליצירת "בלוק הימין" ולמסגור ההתנגדות לבית המשפט כמאבק דמוקרטי.

1 לקראת הבחירות

לַכְּנֶסֶת ה־21
(אפריל 2019)

ב־2 בדצמבר 2018 הודיעה המשטרה כי מחקירתה בפרשת 4000 ("פרשת בזק-וואלה") עולה שראש הממשלה לקח שוחד ופעל בניגוד עניינים בכך שהתערב ופעל בהחלטות רגולטוריות שמיטיבות

עם שאול אלוביץ' הבעלים של בזק ועם בזק ובמקביל דרש במישרין ובעקיפין להתערב בתוכני אתר וואלה באופן שיטיב עמו. מטעמו של נתניהו נמסר שהמלצות המשטרה והעיתוי שלהן (יום פרישתו של המפכ"ל) "לא מפתיעות איש", והדגיש כי אין להן שום מעמד משפטי. הוא שב והביע ביטחון שהמסקנה של היועץ המשפטי לממשלה תהיה "שלא היה כלום" (חובל, 2018). בנאום בוועידת הליכוד חזר נתניהו על עיקרי נאומו בשעת השאלות הכנסת, אך הטון היה חריף הרבה יותר, והוא הוסיף כי "הגיע הזמן לומר דברים אמיתיים שכל אחד מרגיש במעיים שלו: שמשוהו לא בסדר [...] אינני יודע מי יהיה המפכ"ל הבא, אבל אני יודע דבר אחד: תהיה לו עבודת שיקום גדולה מאוד" (אזולאי, 2018א).

כשלושה שבועות לאחר הודעת המשטרה, ב־24 בדצמבר 2018, בעקבות התפטרותו של ליברמן מתפקידו כשר הביטחון ופרישת סיעתו מהקואליציה בנובמבר סביב ההסלמה בדרום ולקראת החלטת היועץ המשפטי לממשלה בעניין העמדת נתניהו לדין, החליטו פה אחד ראשי סיעות הקואליציה (נתניהו, כחלון, דרעי, ליצמן ובנט) להקדים את הבחירות בשבעה חודשים (אזולאי, 2018ב). פרקליטי נתניהו הביעו את דעתם ש"להכריז על שימוע במערכת הבחירות בלי לשמוע את הצד השני זה עיוות רצון הבוחר ופגיעה קשה בתהליך הדמוקרטי" (פלג, 2019).

בתחילת 2019 אמר נתניהו בהודעה שאותה הגדיר "דרמטית" כי אם היה מציע "לסגת מקווי 67", לחלק את ירושלים ולהפקיר את ביטחון ישראל, "היו מפסיקים לרדוף אותו, אבל הוא לעולם לא יעשה זאת (קוזין, חכמון ובנדר, 2019). בכך הפך למעשה את הסתבכותו לעדות לנאמנותו לימין, והציג עצמו בתור "חלוץ ימני", שמשלם מחיר אישי כבד בגין נאמנותו לארץ ישראל השלמה. בשלהי פברואר 2019 פרסם היועץ המשפטי לממשלה מנדלבלית את החלטתו להעמיד את נתניהו לדין בכפוף לשימוע בשני אישומים של הפרת אמונים (בפרשות 1000 ו־2000) ובשוחד (בפרשת 4000). במסיבת עיתונאים נוספת שכינס נתניהו הוא קבע שהשמאל מבצע רדיפה פוליטית במטרה להפיל את ממשלת הימין, וכי

כתב האישום הוא תולדה של מכבש לחצים לא אנושי על מנדלבלוט. נתניהו גם הדגיש ש"בפעם הראשונה בתולדות המדינה" הוחלט על שימוע לפני הבחירות, וכי הדבר נוגד את הדמוקרטיה. נתניהו שב והדגיש כי השוחד שמדובר בו אינו כסף, אלא "שתיים וחצי כתבות מתוך אוקיינוס, לא ים, של כתבות עוינות נגדי" (חובל, 2019). בשלב זה ביקורתו העיקרית אומנם עדיין כוונה לתקשורת, אך הוא גם לא חסך ביקורת לא רק מהמשטרה, אלא גם מהיועץ המשפטי לממשלה, שלא עמד בלחצים של זו הראשונה, ונוסף על כך פגע בדמוקרטיה.

בסדרת סקרים שערכנו באותה עת ביררנו מה מידת האמון שהציבור רוחש לתקשורת, למערכת אכיפת החוק ולנתניהו.³ הממצאים מאששים את הטענה שמשפט נתניהו לא פגע בו פוליטית, ואולי אפילו הועיל לו. בינואר 2019, לפני שהודיע היועץ המשפטי לממשלה על החלטתו להגיש כתב אישום בכפוף לשימוע, 51% מאלה שהגדירו עצמם ימנים מאוד או ימנים אמרו שהם מאמינים שחלק מהעיתונאים וגופי התקשורת בישראל שותפים פעילים בניסיון להדיח את נתניהו מתפקידו. לאחר הודעת היועץ המשפטי לממשלה, כאמור בפברואר 2019, מספרם עלה: 87% מאלה שאמרו שהם ימנים מאוד ו-89% מאלה שאמרו שהם ימנים אמרו שהם מאמינים לטענה זו. לפני הודעתו של היועץ המשפטי לממשלה 65% מהימנים מאוד ו-62% מהימנים הסכימו עם נתניהו שהחקירה נגדו מוטה, לעומת אף לא אחד שהגדיר עצמו שמאל. בבדיקה שערכנו חודש לאחר מכן, לאחר הודעת היועץ המשפטי לממשלה, 73% מהימנים מאוד הסכימו עם נתניהו שהחקירה נגדו מוטה (עלייה של 7%), וכך גם 70% מהימנים, עלייה של 8%. מנגד הסכימו עם הטענה 5% מאלה הנוטים שמאלה ואף לא אחד מאלה שהגדירו עצמם שמאל. הממצאים מצביעים אפוא על האפשרות שמשפט נתניהו חיזק את האנטגוניזם של מצביעיו הפוטנציאליים כלפי מערכת המשפט, ולא רק את יחסו הביקורתי. או אז הפך המשפט את שני הצדדים למעוניינים יותר

3 בין דצמבר 2017 למאי 2020 ערכנו עשרה סקרי דעת קהל בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה בישראל, רובם תודות למענק מחקר 1609/17 שניתן לדורון נבות מהקרן הלאומית למדע (Israel Science Foundation - ISF) במסגרת פרויקט תפיסות שחיתות. את הסקרים ערך מכון סמית, והם ביקשו לברר את עמדות הציבור ביחס לשחיתות. מוך כדי ביצוע הסקרים התפתחו חקירות נתניהו, מה שאפשר לבחון באיזו מידה החקירות השפיעו על מעמדו הציבורי.

ברפורמה במערכת, ואף נתן להם הצדקה דמוקרטית לכאורה לעמדה זו. ב־9 באפריל התקיימו הבחירות לכנסת ה־21, והליכוד עלה ל־35 מנדטים בהשוואה ל־30 המנדטים שקיבל בבחירות 2015.

2 לקראת הבחירות
לכנסת ה־22
(ספטמבר 2019)

בסקר שערכנו ב־11 באפריל 2019, יומיים לאחר הבחירות לכנסת ה־21, בקרב מדגם מייצג של האוכלוסייה היהודית, יותר אנשים הביעו אמון בנתניהו (48.5%) מאשר במערכת המשפט (47.2%). מכיוון שמנהיגה של ישראל ביתנו, אביגדור ליברמן, דרש ממשלה בלי החרדים (ובלי הערבים), גורלה של הכנסת נגזר. ארבעה חודשים לפני הבחירות המוקדמות לכנסת ה־22 שנקבעו ל־17 בספטמבר, התראיין פרקליט המדינה שי ניצן למקור ראשון (בנדל ויפרח, 2019), ובין השאר אמר ביחס להאשמת נתניהו בשוחד תמורת הסיקור בוואלה כי "כל תקדים משפטי חייב להתחיל בנקודה כלשהי". במהרה ינצל נתניהו את הריאיון כדי לטעון כי המערכת רודפת אותו. חודש לאחר מכן מינה נתניהו את אמיר אוחנה לתפקיד שר המשפטים. במהרה ינקוט אוחנה פעולות שילמדו על כוונת נתניהו לחולל שינוי במערכת המשפט.

בבחירות לכנסת ה־22, שהתקיימו בספטמבר 2019, ירד הליכוד ל־32 מנדטים, אך גם בשלב זה הדינמיקה שייחלו לה יריבי נתניהו בעקבות ההודעה על הגשת כתב אישום בכפוף לשימוע לא התחוללה, ומפלגות הימין שמרו על חזית אחידה. יתרה מכך, הסתבכותו בפלילים של נתניהו עודדה לפחות אחדים ממנהיגי הימין לבקר את מערכת המשפט, ולא את נתניהו. כך למשל לפני תום המנדט שנתן נשיא המדינה לנתניהו להרכיב קואליציה, כתב יושב ראש סיעת הימין החדש בכנסת נפתלי בנט:

אם מערכת המשפט תצליח להפיל את נתניהו בגלל סיגרים וכתבות באתר וואלה, זו תהא מכה אנושה למחנה הלאומי כולו. מנהיג ימין שיבוא אחרינו יהיה מפוחד מהתקשורת וממערכת המשפט [...] חבריי, לא רק על נתניהו אני מגן, אלא על המחנה הלאומי כולו, ועל מדינת ישראל שלנו. מפני רדיפה משפטית

ותקשורתית לא הוגנת כלפי נתניהו, ראש מחנה הימין וראש הממשלה של ישראל (ברגר, 2019).

ב-18 בספטמבר, יום לאחר הבחירות, יזם נתניהו פגישה עם ראשי מפלגות הימין – ש"ס, יהדות התורה וימינה – שבה סוכם פה אחד על הקמת "בלוק הימין" בהובלת נתניהו, גוש שיפעל להרכבת הממשלה הבאה. הוחלט להקים צוות משא ומתן משותף לכל סיעות ה"בלוק" (שמש, 2019), שמשמעותו היא שהסיעות מתחייבות לא לנהל משא ומתן קואליציוני עם גנץ, ונתניהו מתחייב לפניהם שהם נכנסים יחד לכל ממשלה. להבנתנו, הקשר ההדוק בין משפט נתניהו לבין מערכות הבחירות השונות הביא לידי כך שהליכה עם גנץ נתפסה לגיטימית פחות. המשפט אף הירק את התחושה של "אנחנו נגדם" וסלל את הדרך לחיבור ייחודי זה. כך או אחרת, מעתה והלאה התהדקו היחסים בין מפלגות הימין לבין נתניהו.

3 לקראת הבחירות
לנכנסת ה-23
(מרץ 2020)

ב-21 בנובמבר 2019 הודיע היועץ המשפטי לממשלה על החלטתו להאשים את נתניהו בעבירות מרמה והפרת אמונים (בפרשות 1000 ו-2000) ולקיחת שוחד (בפרשת 4000). מייד לאחר פרסום ההחלטה עלה נתניהו לשידור חי בעמוד הפייסבוק שלו, ואמר בנימה חריפה מאוד דברים דומים לאלה שהשמיע בעבר, וכן הצהיר שלמען שלטון החוק והדמוקרטיה הוא יפעל לחקור את המשטרה והפרקליטות (ליס, 2019). מעתה היו מושאי הביקורת של נתניהו התקשורת, המשטרה, הפרקליטות והיועץ המשפטי לממשלה, ואילו של אחדים ממנהיגי הימין הייתה זו "רודנות מערכת המשפט". כך לדוגמה בעקבות החלטת היועץ המשפטי לממשלה קרא שר התחבורה בצלאל סמוטריץ' בטוויטר "לצאת לרחובות" כדי להימנע מ"דיקטטורה משפטית". איילת שקד הוסיפה כי "במקרה של בחירות – מי שקובע בעניין הזה הוא אך ורק הציבור ולא בית המשפט" (ברסקי, 2019).

כשבוע לאחר מכן נפגש נתניהו עם ראשי מועצת יש"ע, והכריז כי בשיבתה הקרובה תאשר הממשלה סיוע תקציבי בסך 40 מיליון ש"ח לתקצוב מרכיבי ביטחון והצלה ביהודה, שומרון ובקעת הירדן. בתום הפגישה אמר יושב ראש

המועצה "אתה שוב פעם מוכיח את הנאמנות שלך, את הנחישות שלך ואת ההתמדה שלך בפיתוח ההתיישבות ביהודה ושומרון ובבקעת הירדן [...] אנחנו סומכים עליך, אנחנו מודים לך על העזרה שלך בתחום ההתיישבות, ומחזקים את ידיך" (משרד ראש הממשלה, 2019). במקביל, ב-25 בנובמבר, קבע היועץ המשפטי לממשלה שנתניהו לא צריך להתפטר מתפקידו חרף ההאשמות (קורץ, 2019), וכך קבע גם בית המשפט כשדחה עתירה בעניין (גורלי, 2019). עד מהרה העסיקה עתירה נוספת את מערכת המשפט ואת מערכת הבחירות כולה, והיא האם יש מניעה משפטית שמלאכת הרכבת הקואליציה תוטל על נאשם בפלילים.

בדצמבר 2019 פעל שר המשפטים אוחנה למינוי מחליף לפרקליט המדינה, והצליח לזרוע מחלוקות בצמרת הפרקליטות. בסופו של דבר מונה לתפקיד דן אלדר. מעבר להחלשת המערכת, סייע אוחנה לנתניהו לאותת על רצינות כוונתו להוביל רפורמה במערכת אכיפת החוק. ערב הפריימריז בליכוד, שבהן המתמודד היחיד נגד נתניהו היה גרעון סער, אמר שר המשפטים אוחנה כי "השקפת עולמי בנוגע למערכת המשפט ברורה – יש צורך בשינויים. אחרי עידן האקטיביזם השיפוטי והאקטיביזם הייעוצי, הגיע עידן האקטיביזם המשילותי" (זרחיה, 2019). ד"ר יצחק קליין, חבר מרכז הליכוד ממעלה אדומים, כתב באתר הימני מידה כי "מערכת המשפט והייעוץ המשפטי נשלטות על ידי חבורה אוטוריטרית של אידאולוגים צרים המנצלים את סמכותם כדי לכפות את ערכיהם הפרטיים על החברה הישראלית כולה". הוא הבהיר כי תמיכתו של נתניהו באוהנה ובלוין מבהירה מה עמדתו של נתניהו בסוגיה, ושאל את סער "מה אתה מתכוון לעשות בנוגע לשלטון המשפטנים?" (קליין, 2019). בסוף החודש הביס נתניהו את סער, וזכה לניצחון סוחף. "רווקא כתבי האישום נגדו, והמתקפה של נתניהו על מערכת המשפט, על האליטות והצגתו (המעוותת) כנרדף וכמקופח – עבדה", העריך הכתב הפוליטי צביקה זרחיה (2019).

מייד לאחר היוודע תוצאות הבחירות הפנימיות בליכוד הצהירו ראשי גוש הימין על מחויבותם לגוש הימין ועל אמונם בנתניהו. דרעי, "כשותף לדרך", הצהיר שהוא "שמח על הבעת האמון הגדולה שקיבלת הערב מציבור גדול. נשמור על גוש הימין ונקים בעזרת ה' ממשלת ימין חזקה, שתשמור על הצביון היהודי של המדינה". יושב ראש הבית היהודי רפי פרץ קרא "לכלל הכוחות בציונות הדתית להתאחד עוד היום על מנת להביא לניצחון הימין בראשותו של נתניהו", ואיילת

שקד בירכה "ברכות לראש הממשלה בנימין נתניהו על נצחונו. כולנו תקווה כי זהו ניצחון ראשון לקראת ניצחון גדול של מחנה הימין בבחירות הקרובות" (ynet, 2019).

ב־1 בינואר 2020 הודיע נתניהו כי בכוונתו לבקש חסינות. למוחרת דחה בג"ץ את העתירה למנוע מלהטיל על נתניהו להרכיב ממשלה בנימוק שהיא תאורטית. ברם הוא ציין כי "התפתחויות עובדתיות כאלה ואחרות עשויות להשפיע על הרלוונטיות של ההחלטה ועל מידת התאמתה לתמונת המציאות" (בג"ץ 8145/19). העתירות וההכרעות השיפוטיות הקלו על נתניהו להעמיד את הבחירות על השאלה מי זכאי לקבוע מי ראוי להיות ראש הממשלה – מערכת המשפט או הציבור (יעקובסון, 2020). בסוף ינואר 2020 הודיע נתניהו שהוא לא יבקש חסינות (ליס ובנדל, 2020). הותרת האיום המשפטי על כנו אפשרה לו להמשיך לנהל קמפיין על השאלה "האם יש לעם זכות לבחור את מנהיגיו לפי רצונו?" כשבועיים לפני הבחירות הודיע אלדר שהורה למשטרה לפתוח בחקירה נגד חברת הממד החמישי, שבראשה עמד גנץ, אף שהבהיר שגנץ כלל אינו חשוד בפרשה (כלכליסט, 2020).

כשבועיים לפני הבחירות לכנסת ה־23 (2 במרץ 2020), חתמו מנהיגי מפלגות הימין על מכתב נאמנות לנתניהו ובכך העניקו תוקף רשמי ל"בלוק הימין". במכתב הבהירו ראשי מפלגות "הבלוק" כי "לא נתמוך ולא נצטרף לשום ממשלה מלבד ממשלה שירכיב הליכוד ואשר בראשה יעמוד ראש הממשלה בנימין נתניהו. נדגיש כי לא ננהל כל משא ומתן נפרד להקמת ממשלה אחרת" (אזולאי, 2020). בבחירות עצמן עלה הליכוד ל־36 מנדטים, וזכה ב־29.46% מהקולות הכשרים. זה היה ההישג הטוב ביותר של המפלגה בשלוש מערכות הבחירות, ערב פתיחת משפטו של ראש הממשלה, ולמעשה ההישג הטוב ביותר של הליכוד מאז שנת 2003. הבלוק שמר על אחדותו, ובהמשך, בחסות ההתמודדות עם וירוס הקורונה, נתניהו אף הצליח להביא לידי פירוקה של כחול לבן ולהרכיב ממשלת רוטציה עם גנץ ועם מה שנותר ממפלגתו.

4 תמשלת נתניהו־גנץ הבחירות לכנסת ה־24 (מרץ 2021)

משפט נתניהו נפתח באפריל 2020, וחודש לאחר מכן, ב־17 במאי, זכתה הממשלה ה־35 במספר באמון הכנסת. האירוע המרכזי שליווה את ממשלת נתניהו־גנץ, שבלעדיו ספק אם הייתה קמה מלכתחילה, היה התפרצות מגפת הקורונה. בתוך כך, שקלה הממשלה לאמץ מדיניות דיפרנציאלית שתאפשר להטיל סגרים נקודתיים על יישובים עם תחלואה גבוהה, בפרט יישובים חרדיים, או סגרים על כלל המדינה. בסופו של דבר נותר הציבור חלוק בנוגע לתפקודו של נתניהו בקורונה, ולא ברור כיצד השפיע תפקוד זה על הצלחתו האלקטורלית של הליכוד בבחירות.

בדצמבר 2020 הודיע גרעון סער על פרישתו מהליכוד והקמת מפלגה בשם "תקווה חדשה". לדבריו, המפלגה "הפכה לכלי שרת עבור האינטרסים של ראש הממשלה, כולל כאלה הנוגעים למשפטו הפלילי" (לוינסון, 2020). כשבועיים לאחר מכן התפטר זאב אלקין מהממשלה והודיע על הצטרפותו למפלגתו של סער:

השיקולים האישיים והגחמות של סביבתך הקרובה תופסים יותר ויותר מקום בקבלת ההחלטות שלך. כמי שצופה בתהליך מקרוב אני רואה איך השיקול האישי שלך מתערב בשיקול הלאומי [...].
אנו הולכים לבחירות בגלל רצונך להשפיע על בחירת פרקליט מדינה ויועץ משפטי לממשלה וחוק צרפתי (עמית, 2020).

יממה לפני כן התפזרה הכנסת ה־23 לאחר שתקציב המדינה ל־2020 לא אושר עד המועד הקבוע בחוק. הבחירות התקיימו ב־23 במרץ, בפעם הרביעית בתוך שנתיים. תקווה חדשה קיבלה בסופו של דבר שישה מנדטים, כמספר המנדטים שאיבד הליכוד בבחירות לכנסת ה־24. לפי צמרת תקווה חדשה, תפקודו של נתניהו היה לקוי ביותר משום שביקש לסכל את המשפט נגדו. אפשר שהם באמת האמינו בכך, ואפשר שהמשפט רק סיפק מבחינתם לגיטימציה לצאת נגד נתניהו והאופן שבו התנהל. הליכוד מצידו הציג את אנשי תקווה חדשה כאופורטוניסטים שפרשו בגלל מעמדם השולי בליכוד. נתניהו ניסה להגיע לרוב בכנסת על ידי צירוף לקואליציה של מפלגת רע"ם בראשות מנסור עבאס, ואולם בצלאל סמוטריץ', יושב ראש הציונות הדתית, הטיל על כך וטו, ובכך מנע מנתניהו להקים ממשלה בראשותו.

ה. דיון וסיכום

במאמר זה טענו כי העמדתו לדין של נתניהו היא שעמדה בבסיס התבססותו כמנהיג "בלוק

הימין", וביקשנו להסביר כיצד ומדוע הדבר התרחש. טענתנו היא שבמקרה הישראלי, כמו במקרים אחרים (הבולטים שבהם הם הונגריה, פולין, טורקיה, ונצואלה והודו), קיים מתח בין פופוליזם ובין שלטון החוק. בישראל קיבל מתח זה שני ממדים נוספים. ראשית, המשטר הפופוליסטי שביסס נתניהו בישראל מאופיין במנגנוני הקצאת משאבים סלקטיביים וסקטוריאליים, שנמצאים במתח רב עם סדר היום הליברלי-אקטיביסטי של מערכת המשפט. במילים אחרות, לא רק שהפופוליזם הישראלי מבקר את מערכת המשפט מכיוון שהיא חלק מ"האליטה", אלא שלמאבק בין הפופוליסטים ותומכיהם ובין מערכת המשפט יש גם בסיס כלכלי. לפיכך יותר משני עשורים, ובעיקר בעשור השני של המאה ה-21, יש לימין בישראל עניין לחולל שינוי במערכת המשפט, ובכלל זה לשנות את הרכב הוועדה למינוי שופטים, את מדיניות השופטים, את סמכות בג"ץ, את תפקיד היועץ המשפטי לממשלה ואת מעמדם של היועצים המשפטיים במשרדי הממשלה.

הממד השני הוא משפט נתניהו, שקיבל צביון רחב יותר מהעניין הפלילי אישי, בין השאר משום שחלק מהציבור הימני רואה בו משפט נגד הימין כולו. כלומר לטענתנו, משפט נתניהו השתלב בעוינות של הימין בישראל כלפי מערכת המשפט והעצים אותה. משפט נתניהו נתן משנה תוקף למחויבותו לשנות את מערכת המשפט – ולו כדי למלט עצמו מאימת הדין – וגם תרם לביסוס דימויו כמנהיג המחנה כולו. הוא יצר האנשה (פרסוניפיקציה) של התחושה שמערכת המשפט מאשימה ורודפת את הימין בדמותו של אדם אחד. לא בכדי אמר אבישי בן חיים כי משפט נתניהו הוא משפט גם נגדו וכי "המשפט הוא לא נגד נתניהו אלא מאבק של האליטה נגד ישראל השנייה" (עזרא, 2020).

בסופו של דבר משפט נתניהו הפך אותו למי שנכון, מעוניין ומסוגל להיאבק במערכת המשפט, בשונה משאר השחקנים הפוליטיים, שנתפסים כלא מעוניינים או לא מסוגלים לכך – מפחד, מאמונה במערכת או מסיבות אחרות. כלומר, בשל האופן שבו סיימו את הקריירה הפוליטית שלהם אחדים משרי משפטים שנתפסו עוינים את הפרקליטות ואת בית המשפט העליון, ברור היה שרק אדם עם מוטיבציה אישית ויכולות כנתניהו מסוגל ונכון למשימה כה מורכבת ומסוכנת במישור האישי. כדברי חגי סגל, אחד הדוברים הבולטים של המתנחלים: "התיקים הללו

רק חוללו אפשרות נדירה לשים סוף־סוף קץ לרודנות הבג"צית הממושכת" (סגל, 2019). אם כן, עבור מי שמעוניינים ברפורמה במערכת המשפט – המתנחלים, החרדים, רשויות מקומיות שנהגו מהסדר הסקטוריאלי ועוד אנשים שרואים בעין ביקורתית את המערכת – משפט נתניהו הפך אותו למועמד אופטימלי.

רשימת המקורות

- אדמקר, יקי, 2016. "בין שותפיו הטבעיים: הערב שבו נתניהו דיבר חרדית", וואלה!, 21 בנובמבר.
- אזולאי, מורן, 2018א. "נתניהו: המלצות המשטרה – משחק מכור מראש", ynet, 2 בדצמבר.
- אזולאי, מורן, 2018ב. "ראשי הקואליציה הכריעו: בחירות ב־9 באפריל", ynet, 24 בדצמבר.
- אזולאי, מורן, 2020. "15 יום לפני הבחירות: דרעי החתים את בלוק הימין על נאמנות לנתניהו", ynet, 16 בפברואר.
- אזולאי, מורן ואביעד גליקמן, 2011. "נתניהו: מתנגד להצעה להגביל עתירות לבג"ץ", ynet, 26 בנובמבר.
- אילן, שחר, 2017. "נתניהו: ציד, רדיפה, שקרים. מותר לקבל מתנות מחברים", כלכליסט, 25 בינואר.
- אילן, שחר, 2019א. "הקופה הקטנה של נתניהו שסידרה לחרדים כסף גדול", כלכליסט, 24 במרץ.
- אילן, שחר, 2019ב. "תקציב המשרד לשירותי דת הכפיל את עצמו בממשלת נתניהו", כלכליסט, 4 באפריל.
- אלדד, קרני, 2015. "בג"ץ הכריע: העתירה נדחתה – בתי דריינוף בבית אל ייהרסו", מעריב, 29 ביולי.
- ארלוזורוב, מירב, 2019. "בנימין נתניהו מציג: המדינה זה אני", דה מרקר, 27 במאי.

- בג"ץ 8145/19 **ארנה ברי ואחי' נ' היועמ"ש ואחי'** 2.1.2020 (טרם פורסם).
- ביזפורטל, 2017. "נתניהו חוקף: פרסם פוסט בפייסבוק בעניין החקירות – **עם מסר אישי לדרוקר**", bizportal, 3 בינואר.
- בן, אלוף, 2018. "הימים האחרונים של שלטון נתניהו", הארץ, 21 בפברואר.
- בנדל, נטעאל ויהודה יפרח, 2019. "לא הבוחר מחליט אם אדם אשם או לא", **מקור ראשון**, 8 במאי.
- בנדל, נטעאל, הגר שיזף, ונעה לנדאו, 2020. "בג"ץ הורה לפנות את המאחז **מצפה כרמים בתוך שלוש שנים**", הארץ, 27 באוגוסט.
- בנדר, אריק, דנה סומברג, וקרני אלדד, 2015. "סערה בימין: יש לעלות עם **דחפור על בית המשפט העליון ולהרוס אותו**", מעריב, 29 ביולי.
- ברזילי, גד, 1998. "הגמוניה שיפוטית, קיטוביות מפלגתית ושינוי חברתי", **פוליטיקה**: 2: 32-51.
- ברגר, בנימין, 2019. "בנט מגן על נתניהו מהחקירות", **חדשות JDN**, 20 באוקטובר.
- ברסקי, רייבה אנה, 2020. "מצהירים נאמנות: ראשי בלוק הימין חתמו על **מכתב משותף התומך ברה"מ**", מעריב, 16 בפברואר.
- גוטווין, דני, 2016. "שלטון הנאמנות", **תיאוריה וביקורת** 47: 225-247.
- גוטווין, דני, 2019. "התאצ'ריזם של ביבי משרת את השמאל – ולכן **ימשיך להפסיד**", המקום הכי חם בגיהנום, 19 באפריל.
- גור־אריה, מרים, 2014. "פניקה מוסרית והשחיתות השלטונית", **משפט ועסקים** 467-447: 17.
- גורלי, משה, 2019. "בג"ץ דחה את העתירה נגד המשך כהונת נתניהו כראש **ממשלה**", כלכליסט, 24 בנובמבר.
- גורלי, משה, 2020. "מתנת הפרידה של בג"ץ לרגב: ביטול הבונוס על הופעות **באיו"ש**", כלכליסט, 14 במאי.

גל-נור, יצחק, ודנה בלאנדר, 2013. **המערכת הפוליטית בישראל**, תל אביב, ירושלים וראשון לציון: המכללה האקדמית ספיר, עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

גרוס, אייל, 2015. **"יוזמות החקיקה של לוינ: ללא מורא, עם משוא פנים"**, הארץ, 20 במרץ.

דולב, דניאל, יקי אדמקר, ומאיה הורודניצ'אנו, 2020. **"בג"ץ הורה לבטל את חוק ההסדרה: אינו חוקתי"**, וואלה!, 9 ביוני.

הארץ, 2018. **"המלצות המשטרה בתיקי נתניהו: המסמך המלא"**, הארץ, 13 בפברואר.

הופמן-דישון, ירון, 2019. **"הבחירות לכנסת ה-22: ניתוח הצבעה לפי אשכול חברתי-כלכלי של יישובים ושכונות"**, מרכז אדווה, 25 בספטמבר.

הרמן, תמר, אלה הלר, חנן כהן, דנה בובליל, ופאדי עומר, 2016. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2016**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ויסמן, לילך, 2009. **"ממשלת נתניהו מתחילה להתהוות: אלי ישי יכהן כשר פנים וכסגן ראש הממשלה ואריאל אטיאס יהיה שר השיכון והבינוי"**, גלובס, 23 במרץ.

ויסמן, לילך, 2011. **"נתניהו גנז את הצעת החוק לעריכת שימוע למועמדים לעליון"**, גלובס, 15 בנובמבר.

זרחיה, צביקה, 2019. **"נתניהו יוצא לקמפיין אגרסיבי נגד מערכת המשפט והתקשורת"**, כלכליסט, 28 בדצמבר.

חדשות הכנסת, 2014. **"ועדת הכספים לבג"צ: 'לא לגרוע 5 יישובים ממפת העדיפות הלאומית עד 2015, שאז ייכללו בה בחקיקה'"**, אתר הכנסת, 17 בפברואר.

חדשות הכנסת, 2018. **"נדחה בטרומית: איסור על כספים קואליציוניים"**, אתר הכנסת, 13 ביוני.

חובל, רויטל, 2018. **"המשטרה ממליצה להעמיד לדין את בני הזוג נתניהו בגין קבלת שוחד בתיק 4000"**, הארץ, 2 בדצמבר.

- חובל, רויטל, 2019. "שתי כתבות וחצי? הארץ בדק: טענות נתניהו מול העובדות", הארץ, 3 במרץ.
- יועז, יובל, 2014. "בג"ץ: המדינה תפסיק להעביר הבטחת הכנסה לאברכים מ-2015", גלובס, 25 במאי.
- יעקובסון, אלכס, 2020. "תנו לעם לבחור ולשופטים לשפוט", הארץ, 15 בינואר.
- ישראל היום, 2018. "הגרסה המלאה: תגובת נתניהו להמלצות המשטרה", ישראל היום, 13 בפברואר.
- כלכליסט, 2020. "מ"מ פרקליט המדינה: 'פרשת המימד החמישי עוברת לחקירת המשטרה: גנץ אינו חשוד'", כלכליסט, 20 בפברואר.
- לוי, אייל, 2019. "מהניצחון על נתניהו ועד הפרישה מהפוליטיקה: העשור האבוד של ציפי לבני", מעריב, 9 בפברואר.
- לוינסון, חיים, 2017. "נתניהו בכנס תמיכה על רקע החקירות: 'מתגייסים נגדי כדי לבצע הפיכה שלטונית'", הארץ, 9 באוגוסט.
- לוינסון, חיים, 2020. "סער הודיע על עזיבת הליכוד והקמת מפלגה חדשה: איני יכול לתמוך בנתניהו", הארץ, 8 בדצמבר.
- לויצקי, נעמי, 2001. כבודו, תל אביב: כתר.
- ליס, יהונתן, 2019. "נתניהו: אנחנו עדים לניסיון הפיכה שלטונית, זו תפירת תיקים", הארץ, 21 בנובמבר.
- ליס, יהונתן, ונטעאל בנדל, 2020. "נתניהו משך את בקשת החסינות שלו מהכנסת: כתב האישום נגדו הוגש לבית המשפט", הארץ, 28 בינואר.
- לשם, ברוך, 2017. נתניהו בית ספר לשיווק פוליטי, תל אביב: מטר.
- מאוטר, מנחם, 2020. הליברליזם בישראל: תולדותיו, בעיותיו, עתידותיו, תל אביב: ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב ע"ש חיים רובין.
- מילמן, עמרי, וצביקה זרחיה, 2020. "למרות הקורונה: הממשלה מחלקת כמעט מיליארד שקל של כספים קואליציוניים", כלכליסט, 10 בספטמבר.

- משרד ראש הממשלה, 2018. "דברי ראש הממשלה נתניהו בישיבת מליאה לציון 69 שנים לכינון הכנסת בט"ו בשבט", אתר משרד ראש הממשלה, 30 בינואר.
- משרד ראש הממשלה, 2019. "ראש הממשלה נתניהו נפגש עם ראשי מועצת יש"ע", אתר משרד ראש הממשלה, 28 בנובמבר.
- נבות, דורון, 2012. **שחיתות פוליטית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ניר, שי, 2017. "עימותים בצמרת", **דבר ראשון**, 14 ביולי.
- סגל, זאבי, 2020. "אולמרט: אין סיכוי שנתניהו ירכיב את הממשלה הבאה", **כל הזמן**, 28 בפברואר.
- סגל, חגי, 2019. "קץ התמימות: סיפור רודנות בג"ץ גדול פי כמה מנתניהו", **מקור ראשון**, 23 במאי.
- עזרא, גיא, 2020. "אבישי בן חיים: 'ביום ראשון מתחיל המשפט שלי'", **סרוגים**, 22 במאי.
- עמית, חגי, 2020. "ירימת, ואתה מצפה שישכחו: 4 דברים שאלקין חשף משיחותיו עם ראש הממשלה", **דה מרקר**, 23 בדצמבר.
- ערוץ הכנסת, 2017. "שעת שאלות עם ראש הממשלה בנימין נתניהו", **יוטיוב**, 25 בינואר.
- פולבר, שרון, 2016. "נשיאת העליון נאור: 'ביקורת הממשלה על ביהמ"ש לא ראויה להשמע במדינה דמוקרטית'", **הארץ**, 29 במרץ.
- פלאג, גיא, 2017. "חשיפה: נוני מוזס במרכז פרשת רה"מ", **חדשות 12**, 8 בינואר.
- פלאג, גיא, 2019. "מנדלבלית למשפטנים בכירים לשעבר: 'חובה לפרסם החלטה בחיקי נתניהו לפני הבחירות'", **חדשות 12**, 1 בינואר.
- פרידמן, דניאל, 2019. **קץ התמימות**, ראשון לציון: ידיעות אחרונות.
- צפתי, יריב, 2017. "עמדות הציבור כלפי התקשורת, תפיסת השפעותיה ושינוי **כוונות ההצבעה בבחירות 2015**", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל 2015**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 206–225.

- קוזין, יניר, אלון חכמון, ואריק בנדר, 2019. "נתניהו: דורש עימות עם עדי המדינה, מצדי שיהיה בשידור חי", **מעריב**, 7 בינואר.
- קורץ, עמיר, 2019. "מנדלבלויט: נתניהו לא חייב להתפטר, אין מקום לקביעת **נבצרות**", **כלכליסט**, 25 בנובמבר.
- קליין, יצחק, 2019. "גדעון סער, מה אתה מתכוון לעשות בנוגע לשלטון המשפטנים?", **מידה**, 22 בדצמבר.
- קם, זאב, ויעל פרידסון, 2015. "נתניהו מגן על העליון: אנחנו מדינה שומרת חוק", **nrg**, 29 ביולי.
- קרוב, ישי, 2012. "נתניהו: לא אתן לאף אחד לפגוע בביהמ"ש", **ערוץ 7**, 28 בפברואר.
- קרמניצר, יובל, 2020. "המלך והעירום: תקשורת, המונים והחוק הלא כתוב", **תיאוריה וביקורת** 52: 19-48.
- רביד, ברק, 2016א. "נתניהו מגבה את שקד: זכותו של כל אחד לבקר את בית המשפט העליון", **הארץ**, 5 באפריל.
- רביד, ברק, 2016ב. "נתניהו במוסקבה על פרשת מימרון: רדיפה פוליטית שיטתית", **הארץ**, 7 ביוני.
- רוזנר, טל, 2006. "בג"ץ: יש אפליית ערבים באזורי עדיפות לאומית", **ynet**, 27 בפברואר.
- שדה, שוקי, 2020. "משווקים כלכלה חסרת חמלה", **דה מרקר**, גיליון מאה המשפיעים.
- שומפלי, אטילה, 2008. "לבני תאמר לנשיא: נכשלת – הולכים לבחירות", **ynet**, 26 באוקטובר.
- שמש, מיכאל, 2019. "נתניהו סיכם עם ראשי מפלגות הימין על בלוק בהובלתו", **כאן**, 18 בספטמבר.
- שפרינצק, אהוד, 1986. **איש הישר בעיניו: אי-לגליזם בחברה הישראלית**, תל אביב: ספריית פועלים.
- תדמור, ארז, 2017. "כך הפך כחלון לשכפ"ץ של מחריבי הדמוקרטיה הישראלית", **מידה**, 30 בספטמבר.

ynet, 2019. "הליכוד שלו: נתניהו הביס את סער בפריימריז", ynet, 27 בדצמבר.

Arato, Andrew, 2016. *Post-Sovereign Constitution-Making*, Oxford: Oxford University Press.

Blokker, Paul, 2019. "Populist Counter-Constitutionalism, Conservatism, and Legal Fundamentalism," *European Constitutional Law Review* 15 (3): 519-543.

Filc, Dani, 2010. *The Political Right in Israel*, New York: Routledge.

Filc, Dani, 2018. "Political Radicalization in Israel: From a Populist Habitus to Radical Right Populism in Government," in: Kristian Steiner and Andreas Önnersfors (eds.), *Expressions of Radicalization*, Cham, Switzerland: Palgrave Macmillan, pp. 121-145.

Finchelstein, Federico, 2019. *From Fascism to Populism in History*, Oakland: University of California Press.

Rogenhofer, Julius Maximilian and Ayala Panievsky, 2020. "Antidemocratic Populism in Power: Comparing Erdoğan's Turkey with Modi's India and Netanyahu's Israel," *Democratization* 27 (8): 1394-1412.

Roznai, Yaniv, and Tamar Hostovsky-Brandes, 2020. "Democratic Erosion, Populist Constitutionalism, and the Unconstitutional Constitutional Amendments Doctrine," *Law & Ethics of Human Rights* 14 (1): 19-48.

Tharoor, Ishaan, 2012. "Cover Story: Why Bibi Netanyahu is King of Israel," *Time Magazine*, May 17.

The Economist Editorial, 2015. "[Netanyahu v. the Supreme Court](#)," *The Economist*, May, 2.

אחריות ציבורית ומשפטית של נבחר ציבור בתפקידים בכירים ברשות המבצעת - בעקבות מקרה ראש הממשלה לשעבר בנימין נתניהו

מרדכי קרמניצר | דנה בלאנדר

"כמו שהאדם, משהגיע לכלל שלמותו,
הוא הטוב שבבעלי החיים,
כך כשנפרד הוא מהחוק והיושר
הריהו הגרוע מכולם"
(אריסטו, הפוליטיקה)

ב־5 באפריל 2021 התנהלו בירושלים שני אירועים במקביל שבשניהם היה מעורב ראש הממשלה דאז בנימין נתניהו: האירוע האחד היה הגעת נציגי המפלגות לבית הנשיא לאחר פרסום תוצאות הבחירות לכנסת ה־24 כדי להמליץ על חבר הכנסת המועמד להרכיב את הממשלה; והשני היה פתיחת שלב העדויות במשפט נגד ראש

א. רקע

* המחברים מבקשים להודות לעורכים ולשופטים האנונימיים על הערותיהם, לדני מגן על עזרתו במחקר, לגיא לוריא, נדיב מרדכי, עמיר פוקס ויהושע שופמן על הערותיהם, וכן למשתתפי סמינר המחקר במכון הישראלי לדמוקרטיה. הכתוב במאמר הוא על דעת הכותבים בלבד.

הממשלה נתניהו בבית המשפט המחוזי. הניגוד בין היותו של נתניהו ראש ממשלה מכהן ומועמד להרכבת הממשלה ובין היותו נאשם במשפט פלילי בעבירות של שוחד, מרמה והפרת אמונים לא היה יכול להיות חד וברור יותר. נתניהו אומנם לא הצליח בסופו של דבר להרכיב ממשלה, אך התקדים שקבע בעקבות הבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020) של מועמד לראשות הממשלה שתלוי ועומד נגדו כתב אישום, ולאחר מכן כשאחז בתואר הכפול של ראש הממשלה-נאשם בפלילים בראשות הממשלה ה-35 – תקדים זה נותר בעינו.¹

בלי להיכנס לפרטי כתבי האישום נגד נתניהו, די אם נציין כי החשדות קשורים למעשים שנעשו בתקופת מילוי תפקידו כראש ממשלה, ושמדובר בעבירות שלכאורה יש עימן קלון.² חקירה פלילית נגד ראש הממשלה אינה תקדים בישראל. בעבר נחקרו ראשי הממשלה אריאל שרון ואהוד אולמרט בעודם מכהנים כראשי ממשלה, אך נגד אריאל שרון הוחלט לא להגיש כתב אישום, ואולמרט התפטר מתפקידו לפני שכתב האישום הוגש.³ התקדים הוא אפוא בשילוב בין מועמדות וכהונה כראש ממשלה ובין מצב ודאי של הליך פלילי שמתקיים נגדו בה בעת. זאת ועוד, גם המתקפה הגלויה של ראש הממשלה הנאשם על גורמי המשפט ואכיפת החוק, האשמתם ב"תפירת תיקים", ב"ניסיון להפיכה שלטונית" בהגשת

1 תפקיד הרכבת הממשלה הוטל על חה"כ בנימין נתניהו גם קודם לכן (לאחר הבחירות לכנסת ה-21 וה-22) כשהחליט היועץ המשפטי לממשלה להגיש נגדו כתב אישום בכפוף לשימוע. ואולם לקראת הבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020), כבר הוגש כתב האישום לבית המשפט ונקבע מועד לתחילתו. הבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2021) נערכו לאחר תחילת המשפט, וזמן קצר לאחריהן החל שלב העדויות במשפטו של ראש הממשלה.

2 כתב האישום נגד בנימין נתניהו ואח', הוגש לבית המשפט המחוזי בירושלים, 28.1.2020.

3 יש לציין כי ראש הממשלה הראשון ששמו נקשר בחשד לעבירה פלילית – החזקת מטבע חוץ ללא היתר – היה יצחק רבין ב"פרשת חשבון הדולרים" ב-1977 (רוברטס מלצר, 2019). אריאל שרון נחקר בעת כהונתו, אך על מעשים שנעשו טרם כהונתו. אומנם גם אהוד ברק נחקר באזהרה, אך רק לאחר תום כהונתו כראש ממשלה. למעשה נחקר נתניהו כבר ככהונתו הראשונה בפרשת בר און-חברון, ואולם לא הוגש נגדו כתב אישום, והוא נחקר בשנית כשכבר לא כיהן כראש ממשלה במה שכונה "פרשת עמדי" ו"פרשת המתנות" ולא הועמד לדין (נבוט, 2012).

”כתב אישום הזוי ומופרך” ואף אמירות אישיות עליהם – גם התקפה זו חסרת תקדים בעוצמתה ובמסריה.⁴

תקדים מסוכן זה של ראש ממשלה-נאשם מחייב דיון מעמיק ביחסים בין אחריות ציבורית ובין אחריות משפטית; בין כשירות ושיקול דעת ובין אתיקה ומשפט. ראשית נתייחס לאחריות הציבורית המצופה מנבחר הציבור, לאחר מכן נבחן את ההלכות והדין הקיימים במקרים שבהם איש ציבור עושה מעשים שלא ייעשו, ובהמשך ננסה להבין מדוע חוקות של מדינות אחרות לרוב אינן כוללות הוראות מפורשות מיוחדות למקרה זה ונסקור את המנגנונים הפרלמנטריים הקיימים למניעת מקרים מעין אלו. לאחר שנבחן את דעת הקהל בסוגיה של ראש ממשלה מכהן נאשם בפלילים, נעמוד על הסכנה הגלומה במצב כזה, ונציע הסדר השעיה למקרה זה.

לטענתנו, בהיעדר נורמות מבוססות של אחריות ציבורית ברמה האישית, במישור הפרלמנטרי ובדעת הקהל, אין מנוס מעיגון בחוק של מנגנון השעיה של ראש הממשלה במקרה של הגשת כתב אישום נגדו בעבירות שיש עימן קלון. טענתנו נסמכת על ההלכות המשפטיות הקיימות בסוגיה של מינוי וכהונה של בכירים ברשות המבצעת, ולנוכח העובדה שמנגנונים נוספים כמו דעת הקהל וביקורת פרלמנטרית לא מנעו את המצב המופרך שבו ראש ממשלה נאשם בפלילים חובש את ספסלי הממשלה ובית המשפט בו זמנית.

חשוב להדגיש כי נקודת המוצא של המאמר היא החוק הקיים וההלכות המשפטיות בנוגע למינוי וכהונת בכירים ברשות המבצעת שאושרו שוב לאחרונה בהכרעת בית המשפט (בג”ץ נתניהו, 2020). המחוקק אימץ הלכות אלה בחלקן או נמנע מלשנותן במפורש בחקיקה, וכפי שנראה, המערכת הפוליטית, גם אם באי-רצון, הפנימה אותן במידה רבה. מפאת קוצר היריעה לא נעסוק במאמר זה באופן מעמיק בשיח המשפטי סביב ההלכות הקיימות, הנוגע בשורשי המחלוקת בנוגע לאופייה ולהיקפה של הביקורת השיפוטית.⁵

4 לדוגמאות לאופי ההשתלחיות של ראש הממשלה בנימין נתניהו והאווירה הציבורית סביב משפטו, ראו למשל בנדל, 2020; אזולאי וקרני, 2020; אשכנזי, 2020; הארץ, 2021.

5 לסקירת עמדות שונות במחלוקת זו, ראו למשל רוזנאי 2021; גביוון, קרמניצר ודוחן, 2000.

ב. אחריות ציבורית בהליכי חקירה ומשפט

בספרות נהוג להתמקד ב"אחריות ציבורית" של אישי ציבור. אחריות ציבורית היא מאושות הדמוקרטיה, ובלשונו של גד ברזילי: "מושג האחריות הציבורית הוא מטה נרטיב, סיפור על, לקיומה של דמוקרטיה, שכן בהיעדר אחריות ציבורית של השלטון כלפי אזרחי המדינה אובד למעשה טעם קיומה של ייצוגיות דמוקרטית" (ברזילי, 2014: 341).

יצחק זמיר הדגיש כי:

אחריות ציבורית אינה מוסדרת על ידי כלל משפטי ואינה מעוגנת בחוק. הרעיון הניצב בבסיסה הוא זה של נאמנות ציבורית, לפיו כל איש ציבור שואב את מעמדו, תפקידו וסמכויותיו מעצם היותו נאמן הציבור [...] ומכאן שאיש ציבור [...] חייב להשתמש במשרתו רק כדי לשרת את הציבור (זמיר, 2012: 7).

לפי זמיר, אחריות ציבורית באה לידי ביטוי בשלושה עקרונות: האחריות האישית, האחריות והשקיפות. כאן נתמקד באחריות האישית. אחריות אישית משמעה שאיש הציבור נושא באופן אישי באחריות על מה שעשה ועל מה שהשיג במילוי תפקידו. אחריות אישית זו כוללת אחריות משפטית-פלילית (בגין מעשה בלתי חוקי), אחריות משפטית-אזרחית (פיצוי אדם על פגיעה שלא כדין, בכפוף לחסינות) ו/או אחריות מינהלית, וכן אחריות חברתית שעשויה לבוא לידי ביטוי בביקורת או גינוי או פגיעה בקריירה אישית (זמיר, 2012). התפטרות מהתפקיד הציבורי היא הביטוי המקובל להפגנת אחריות אישית, והסנקציה הפוליטית היא בדרך כלל הצבעת אי-אמון בממשלה בשיטה הפרלמנטרית, או הדחה בשיטה הנשיאותית.

אם ננסח את החשדות נגד ראש הממשלה נתניהו בראי הגדרות האחריות הציבורית אליבא דזמיר, נוכל לומר כי לפי החשד הוא מעל באחריותו האישית כנאמן ציבור היות שהשתמש במעמדו, בתפקידו ובסמכויותיו, שניתנו לו למשמורת נאמנות מידי הציבור, כאילו היו קניינו, ועשה זאת על מנת לקדם את טובתו האישית. במקרה של נתניהו עדיין עומדת לו חזקת החפות במעגל המצומצם של האחריות הפלילית, אך במעגל הרחב יותר של האחריות, שהוא נושא בה כבעל תפקיד ציבורי בכיר, מסכת הראיות שבהן הוא מואשם יש בה כדי לגבש מסקנה מינהלית

דבר התאמתו לשמש בתפקידו, שכן סטנדרט ההוכחה לראיות מינהליות נמוך מהרף הפלילי (בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020).⁶

ואולם מעבר לכך, לנוכח התנהלותו האישית והציבורית של נתניהו מאז החלו החקירות נגדו, וביתר שאת לאחר שהוגש כתב אישום ועם תחילת משפטו, אנו נדרשים להגדיר רובד נוסף של אחריות ציבורית – אחריות ציבורית במקרה של הליכי חקירה ומשפט. זו אחריותו של איש הציבור להשלכות הנובעות מהתנהגותו (התבטאויותיו ומעשיו) במקרה שהוא נחשד או מואשם בהפרת האחריות הציבורית במובנה הרחב, שכולל גם מקרים של עבירות פליליות. כלומר בנסיבות של קיום חקירה או משפט האחריות הציבורית מתקיימת מעבר לשאלת חפותו או אשמתו של נאשם ומעבר לשאלה אם באמת הוא נושא באחריות אישית למחדל. יהיו תוצאות הביורור הזה אשר יהיו – אם באמצעות בית המשפט ואם באמצעות ועדות חקירה – האחריות של איש הציבור היא גם להשלכות הצעדים שהוא נוקט (השתלחות בגורמי האכיפה והמשפט) או אינו נוקט (אינו מתפטר, משעה עצמו) בהינתן האשמות אלה, על אמות המידה המוסריות של הציבור ושל הרשויות האחרות כתוצאה מהפרת ההתנהגות המצופה ממנו. אומנם כאשר מיוחסים לאדם חשדות על התנהגות לא חוקית או לא ראויה הוא עלול להגיב בכעס ובטענות כלפי הגורמים החוקרים והמאשימים, אך גם במקרה זה קיימים קווים אדומים שאסור לאיש הציבור לעבור, גם אם הוא מאמין שהוא חף מפשע.

אחריות ציבורית כוללת אפוא את כל המעשים שכנוגע להם אפשר לומר כך לא ייעשה במקומותינו. קיים יחס הפוך בין הצורך בהתערבות משפטית ובין מרחב הנורמות הציבוריות הראויות המוטמעות בתרבות השלטונית. במילים אחרות, אם נורמות מסוימות של התנהגות ציבורית היו מעוגנות בתרבות הפוליטית, אזי לא היה צורך בהתערבות של בית המשפט (בג"ץ הנגבי, 2003).⁷

6 סעיף 10 לפסק דינו של השופט י' עמית. עוד ראו את דברי השופטת א' פרוקצ'יה בבש"פ זגורי, 2009.

7 ראו פסק דינו של השופט חשין, עמ' 917-918 לפסק הדין.

ג. מגנוסר לדרעי־פנחסי, רוכנברג־גפסו ונתניהו: פסיקות בית המשפט בעניין כהונה ציבורית ואישום פלילי

הרקע הרלוונטי לדיון בסוגיה של כהונה כראש ממשלה של מי שהוגש נגדו כתב אישום הוא פסיקת בית המשפט במקרים של בעלי תפקידים ממונים ונבחרים בכירים שהיו בשלבים שונים של הליך פלילי. בהקשר זה נסקור את ההלכות המרכזיות שקבע בית המשפט.

1 בג"ץ גנוסר (1993) שורשיה של הלכת דרעי־פנחסי בדבר הסתירה שבין התגבשות כתב אישום וכהונה במשרה ציבורית בכירה, שתפורט להלן, מצויים בהלכה שנקבעה בעניין מינויו של יוסי גנוסר לתפקיד מנכ"ל משרד הבינוי והשיכון (בג"ץ גנוסר, 1993).⁸ שמו של גנוסר, שכיח בתפקידים בכירים בשירות הביטחון הכללי, נקשר בשתי פרשות פליליות חמורות שנגעו לתפקידו בארגון: פרשת נאפסו ופרשת קו 300.⁹ בנסיבות אלו קבע בית המשפט כי מינויו של מי שעבר עבירות שיש עימן קלון מהווה פגיעה קשה בדמות השלטון, ביוקרתו ובתפקידו כנאמן הציבור בחברה דמוקרטית, נוסף על השפעתו השלילית של המינוי על שלטון החוק, על טוהר השלטון הציבורי ועל אמינותו של נושא המשרה.

פסילת מינויו של גנוסר לתפקיד נשענה על שלושה אדנים משפטיים עיקריים. ראשית, בית המשפט עמד על ההלכה שלפיה "כשירות המועמד לחוד ושיקול דעת מינהל של הממונה לחוד" – קביעה שלפיה תנאי הכשירות המנויים בחוק שמתוקפו נעשה המינוי, אינם ממצים את התנאים שיש לשקול בעת המינוי

8 אף שבפרשה זו לא דובר בכהונתו של נבחר ציבור, יש בה כדי לשפוך אור על ההתפתחות ההיסטורית ביחסו של בית המשפט למינויים של עובדי ציבור בכירים שמואשמים בפלילים. להרחבה ראו בנדור וטמיר, 2014.

9 בפרשת נאפסו קבע הפרקליט הצבאי הראשי כי בחקירתו של נאפסו על ידי השב"כ בחשד לריגול ולהברחת חומרי לחימה, הופעלו נגדו אמצעי חקירה לא חוקיים. החוקרים, בכללם גנוסר, הכחישו כי הפעילו אמצעים אלה. בפרשת קו 300 מונה גנוסר לחבר בוועדת זורע שחקרה את נסיבות המתחם של שני מחבלים עצורים שנמסרו לידי השב"כ, ואולם למעשה שימש כסוס טרויאני מטעם ראש השב"כ כדי למנוע את חשיפת האמת. בטרם נפתחו הליכים פליליים בפרשה, חנן נשיא המדינה את כל המעורבים בה, לרבות גנוסר.

(שם: 260). הרשות הממנה רשאית וחייבת לקחת בחשבון את עברו הפלילי של המועמד, גם אם אין סייג כזה בתנאי הכשירות. שנית, בית המשפט קבע כי לא סביר למנות מועמד שעבר עבירות חמורות (שוחד, מרמה והפרת אמונים, עדות שקר, בידוי ראיות ושיבוש הליכי משפט) שיש עימן קלון, למשרה בכירה בשירות המדינה, שכן המועמד "יתקשה להוות דוגמה ומופת לכפופים לו. הוא יתקשה לדרוש מהם את אשר נדרש מכל עובד ציבור ושהוא עצמו חילל. הוא יתקשה להקריז הגינות, אמון, יוקרה, יושר ויושרה ('אינטגריטי') כלפי הציבור הרחב" (שם: 269). דותן מכנה זאת דוקטרינת המידות הטובות (good character) במינוי לתפקיד והעברה ממנו של פוליטיקאים ופקידי ציבור בכירים (Dotan, 2018). שלישיית, בית המשפט הדגיש את "כלל הראיה המינהלית" שלפיו הרשות רשאית להסתמך בהחלטותיה על ראיות אשר בשים לב לנסיבותיהן, סביר להסתמך עליהן כבעלות ערך הוכחתי, שכן מדובר בהחלטה מינהלית ולא בהרשעה פלילית (בג"ץ גנוסר, 1993).

2 הלנת דרעי־פנחסני ההלכה שנפסקה בעניינו של גנוסר סללה את הדרך לפסיקתו של בית המשפט ולפיה היה על ראש הממשלה יצחק רבין לפטר את שר הפנים אריה דרעי עם התגבשות כתב האישום נגדו בעבירות שיש עימן קלון (בג"ץ דרעי, 1993). אף שחוק־יסוד: הממשלה הסמיך את ראש הממשלה לפטר שר, בחוק לא נקבעה בשעתו כל הוראה בדבר השעייתו או העברתו של שר מתפקידו בשל ביצוע עבירות פליליות.

בית המשפט עמד על כך שבשונה ממינויים אחרים של נושאי משרות ציבוריות, מינויו של אדם לתפקיד שר הוא עניין פוליטי מובהק שלא פעם הוא תולדה של אינטרסים מפלגתיים וקואליציוניים, ואינו בהכרח פועל יוצא של כישוריו, סגולותיו ומידותיו האישיות של המועמד לתפקיד. משכך, שיקול הדעת של ראש הממשלה בנוגע למינוי רחב ביותר, ולא בנקל יתערב בו בית המשפט, אלא רק במקרים שבהם הפעלתו לוקה בחוסר סבירות קיצוני.¹⁰ בהקשר זה יש לבחון את

10 כך נקבע כי שיקול הדעת של ראש הממשלה בהדחה של שר הוא רחב יותר מאשר שיקול דעתה של הממשלה במינוי מנכ"ל, שכן יש לו אופי פוליטי מובהק. ראו בג"ץ ממשלה ישראל, 1997: 58-59.

חומרת העבירות ואת אופי המעשים המיוחסים לנבחר הציבור בכתב האישום, שכשעצמו מהווה גיבוש של ראיות מינהליות לביצוע העבירות. בנסיבות המקרה, קבע בית המשפט, לנוכח חומרת האישומים היה על ראש הממשלה להעביר מתפקידו את השר דרעי.¹¹ חשוב להזכיר כי הכרעה זו התקבלה על רקע מציאות פוליטית שבה פיטורי השר דרעי היו עלולים להביא לידי פרישתה של ש"ס מהקואליציה (מה שאכן התרחש) וכן להשלכות מרחיקות לכת על מדיניות הממשלה (אישור הסכם אוסלו) (קורן ושפירא, 1997: 346-347).

לתוצאה דומה הגיע בית המשפט בעניינו של סגן השר וחבר הכנסת רפאל פנחסי (בג"ץ פנחסי, 1993). כנגד פנחסי גובש כתב אישום שייחס לו עבירות של רישום כוזב במסמכי תאגיד, הצהרה כוזבת וניסיון לקבלת דבר במרמה. מליאת הכנסת הצביעה נגד הסרת החסינות, ובית המשפט נדרש לשאלה אם פנחסי יכול להמשיך לשמש סגן שר. על יסוד שיקולים דומים לאלה שפורטו בפרשת דרעי הגיע בית המשפט למסקנה שלילית. בית המשפט קבע כי אין זה משנה שחבר כנסת המשמש כסגן שר הוא נבחר ציבור, שכן "דין הבוחר אינו בא במקום דין המשפט ואין הוא יכול להחליפו" (שם: 473). בית המשפט הדגיש כי כנבחר ציבור מצופה מנושא משרת סגן שר לעמוד ברמת התנהגות גבוהה ואתית יותר מעובדי ציבור אחרים.

עניינם של דרעי ופנחסי התייחס למצב החוקתי שהיה קיים אז בחוק-יסוד: הממשלה. אולם בשונה מנוסח זה, בחוק-יסוד: הממשלה הנוכחי (מ-2001) נקבעו כמה הוראות שדנות במישרין באפשרות ששר בממשלה יורשע בעבירה שיש עימה קלון. סעיף 6 לחוק היסוד קובע כי מי שהורשע בעבירה שיש עימה קלון ונדרון למאסר, לא ימונה לשר למשך שבע שנים מסוף ריצוי העונש או מתן פסק הדין, לפי המאוחר. עוד קובע סעיף 23(ב) לחוק היסוד כי כהונתו של שר שהורשע בעבירה שיש עימה קלון תיפסק ביום מתן פסק הדין.¹²

11 לביקורת על הכרעה בית המשפט בעת שהתקבלה ראו גביזון, 1993.

12 יש הטוענים כי תיקון זה למעשה ביטל את הלכת דרעי-פנחסי, שכן הוא מילא את החסר בכך שקבע שרק לאחר הרשעה תפקע כהונת השר. עמדתנו, בדומה לעמדת בית המשפט בסוגיה, היא שהחקיקה אינה מבטלת את הלכת דרעי-פנחסי, שמתייחסת לשיקול דעתו של הגורם הממנה או האחראי, אלא מעגנת מציאות חוקית שבה לא ייתכן ששר שנמצא אשם בעבירה שיש עימה קלון ימשיך לכהן.

עם זאת, חזר בית המשפט ואישר את הלכת דרעי־פנחסי בכמה פרשות שבהן נדונה סבירות ההחלטה שלא להעביר שר מתפקידו בנסיבות שונות על סמך ההבדל בין כלל כשירות (לאחר הרשעה) ושאלת הסבירות לאחר הגשת כתב אישום. בית המשפט קבע כי החובה לשקול את העברתו של שר מתפקידו עשויה לחול במקרים קיצוניים גם כשההתנהגות הפסולה לא הגיעה לכדי אישום או אפילו לידי חקירה בפלילים (בג"ץ הנגבי, 2003: 851-852;¹³ בג"ץ דרעי, 1993: 63-64; בג"ץ פנחסי, 1993: 474). יש לציין כי גם עמדתו של היועץ המשפטי לממשלה נותרה שהגשת כתב אישום בענייני שחיתות כלפי שר מסיימת את תפקידו.¹⁴

31ג"ץ ראשי הערים – ההלכה שנפסקה בפרשות דרעי ופנחסי הנחתה
רִוֶנְבֵּרְג וּגְפֶסו (2013) את בית המשפט כשדן בעניינם של ראשי ערים שהואשמו בעת מילוי תפקידם בעבירות שיש עימן קלון, ושמועצות הערים שהם כיהנו בהן החליטו שלא להשתמש בסמכותן להדיחם מתפקידם (בג"ץ ראשי הערים, 2013). כנגד יצחק רוכברגר, ראש עיריית רמת השרון, הוגש כתב אישום שייחס לו ריבוי עבירות של רישום כוזב במסמכי תאגיד ומרמה והפרת אמונים בתאגיד; ונגד שמעון גפסו, ראש עיריית נצרת עילית, הוגש כתב אישום שייחס לו עבירה של לקיחת שוחד. בדומה למצב המשפטי שעמד בבסיס הלכת דרעי־פנחסי, בשעתו קבע חוק הרשויות המקומיות (בחירת ראש הרשות וסגניו וכהונתם), התשל"ה-1975, כי הרשעה בעבירה שיש עימה קלון תביא לפקיעת כהונתו של ראש עיר. עם זאת, ובהתאם לפסיקה שנדונה לעיל, קבע בית המשפט כי אין מדובר בסוף פסוק, וכי גם בטרם הורשע ראש הרשות חובה על מועצת הרשות לשקול להשתמש בסמכותה להעבירו מתפקידו מחמת התנהגות שאינה הולמת את מעמדו.

13 יש לציין כי ברוב המקרים מהסוג הזה לא נתן בג"ץ בסופו של דבר טעם נגד נושא המשרה.

14 כך היה מאז בנוגע לכמה שרים, בכללם אביגדור ליברמן, חיים כ"ץ ובנימין נתניהו, באשר לתפקידיו כשר. ראו בג"ץ נתניהו, 2020, כתב חשובה מטעם היועץ המשפטי לממשלה, סעיפים 41, 91-93.

בית המשפט ציין שכאשר מדובר במי שמונה לתפקידו באמצעות בחירות – הזכות לבחור ולהיבחר מקבלת משנה תוקף. ואולם שיקול זה אינו מבטל את השיקולים כבדי המשקל של אמון הציבור, שמירה על טוהר המידות, והבטחת יושרם של משרתי הציבור. בית המשפט הוסיף שמועצת העיר היא גוף נבחר שהחלטותיו לא פעם פוליטיות, ואולם מדובר בהחלטה שאינה פוליטית במהותה, אלא סובבת סביב הערכת התנהגותו של ראש העיר ופגיעתה בערכים שעליהם נועד החוק להגן.

חרף הקרבה לבחירות, קבע בית המשפט כי לנוכח חומרת העבירות ההחלטות שלא להעביר את גפסו ורוכברגר מתפקידם אינן סבירות באופן קיצוני, דווקא לנוכח כוונתם המוצהרת לשוב ולהתמודד על התפקיד. בית המשפט נמנע מלקבוע כי אין ביכולתם לשוב ולהתמודד על התפקיד – כפי שהבהירו שיעשו. לפי פסק הדין, התמודדות כזו אינה ראויה, אך אין בסיס משפטי למנוע אותה. ואולם אם ייבחרו, יהיה על מועצת העיר לשוב ולהדיחם. דין הבוחר אינו מחליף את דין המושפט.

בעקבות מקרים אלו תוקן החוק, ונקבע בו מנגנון להשעייתם של ראשי רשויות על ידי ועדה ציבורית בראשות שופט מחוזי בדימוס אם מוגש נגדם כתב אישום או אם תלוי נגדם כתב אישום שהוגש לפני תחילת כהונתם.¹⁵

לסיכום, על ההלכות שנקבעו בעניין דרעי, פנחסי וראשי הערים נמתחה במשך השנים ביקורת בטענה שמדובר בשיאו של אקטיביזם שיפוטי חסר ריסון.¹⁶ בבסיס טענה זו עמדה העובדה שהחוקים שעמדו בבסיס ההכרעות קבעו כי הרשעת בעל התפקיד בעבירה שיש עימה קלון מביאה לידי הפסקת כהונתו, אך נעדרו כל קביעה דומה בנוגע להגשת כתב האישום. דותן סבור כי הלכות אלה הן בגדר "הדחה שיפוטית" שמבוססת על הפעלת ביקורת שיפוטית רגילה ללא ביסוס

15 חוק הרשויות המקומיות (השעיית ראש רשות מקומית בשל הגשת כתב אישום) (תיקוני חקיקה), התשע"ד-2013.

16 לסקירה של הלכות אלה בנימה ביקורתית ראו פרידמן, 2013: 220-214; Dotan, 2018.

חוקתי, ומצביע על כך שזו פרקטיקה ייחודית לישראל, שיש לה השפעה ניכרת על היחסים בין הרשויות (Dotan, 2018).

כך או כך, גם המבקרים החריפים ביותר, דוגמת פרידמן, הסבורים שבהלכות אלה נטל עליו בית המשפט את תפקיד "משטרת המוסר" (פרידמן, 2013), אינם טוענים כי ביסוד ההכרעות הללו עומדת הטיה פוליטית. חשוב מכך, במבחן התוצאה פסיקת בית המשפט הובילה במקרים מסוימים לשינויי חקיקה שהטיעו את ההלכות, ואף להתבססותה של נורמה של אחריות ציבורית, שבגינה שרים שהוגש נגדם כתב אישום התפטרו מתפקידם. כמו שמציין גם דותן, קשה לומר שנעשה שימוש מופרז בסמכות זו, שכן ברוב העתירות בעניין מינוי והעברה מכהונה של פוליטיקאים ופקידים בכירים, נמנע בית המשפט מלהתערב בעודו חוזר ומדגיש את אמות המידה המוסריות הגבוהות הנדרשות במינוי בכירים ואת עקרון האחריות הציבורית.

גם דותן מתאר את התפתחות הדוקטרינה הזאת על רקע של תרבות פוליטית המתאפיינת בתודעה חלשה של אחריות ציבורית, שבגללה נבחרי ציבור ומשרתי ציבור אינם ממהירים להסיק מסקנות אישיות ולהתפטר (Dotan, 2018: 726, 743). גם לשיטתו הציבור רואה בדוקטרינה זו רצויה ודרושה; ויש בה כדי לחזק את מעמד בית המשפט מול רשויות השלטון האחרות. אנו שותפים לעמדה שרצוי שנורמות של אחריות ציבורית לא יזדקקו לחותמת של החלטת בית המשפט, אלא יעוגנו במישור הציבורי והפוליטי, אך כיוון שלא כך קורה במציאות הישראלית, ברור מדוע בית המשפט נאלץ למלא את החלל.

4 הדין הקיים ונג"ץ
נתניהו (2020)
 בחוק-יסוד: הממשלה המקורי משנת 1968 כלל לא פורט מקרה שבו ראש הממשלה נחקר, לא כל שכן מואשם בפלילים. חוק-יסוד: הממשלה שהתקבל ב-1992 (הבחירה הישירה) כלל סעיפים שמתייחסים לחקירה של ראש ממשלה, אישומו והעברתו מכהונה מחמת עבירה. סעיפים אלה אומצו גם בחוק היסוד מ-2001 ונוספו עליהם עוד סעיפים.¹⁷ על פי סעיף 18 לחוק-יסוד:

17 בחוק-יסוד: הממשלה המקורי מ-1968 לא נכללו הוראות בעניין זה. בחוק היסוד

הממשלה בנוסחו כיום, אם ראש הממשלה מורשע בעבירה שיש עימה קלון, יובא הדבר לדיון במליאת הכנסת, וזו רשאית, בהחלטה של רוב חבריה, להעבירו מכהונתו והדבר ייחשב התפטרות של הממשלה כולה. אם אין הכנסת משתמשת בסמכותה זו, תיפסק כהונתו של ראש הממשלה אם וכאשר יינתן פסק הדין סופי. מחוק הממשלה, תשס"א-2001, עולה גם האפשרות שראש הממשלה ימונה לתפקידו כשנגדו כבר תלוי ועומד כתב אישום.¹⁸

סרטיט דמיוני זה הפך למציאות כשבבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020), שנערכו כחודש לאחר הגשת כתב האישום נגדו, עמד נתניהו בראש רשימת הליכוד, שזכתה למספר הקולות הרב ביותר (ראו לוח 1 להלן). לאחר הבחירות, משהתגבש בכנסת רוב של 72 חברי כנסת שתמכו במועמדותו להרכבת הממשלה – בכללם חברי סיעת כחול לבן ומפלגת העבודה, שהתמודדו בבחירות בלויית הסיסמה "רק לא נתניהו" – נאות בג"ץ להידרש לסוגיית פסילתו.¹⁹ השאלה העיקרית שבה נתבקש בית המשפט להכריע הייתה אם ניתן להטיל על חבר הכנסת נתניהו את תפקיד הרכבת הממשלה בשים לב לאישומים הפליליים החמורים התלויים כנגדו. בית המשפט דן בעתירות במותב מורחב, ולבסוף דחה את העתירות פה אחד בפסק דין מקוצר מפי הנשיאה חיות (בג"ץ נתניהו, 2020), שאליו נוספו לאחר מכן נימוקי יתר השופטים (בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020).

בהתייחסו לטענות העותרים בעניין הטלת תפקיד הרכבת הממשלה על חבר הכנסת בנימין נתניהו שתלוי ועומד נגדו כתב אישום, בחן בית המשפט ארבעה גורמים אפשריים שבהתאם לסעיף 10(א) לחוק-יסוד: הממשלה יש להם שיקול דעת בהרכבת הממשלה: נשיא המדינה, יושב ראש הכנסת, חבר הכנסת שעליו התפקיד מוטל, ורוב חברי הכנסת המבקשים להטיל אותו עליו. בנוגע לנשיא

מ-1992 (חוק הבחירה הישירה) עסקו בכך שלושה סעיפים (סעיפים 16(ב), 25 ו-26). בחוק-יסוד: הממשלה הנוכחי מ-2001 כבר עוסקים באפשרות זו שישה סעיפים שונים (סעיפים 6(ג), 17, 18, 23, 27 ו-30(ג)).

18 סעיף 4 לחוק הממשלה, תשס"א-2001, קובע הוראות לעניין המשך תהליך הטיפול בכחב אישום שהוגש נגד ראש הממשלה או שר בטרם היכנסם לתפקיד.

19 את העתירות שהוגשו לבג"ץ בבקשה לפסול מראש את האפשרות שנתניהו ירכיב את הממשלה, דחה בית המשפט בטענה שהן מוקדמות ותאורתיות. ראו למשל בג"ץ נתניהו, 2019א; בג"ץ נתניהו, 2019ב; בג"ץ היועץ המשפטי, 2020.

ציין בית המשפט כי סעיף 10(ב) לחוק היסוד קובע כי הנשיא יטיל את התפקיד על מי שנתבקש לכך בהתאם לסעיף 10(א) בלי שיהיה לו כל שיקול דעת בדבר, והבחין בין סעיף זה ובין סמכותו בתחילת ההליך, לפי סעיפים 7 ו-9 לחוק היסוד, שבהפעלתה יש לנשיא שיקול דעת רחב ומהותי. באשר ליושב ראש הכנסת קבע בית המשפט שאין לו שיקול דעת, משום שסמכותו בהליך המדובר מוגבלת לקביעת ישיבה לצורך כינון הממשלה. בנוגע לשיקול דעתו של חבר הכנסת המועמד עצמו קבע בית המשפט ברוב דעות שההלכות שנפסקו בעניין לא דנו עד כה בבחינת שיקול דעתו של המועמד (בשונה משיקול דעת הממנה).

בנוגע לרוב חברי הכנסת המבקשים להטיל את הרכבת הממשלה על מי שתלוי ועומד נגדו כתב אישום חמור, קבעו רוב השופטים כי היעדר הגבלה בחוק על הכשירות של המועמד אינו מפקיע כליל את שיקול הדעת הכרוך בהחלטה כזאת, ובית המשפט עשוי להתערב בשיקול דעתם של חברי הכנסת בנסיבות חריגות מאוד (כשמדובר בפגיעה בזכויות אדם או בעיקרי המשטר הדמוקרטי), שלא התקיימו במקרה זה (בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020).²⁰ מסקנה זו נובעת מזהותה המוסדית של הכנסת ומאופייה הייחודי של ההחלטה בדבר הטלת התפקיד של הרכבת הממשלה. בית המשפט קבע כי מדובר בהחלטה שמצויה בלב ליבו של ההליך הדמוקרטי, שכן מדובר בביטוי של המנדט שקיבלו חברי הכנסת לכונן את הרשות המבצעת. השיקולים הנשקלים בקבלת ההחלטה פוליטיים מעיקרם, ומבטאים את "ייפוי הכוח הבלתי חוזר" שקיבלו חברי הכנסת מעט קודם לכן לכטא את רצון בוחריהם.

חרף השורה התחתונה חזר פסק הדין ואשרר את הלכת דרעי-פנחסי, ורוב השופטים סברו כי היא חלה מתוקף קל וחומר על עניינו של ראש הממשלה בשל מעמדו המיוחד כאחראי על יתר רשויות השלטון שעליהן חלה ההלכה, ובכירותו שאין למעלה ממנה ברשות המבצעת.²¹ בית המשפט הדגיש כי החלטתו היא

20 פסקה 16 לחוות דעתה של השופטת ברק-ארז, פסקה 8 לחוות דעתה של השופטת ברוך, פסקה 16 לחוות דעתו של השופט עמית.

21 לעומת זאת רבקה וייל (2020) סבורה שהמחוקק ביקש להבחין בין המקרה של שר המואשם הפלילים ובין ראש ממשלה. לטענתה, בנוגע לראש הממשלה (להבדיל משר) אין חסר חקיקתי; וגם אם יש, אין להקיש משר, שסיום כהונתו אינו פוגע בהמשך החפוד

במישור המשפטי בלבד, כלומר שהחלטת חברי הכנסת אינה בניגוד לדין. בעיני רוב השופטים היה מצב הדברים המצוי בבסיס העתירה בבחינת "כשל מוסרי של החברה ושל המערכת הפוליטית בישראל" (שם: 54), ורובם קראו לכנסת לשנות את חוק היסוד בנוגע לעתיד לבוא באופן שימנע את הטלת הרכבת הממשלה על מי שנאשם בעבירות פליליות חמורות. עם זאת קבעו השופטים כי התקנה למצב מוקשה זה אינה מצויה בבית המשפט, אלא בזירה הציבורית והפוליטית.²²

והקיום של הממשלה, לעניין סיום כהונתו של ראש ממשלה, שכמוהו כהתפטרות הממשלה כולה. גם אם מקבלים את פרשנותה, אין היא חלה על המקרה של הטלת הרכבת הממשלה על חבר כנסת, שסעיף 18 לחוק-יסוד: הממשלה אינו מסדיר אותו, שכן הוא חל רק על ראש ממשלה מכהן. הפסקת כהונתו של ראש הממשלה כמוהו כהתפטרות הממשלה, ויש בה פגיעה ביציבות השלטון. ואולם אין הדבר כך כשמדובר בהטלת הרכבת ממשלה על אחד מחברי הכנסת. לדעתה, במבחן איזון האינטרסים על בית המשפט להימנע מלהביא לידי חילופי שלטון בישראל. ואולם איזון האינטרסים שהיא מציגה מבוסס על ההנחה שאם לא יודח ראש הממשלה, אין לחשוש לפגיעה בעקרון שלטון החוק: "ראש הממשלה ירכין ראשו ויעמוד לדין לפני הערכאות השיפוטיות". ואולם המציאות הוכיחה שאין יסוד להנחה זו, וכי דווקא המשך כהונתו של ראש הממשלה הוא בבחינת "חלום בלהות חוקתי" (שם: 63, שמשתמשת בביטוי להיאור התערבות שיפוטית בנוגע לכהונתו של ראש הממשלה). עוד יש לזכור שבניגוד לטענה שבמקרה של הדחת ראש הממשלה בית המשפט למעשה מביא לידי חילופי שלטון, במשטר פרלמנטרי אין זה נכון בהכרח, ואת ראש הממשלה המפלגה יכולה להחליף בחבר אחר או בחברה אחרת ולזכות באמון הפרלמנט.

לעומתה, בן-אוליאל (2020) סבור כי במקרה של ראש ממשלה הנאשם בפלילים חמורים יש להחיל את דוקטרינת הדמוקרטיה המתגוננת, שכן הדחה שיפוטית של ראש ממשלה מכהן שהוגש נגדו כתב אישום חמור היא בבחינת הגנה על הדמוקרטיה מפני כרסומה על ידי שחיתות. בפסק הדין המשלים בעניין נתניהו סבר השופט עמית כי אין להרחיב את דוקטרינת הדמוקרטיה המתגוננת לתחום טוהר המידות, ראו סעיף 21 לפסק דינו של השופט עמית, בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020, עמ' 17-18.

22 גם במקרים אחרים שהובאו לפניו נמנע בית המשפט מלהתערב במקום שהכנסת או מנגנוני ביקורת חלופיים יכולים לפעול. כך למשל בעתירה נגד החלטתו של ראש הממשלה אריאל שרון להעביר מתפקידם את השרים אביגדור ליברמן ובנימין אלון ערב ההצבעה על חוכנית ההתנתקות, ציין בית המשפט כי הביקורת על פעולות הממשלה וראש הממשלה מצויה ברגיל בידיה של הכנסת, שביכולתה להביע את אי-אמונה בהם. ראו בג"ץ אריאל שרון, 2004. ראו גם בג"ץ ראש הממשלה, 2012; בג"ץ ראש הממשלה, 2015.

ד. ביקורת פרלמנטרית

במשטר דמוקרטי לפרלמנט נתונה הסמכות להעביר את ראש הרשות המבצעת מתפקידו –

אם על ידי הצבעת אי-אמון בשיטת הפרלמנטרית, ואם על ידי הליך הרחבה בשיטת הנשיאותית. בארצות הברית, שבה עד היום לא עמד נשיא מכהן למשפט פלילי, מקובלת התפיסה שלפיה אין להעמיד לדין פלילי נשיא בעודו מכהן, ובמקרים קיצוניים וחריגים יש להדיחו באמצעות החלטה של שני בתי המחוקקים, ורק אז להעמידו לדין (U.S. Department of Justice, 2000). אולם יש לזכור שהכלים הפרלמנטריים הם פוליטיים, הם אינם תחליף להליך הפלילי, ותפקידם לבטא נורמות ציבוריות ראויות, מעבר ללשון החוק.

עיון בחוקות של מדינות דמוקרטיות מלמד כי באופן לכאורה מפתיע רובן אינן מתייחסות באופן מפורש ומפורט למקרה שבו ראש הרשות המבצעת נאשם בפלילים. פירושו של דבר שברוב המדינות הדמוקרטיות ראש הרשות המבצעת יכול לעמוד לדין ככל אזרח, ופתיחתה של חקירה או אפילו הגשת כתב אישום אינן עילה אוטומטית לסיום כהונתו, להשעייתו או לצמצום סמכויותיו באופן רשמי.²³ ככלל, בכל מערכת משפטית שמבוססת על שלטון החוק חברי הרשות המבצעת והעומד בראשה כפופים לחוק ונושאים באחריות חוקית אם הם מפרים אותו. החריג שבחריגים בהקשר זה הוא נשיא צרפת, שלו ניתנת חסינות מפני כל הליך פלילי בתקופת כהונתו.²⁴ באיטליה היו שני ניסיונות לחוקק חוק חסינות מיוחד שיחול גם על בכירים ברשות המבצעת, אבל בית המשפט החוקתי פסל

23 לסקירה על המצב החוקי במדינות שונות ראו בן-דוד, 2009; אונגר, 2018; בלאנדר, European Commission, 2013; 2018

24 בצרפת קיים משטר חצי-נשיאותי, שבו הנשיא נבחר ישירות על ידי הציבור. סעיף 68 לחוקה הצרפתית קובע כי הנשיא, כל עוד הוא מכהן, אינו צריך לתת דין וחשבון על מעשים שנעשו בעת כהונתו ואף לפניו, וכי הוא חסין מפני חקירות ותביעות פליליות ואזרחיות, למעט במקרה של בגידה או פשעי מלחמה, רצח עם ופשעים נגד האנושות. עם זה את הנשיא אפשר להדיח לפי החלטה של שני הבתים, בהצבעה גלויה וברוב של שני שלישים מחבריהם. במהלך כהונה ספירת תקופת ההתיישנות מושעת, וחודש לאחר תום כהונתו ניתן להמשיך או להתחיל בהליכים נגדו. נשיא צרפת ז'ק שיראק (1995–2007) קיבל חסינות ב-1999 מפני חקירה פלילית בחשד למעשי שחיתות שבוצעו בתקופת כהונתו כראש עיריית פריז, בטרם נבחר לנשיא. לאחר תום כהונתו הועמד לדין, בדצמבר 2011 הורשע בפלילים בעבירות של מעילה בכספי ציבור וניגודי עניינים, ובשל בריאותו הרופפת נידון רק לשנתיים מאסר על תנאי.

אותם בטענה שאינם חוקתיים שכן הם פוגעים בעקרון השוויון בפני החוק (Quigley, 2011).²⁵

מכל מקום, את היעדר הפירוט כיצד על ראש הרשות המבצעת לנהוג כאשר מתקיים הליך פלילי נגדו, אפשר היה להסביר בכך שמדובר בתסריט דמיוני; ואולם ריבוי המקרים שבהם מעורבים ראשי ממשלה, נשיאים ושרים מלמד שאף מדינה אינה חסינה מפני התרחשות כזאת (Warf, 2019). ועדיין המצב שבו ראש הרשות המבצעת ממשיך לכהן במקביל להתנהלות משפט פלילי נגדו הוא נדיר.²⁶ ככל הנראה, ההנחה המעוגנת בתרבות הפוליטית היא שבמקרה של כתב אישום ראש הרשות המבצעת יתפטר מתפקידו או יועבר ממנו בהליך פרלמנטרי. עם זאת, מהלכים פרלמנטריים דורשים רוב. אומנם במדינות שבהן התרבות הפוליטית והמסורת של האחריות הציבורית מושרשת יותר, הנאמנות הפוליטית עשויה להידחק מפני טעמים של נורמות ציבוריות ולייצר הסכמה מעבר לבריתות הקואליציוניות, אך הציפיה לכפיית סנקציה פוליטית אינה מציאותית בהינתן רוב שתומך בראש הרשות המבצעת.

בהיסטוריה הפוליטית בישראל "נחסכה" עד כה מהכנסת ההתמודדות עם הבעת אי-אמון, העברה מתפקיד או הכרעה בדבר החסינות של ראש ממשלה החשוד בפלילים;²⁷ ראש הממשלה יצחק רבין, שכיהן כראש ממשלת מעבר בעת

25 סעיף 96 לחוקת איטליה קובע כי ראש הממשלה והשרים נתונים למרותו של "הצדק הרגיל" (normal justice) ועשויים לשאת באחריות פלילית לעבירות שבוצעו במסגרת תפקידם. ב-2004, וב-2009, בעת כהונתו של סילביו ברלוסקוני ובעת שהתקיימו נגדו הליכים פליליים, נעשו ניסיונות להעניק חסינות לראש הממשלה, לבכירים אחרים (לנשיא, נשיאי שני בתי הפרלמנט, ונשיא בית המשפט החוקתי) למשך תקופת כהונתם, על מעשים שנעשו לפני ובזמן כהונתם ובכלל זה השעיית הליכים פליליים תלויים ועומדים נגדם. ניסיונות אלה כשלו לאחר שבית המשפט לחוקה הכריז על החוק כלא חוקתי בשל הפגיעה בעקרון השוויון בפני החוק. לבסוף, ב-2011 הועבר חוק שמאפשר לראש הממשלה ולחבריה לדחות את ההליכים נגדם בטענה שקיומם יפריע למילוי תפקידם. בית המשפט לא פסל לגמרי את החוק, אך הגביל את תקופת ההשעיה של ההליכים לשישה חודשים בלבד (במקום 18 חודשים), ובנוסף נקבע כי בית המשפט יבחן את ההצדקה לביקשה.

26 יוצא דופן הוא המקרה של ראש ממשלת איטליה סילביו ברלוסקוני. ראו בלאנדר, 2018.

27 לחברי הכנסת תפקיד חשוב בהליך הסרת החסינות של חברי הכנסת, בכללם שרים וראש הממשלה, וכמה פעמים בחן בית המשפט את שיקול דעתם בעניין זה. ראו בג"ץ היועץ

שהתגלתה "פרשת הדולרים", אומנם לא עמד מול כתב אישום, אך בכל זאת התפטר מראשות מפלגתו לפני בחירות 1977; ואהוד אולמרט התפטר מתפקידו עוד במהלך החקירות נגדו. גם העובדה שנתניהו משך את בקשת החסינות שלו חסכה מחברי הכנסת את הצורך להתלבט בסוגיות של הנורמה הראויה מבחינה ציבורית.

כאן המקום לציין שחוקיסוד: הממשלה מקל על הכנסת במקרה שבו ראש הממשלה מורשע בעבירות שיש עימן קלון. בנסיבות אחרות הכנסת נדרשת להביע אי-אמון קונסטרוקטיבי – כלומר להביע אמון בממשלה חלופית – מה שמגביל את יכולתה להפעיל ביקורת פרלמנטרית חוצת-מחנות פוליטיים. לעומת זאת, לפי סעיף 18 לחוק היסוד, כאשר ראש הממשלה מורשע בעבירה שיש עימה קלון (טרם פסק דין חלוט), הכנסת יכולה להעבירו מכהונתו בהחלטת רוב חבריה ובכך להביא לידי התפטרותה של הממשלה כולה, ללא הצורך בהצגת ממשלה חלופית באותה הצבעה. פירושו של דבר שהביקורת הפרלמנטרית אומנם קיימת, אך בטרם הכרעת הדין היא מוגבלת יותר. נוסף על הביקורת הפרלמנטרית, גם דעת הקהל עשויה לבטא ציפייה להפגנת אחריות ציבורית.

ה. "משפט הציבור": דעת הקהל ביחס לכהונת ראש ממשלה המצוי בהליך פלילי

התביעה של הציבור מנבחרי להפגין אחריות ציבורית אמורה להיות מעוגנת בתרבות הפוליטית, ואולם הן מספרות המחקר והן מהמציאות הפוליטית עולה שיושרה אינה שיקול מכריע בבחירה ובהערכה של נבחרי ציבור, וכי הציבור אינו נוטה "להעניש", לפחות לא

בחומרה, אישי ציבור שמעלו בתפקידם (Yair, Sulitzeanu-Kenan, and Dotan, 2020). זאת ועוד, לא פעם, בפרט בהיעדר קביעה משפטית ברורה, הציבור אינו מיוודע דיו על המעשים המיוחסים למועמד. גם שיקולים אחרים של נאמנות

המשפטי, 1996: בג"ץ יו"ר הכנסת, 1987. זכורה לשמצה פרשת ההצבעות הכפולות שהביאה למעשה לשינוי של חוק החסינות, ראו בג"ץ ועדת הכנסת, 2005; גל-נור ובלאנדר, 2013: 201-202; נבות, 2011.

מפלגתית, הזדהות אידאולוגית ושייכות קבוצתית (אתנית, דתית) דוחקים את השיקולים הקשורים להתנהגות אתנית ראויה של המועמדים בהכרעת הבחורים (De Vries and Solaz, 2017).

ואכן, גם בהקשר של כתב האישום נגד ראש הממשלה נתניהו הצביעו סקרי דעת קהל כי סוגיה זו לא הייתה שיקול מכריע בהכרעת הבחור (מרד הקול הישראלי, אפריל 2019; מרץ 2021).²⁸ גם נתוני התמיכה במפלגת הליכוד בראשות נתניהו מלמדים כי אין קשר ברור בינם ובין ההתקדמות בשלבי ההליך הפלילי (לוח 1).

חולשת ההישענות על "משפט הציבור" מקורה אפוא בעובדה ששיקולי הבחור – בפרט בשיטה הרשימתית בישראל, שנעדר ממנה מרכיב אישי ישיר – מתייחסים לנושאים שונים ומגוונים שנוגעים למציעיהן של הרשימות, ולא ניתן לצמצם בחירה ברשימה רק לשאלה פרסונלית הנוגעת לתפיסה באשר למועמדה של הרשימה לראשות הממשלה. בהקשר רחב יותר ניתן לראות בהיעדר ההשפעה של התקדמות ההליך המשפטי על הצבעת הבחורים גם ביטוי להלכי רוח פופוליסטיים, שמאופיינים בטינה כלפי האליטות בכלל והמשפטיות בפרט (Müller, 2016; Friedman, 2019).

28 ההתייחסויות לסקרי דעת הקהל נעשו הודות לאפשרות החיפוש שמעמיד מאגר דאטה ישראל של המכון הישראלי לדמוקרטיה, הכולל מחקרי דעת קהל משנת 1949 ואילך. באתר בדקנו שאלות רלוונטיות ופילוחים ספציפיים, וכל הסקרים המצוינים במאמר מצויים שם.

לוח 1

התקדמות ההליך הפלילי והתמיכה במפלגת הליכוד בראשות בנימין נתניהו בבחירות לכנסת ה-20-24

השלב	מועד הבחירות	מספר המצביעים לליכוד	שיעור המצביעים לליכוד	מספר המנדטים
טרם חקירות*	17 במרץ 2015 (הכנסת ה-20)	985,408	23.4%	30
פברואר 2019 - היועץ המשפטי לממשלה מחליט להגיש כתב אישום בכפוף לשימוע**	9 באפריל 2019 (הכנסת ה-21)	1,140,370	26.5%	35
	17 בספטמבר 2019 (הכנסת ה-22)	1,113,617	25.1%	32
24 בינואר 2020 - כתב האישום הוגש לבית המשפט המחוזי בירושלים.***	2 במרץ 2020 (הכנסת ה-23)	1,352,449	29.5%	36
המשפט מתנהל	23 במרץ 2021 (הכנסת ה-24)	1,066,892	24.2%	30

מקור נתוני ההצבעה: אתר ועדת הבחירות המרכזית.

* קדמו לכך: בעת כהונתו הראשונה של נתניהו הוא נחקר בפרשת בר-און חברון (1997) והוחלט לא להעמידו לדין. בשנים 1999-2000 נוהלו חקירות במה שכונה "פרשת עמדי" ו"פרשת המתנות", ובשתיהן לא הוגש כתב אישום; ב-2011, בפרשת "ביבי טורס", הוחלט לסגור את החקירה.

** קדמו לכך: מינואר 2017 התנהלו חקירות משטרה; בפברואר 2018 המליצה המשטרה להעמידו לדין בחיקים 1000 ו-2000; בדצמבר 2018 המליצה המשטרה להעמידו לדין בתיק 4000.

*** קדמו לכך: באוקטובר 2019 התקיים לנתניהו שימוע; ב-21 בנובמבר 2019 החליט היועץ המשפטי לממשלה להגיש נגדו כתב אישום; בינואר 2020 הגיש נתניהו בקשה לחסינות ומשך אותה.

דעת הקהל בישראל מספקת פרספקטיבה מעניינת בנוגע להערכת הציבור את היחס בין האחריות הציבורית לאחריות הפלילית. ככלל הממצאים מלמדים שרוב הציבור סומך על גורמי אכיפת החוק והמשפט,²⁹ לא שעה לטענות הרדיפה הפוליטית,³⁰ ואולם עדיין כ-40% מהציבור האמינו שנתניהו הוא קורבן של רשויות אכיפת החוק.³¹ עם זאת, רוב גדול בציבור סירב למלט את נתניהו מאימת הדין (באמצעות מתן חסינות, חוק צרפתי או חנינה) אלא סבר שעליו לעמוד למשפט.³² חלק גדול מהציבור, אם כי לא כולו, התמקד ב"חזקת החפות", בדומה לרוח השיח הפוליטי והתקשורתי, ובכך צמצם את שאלת הכהונה של נתניהו כראש ממשלה למישור הפלילי בלבד. העמדה שלפיה תמיכה פוליטית לחוד ואחריות פלילית לחוד באה לידי ביטוי גם ערב הבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2021). 58% מהנשאלים לא הסכימו עם הטענה שאם יכהן נתניהו כראש ממשלה,

29 במדד הקול הישראלי מנובמבר 2019, 48% אמרו שיש להם די הרבה אמון או הרבה מאוד אמון ביועץ המשפטי אביחי מנדלבלית לעומת 40% שאמרו שיש להם מעט אמון או אין להם אמון כלל. לעומת זאת, בסקר בזק מחנה הימין מיוני 2019, אמרו 55% שאין להם בכלל אמון או שיש להם די מעט אמון ביועץ המשפטי, אך 37% מקרב מחנה הימין אמרו שיש להם הרבה או הרבה מאוד אמון בו. באותו סקר ציינו 63% מהנשאלים ממחנה הימין שאין להם אמון בבית המשפט העליון או שיש להם מעט אמון, וכשליש הביעו די הרבה או הרבה אמון בבית המשפט העליון. בציבור הרחב האמון בבית המשפט העליון גבוה יותר: במדד הדמוקרטיה לשנת 2019 הביעו 55% די הרבה אמון או הרבה מאוד אמון בבית המשפט לעומת 41% שהביעו די מעט אמון או לא הביעו בו אמון (הרמן ואח', 2019: 45).

30 בסקר שנערך במאי 2020 לא הסכימו 51% עם הטענה שמשפט נתניהו הוא ניסיון לעקוף את תוצאות הבחירות ולהשתמש בהליך המשפטי כדי להדיח את ראש הממשלה, לעומת 39% שהביעו הסכמה עם הטענה. בקרב מצביעי הליכוד 65% הסכימו עם הטענה, ושיעור דומה גם בקרב מצביעי המפלגות החרדיות והימין (מדד הקול הישראלי, מאי 2020).

31 בסקר שנערך רק בקרב מחנה הימין הסכימו 68% מהם עם הטענה ש"רשויות אכיפת החוק רודפות אחרי נתניהו ממניעים פוליטיים, במטרה להדיחו מתפקידו", וכרבע לא הסכימו עם טענה זאת (סקר בזק מחנה הימין, יוני 2019).

32 הציבור עקבי בהתנגדות לפתרונות אלו: כשנשאל ב-2008, בהקשר של חקירות ראש הממשלה דאז אהוד אולמרט, התנגדו 55% לאפשרות שראש ממשלה מכהן לא ייחקר כל עוד הוא בתפקיד ו-40% תמכו בכך (מדד השלום, אוקטובר 2008). כשנשאלה שאלה דומה ב-2017 בהקשר של ראש הממשלה בנימין נתניהו, 70% התנגדו לחוק שיעניק לו פטור מהליך פלילי כל עוד הוא מכהן כראש ממשלה ("החוק הצרפתי") ו-26% תמכו בכך (מדד השלום, אוקטובר 2017). בדומה 61% התנגדו לשינוי חוק החסינות כך שייחן חסינות אוטומטית לכל חבר כנסת, כולל ראש הממשלה, מהעמדה לדין (מדד הקול הישראלי, מאי 2019).

יש להפסיק את ההליכים המשפטיים נגדו לפחות עד תום כהונתו, ושליש תמכו בכך (מדד הקול הישראלי, פברואר 2021).

לסיכום, רוב הציבור הבחין בין עמדתו ביחס לאישומים הפליליים – שבהם יכריע בית המשפט; ובין עמדתו ביחס לכהונת נתניהו, שבעיני רוב הציבור יכולה להימשך, משל היו נתניהו ראש הממשלה ונתניהו הנאשם בפלילים שני אנשים שונים. ובכל זאת, שיעור לא מבוטל (כ-40%) ציפה מנתניהו להתפטר ולנהל את משפטו כאזרח מן השורה.

1. הסכנה הגלומה בראש ממשלה מכהן הנאשם בפלילים

בשונה מהנורמה הציבורית שהחלה להתבסס, המשיך נתניהו לכהן כראש הממשלה חרף כתב האישום החמור שהוגש נגדו, ולאחר סבב מערכות הבחירות בשנים 2019-2021 הוטל

עליו פעם אחר פעם להרכיב ממשלה. מצב עניינים כזה מאיים הן על האפשרות לקיים הליך פלילי הוגן ושוויוני, והן על תפקודו של הנאשם כראש ממשלה. מצד ההליך הפלילי העובדה שהנחקר או הנאשם בעבירה פלילית הוא ראש ממשלה עשויה להיות אבן נגף גדולה ביותר לחקר האמת. פגיעה זו עלולה להיווצר כבר בשלב החקירה, כאשר מעמדו הייחודי של ראש הממשלה עשוי לעמוד בדרכן של רשויות החקירה. כבר בעניינו של אולמרט עמד בית המשפט על כך שהמשטרה נתקלה בקשיים לא מבוטלים בתיאום מועדי חקירותיו. בית המשפט קבע כי לא היה בנסיבות המקרה כדי לחייב הכרזה על נבצרותו של ראש הממשלה, אולם ציין גם כי "אם יתברר בהמשך שהתנהלותו של ראש הממשלה אינה מאפשרת את עריכתן של החקירות הפליליות נגדו באופן ראוי, אפשר שיהא מקום להכרזה של היועץ המשפטי לממשלה בדבר נבצרותו הזמנית של ראש הממשלה" (בג"ץ אולמרט, 2008).

גם בניהול המשפט מעמדו של הנאשם מעורר חשש לפגיעה בעקרון השוויון לפני הדין. אף שחזקה על השופטים כי הם מסוגלים להתעלם ממעמדו המיוחד של הנאשם ומהמשמעות הסמלית והפוליטית של הרשעתו ולחרוץ את דינו כאחד האדם, מדובר במשימה קשה שרצוי לא להטילה מלכתחילה. קושי גדול רובץ גם על העדים, שצריכים להתייצב מול בעלי שררה וכוח עצומים, ואלה עלולים להשתמש לרעה בכוחות השלטון העומדים לרשותם. זהו נטל כבד ביותר שעלול להטות את העדים מן האמת.

מצד תפקודו של הנאשם כראש ממשלה, הימצאותו בחדרי החקירות ועל ספסל הנאשמים מערימה קשיים ניכרים. הטעם החשוב ביותר נוגע לניגוד העניינים העמוק שבו מצוי ראש ממשלה הנאשם בפלילים. ראש הממשלה, יש לזכור, אחראי מתוקף תפקידו על השרים האחראים על רשויות החקירה והתביעה. אף אם ימנע מעצמו עיסוק ישיר בסוגיות שעוסקות בו עצמו או עיסוק עקיף בענייני חוק ומשפט, אי־אפשר להתעלם מהחשש שמא יהא בתפקידו הבכיר כדי להשפיע על תפקודם של הכפופים לו בכל הקשור לאישומים נגדו.

בהתייחסו לקושי הנובע מניגוד העניינים האמור בעניין נתניהו, הסתפק בית המשפט באימוץ עמדת היועץ המשפטי לממשלה ולפיה יחתום ראש הממשלה על הסכם ניגוד עניינים. אלא שאין זה ברור כלל וכלל כי בנסיבות העניין הסכם מסוג זה יכול להיות פתרון אמיתי לניגוד עניינים כה חריף וכוללני שמתעורר לנוכח היקף סמכויותיו ומידת השפעתו הגורפת (הישירה והעקיפה) של ראש הממשלה. העובדה שבפועל נמנע ראש הממשלה נתניהו מלחתום על הסכם ניגוד עניינים בתואנות שונות, ושבת המשפט נדרש לעניין זה, מלמדת עד כמה רופפת הדרישה לקיום הסדר כזה במקרה של ראש ממשלה.³³

יתרה מכך, החשש שמא ישתמש ראש הממשלה הנאשם בסמכויותיו כדי לתקוע מקלות בגלגלי ההליכים נגדו אינו מתמצה בניסיון להשפיע במישרין על רשויות החוק, אלא עלול לבוא לידי ביטוי גם בקבלת החלטות בתחומים אחרים, כפי שציין נתניהו עצמו כשהיה ראש האופוזיציה בנוגע לראש הממשלה דאז אולמרט:

ראש ממשלה ששקוע עד צוואר בחקירות, אין לו מנדט מוסרי וציבורי לקבוע דברים כל כך גורליים למדינת ישראל, כי קיים חשש אמיתי, ולא בלתי מבוסס שהוא יכריע הכרעות על בסיס האינטרס האישי של ההישרדות הפוליטית שלו, ולא על בסיס האינטרס הלאומי (בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020).³⁴

33 בג"ץ היועץ המשפטי, 2021.

34 ציטוט מתוך טענות העותרים בחוך פסק דינו של השופט עמית, סעיף 12. דבריו של נתניהו נאמרו בשעתו ביחס לניהול משא ומתן עם סוריה.

במקביל, המעמסה המשפטית המוטלת על מי שחשוד בעבירות חמורות אינה יכולה להתיישב עם המעמסה הכבדה המוטלת על כתפיו של מי שמשמש בתפקיד ראש הממשלה. גם אם ראש הממשלה אינו חייב לנכוח בכל ישיבות המשפט נגדו, הרי שהתנהלותם של הליכים שעשויים להסתיים במאסר ממושך אינה יכולה אלא לדרוש ממנו תשומת לב רבה וגם זמן.

מסיכומם של טעמים אלו עולה כי ראוי שיימנע מראש ממשלה להמשיך ככהונתו לאחר שמוגש נגדו כתב אישום בעבירות חמורות שיש עימן קלון. בהמשך נציע קווים כלליים להסדר המשפטי הראוי לשמש למניעת מצב זה.

ז. דיון בדיון הרצוי

יכולתו של שלטון לשלוט, חזר בית המשפט

וקבע, מבוססת על האמון של הציבור בו,

ביושרתו וכדאגתו לאינטרס הציבורי. הגשת כתב אישום שבמרכזו עבירות על טוהר המידות מטילה, מעצם טיבה, צל המעיב על אמון הציבור במשרתיו (בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020).³⁵ לכן, לדעתנו, בדומה לעמדה שהביע בית המשפט שוב ושוב, המצב האופטימלי יהא אם פתיחה בהליכים פליליים משמעותיים נגד נושא משרה ציבורית תביא לידי הפסקת כהונתו או הימנעותו ממנה לאורה של נורמה ציבורית מופנמת בקרב נבחרי הציבור ועובדי הציבור הבכירים, המעוגנת גם בקוד אתי, שתכתיב תוצאה זו. בצעד זה, חשוב להבהיר, אין משום הודאה או מקצת הודאה בחשדות או באישומים המיוחסים לנבחר הציבור, אלא הכרה בחובה הנורמטיבית שאל לאדם לכהן במשרה ציבורית בכירה כאשר מעל ראשו רובצת עננת חשדות (שם).³⁶

בטרם נפנה לתיאור הדיון הרצוי, יש להבהיר כי אנו דוחים הסדרים שעיקרם מתן חסינות מיוחדת לראש הממשלה מפני הליך פלילי על כל שלביו (חקירה, הגשת כתב אישום, משפט, פסק דין) (לוריא ופוקס, 2017; קרמניצר ואח', 2019; קרמניצר ואח', 2020). ניסיונות לאמץ בחוק חסינות מיוחדת מפני הליכים פליליים

35 פסק דינה של השופטת דפנה ברק-ארז.

36 פסק דינה של השופטת ברק-ארז, והשוו לחוות דעתו של השופט מלצר, שלדידו אין לדרוש זאת מהמועמד שכן יהא בכך משום הודאה ואין אדם משים עצמו רשע.

היא פגיעה חמורה בעקרון שלטון החוק והשוויון בפני החוק. גם קביעה חוקית שלפיה כהונתו של ראש ממשלה שמוגש נגדו כתב אישום פוקעת אוטומטית אינה סבירה בעינינו, משום שהיא יוצרת זיקה הדוקה ללא תנאי בין הגשת כתב האישום ועתידו של ראש הרשות המבצעת והממשלה כולה.

נקודת המוצא של הנורמה המשפטית הראויה היא הלכת דרעי-פנחסי, שהגיונה בעניין שרים וסגני שרים חל לכאורה ביתר שאת בעניינו של ראש ממשלה, שהרי מבחינת הדוגמה והמופת שעליו לשמש הוא הראשון במעלה בשירות הציבור ובמחויבות הנובעת מכך. אין להתעלם גם מהעובדה שלראש הממשלה מסורה הסמכות לפטר שר, ומחובתו הפסוקה לעשות כן כאשר מיוחסות לשר עבירות חמורות שיש עימן קלון. אין זה סביר לצפות שראש הממשלה יפעל בהתאם לחובה זו המוטלת עליו בעוד הוא עצמו ממשיך ככהונתו בעודו נאשם בעבירות דומות – אולי אף בשותפות עם השר המודח. אכן, יחס מיטיב כלפי ראש הממשלה בהשוואה לשר "מן השורה" פוגע ללא הצדקה בעקרון השוויון בפני החוק. החרגת ראש הפירמידה מדרישה אלמנטרית שחלה על כל אחד ואחד מהדרגים הנמוכים יותר מכרסמת בבסיס העקרונות והמוסרי של הדרישה המופנית כלפיהם.

לנוכח כל זאת ראוי כי חוק-יסוד: הממשלה ישונה באופן שמקדין מהדרך שהתוותה בהלכת דרעי-פנחסי על עניינו של ראש הממשלה, כדי למנוע את הפגיעות הקשות הגלומות בהמשך כהונתו של ראש ממשלה הנאשם בפלילים. הצורך בתיקון חוק היסוד נובע מכך שהסדר הנבצרות הקיים בחוק עמום, ואין בו התייחסות מפורשת למקרה של הגשת כתב אישום נגד ראש הממשלה.³⁷ במסגרת

37 סעיף 16 (ב) לחוק-יסוד: הממשלה מציין אפשרות ולפיה "נבצר מראש הממשלה למלא את תפקידו", באופן זמני, שהופך קבוע לאחר מאה יום, ולא רק מטעמים בריאותיים. אך ההסדר אינו מפורט. בית המשפט הכיר עקרונית באפשרות שהיועץ המשפטי לממשלה יכריז על נבצרות לא רק בנסיבות בריאותיות וגם בשלב של חקירות פליליות של ראש הממשלה: "מוכנים אנו להניח, כי צודק היועץ בטענתו לפיה ההוראה אינה מוגבלת אך לנבצרות זמנית מטעמי בריאות אלא עשויה לחול במגוון נסיבות, ביניהן קיומן של חקירות פליליות נגד ראש הממשלה [...] עוד מניחים אנו, מבלי להכריע בדבר, כי בנסיבות המתאימות מוסמך היועץ המשפטי לממשלה להכריז על נבצרות זמנית של ראש הממשלה" (בג"ץ אולמרט, 2008, פסקה 4 לפסק דינו של השופט גרוניס). על "דוקטרינת הנבצרות" במצב החוקי הקיים, ראו מדינה וסבן, 2020. להצעה נוספת ראו נבות ואח', 2015: 21.

זו לא ניתן לדון בהצעה לפרטיה, ולכן נסתפק בהצגה תמציתית וטנטטיבית שלה. מדובר בהשעיה של ראש הממשלה מכהונה בפועל כאשר הוא מואשם בעבירה פלילית חמורה שיש עימה קלון.³⁸

אנו מציעים לקבוע בחוקי-יסוד: הממשלה הליך שבאמצעותו יוסמך היועץ המשפטי לממשלה לחוות דעתו בדבר השעייתו של ראש הממשלה מרגע הגשת כתב האישום במקרה כאמור ועד ההכרעה (הסופית) בעניינו. לנוכח טיבה של הגבלת כהונתו של נאשם בטרם הוכרע דינו, מתבקש כי השפעתו של כתב האישום על הכהונה תהיה זמנית באופייה, באופן שמביא בחשבון את האפשרות של זיכוי המצדיק שיבה אל התפקיד. מסקנה זו מתחייבת גם מחזקת החפות ומדרישת ההוגנות החלה על כל אדם. יתרונו של הסדר זה גם בכך שהוא מרחיק את האפשרות של חילופי שלטון, במישרין או בעקיפין, הכרוכה בהדחת ראש הממשלה.

כדי להבטיח את אופייה הענייני והא-פוליטי של ההחלטה, שיקול הדעת בדבר התקיימותם של קלון וחומרת העבירות צריך להיות נתון בידי היועץ המשפטי לממשלה על יסוד חוות דעת מנומקת, בהיותו גורם מקצועי וא-פוליטי ומכוח תפקידו כפרשן המוסמך של הדין (וכפי שנהוג בנוגע לשרי הממשלה) ובכפוף לאישור של בית המשפט העליון. החלטה בעקבות הפעלת שיקול דעת נראית עדיפה על פני כלל משפטי חד שלפיו עצם האישום בעבירות מסוימות מביא לידי נבצרות. ללא בחינה של נסיבות העבירות, כלל כזה עלול להיות גורף מדי ולהביא לתוצאה שאינה מוצדקת.³⁹ מוצע כי האישור של בית המשפט העליון יחול גם על טענות מקדמיות בדבר חוסר תום לב, רדיפה פוליטית או אפליה מצד גורמי האכיפה. כדי לקצר למינימום את תקופת ההשעיה, ראוי לנהל הליך משפטי זריז ככל האפשר באופן שיתרום לקיצור תקופת אי-הוודאות הפוליטית וכן לטובת הנאשם המשוכנע בחפותו ומעוניין להביא במהרה לידי חשיפת האמת.

38 גם בנוגע לשרים מוצע שהם יושעו מתפקידם מרגע הגשת כתב האישום, כלומר מדובר בצעד זמני, שנועד לאפשר בירור משפטי כאשר השר הנאשם אינו מוסיף לכהן בעת הבירור ועד קבלת פסק דין סופי. ראו נבוט ואח', 2015: 21.

39 לעניין הקלון ראו דבריו של המשנה ליועץ המשפטי עו"ד יהושע שופמן בדיון בכנסת בעניין זה (ועדת חוקה, חוק ומשפט, 2001ב: 16).

ברי כי ההצעה להסדר של השעיה מוטב שלא הייתה נדרשת ומוטב היה שלא לערב את החוק, את היועץ המשפטי לממשלה ואת בית המשפט במקרה זה. אך כאמור, בהיעדר הפגנה של אחריות ציבורית מצד נושא המשרה, לנוכח השיתוק של המנגנונים הפוליטיים והפרלמנטריים ובהיעדר קול ציבורי ברור – יש מקום שהכנסת תעגן הסדר כזה בחוק יסוד על מנת למנוע הישנות של מקרים אלה.⁴⁰

ח. סיכום

נקודת המוצא של המאמר היא ההכרה בחשיבותה של אחריות ציבורית על כל רבדיה.

לו היו הנורמות של אחריות ציבורית מושרשות בקרב נבחרי הציבור, לא היינו נדרשים כלל למאמר זה. ההלכות המשפטיות שסקרנו וההצעות שהעלינו בחלק הקודם לתיקון החקיקה הן דוגמה למה שזמיר מכנה "התגירות של כללים מתחום האתיקה לתחום המשפט. כללים של אתיקה שלא עמדו במבחן המציאות, נעשים כללי משפט" (זמיר, 2012: 13). הפירוט הרב של החוק הישראלי בנוגע לאפשרות של הרשעת ראש ממשלה בעבירה שיש עימה קלון – שכפי שנזכרנו אינו מתייחס לתרחישים שבהם ראש ממשלה נאשם בפלילים ימשיך לכהן – אינו מעיד על חוזקו של שלטון החוק, אלא להפך, על חולשת הנורמות הציבוריות.⁴¹

במקרה של נתניהו היינו עדים לתופעה שמסכנת את עצם קיומה של הדמוקרטיה, והיא שימוש בחוק נגד עצמו, כלומר דבקות במשמעות המילולית של החוק וניצול לקונות הקיימות בו כדי להצדיק מעשים שחותרים תחת נורמות ההכרחיות למימוש רוחו (Sadurski, 2019: 254-255). אומנם נכון שכהונתו של ראש ממשלה

40 לצד זאת ראוי שהממשלה תשלים את מהלך הניסוח והאימוץ של קוד אתי שהחל בשנת 2008 עם דוח הוועדה הציבורית לעניין גיבוש כללי אתיקה לחברי הממשלה בראשותו של נשיא בית המשפט העליון בדימוס מאיר שמגר. בהצעת הוועדה נקבע: "חבר הממשלה ישעה עצמו או יתפטר כאשר רשויות אכיפת החוק מייחסות לו, בהודעה רשמית של מי שמוסמך להגיש כתב אישום, מעשי עבירה חמורים, הפוגעים באמון הציבור בממשלה" (הוועדה הציבורית לעניין גיבוש כללי אתיקה לחברי הממשלה, 2008: 57).

41 השופט מזוז בפסק דינו בעניין נתניהו מצטט את האמירה ש"חוקים טובים מקורם בנהגי מוסר רעים", וטוען כי המציאות הישראלית מדגימה זאת היטב. לדידו, הוראות חוק והלכות בית המשפט בתחום טוהר המידות והתקינות של פעילות השלטון נולדו על רקע התרחשותן של תופעות פסולות, ואלמלא הן – כלל לא היינו נזקקים ל"חוקים טובים" אלה (בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020: פסקה 6).

שתלוי ועומד נגדו אישום פלילי מתאפשרת לפי החוק, אך החוק אינו חזות הכול, ומן הראוי היה שראש הממשלה ימלא את הלקונה החוקית בהפגנה של אחריות ציבורית – דהיינו התפטרות מהתפקיד או אי־נטילת המועמדות על עצמו. כפי שהראינו, במקרה הנוכחי לא הפגינו גם המשוכות האפשריות בדרך – הריבון, הציבור הישראלי; ומייצגיו בבית הנבחרים, חברי הכנסת – מודעות למשמעותה של אחריות ציבורית, שהיא מעבר לשאלת החפות או האשמה הפלילית, וגם מעבר להפגנת נאמנות קואליציונית.

בהקשר זה יש לציין כי גם המפלגות, שהיו עשויות לשחק תפקיד בעיגון נורמות ציבוריות ראויות ובמניעת כהונה של מי שאינו ראוי מבחינה ציבורית, כשלו בתפקידן זה לאורך זמן.⁴² מפלגתו של נתניהו, ששבה ובהרה בו ללא עוררין לעמוד בראשה ולהיות מועמדה להרכבת הממשלה, וגם המפלגות האחרות שכרתו עימו ברית על בסיס הקונספציה המוטעית שמכיוון שעומדת לו חזקת החפות הוא הופך כשיר למילוי תפקיד ראש הממשלה – תרמו לאיון הפער שעל קיומו שב בית המשפט והצביע: הפער בין כשירות ובין שיקול דעת בשאלה מהו מינוי ראוי. עם זאת, לבסוף נוכחנו כי ברית בין־מפלגתית היא זו שהובילה לסיום כהונתו של ראש ממשלה הנאשם בפלילים. כלומר, בסופו של דבר אין תחליף למפלגות ולתהליך הפוליטי כמשרטטי הקווים האדומים של האחריות הציבורית במדינה דמוקרטית.

נקודת האור במהלך שתיארנו כאן היא שהלכות שנקבעו בבית המשפט בתחום של טוהר המידות ונורמות של התנהלות שלטונית ראוי, השתדרשו במציאות – במישור של התרבות הפוליטית. עוד ייתכן כי החלטות בית המשפט (ההכרעה לחייב את העברת דרעי ופנחסי מתפקידם, החלטת בית המשפט להדיח את ראשי הערים) יכולות להשפיע על ציבור הבוחרים הרחב ליתן משקל גדול יותר לניקיון כפיהם של המועמדים. השפעה כזאת תקדם את התוצאה הרצויה של ביקורת הציבור על נבחרי ותתרום לעיגון נורמות ציבוריות הנוגעות לציפיות המופנות כלפי אנשי הציבור (Yair et al., 2020). אלה גם יאותתו לאישי ציבור שמוטב להם להפגין מידה טובה של אחריות ציבורית בטרם יובא עניינם לפני בית המשפט. יש

42 זיבלאט ולויצקי רואים במפלגות חסם לבחירת מועמדים שאינם ראויים, ובכך יש ביכולתן להגן על הדמוקרטיה (Levitsky and Ziblatt, 2018: 11).

לקוות שהחזיון של ראש ממשלה שכיהן כשהוא נאשם בפלילים, לא יביא לידי שחיקת ההלכות החשובות האלו.

בהיעדר הפגנת אחריות מצידם של אנשי הציבור עצמם, התעצם הצורך ב"מבוגר אחראי" שינווט למחוזות של חוק וסדר, וישריש נורמות של טוהר מידות ואתיקה של אחריות ציבורית. לכנסת תפקיד מכריע בעניין זה. החלטתה של הכנסת במקרה מעין זה – שיש לקוות שלא יתרחש שוב – צריכה להיות חוצת-מחנות פוליטיים, ולהעביר מסר חד של נורמות שלטון ראויות, בלי לגרוע מזכותו של הנאשם לערער על פסק הדין, אך לא לעשות זאת כראש ממשלה מכהן. במקביל עליה לקדם חקיקה ברוח ההצעה במאמר זה, שתאפשר הכרזה על השעיית ראש הממשלה מרגע הגשת כתב האישום נגדו.

לכסוף יש לזכור כי גם לציבור תפקיד קריטי בעיגון נורמות שלטון ראויות. נבחר הציבור נוהגים לפי דרכם, בית המשפט פוסק הלכות כמיטב שיקול דעתו, החוק אומר את דברו, אבל בסופו של דבר, כפי שניסח זאת הפילוסוף ז'אן-ז'אק רוסו, החוק החשוב מכולם הוא זה "שאינו חרות לא על שיש ולא עלי נחושת, אלא על לבותיהם של האזרחים, והוא חוקתה האמתית של המדינה". (רוסו, [1762] 2006: 99).

רשימת המקורות

אונגר, ירון, 2018. **מעמדו של ראש ממשלה שמתנהלים נגדו הליכים פליליים**, הכנסת – הלשכה המשפטית.

אזולאי, מורן ויובל קרני, 2020. "נתניהו תוקף: 'נחשפה מזימת ההפיכה השלטונית של מנדלבליט'", *ynet*, 30 ביוני.

אשכנזי, בני, 2020. "מנדלבליט: 'האחגר במשפט נתניהו – הקמפיין השקרי והמעוות'", *דה מרקר*, 3 בספטמבר.

בג"ץ אולמרט, 2008. בג"ץ 6231/08 יואב יצחק נ' ראש ממשלת ישראל אהוד אולמרט (לא פורסם, 4.8.2008).

- בג"ץ אריאל שרון, 2004. בג"ץ 5261/04 עו"ד יוסי פוקס נ' ראש-ממשלת ישראל, אריאל שרון, נט(2) 446 (2004).
- בג"ץ גנוסר, 1993. בג"ץ 6163/92 יואל אייזנברג נ' שר הבינוי והשיכון, פ"ד מז(2) 229 (1993).
- בג"ץ דרעי, 1993. בג"ץ 3094/93 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד מז(5) 404 (1993).
- בג"ץ היועץ המשפטי, 1996. בג"ץ 5151/95 כהן נ' היועץ המשפטי לממשלה, פ"ד פ"ד מט(5) 245 (1996).
- בג"ץ היועץ המשפטי, 2020. בג"ץ 8145/19 ד"ר ארנה ברי נ' היועץ המשפטי לממשלה (2.1.2020).
- בג"ץ היועץ המשפטי, 2021. בג"ץ 3056/20 התנועה לאיכות השלטון בישראל ואח' נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (25.3.2021)
- בג"ץ הנגבי, 2003. בג"ץ 1993/03 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' ראש הממשלה, פ"ד נז(6) 817 (2003).
- בג"ץ ועדת הכנסת, 2005. בג"ץ 11298/03 התנועה לאיכות השלטון נ' ועדת הכנסת פ"ד נט(5) 865 (2005).
- בג"ץ יו"ר הכנסת, 1987. בג"ץ 620/85 מיעארי נ' יו"ר הכנסת, פ"ד מא(4) 169 (1987).
- בג"ץ ממשלת ישראל, 1997. בג"ץ 2533/97 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד נא(3) 46 (1997).
- בג"ץ נתניהו פסק דין משלים, 2020. בג"ץ 2592/20 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' היועץ המשפטי לממשלה (טרם פורסם, פסק דין משלים, ניתן ביום 27.5.2020).
- בג"ץ נתניהו, 2019א. בג"ץ 2848/19 עו"ד שחר בן מאיר נ' בנימין נתניהו, חבר הכנסת ה-21 (23.4.2019).

בג"ץ נתניהו, 2019. בג"ץ 7928/19 עו"ד שפיק רפול נ' בנימין נתניהו, ראש ממשלת ישראל (12.12.2019).

בג"ץ נתניהו, 2020. בג"ץ 2592/20 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' היועץ המשפטי לממשלה (טרם פורסם, ניתן ביום 6.5.2020).

בג"ץ פנחסי, 1993. בג"ץ 4267/93 אמיחי - אזרחים למען מינהל תקין וטוהר המידות נ' יצחק רבין, ראש ממשלת ישראל, פ"ד מז(5) 441 (1993).

בג"ץ ראש הממשלה, 2012. בג"ץ 9223/10 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' ראש הממשלה (לא פורסם, ניתן ביום 19.11.2012).

בג"ץ ראש הממשלה, 2015. בג"ץ 3095/15 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' ראש ממשלת ישראל (טרם פורסם, ניתן ביום 13.8.2015).

בג"ץ ראשי הערים, 2013. בג"ץ 4921/13 אומ"ץ אזרחים למען מנהל תקין וצדק חברתי נ' ראש עיריית רמת השרון, יצחק רוכברגר, פ"ד סו(3) 135 (2013).

בש"פ זגורי, 2009. בש"פ 5816/09 מדינת ישראל נ' זגורי (9.9.2009).

בלאנדר, דנה, 2018. "מצב חוקי עמום - מניעת הטלת הרכבת הממשלה על נאשם בפלילים", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 14 בפברואר.

בן-אוליאל, דניאל, 2020. "העברת ראש ממשלה תחת כתב אישום מתפקידו", משפט וממשל 21: 7-48.

בן-דוד, ליאור, 2009. חקירה והעמדה לדין פלילי של ראש ממשלה (או נשיא) במהלך כהונתו, ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

בנדור, אריאל, ומיכל טמיר, 2014. "מינוי בכירים בישראל: על הבולענות ההדדית של משפט ואתיקה", משפט ועסקים 17: 424-444.

בנדל, נטעאל, 2020. "כתב האישום מופרך ותפור': נאום נתניהו המלא בפתח משפטו", הארץ, 24 במאי.

ברזילי, גד, 2014. "אחריות מהי - משפט והמרחב הציבורי - הרהורים על הספר אחריות ציבורית בישראל בעריכתם של רפאל כהן-אלמגור, אורי אבל-גנץ, ואסא כשר", משפט וממשל 16: 341-348.

- גביוזן, רות, 1993. "החלטה נחרצת אבל לא משכנעת", **חדשות**, 9 בספטמבר.
- גביוזן, רות, מרדכי קרמניצר, ויואב דותן (עורכים), 2000. **אקטיביזם שיפוטי: בעד ונגד**, ירושלים: מאגנס.
- גל-נור, יצחק, ודנה בלאנדר, 2013. **המערכת הפוליטית בישראל**, תל אביב, ירושלים וראשון לציון: המכללה האקדמית ספיר, עם עובד והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- דאטה ישראל, ל"ת. **מאגר נתוני הסקרים על שם פרופ' אליהו (לואי) גוטמן**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- הארץ, 2021. **"נתניהו תקף את הפרקליטות: ביצעה שימוש פסול בכוח שבידיה, כך נראה ניסיון הפיכה"**, הארץ, 5 באפריל.
- הוועדה הציבורית לעניין גיבוש כללי אתיקה לחברי הממשלה, 2008. **דין וחשבון**. ירושלים.
- הרמן, תמר, אור ענבי, וויליאם קביסון, ואלה היר, 2019. **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- וייל, רבקה, 2020. "האם הדחה שיפוטית של ראש ממשלה בישראל היא חוקתית?", **משפט וממשל** 21: 49-67.
- ועדת חוקה, חוק ומשפט, 2001. פרוטוקול מס' 268 מישיבת ועדת החוקה, חוק ומשפט 27 בפברואר 2001.
- זמיר, יצחק, 2012. "הקדמה: אחריות ציבורית", בתוך: רפאל כהן-אלמגור, אורי ארבל-גנץ, ואסא כשר (עורכים), **אחריות ציבורית בישראל**, בני ברק: הקיבוץ המאוחד והמרכז לאתיקה בירושלים, עמ' 7-18.
- לוריא, גיא, ועמיר פוקס, 2017. "חוק איסור חקירת ראש ממשלה" (חוות דעת), **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 19 באוקטובר.
- מדד הקול הישראלי, מועדים שונים, **מאגר דאטה ישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מדד השלום, מועדים שונים, **מאגר דאטה ישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מדינה, ברק, ואילן סבן, 2020. "ניגוד עניינים של ראש ממשלה, דמוקרטיה מתגוננת וסמכות ההכרזה על נבצרות", **ICON-S-IL Blog**, 11 באוקטובר.

נבות, דורון, יובל פלדמן, מרדכי קרמניצר, לינא סאבא, תהילה שוורץ-אלטשולר, ועמיר פוקס, 2015. **תכנית למאבק בשחיתות השלטונית בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

נבות, דורון, 2012. **שחיתות פוליטית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

נבות, סוזי, 2011. "ארבע הערות קצרות על חסינות חברי הכנסת", **פרלמנט**, גיליון 70, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה.

סקר בזק מחנה הימין, מועדים שונים, **מאגר דאטה ישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

פרידמן, דניאל, 2013. **הארנק והחרב: המהפכה המשפטית ושרה, תל אביב: ידיעות ספרים**.

קורן, דני, ובוועז שפירא, 1997. **קואליציות: הפוליטיקה הישראלית: 50 שנים - 100 אירועים**, תל אביב: זמורה ביתן.

קרמניצר, מרדכי, עמיר פוקס, ואסף שפירא, 2019. "תיקון לחוק החסינות - פסול ולא מוצדק" (חוות דעת), **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 6 במאי.

קרמניצר, מרדכי, יובל שני, גיא לוריא, עמיר פוקס, ונדיב מרדכי, 2020. "התייחסות לבקשתו של ראש הממשלה לקבל חסינות" (חוות דעת), **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 26 בינואר.

רוברטס מלצר, שרון, 2019. "תשמע, יש פה בעיה: פרשת חשבון הדולרים", **אתר משרד המשפטים**.

רוזנאי, יניב, 2021. **ביקורת חוקתית: התפתחות, דגמים והצעה לעיגון הביקורת השיפוטית בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רוסו, ז'אן-ז'אק [1762]. **האמנה החברתית**, תרגום: עידו בסוק, תל אביב: רסלינג.

De Vries, Catherine E., and Hector Solaz, 2017. "The Electoral Consequences of Corruption," *Annual Review of Political Science* 20 (1): 391–408.

Dotan, Yoav, 2018. "Impeachment by Judicial Review: Israel's Odd System of Checks and Balances," *Theoretical Inquiries in Law* 19 (2): 705–744.

European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), 2013. *Report on The Relationship between Political and Criminal Ministerial Responsibility*, March 8–9.

Friedman, Nick, 2019. *The Impact of Populism on Courts: Institutional Legitimacy and the Popular Will*, Oxford: The Foundation for Law, Justice and Society.

Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt, 2018. *How Democracies Die*, New York: Penguin Random House.

Müller, Jan Werner, 2016. *What Is Populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Quigley, Brendan, 2011. "Immunity, Italian Style: Silvio Berlusconi versus the Italian Legal System," *Hastings International and Comparative Law Review* 34 (2): 435–464.

Sadurski, Wojciech, 2019. *Poland's Constitutional Breakdown*, Oxford: Oxford University Press.

U.S. Department of Justice, 2000. [A Sitting President's Amenability to Indictment and Criminal Prosecution](#).

Warf, Barney, 2019. *Global Corruption from a Geographic Perspective*, New York: Springer.

Yair, Omer, Raanan Sulitzeanu-Kenan, and Yoav Dotan, 2020. "Can Institutions Make Voters Care about Corruption?" *The Journal of Politics* 82 (4): 1430–1442.

שער שני

בוחרים, מפלגות ותקשורת

אופטימיות מתמשכת בתנאי אי־ודאות: התפתחות תחזיות הבחירות של אזרחים ישראלים במהלך משבר פוליטי ממושך

קרן טננבוים־וינבלט | כריסטיאן באדן | טלי אהרוני | מקסימיליאן אוברבק

בכל בחירות דמוקרטיות טבועה אי־ודאות. גם כשמועמד או מפלגה מובילים בכירור, התוצאה הסופית תלויה בבחירה החופשית של האזרחיות והאזרחים אם להצביע ולמי, וכן במגוון של התפתחויות לקראת הבחירות, לעיתים עד הרגע האחרון (ראו פוקס, 2017). אי־ודאות זו גדולה עוד יותר במערכת רב־מפלגתית כמו בישראל, שבה התוצאה אינה בינרית (בניגוד לארצות הברית למשל), וההרכב

* המחקר נערך במימון מועצה המחקר האירופית (ERC Starting Grant 802990). תודה לשרון בן־אריה ובת שבע הס על ריכוז הפרויקט, לנידאא נאסר, עאישה אגבריה, אוהד אופז, מורן אביטל, נעמה וייס־יניב, הילה ירושלמי, דבורה ניומן ויערה עבדו על הסיוע למחקר, ולצוות ב־IPSSOS ו־iPanel על תרומתם לקבוצות המיקוד והסקר.

הסופי של הממשלה תלוי במשא ומתן קואליציוני. עם זאת, הבחירות שהתקיימו בישראל בשנים 2019-2021 העלו את אי-הוודאות לרמה חדשה. בעקבות הכישלונות החוזרים ונשנים להקים ממשלה, התקיימו שלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנה (בין אפריל 2019 למרץ 2020), אחריהן הוקמה ממשלה קצרת מועד, ולאחריה נערך סיבוב בחירות נוסף ורביעי (במרץ 2021). סדרת בחירות זו מתחברת למגמות גלובליות של אי-יציבות פוליטית ואתגור הנחות היסוד של דמוקרטיה ליברלית, ועומדת בקנה אחד עם ההבחנה שאנו חיים בעידן של אי-ודאות קיצונית בנוגע לעתיד (הררי, 2018; Mounk, 2018).

אחד המנגנונים האנושיים העיקריים להתמודדות עם אי-ודאות – הן ברמה האישית והן ברמה הקולקטיבית – הוא יצירת תסריטים עתידיים (Gilbert and Wilson, 2007; Neiger, 2007; Kay and King, 2020). כך, לקראת בחירות המרחב הציבורי מתמלא בתחזיות של סוקרים, פרשנים, פוליטיקאים ושחקנים אחרים בנוגע לתוצאותיהן ולהשלכותיהן (Sheafer, Weimann, and Tsfati, 2008; Tenenboim-Weinblatt, 2018). האזרחיות והאזרחים, מצידם, מגבשים את ציפיותיהם אל מול התחזיות שהם נחשפים אליהן, כאשר ציפיות אלה משקפות במידה רבה את מאווייהם ואת זהותם הפוליטית (Babad, 1997; Blais and Bodet, 2006; Tenenboim-Weinblatt et al., 2022). מקרה הבוחן של הבחירות החוזרות בישראל מספק הזדמנות ייחודית לבחון את התפתחותן של ציפיות כאלה לאורך זמן בתנאים של אי-ודאות פוליטית גוברת: באילו אופנים, אם בכלל, משתנות ציפיות פוליטיות, ועל בסיס מה? האם רמת הביטחון בתחזיות יורדת? האם אנשים מאבדים תקווה שהתוצאות הרצויות להם יושגו, או שומרים על אופטימיות? וכיצד כל זה משפיע על המוטיבציה שלהם להצביע?

המאמר מבקש אפוא לענות על השאלה הרחבה: כיצד התפתחו תחזיות הבחירות של אזרחיות ואזרחי ישראל על רקע של משבר פוליטי מעמיק, ומה היו ההשלכות של ציפיות אלה? כדי לחקור זאת אנו מציעים מערכת מושגית לניתוח תחזיות, ובוחנים את תחזיותיהם של אזרחיות ואזרחים ישראלים בשלוש מערכות הבחירות בשנים 2019-2020 באמצעות נתונים מסקר אורך וסדרה של קבוצות מיקוד. אנו מראים כי למרות חוסר הוודאות הגובר, במערכות בחירות אלה לא נחלשה (ולעיתים אפילו התחזקה) האופטימיות של אזרחי ישראל ביחס לתוצאות הבחירות והשלכותיהן, וטוענים כי אופטימיות מתמשכת זו עשויה להסביר את

העלייה בשיעור ההצבעה בכל מועד בחירות. באפילוג מוצגות תוכנות נוספות מבחירות 2021, שאופיינו בירידה ברמת האופטימיות של האזרחים, אך בסופו של דבר מימשו את התקווה של מחנה מתנגדי־נתניהו לשינוי פוליטי.

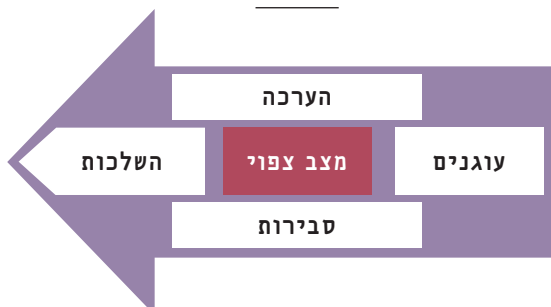
א. תחזיות פוליטיות: מסגרת מושגית

תחזיות פוליטיות מייצגות תרחישים בנוגע לתוצאות ולהשלכות הצפויות של אירועים פוליטיים כגון בחירות, משאלי עם, משברים ומלחמות. הספרות בתחום מתמקדת בעיקרה בהטיות הקוגניטיביות ובאתגרים הנוגעים לניסיון לחזות את העתיד במדויק (כהנמן, 2013; טטלוק וגרדנר, 2017; Silver, 2012). עם זאת, דיוק אינו המטרה היחידה של תחזיות פוליטיות. לדוגמה, תרחישים עתידיים שמגולמים בסיסמאות קמפיין כגון "ביבי או טיבי" (סיסמה של הליכוד במערכות הבחירות בשנים 2019-2020) או "כחול לבן או ארדואן" (סיסמה של כחול לבן בבחירות 2020) מציגים תוצאות עתידיות בינריות שמטרתן ללבות פחדים בקרב הבוחרים ולהניע אותם להצביע. זאת ועוד, תחזיות יכולות להשפיע על המציאות הפוליטית גם אם הן אינן מדויקות, שכן ביכולתן להניע לפעולה פוליטית שמטרתה הגשמת העתיד הרצוי או הימנעות מתרחישים לא רצויים, עד כדי דינמיקה של תחזיות המגשימות או מזימות את עצמן (Merton, 1948; Tenenboim-Weinblatt, 2018). כך למשל תחזיות בנוגע למפלגות שאינן צפויות לעבור את אחוז החסימה יכולות להוביל בוחרות ובוחרים להימנע מלהצביע לאותן מפלגות כדי לא לבזבז את קולם (תחזית שמגשימה את עצמה), או לחלופין להניע אותם להצביע לאותן מפלגות כדי להצילן (תחזית שמזימה את עצמה).

בהתבסס על עבודה תאורטית ואמפירית במסגרת פרויקט PROFECI (n.d.), אנו מציעים במאמר זה מסגרת מושגית לניתוח תחזיות (ראו תרשים 1). במרכזה של כל תחזית נמצאת התוצאה החזויה (מצב צפוי), כשזו יכולה להיות מלווה בהתייחסות לסיכויי התממשותה (סבירות) ולמידה שבה היא רצויה (הערכה). יתר על כן, תחזיות יכולות להתבסס על סוגים שונים של הצדקות (עוגנים) וכן לרמז על תגובות מתאימות (השלכות).

תרשים 1

מודל מושגי לניתוח תחזיות

המצב הצפוי מתייחס לתוצאות החזויות של אירועים – לדוגמה, מי ינצח בבחירות או כיצד ישפיעו הבחירות על המצב הכלכלי בשנים שאחריהן. מנקודת מבט לשונית ניתן לראות במצב הצפוי פעולת דיבור טענתית (assertive speech), המביעה אמונה במצב עתידי בעולם. ככזאת היא שונה מפעולות דיבור אחרות שמכוונות לעתיד (כדוגמת הבטחות או בקשות), שמבטאות כוונה או שאיפה ליצור מצב עתידי מסוים (Searle, 1979; ראו גם Kampf, 2013). מצב צפוי יכול להתייחס לתוצאות ספציפיות במערך אפשרויות מוגדר מראש (כגון הזוכה בבחירות לנשיאות, מספר המנדטים שיקבלו המפלגות) או להציג תרחישים פתוחים (כגון בנוגע למצב הביטחוני העתידי). הוא יכול להתייחס לנקודת זמן קבועה מראש (כגון יום הבחירות) או לעתיד לא מוגדר (Neiger and Tenenboim-Weinblatt, 2016). בישראל, שבה הרכב הממשלה וזהות ראש הממשלה נקבעים על בסיס משא ומתן קואליציוני לאחר הבחירות, השיח הציבורי רווי תרחישים שחורגים מעבר לתוצאות המיידיות של הבחירות.

תחזיות יכולות להתייחס גם לסבירות של המצב הצפוי. הערכת הסבירות מתבססת לעיתים על אומדנים הסתברותיים, שמבטאים סיכויים נמוכים עד גבוהים להתממשות התחזית, ובמקרים אחרים מתמקדת בשאלה אם תוצאה מסוימת אפשרית ורלוונטית. הסתברויות יכולות להתבטא באופן מספרי (לדוגמה: סיכוי של אחד לעשרה, 95%), באופן גרפי (ראו Pentzold and Fechner, 2020) או באופן מילולי (לדוגמה: סביר מאוד, ודאי). אפשרויות לעומת זאת מתבטאות על פי רוב באמצעים מילוליים-נרטיביים (לדוגמה: ייתכן, לא בלתי אפשרי). אומדנים

כמותיים של הסתברות נתפסים מהותיים לחיזוי מקצועי, ובהתאם תופסים מקום מרכזי בספרות על תחזיות פוליטיות (טטלוק וגרדנר, 2017; Tetlock, 2005; Silver, 2012). עם זאת, חשיבה הסתברותית כזאת אינה תואמת בהכרח את אופן החשיבה של אנשים על העתיד (כהנמן, 2013; Westwood, Messing, and Leikes, 2020), בייחוד בתנאים של אי־ודאות קיצונית (Kay and King, 2020).

לעיתים קרובות תחזיות כוללות גם הערכה של המצב הצפוי. אנשים יכולים להעריך תרחישים עתידיים כחיוביים (רצויים) או שליליים (לא רצויים) לעצמם, לקהילותיהם (משפחתם, המחנה הפוליטי שלהם, ארצם, המין האנושי) או לאחרים (לדוגמה: המחנה הפוליטי המתנגד או גורמים פוליטיים ספציפיים). הערכות מסוג זה יכולות להיות נורמטיביות (האם המצב הצפוי תואם ערכים חברתיים?), מבוססות עניין (האם התרחיש משרת אינטרסים של פוליטיקאי או מחנה מסוים?) או רגשיות (כיצד אדם מצפה להרגיש ביחס למצב העתידי? ראו Wilson and Gilbert, 2003; Tenenboim-Weinblatt et al., 2022 ב"חזוי רגשי").

בניגוד לרכיבים סבירות והערכה, שמתארים את המצב הצפוי, עוגנים כוללים מידע שמשמש להצדקתו. אנשים מתבססים על ידע קיים לצורך חיזוי אירועים עתידיים באמצעות שתי אסטרטגיות עיקריות: האחת – הסתמכות על תחזיות שהציגו מקורות שונים כגון פרשנויות ופרשנים, סקרים, פוליטיקאיות ופוליטיקאים או מכרים יודעי דבר; והאחרת – בנייה עצמאית של תרחישים על בסיס הסקה מההווה או העבר (לדוגמה: ניבוי זהות ראש הממשלה הבא על בסיס הערכה של אופי המתמודד, כוונותיו, התנהגותו, הרקורד הפוליטי שלו, מצבו בסקרים או אנלוגיות היסטוריות).

לבסוף, לתחזיות יכולות להיות השלכות התנהגותיות. תפיסת המצב הצפוי כלא רצוי עשויה להביא לידי ניסיונות למנוע אותו או להתחמק מהשפעתו (למשל על ידי התאמה של כוונות ההצבעה, מחאה או הגירה). לעומת זאת, מצב צפוי רצוי עשוי להניע אנשים לפעול להשגתו (למשל על ידי הצבעה, תרומות לקמפיין וסיוע בהנעת בוחרים). מחקרים קודמים בחנו את הקשר בין ציפיות אלקטורליות והתנהגות בוחרים בהקשרים כגון "אפקט קרון התזמורת" (bandwagon effect) ו"אפקט האנדרדוג" (underdog effect), מתוך התמקדות בהשפעה של סקרי דעת קהל (ראו למשל, Mutz, 1998; Rothschild and Malhotra, 2014; Stolwijk,

המשמעות והחשיבות החברתית של תחזיות נובעות מיחסי הגומלין בין המצב הצפוי, הסבירות וההערכה שלו, וכן העוגנים המקושרים אליו והשלכותיו ההתנהגותיות. דרך אחת ליצור תחזיות היא מלמטה-למעלה, כלומר לבחון עוגנים אפשריים כבסיס להפקה של תסריטים עתידיים והערכתם. אבל יש גם דרכים אחרות. כך למשל נקודת המוצא ליצירה ולהערכה של המצב המנוכח יכולות להיות השלכות התנהגותיות, כמו בתרחישים מאיימים או מעודדים של פוליטיקאיות ופוליטיקאים שנועדו להניע מצביעים. בתחזיות של הבוחרות והבוחרים עצמם, לעיתים רכיב ההערכה הוא שמוביל. כך קורה למשל בתופעה של חשיבה מייחלת (wishful thinking), שבה הציפיות מעוצבות על ידי העדפות פוליטיות (Babad, 1997; Krizan, Miller, and Johar, 2010), או כחלק מהטיית האופטימיות, המוגדרת כנטייתם של אנשים "להעריך יתר על המידה את הסבירות של אירועים חיוביים, ולהמעיט בהערכת הסבירות של אירועים שליליים" (Sharot, 2011: 941; ראו גם כהנמן, 2013). במקרים אחרים מתקיים מאזן כוחות בין מרכיבי הסבירות וההערכה, כמו למשל בתקווה, שהיא שילוב של ציפיות ומשאלות (Leshem and Halperin, 2020). עוגנים יכולים להחליש את ההשפעה של משאלות הבוחרים על ציפיותיהם, כמו שעולה ממחקרים שתיעדו את חשיבותו של מידע זמין (למשל מידע מסקרים או ידע על בחירות קודמות) לעיצוב ציפיותיהם של אנשים ביחס לתוצאות הבחירות (Blais and Bodet, 2006; Meffert and Gschwend, 2011).

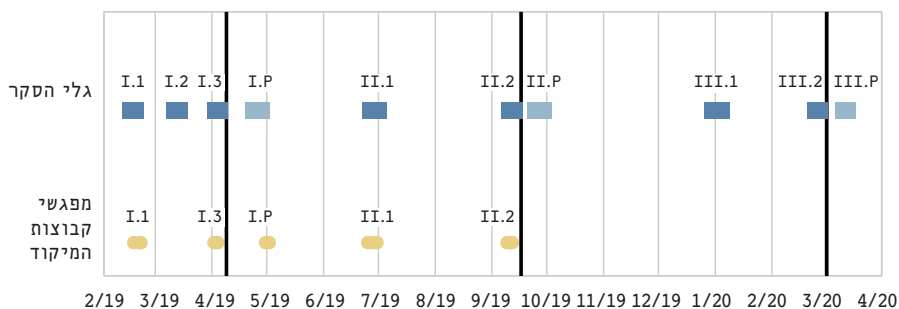
במאמר זה אנו בוחנים את התפתחותן של תחזיות הנוגעות לבחירות 2019-2020 ואת יחסי הגומלין בין מרכיביהן בהתמקדות בדפוסי אופטימיות העולים מהניתוח.

המחקר מתבסס על נתונים מתוך סקר אורך וסדרת קבוצות מיקוד שנאספו כחלק מפרויקט המחקר PROFECI באוניברסיטה העברית.

1. השיטה

לסקר האורך גויסו 1,191 אזרחיות ואזרחים ישראלים בהתבסס על דגימה מרובדת שמטרתה ייצוג הרכב הבוחרים. בסקר, שנערך באופן מקוון, יש ייצוג חסר של חרדיות וחרדים ובמידה פחותה גם של המגזר הערבי ושל מצביעות ומצביעים מבוגרים (ראו נספח 1). הסקר כלל עשרה גלים: שבעה גלים מלאים לפני הבחירות ושלושה גלים מצומצמים לאחר הבחירות (ראו תרשים 2). בכל אחד משבעת הגלים שקדמו לבחירות התבקשו המשייבות והמשייבים להעריך מי יהיה ראש הממשלה הבא, מי תהיה המפלגה הגדולה ביותר ומה יהיה הרכב הקואליציה העתידית. עוד התבקשו להעריך את סבירות התוצאה החזויה ואת הרגשתם ביחס להתממשותה. המחקר הנוכחי מתמקד ב־442 המשייבות והמשייבים שהשתתפו בכל שבעת הגלים המלאים של הסקר.

תרשים 2
ציר הזמן של איסוף הנתונים

III-I: מערכות הבחירות; 1-3: מספר הגל / מפגש בכל מערכת בחירות. P: גל / מפגש שהתקיים לאחר יום הבחירות.

קבוצות המיקוד כללו חמש קבוצות של 10-12 אזרחיות ואזרחים ישראלים: ארבע קבוצות של יהודים וקבוצה אחת של ערבים. כל קבוצה כונסה חמש פעמים במשך שני סבבי הבחירות הראשונים (ראו תרשים 2). בכל מפגש התבקשו המשתתפות והמשתתפים לחזות מה יקרה בבחירות הקרובות ובתהליכי הרכבת

הקואליציה, ולהעריך את ההשלכות האפשריות של אירועים אלה. עוד כללו המפגשים דיון על הסיקור התקשורתי של הבחירות. כל המפגשים תומללו ונותחו בגישה איכותנית, בהתמקדות באסטרטגיות של המשתתפים ליצירת תחזיות ובאינטראקציה החברתית סביבן (עוד ראו בנספח 2).

ג. ממצאים

בסעיפים הבאים מוצגים תחילה הממצאים הנוגעים לחמשת רכיבי התחזיות בנפרד. בהמשך נבחנים יחסי הגומלין בין רכיבים אלה, תוך התמקדות בזיקתם לזהויות פוליטיות. הניתוח חושף דפוס של אופטימיות מתמשכת.

1 התפתחות הרכיבים של תחזיות פוליטיות בקרב אזרחיות ואזרחים ישראלים בבחירות 2019-2020

א. מצב צפוי

בשבעת גלי הסקר שקדמו לבחירות (ראו אינדקס בתרשים 2), הציגו המשיבות והמשיבים את תחזיותיהם בנוגע לזהות ראש הממשלה העתידי (תרשים 3), המפלגה הצפויה לזכות במספר המנדטים הגבוה ביותר (תרשים 4) והמפלגות הצפויות להיות חלק מהקואליציה (תרשים 5).

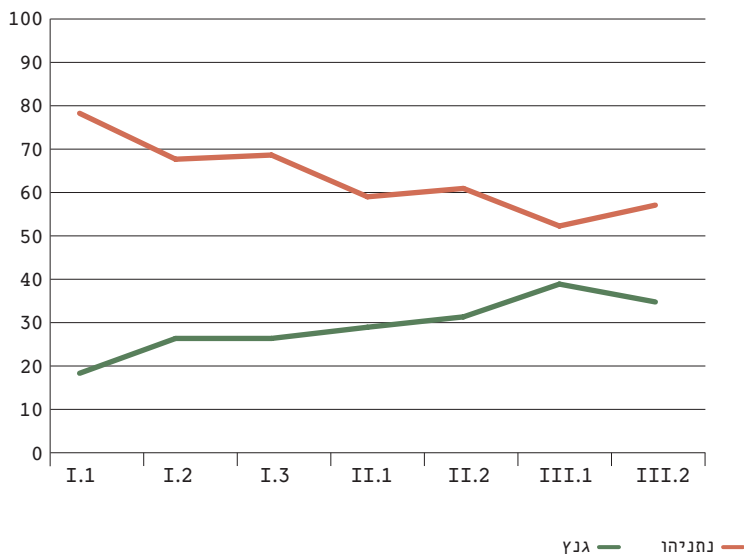
בשלוש מערכות הבחירות ניבאו רוב המשיבים בסקר כי בנימין נתניהו יישאר ראש הממשלה, אולם רוב זה ירד מ-79% בפברואר 2019, לאחר ההכרזה על מערכת הבחירות הראשונה (I.1), ל-57% לפני מערכת הבחירות השלישית (III.2). ביחס הפוך, שיעור המשיבות והמשיבים שציפו שגנץ יהפוך לראש הממשלה גדל מ-18% ל-35%¹. תחילת מערכת הבחירות השלישית (III.1) הייתה נקודת השיא של גנץ (39%), ובהתאם נקודת השפל (היחסית) של נתניהו (52%).

1 המספרים בתרשימים 3 ו-4 אינם מסתכמים ב-100% משום שחלק מהנשאלים ניבאו שגורם שלישי יהיה ראש הממשלה או שמפלגה אחרת תהיה הגדולה ביותר.

חרשים 3

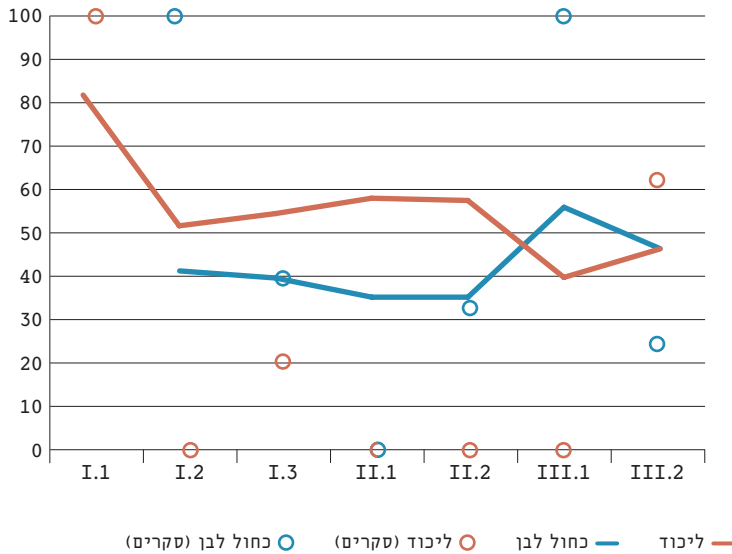
ראש הממשלה הצפוי (שיעור משיבים לאורך זמן, ב־%)

בדומה, בשתי מערכות הבחירות הראשונות ציפו רוב המשיבות והמשיבים כי מפלגת הליכוד תזכה במספר המנדטים הגדול ביותר (תרשים 4). עם זאת, השיעור של בעלי תחזית זו ירד בחדות מ־80% (I.1) ל־51%-54% (I.2-I.3) בעקבות הקמתה של רשימת כחול לבן. בפועל, במערכת הבחירות הראשונה זכו הרשימות במספר שווה של מנדטים, ובמערכת הבחירות השנייה הייתה כחול לבן הרשימה הגדולה ביותר. לאחר בחירות אלה, צפו בתחילה רוב המשיבות והמשיבים (56%) שכחול לבן תחזיק ביתרון גם בסיבוב השלישי (III.1). רק לקראת סוף הקמפיין, שהסתיים בניצחון לליכוד, כמעט שהשתוו הציפיות ביחס לשתי המפלגות. כל היפוך מגמה בציפיות המשיבים תאם את התחזיות בסקרים בתקשורת – אם לא בסדרי הגודל, לפחות בכיוון.

תרשים 4

המפלגה הצפויה להיות הגדולה ביותר (תחזיות המשתתפות והמשתתפים בסקר לאורך זמן אל מול סקרי מנדטים בתקשורת, ב-%)

הערה: הקווים מציגים את שיעור המשתתפות והמשתתפים בסקר שחזו כי הליכוד או כחול לבן יזכו במספר המנדטים הגבוה ביותר. העיגולים מייצגים את שיעור סקרי המנדטים בשלושת ערוצי הטלוויזיה המרכזיים (כאן 11, ערוץ 12 וערוץ 13), שחזו כי הליכוד או כחול לבן יזכו במספר המנדטים הגבוה ביותר בתקופה של הגל הרלוונטי ובשבוע לפניו; שאר הסקרים חזו שוויון.

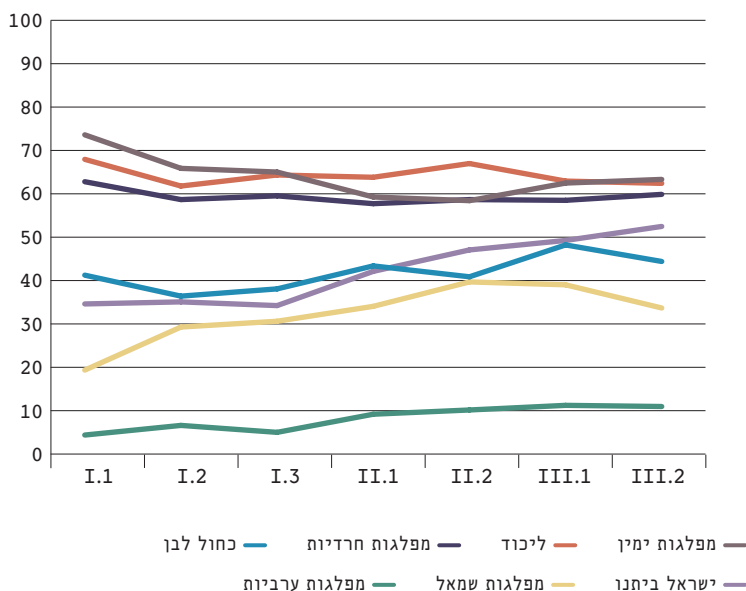
בנוגע לקואליציה (ראו תרשים 5), רוב המשיבות והמשיבים ציפה שהליכוד, מפלגות מימין לליכוד והמפלגות החרדיות ייכללו בממשלה העתידית.² שיעור

2 תרשים 5 מבטא את מערך המפלגות המשתנה: "מפלגות ימין" כוללות את הבית היהודי/ימינה/הימין החדש, ועוצמה יהודית/איחוד מפלגות הימין; "מפלגות חרדיות" כוללות את ש"ס ויהדות התורה; לפני הקמת כחול לבן מתייחס הייצוג שלה לחיבור המפלגות שהרכיבו אותה; "מפלגות שמאל" כוללות את העבודה/העבודה-מרצ-גשר ומרצ/המחנה הדמוקרטי; ו"מפלגות ערביות" כוללות את הרשימה המשותפת או את המפלגות המרכיבות אותה (כשהריצה לא הייתה משותפת). כולנו, זהות, התנועה וגשר (כשרצה בנפרד) אינן נכללות בתרשים.

קטן יותר צפו שמפלגות ורשימות אחרות יצטרפו לקואליציה, אם כי שיעור זה גדל בהדרגה. ככלל, נטו המשיבות והמשיבים לצפות קואליציות רחבות יותר ויותר.

תרשים 5

המפלגות הצפויות להיות בקואליציה (שיעור משיבים לאורך זמן, ב-%)

דפוסים דומים תועדו בדיונים בקבוצת המיקוד. לפני הקמתה של כחול לבן הייתה התחזית הדומיננטית שנתניהו יהיה ראש הממשלה הבא, הליכוד תהיה המפלגה הגדולה ביותר, והממשלה תהיה דומה לממשלה הימנית־חרדית היוצאת. רק משתתפות ומשתתפים מעטים חזו בזהירות שינוי, ואולם הרוב הסכימו, כלשונו של אחד המשתתפים, ש"מה שהיה הוא שיהיה" (אור, 49, I.1).³

3 כל השמות בדויים. לצד השמות מופיעים גיל המשתתפות והמשתתפים ומספר הפגישה. מספרי הפגישות של קבוצות המיקוד תואמים את תרשים 2.

עם זאת, במפגשים הבאים גדלו המגוון והמורכבות של התרחישים. אף שרבים עדיין חזו ממשלה בראשות נתניהו, פיתחו המשתתפות והמשתתפים גם תחזיות אחרות (רוטציה, ראש ממשלה אחר). האינטראקציה הבאה, שתועדה ביוני 2019, חזתה את מה שיתממש כעבור אחד עשר חודשים:

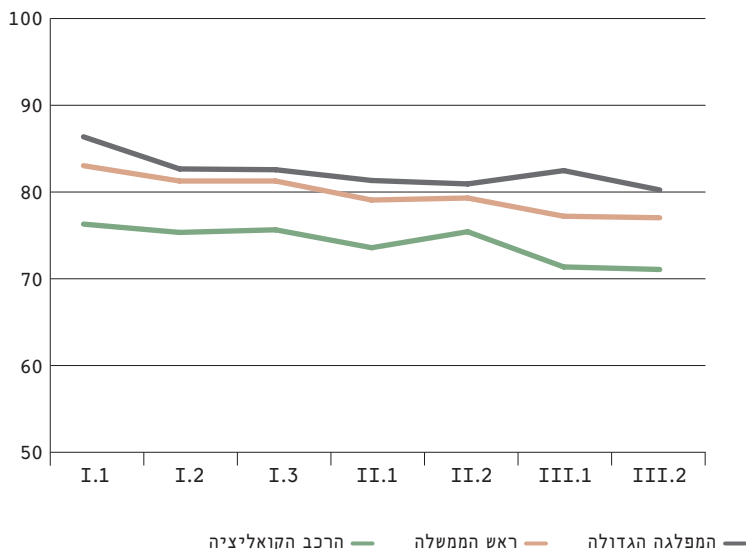
גיל (35, II.1): כחול לבן תתפרק. יש שמה חבר'ה שיגידו אנחנו לא הולכים עוד פעם להיות באופוזיציה, לא עושים עוד הפעם בחירות.
 חני (49): לא תהיה להם בעיה להיות קדושים מעונים ולהקריב את עצמם למען עם ישראל.
 גיל: ואנשים יבינו את זה. עשר מתוכם יעזבו, ותהיה ממשלה גדולה.

ב. סבירות

ככלל, דיווחו המשיבות והמשיבים על הסקר על רמת ודאות גבוהה בנוגע לתחזיותיהם (על ציר בין "סיכוי נמוך מאוד" – 0, ל"סיכוי גבוה מאוד" – 100), שירדה רק במעט לאורך שלוש מערכות הבחירות (תרשים 6). בממוצע, יוחס סיכוי גבוה יותר לתחזית בנוגע למפלגה הגדולה ביותר (80%-86%) מאשר ביחס לראש הממשלה העתידי (77%-83%). התחזית בנוגע להרכב הקואליציה הייתה בממוצע בעלת הסיכוי הנמוך ביותר (71%-77%), אך בהתחשב במורכבות השיחות הקואליציוניות, גם רמת ודאות זו נראית לא ריאלית.

חרשים 6

(סיכוי שיוחס לתחזיות (ממוצע לאורך זמן, ב־%)

עם זאת, מהתשובות עולה גם התאמה רציונלית של סיכויים הן בנוגע להיררכיה בין שלוש התחזיות, והן בנוגע לירידה ההדרגתית ברמת הוודאות בעקבות הכישלון החוזר ונשנה בהקמת ממשלה. הרמה הנמוכה יותר של ודאות לאורך ציר הזמן התבטאה גם בירידה בשיעור המשיכות והמשיכים שהביעו ודאות מוחלטת (100%) בתחזיותיהם (21%-37%, 19%-32%, ו־11%-17% ביחס למפלגה הגדולה, לראש הממשלה ולקואליציה, בהתאמה).

בקבוצות המיקוד ניכרו מגמות דומות, כאשר כמה משתתפות ומשתתפים הביעו ירידה ברמת הוודאות שלהם באמצעות הקטנת ההסתברויות. לדוגמה, בהתחלה נתנה צאלה (26) סיכוי של "80%" לממשלת נתניהו (I.1), אך עם הזמן נתנה לתחזית בנוגע לממשלת אחדות רק "70%" סיכוי (II.1). עם זאת, בקרב משתתפות ומשתתפי קבוצות המיקוד היה המצב השכיח יותר מעבר מוודאות גבוהה לכלכול. כך, לפני הבחירות הראשונות אמר נתן (43) ש"100% שביבי

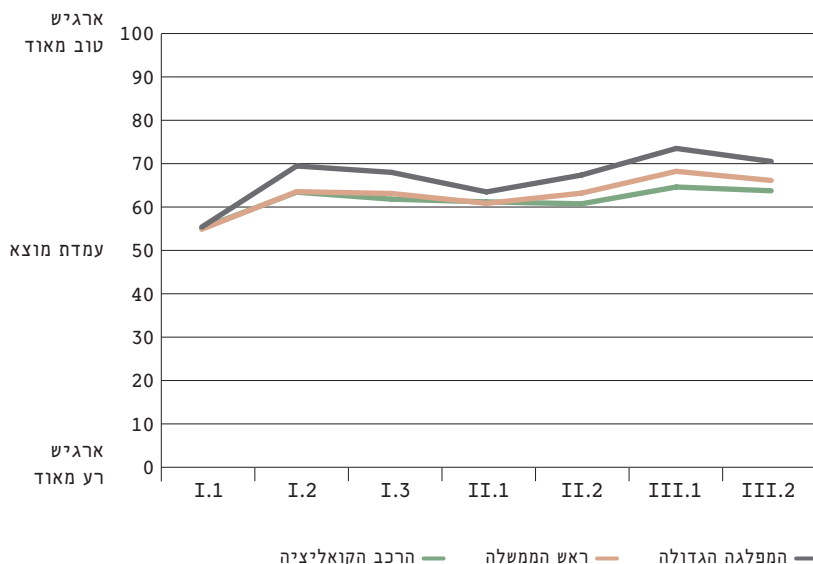
יבחר" (I.1), אבל לפני הסבב השני הודה כי "הכול ייתכן" (II.1). ככלל, סיפק המבנה הפתוח של קבוצות המיקוד הזדמנויות לשיח שמבוסס על אפשרויות (ולא רק הסתברויות), כפי שיפורט בהמשך.

ג. הערכה

כשהתבקשו המשיבות והמשיבים על הסקר להעריך כיצד ירגישו אם תחזיותיהם יתממשו (על הציר בין "ארגיש רע מאוד" – 0, ל"ארגיש טוב מאוד" – 100) (תרשים 7), במוצע הם דיווחו כי הם מצפים לשמוח על התוצאות – למרות המשבר הפוליטי המתמשך. התחושות הצפויות היו חיוביות במידה הפחותה ביותר בגל הראשון (המפלגה הגדולה ביותר: 56.7; ראש ממשלה: 56.2; קואליציה: 56.4), ועלו בהרבה מעל ממוצע 60 בכל יתר הגלים (תרשים 7). בכל הגלים והתחזיות סימנו 18%-28% מהמשיבות והמשיבים את תחושותיהם הצפויות בקצה החיובי של הסולם (100). מידה גבוהה זו של אופטימיות עומדת בניגוד לתחושות שביטאו המשיבות והמשיבים ביחס לתוצאות בפועל בגלים שאחרי הבחירות. בכל שלושת סבבי הבחירות היה ממוצע התחושות של האנשים שלילי בעקבות התוצאות, מעט מתחת לנקודת ההתחלה הניטרלית (מערכת בחירות I: 49.6; מערכת בחירות II: 47.8; מערכת בחירות III: 43.5). ועדיין, לקראת מערכת הבחירות השנייה והשלישית ציפו שוב המשיבות והמשיבים להרגיש טוב, עם עלייה קטנה לאורך זמן בצפי לתחושות חיוביות.

7 תרשים

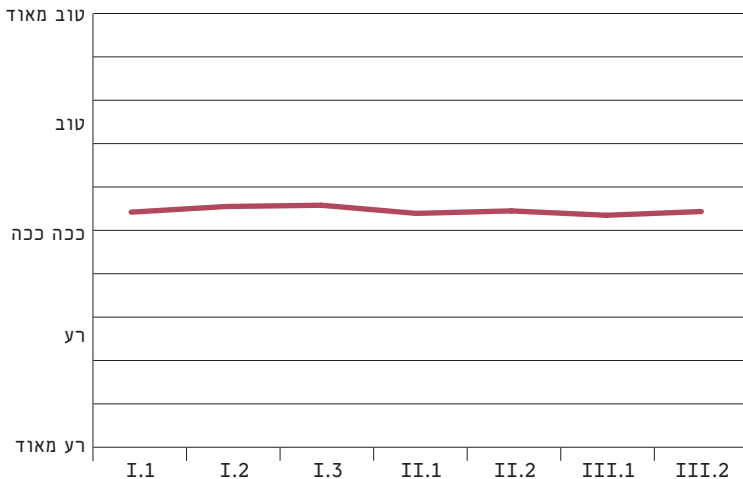
חיזוי רגשי ביחס להתממשות התחזיות (ממוצע לאורך זמן, ב־%)

נוסף על תוצאות הבחירות הצפויות, התבקשו המשיכות והמשיכים על הסקר להעריך מה יהיה מצבה של מדינת ישראל באופן כללי בעוד שלוש שנים (תרשים 8). בכל הגלים הובעה בממוצע השקפה חיובית (3.32–3.62 בסולם של 5), כשהתשובה השכיחה ביותר הייתה הערכת העתיד כ"טוב" (4). השינויים לאורך זמן היו קטנים (בעיקר עלייה קלה וזמנית בהערכה החיובית לקראת יום הבחירות). כלומר, המשבר הפוליטי כמעט שלא השפיע על ביטחונם של הישראלים בעתידה של המדינה – ממצא שהדהר גם בקבוצות המיקוד, כפי שביטאה למשל חני (II.1): "נשרוד".

תרשים 8

עמידה הצפוי של מדינת ישראל בעוד שלוש שנים (ממוצע לאורך זמן)

ד. עוגנים

כדי לעגן את תחזיותיהם, הסתמכו המשייכות והמשייכים במחקר על מגוון מקורות וכן על חוויותיהם, הבחנותיהם ותפיסת עולמם האישית. הסקר הצביע על הישענות יציבה של המשייכים על כלי תקשורת מרכזיים כמקורות לידע פוליטי – בעיקר על אתר ynet הפופולרי וערוצי הטלוויזיה המרכזיים (ערוץ 12, ואחריו ערוץ 13 וכאן 11), ובמידה פחותה על העיתונים המובילים (ישראל היום, ידיעות אחרונות), אתרי חדשות אחרים (וואלה, מאקו) ותחנות רדיו (גלי צה"ל, כאן). בקרב דוברי ערבית כשפת אם שלטו ערוצי הטלוויזיה ואתרי החדשות המרכזיים בשפה הערבית. רוב המשייכות והמשייכים (54%-57%) דיווחו כי הם עוקבים אחר הסקרים בתקשורת במידה רבה או רבה מאוד. עם הזמן נרשמה עלייה קלה בנטייה של המשייכים לעקוב אחר שחקנים פוליטיים ותקשורתיים מרכזיים ברשתות החברתיות (כך למשל עלה שיעור המשייכים שעקבו ברשתות החברתיות אחר עמית סגל מ-7% ל-10%).

דפוסי החשיפה התקשורתית של משתתפות ומשתתפי קבוצות המיקוד דמו לאלה שזוהו בסקר. עם זאת, מעניין לציין כי חוץ ממקרים אחדים – לדוגמה גיל (I.Post), שציטט בהומור את אמירתו של עמית סגל ש"בישראל בדרך כלל הולכים לבחירות כל ארבע שנים וביבי נבחר, זה מנהג" – לא הוזכרו עיתונאים או כלי תקשורת ספציפיים כמקור לתחזיות גם כשנשאלו המשתתפות והמשתתפים ישירות על אילו מקורות התבססו. סקרים הוזכרו לעיתים קרובות יותר. עבור חלק מהמשתתפים היו הסקרים מקור עיקרי לתחזיות ("אתה לא יכול להתעלם מהסקרים!" [בני, 60, I.1]), ואילו אחרים דחו אותם כלא אמינים. ברוב המקרים הציגו המשתתפות והמשתתפים את תחזיותיהם כמבוססות על ההבחנות שלהם עצמם והשמיטו כל התייחסות למקורות חיצוניים להערכות אלה.

ה. השלכות התנהגותיות

השתתפות פוליטית בכלל והצבעה בפרט היא אחת ההשלכות ההתנהגותיות העיקריות של תחזיות בחירות. בשלוש מערכות הבחירות של 2019–2020 עלה שיעור ההצבעה מ-68.5% במועד הבחירות הראשון (אפריל 2019) ל-69.8% ו-71.5% במועדי הבחירות הבאים (ספטמבר 2019 ומרץ 2020) בהתאמה, עם עלייה דרמטית יותר ביישובים הערביים (מ-49.2% באפריל 2019 ל-59.2% בספטמבר 2019 ו-64.7% במרץ 2020). בהתאם, גם בסקר שלנו עלה שיעור המשתתפות והמשתתפים שהצהירו על כוונתם להצביע בבחירות מ-76.4% בגל I.3 ל-79.2% בגל III.2, בייחוד בקרב דוברי ערבית כשפת אם (מ-46% ל-66.7%).

בקבוצות המיקוד ניבאו רבים מהמשתתפות והמשתתפים כי שיעור ההצבעה יקטן בבחירות השניות והשלישיות בשל אווירה גוברת של תסכול. עם זאת, המשיכו רובם הגדול להביע מחויבות עזה להצביע בעצמם. כשהודה אחד המשתתפים שאינו בטוח אם להצביע, התאחדו חברי הקבוצה כדי לשכנע אותו להצביע (II.1).

אחד מהם אפילו הציע בתמורה את שובר המתנה שלו (שקיבל עבור השתתפותו במחקר).

במפגשי הקבוצה הערבית היו המשתתפות והמשתתפים חלוקים מההתחלה בשאלה אם להצביע, עם דעות חזקות לכאן ולכאן. בעקבות כישלון הקמתה של ממשלה לאחר הבחירות הראשונות (אפריל 2019) והאיחוד המחודש של הרשימה המשותפת לקראת מערכת הבחירות השנייה (ספטמבר 2019), צברו הקריאות להצבעה כוח ולוו בתרחישים בנוגע לתפקידן האפשרי של המפלגות הערביות בהקמת קואליציית מרכז-שמאל: "אני רוצה לחזור ל-93" (כאשר המפלגות הערביות תמכו בקואליציה של רבין) [...] אתם בוגדים במולדת שלכם כשאתם לא מצביעים" (סמי, 34, II.2).

המשתתפות והמשתתפים בקבוצות המיקוד דנו גם בסוגיה למי להצביע כדי להשתמש בקולם בצורה המיטבית. בקבוצות התנהלו ויכוחים סוערים על היתרונות של הצבעה אידאולוגית וערכית אל מול הצבעה אסטרטגית שמבוססת על סקרים ועל תחזיות עדכניות. את הדילמה חווה בעוצמה דניס (I.1, 34):

אני מאוד מבולבל, כל בחירות, כל פעם מחדש. אם אני רואה סקר [...] אני אומר וואלה אולי אני אבחר דווקא לשם או לשם בגלל שלמי שרציתי לבחור אין סיכוי [...] או דווקא הערכים שבזכותם הייתי מצביע [...] זה מה שאני אצביע. בין אם אני חושב שזה יצליח או לא.

במערכת הבחירות השנייה עברו המשתתפות והמשתתפים בקבוצת המיקוד לעסוק בתחרות בין שתי המפלגות הגדולות, בהדגישם מניעים פרגמטיים להצבעה. בתקווה שהקמת הממשלה תוטל על מנהיג המפלגה הגדולה בגוש שהזדהו עימו, דגלו רק מועטים בתמיכה במפלגות קטנות, בייחוד אלה שאולי לא יעברו את אחוז החסימה.

לאחר הצגת התפתחות רכיבי התחזיות, נעסוק ביחסי הגומלין ביניהם, המבססים דפוס של אופטימיות מתמשכת.

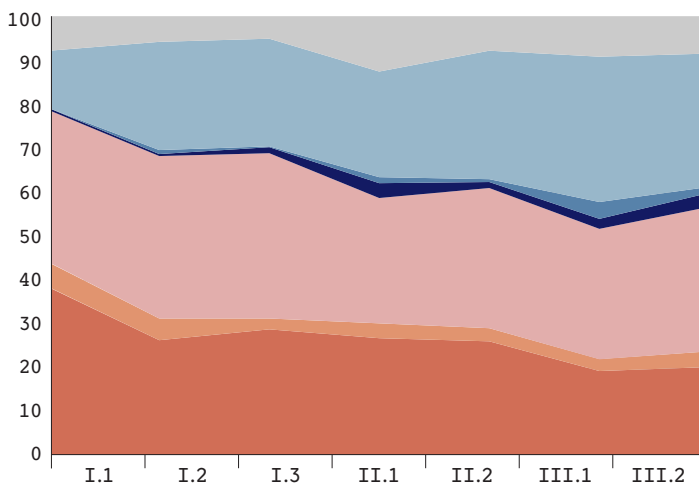
2 יחסי הגומלין בין רכיבי התחזיות: ציפיות אופטימיות

א. ציפיות והערכות: חשיבה מייחלת

מהנתונים עלה קשר חזק בין תוצאות חזויות ומועדפות. הקשר ניכר בשיעור המשיבות והמשיבים על הסקר שציפו להרגיש טוב (יותר מ־55 בציר 0-100), רע (מתחת ל־45) או ניטרלי (45-55) בנוגע לתוצאות הבחירות החזויות שלהם – הן כשמדובר בראש הממשלה הצפוי (תרשים 9), והן כשמדובר בתחזיות בנוגע למפלגות (תרשים 10).

תרשים 9

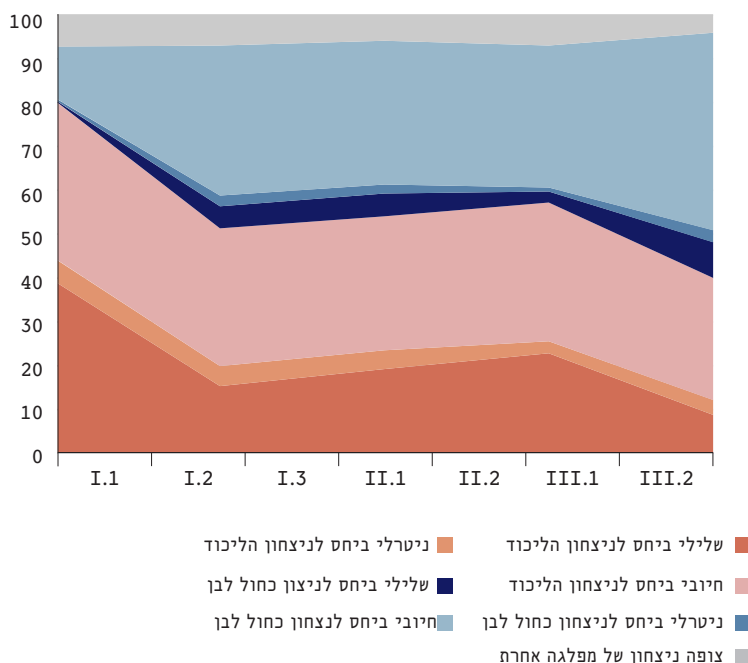
חיזוי רגשי ביחס לראש הממשלה הצפוי (שיעור משיבים לאורך זמן, ב־%)

■ צופה ניצחון של מישור אחר
 ■ שלילי ביחס לניצחון גנץ
 ■ שלילי ביחס לניצחון נתניהו
 ■ חיובי ביחס לניצחון נתניהו
 ■ חיובי ביחס לניצחון גנץ
 ■ חיובי ביחס לניצחון נתניהו

10 חרשים

חיזוי רגשי ביחס למפלגה הצפויה להיות הגדולה ביותר
(שיעור משיבים לאורך זמן, ב-%)

ראשית, בהתאמה לשכיחות הכוללת של הערכות חיוביות (תרשים 7), מתרשימים 9 ו-10 ניכרת הדומיננטיות של האזורים הבהירים, המבטאים את שיעור המשיבות והמשיבים שציפו להרגיש טוב בנוגע לתוצאות שחזו (ורוד – ניצחון נתניהו/הליכוד; תכלת – ניצחון גנץ/כחול לבן).

שנית, התרשימים מלמדים על קבוצה נוספת של משיבות ומשיבים – אלה שחזו ניצחון לנתניהו/ליכוד וציפו להרגיש רע ביחס לתוצאה זו (כתום כהה). כל שאר הצירופים (משיבות ומשיבים שמצפים להרגיש רע ביחס לניצחון צפוי של גנץ/כחול לבן; משיבות ומשיבים ניטרליים בנוגע לשתי התוצאות) הם שוליים.

כלומר, אף שגם תומכות ותומכי נתניהו וגם מתנגדותיו ומתנגדיו ניבאו לו ולליכוד ניצחון אלקטורלי, אלה שניבאו כי גנץ יהפוך לראש הממשלה וכחול לבן תהפוך למפלגה הגדולה, נטו גם להעדיף תוצאה זו (להרחבה על אסימטריה זו ראו Tenenboim-Weinblatt et al., 2022).

גם בקבוצות המיקוד היה נתניהו במרכזן של רוב ההערכות העתידיות. אפילו משתתפות ומשתתפים שחזו שגנץ יהיה ראש הממשלה, לא ייחלו לתוצאה זו בפני עצמה אלא כחלופה לממשלה נוספת ברשות נתניהו. כפי שהסביר יואל (I.1), משתתף ימני במחנה אנטי־נתניהו: "אני מעדיף שהוא [גנץ] ינהל ממשלה רעה, גרועה וכולי, אבל שלא יהיה בארץ מנהיג מושחת [...] זה הדבר הכי גרוע שיכול לקרות". הניתוח מלמד אפוא על שלוש קבוצות: אופטימיסטים תומכי־נתניהו, אופטימיסטים מתנגדי־נתניהו, ופסימיסטים מתנגדי־נתניהו.

שלישית, מצאנו שקבוצת האופטימיסטים תומכי־נתניהו נותרה יציבה יחסית לאורך זמן (כשליש מהנשאלות והנשאלים בכל הגלים). לעומת זאת, רבים במחנה אנטי־נתניהו נהפכו מפסימים לאופטימים ושינו את התחזית הראשונית שלהם מניצחון לא רצוי של הליכוד/נתניהו לניצחון רצוי של כחול לבן/גנץ. המעבר הגדול הראשון בין שתי הקבוצות התרחש לאחר הקמת כחול לבן (לפני גל I.2), ומעבר גדול נוסף אירע בעקבות מועד הבחירות השני (III.1), שבהן זכתה כחול לבן במספר המנדטים הגדול ביותר. כלומר, מגמת האופטימיות העולה מהנתונים משקפת בחלקה את האמונה המתמשכת של תומכי נתניהו בניצחונם, ובחלקה את האמונה ההולכת וגוברת בקרב מתנגדיו כי ניתן להשיג שינוי שלטוני.

הקשר בין ציפיות למשאלות מתבטא גם בהרכב הקואליציה החזוי. בפרט נמצא מתאם גבוה בין התחזיות לנטייה פוליטית: תחזיות בדבר שילובן של מפלגות המרכז־שמאל (כולל מפלגות ערביות) בממשלה היו שכיחות יותר בקרב משייבים ומשייבים שנטו לשמאל, ואילו משתתפות ומשתתפים שנטו לימין צפו בעיקר קואליציה בשליטת מפלגות ימניות. החיבור בין ציפיות למשאלות בלט בייחוד בקשר בין נטייה פוליטית לציפייה שישראל ביתנו בראשות אביגדור ליברמן תהיה חלק מהקואליציה: לפני הבחירות הראשונות, כשנתפס ליברמן חלק מגוש הימין בראשות נתניהו, אנשים שחזו שמפלגתו תהיה חלק מהקואליציה נטו יותר לימין; לעומת זאת, לאחר הבחירות הראשונות, שבהן סירב ליברמן להצטרף

לממשלה ימנית־חרדית בראשות נתניהו, הפכה הציפייה להצטרפותה של ישראל ביתנו לקואליציה מקושרת לנטייה אידאולוגית שמאלה.

גם בקבוצות המיקוד הציעו את התרחיש של ממשלת אחדות חילונית שכוללת את נתניהו, גנץ וליברמן בעיקר משתתפות ומשתתפי המרכז־שמאל לקראת מערכת הבחירות השנייה, כאשר תומכות ותומכי נתניהו התנגדו לתרחיש זה. במקרים רבים באה לידי ביטוי חשיבה מייחלת מפורשת: חלק מהמשתתפות והמשתתפים השיבו לשאלות שנגעו למצב העתידי בביטויים של משאלה ולא של ניבוי, קשרו את תחזיותיהם ישירות לרצונותיהם ("אני חושבת שהליכוד יתחזק, אני מקווה שהליכוד יתחזק" [זוהר, 38, III.1]), ואף הכירו בקשר הסיבתי האפשרי בין השניים: "אולי אני מאמינה בזה כי אני רוצה להאמין בזה" (פלג, II.1, 24).

ב. עוגנים וסבירויות: הבסיס לאופטימיות

כדי להבין את ההצדקות לתחזיות אופטימיות מנוגדות, בדקנו כיצד מתנגדי נתניהו ותומכיו בקבוצות המיקוד ביססו את תחזיותיהם האופטימיות והציגו את מידת הסבירות שלהן.

אחד ההבדלים העיקריים בין שתי קבוצות האופטימיסטים נגע לנטייה הגדולה יותר של מתנגדות ומתנגדי נתניהו להימנע משיח הסתברותי. בייחוד לקראת סיבוב הבחירות הראשון הציגו האופטימיסטים תומכי נתניהו את התסריט של ממשלת נתניהו נוספת כבעל הסתברות גבוהה מאוד והשתמשו בביטויים כמו "95%" (זוהר, 38, I.1), "בטוחה" (ורד, 36, I.1), "זה סגור" (דביר, 52, I.1) או "סיכוי טוב מאוד" (גיל, 35, I.2). לעומת זאת, האופטימיסטים מתנגדי נתניהו התנגדו להערכות כאלה, שאליהן התייחס אחד המשתתפים כ"מחשבה לא נכונה" (טל, 44, I.1). במקום הסתברויות הודגשו אפשרויות: "או סטטוס קוו או מהפך [...] כל התסריטים אפשריים" (בר, 44, I.2), "לא בטוח שביבי לוקח את הבחירות האלה" (יואל, 62, I.1), "יש סיכוי גם אולי שיהיו הפתעות" (הראל, 52, I.1).

הסבר אחד לגישה זהירה זו הוא שהאופטימיסטים מתנגדי נתניהו לא צפו ניצחון גורף למחנה המרכז־שמאל, אלא הסתמכו על תהליכים הדרגתיים שבסופו של דבר יטו את הכף (אור, 49, I.1: "גם מסע של אלף מייל מתחיל בצעד אחד")

או על מנגנונים עקיפים לניצחון. לדוגמה, המשתתפות והמשתתפים עסקו באפשרות שמפלגות מסוימות לא יעברו את אחוז החסימה, וכך ישתנה מאזן הכוחות (דלאל, 36, I.2: "יש מפלגות ימין קטנות הנמצאות בסיכון לא לעבור את אחוז החסימה. [...] זה מסכן את הממשלה הפוטנציאלית של נתניהו"). גם פרשות השחיתות הנוגעות לנתניהו הוצגו כעשויות להוביל לחילופי שלטון (קובי, 23, I.1: "יכול להיות שגם אחרי שהוא ייבחר יוגש איזשהו כתב אישום. ואז הוא יצטרך לפרוש").

אופטימיסטים תומכי נתניהו דחו בלהט תרחישים כאלה והציגו תסריטים של תגובות נגד. עליזה (I.1, 58) למשל הייתה בטוחה שתיקי השחיתות רק יחזקו את נתניהו:

הליכוד יעלה ובגדול והוא יעלה רק בגלל כל מה שקרה עם נתניהו. כל התיקים למיניהם. [...] מה שהתקשורת עשתה היא העלתה את ביבי. איך מישהו בא אלי ואמר: "אני אקח את אשתי ואני אקח את הילדים שלי פרנציפ [...] להצביע ליכוד על כל מה שעשו לביבי"

נוסף על כך, התייחסו תומכי נתניהו בקביעות לכישוריו ולניסיונו כבסיס לתחזיותיהם האופטימיות: "לא רואה אף אחד שמשתווה לו. [...] לא בכוח שלו, בכריזמה שלו. ביכולת שלו לנהל מדינה תחת כל כך הרבה איומים" (ורד, 36, I.1); "איך מישהו שמשדר כמוהו. כולם נראים קטנים לידו" (כרמלה, 55, I.1).

לאחר הכישלון להקים ממשלה באפריל 2019, גם האופטימיסטים תומכי נתניהו כבר לא הביעו ודאות מוחלטת ביכולתו להצליח בסיבוב הבא. הם המשיכו לחזות ניצחון לנתניהו ולליכוד, אך החלו לסייג את תחזיותיהם ולהסתמך יותר על תרחישים פוליטיים מורכבים. אלה נעו בין תסריטים מפורטים כיצד תוקם ממשלת אחדות בהובלת נתניהו, ובין הסברים שנוגעים לשינוי דפוסי הצבעה, שיובילו בסופו של דבר לרוב של 61 לגוש נתניהו:

אני לא בטוחה [...] אני לא מאמינה כל כך לסקרים, זה לא נראה לי שיהיה עוד פעם תיקו. לדעתי, מי שתומך בליברמן יעשה חושבים

עם עצמו, [...] הוא יצביע לליכוד או לאחת המפלגות שכן תילך עם ביבי (זוהר, 38, II.1).

[הקולות] שהיו של [איילת] שקד [...] יעברו לכיבי. פייגלין, גם יעבור לכיוון ימין [...] הקולות האלה יחזרו [לליכוד]. אורלי לוי – חלק יבואו לימין וחלק לשמאל, אז אני קצת אופטימית שביבוש יהיה עם חמישים מנדטים (עליזה, 58, II.1).

אף שבקבוצות המיקוד היה חוסר האמון בסקרים נפוץ יותר בקרב משתתפים ממחנה הימין, גם כמה אופטימיסטים מהמחנה השני סירבו לאמץ את התחזיות הללו. "מישהו פה רואה בחדר הזה, אפשרות שגנץ יקים ממשלה עוד שבועיים?", שאל בני, המזוהה עם הימין, לקראת הסבב השני של הבחירות (II.2). "למה לא?", שאלה גלוריה (51). "כי אין לו 61!", "ענה בני, תוך עיגון התחזית שלו בסקרים האחרונים. "זו אפשרות", התעקשה יסמין (47), אופטימיסטית משמאל, "זה עוד יכול לקרות! [...] יש הפתעות בקנה לדעתי!"

למעשה, עבור האופטימיסטים מתנגדי נתניהו היו לעיתים הכישלון בהקמת הממשלה בסיבוב הראשון וההכרזה על סבב בחירות שני, בסיס להגברת האופטימיות ולהעצמת השיח על האפשרויות הפתוחות לשינוי:

הרגשתי תקווה. וואלה אולי יש פה איזושהי הזדמנות. התקווה שלי שיותר חילונים יצביעו, יותר ערבים יצביעו. [...] ואולי תהיה הזדמנות לעשות פה באמת שינוי (הראל, 52, II.1).

התגייסותם של האזרחים הערבים להצבעה מילאה תפקיד מפתח בתרחיש שהציגו האופטימיסטים מתנגדי נתניהו, בכללם המשתתפים הערבים. אחמד (30, II.1), שייחל לראות מפלגות ערביות כחלק מהקואליציה, הסביר: "אני מצפה שתהיה התעוררות, [...] שפירוק הכנסת ייתן דחיפה [...] המפלגות הערביות יתכנסו, יתאחדו ויקבלו יותר (מנדטים)". אף שרוב משתתפות ומשתתפי קבוצות המיקוד ניבאו כי המפלגות הערביות לא ייכללו בממשלה, התסריט של "גוש חוסם" הוצג לעיתים כעוגן לשינוי אפשרי:

בר (44, II.1): אני חושב שהם (הערבים) לא ימליצו על ביבי ואז יהיה גוש חוסם לגנץ. אני לא יודע, הכול יכול להיות.

לצד הסברים שמבוססים על התנהגויות אפשריות של מצביעים ופוליטיקאים, החלו האופטימיסטים מתנגדי נתניהו לערער גם על כושר עמידתו. את הבחנותיהם ביססו על חזותו של נתניהו ("רואים בפנים שלו שהוא לוקח את זה מאוד קשה!") [אור, 49, II.1] וכן על ניתוח פסיכולוגי:

אני חושבת שעם כל הלחצים שיש והכישלון בהרכבת הממשלה, זה היה ההתחלה של הסוף [...] אני חושבת שהוא לא יחזיק מעמד והולך להיות שמה באמת, מהפכה (יסמין, 47, II.1).

אופטימיסטים תומכי נתניהו רחו טענות אלו בחריפות. הם המשיכו להאמין ביכולות־העל של נתניהו, בהסתמכם הן על תקדימי עבר והן על האפשרות להפתעות: "יהיה פתאום איזה משהו ויהיה 61, כי הקוסם תמיד מצליח בסוף איכשהו" (גיל, 35, II.2).

ג. השלכות של ציפיות חיוביות על השתתפות פוליטית

לבסוף, נמצא קשר חיובי בין ציפיות אופטימיות להשתתפות פוליטית בכלל ולכוונה להצביע בפרט. כפי שמוצג בלוח 1, ככל שאנשים ציפו להרגיש טוב יותר ביחס לתוצאה הצפויה, כך הם נטו יותר להצביע בבחירות. קשר זה נמצא בכל גלי הסקר, מלבד הראשון (לפני הקמת כחול לבן), והיה חזק יותר בקרב המשיבות והמשיבים הערבים.

לוח 1

מתאם בין כוונות הצבעה בבחירות
ובין שביעות רצון חזויה מתוצאות הבחירות

מתאם בין הכוונה להצביע בבחירות ובין שביעות רצון חזויה מהמפלגה הצפויה להיות הגדולה ביותר	מתאם בין הכוונה להצביע בבחירות ובין שביעות רצון חזויה מראש הממשלה הצפוי		גל הסקר
	המדגם בכללותו (N=442)	דוברות ודוברי ערבית כשפת אם (N=51)	
.083	.065	.164	*.096 I.1
*.302	** .201	*.281	** .172 I.2
*.293	** .192	*.312	** .140 I.3
*.355	** .150	*.371	*.122 II.1
.217	** .174	*.339	** .200 II.2
*.341	** .242	** .392	** .177 III.1
*.334	** .147	*.361	*.118 III.2

* p < .05, ** p < .01

הכוונה להצביע בבחירות נמדדה על פני סולם של ארבע נקודות (בטוח לא אצביע, כנראה לא אצביע, כנראה אצביע, בטוח אצביע); שביעות הרצון הצפויה נמדדה בסולם של 0-100 (0 = ארגיש רע מאוד; 100 = ארגיש טוב מאוד).

גם בקבוצות המיקוד, אף שככלל היו רוב המשתתפות והמשתתפים נחויים להצביע (למעט בקבוצה הערבית), עם הזמן פחתה ההתלהבות בקרב הפסימיים. הדבר ניכר באינטראקציה הבאה, בין אופטימיסט ממחנה מתנגדי נתניהו (יואל, 62) לפסימיסטית מאותו מחנה (קסניה, 52, II.2):

קסניה: אני אלך (להצביע), אבל אני הרבה יותר אדישה ואני לא אצפה לזה. ואם יהיה תור ענק אז אולי אני לא אחזור פעם שנייה. יואל: זה הסיכוי שלך באמת שיקרה כאן משהו! [...] איך את מרשה לעצמך להיות בקטע הזה בצורה כל כך פסיבית ולא להילחם?

קסניה: אני אגיד לך למה, כי אני מיואשת. [...] אני חושבת שאנחנו מידרדרים באיזשהו מדרון שלא רואים את הסוף שלו, ואני מיואשת.

בקרב מי שנותרו אופטימיסטים, לא רק שהכישלון להקים ממשלה לא הפחית את המחויבות להשתתפות פוליטית, הוא אף הגביר אותה:

מאוד שמחתי. אני חושבת שזה נותן איזושהי תקווה מסוימת כן אולי לעשות משהו והתפקדתי למפלגת העבודה [...] אני חושבת שכן צריך להילחם וזאת הייתה הוכחה ניצחת שזה לעולם לא מסתיים עד שזה מסתיים. (יסמין, II.1)

ד. סיכום ודין

מאמר זה עסק בשינויים שחלו בתחזיות של אזרחיות ואזרחי ישראל בנוגע לתוצאות בחירות

2019–2020. בהתבסס על המשגה אינטגרטיבית של תחזיות פוליטיות ובאמצעות שילוב בין סקר אורך לקבוצות מיקוד, בחנו את דעת הקהל ביחס לעתיד הן באופן שמכמת את סך התחזיות של אזרחים, והן בהתייחס להיוון תוצר של אינטראקציה חברתית (ראו Price, 1992; Shamir and Shamir, 2000).

הראנו כיצד הציפיות לניצחון נתניהו והליכוד נחלשו עם הזמן, וכיצד ירידה זו תאמה אמונה הולכת וגוברת כי גנץ וכחול לבן עשויים להצליח להקים קואליציית מרכז־שמאל. עם זאת, לאורך שלוש מערכות הבחירות המשיך רוב מוצק להאמין שהתסריט הסביר ביותר הוא ממשלה בראשות נתניהו. הניתוח מראה כי לרוב לא עיגנו המשתתפות והמשתתפים במחקר את ציפיותיהם בגורמים חיצוניים כגון פרשנים פוליטיים או פוליטיקאים, אלא הציגו אותן כמסקנה אישית על בסיס מידע זמין – החל בסקרים וכלה בהתרשמות ממצבם הפסיכולוגי של המועמדים. עוד תועדה ודאות גבוהה ויציבה של המשתתפות והמשתתפים בתחזיותיהם וכן ציפייה מתמשכת לשמוח מהתוצאות.

הניתוח מצביע גם על קשרים חשובים בין רכיבים אלה: ראשית, ציפיות האזרחים (מצב צפוי) היו קשורות לתוצאות הרצויות מבחינתם (הערכות). כך שנוצרו שלוש קבוצות עיקריות שמשקפות את הקיטוב ואת הפרסונליזציה באקלים הפוליטי בישראל (רהט, 2019; שמיר, דביר־גבירצמן וונטורה, 2017):

אופטימיסטים תומכי נתניהו, אופטימיסטים מתנגדי נתניהו ופסימיסטים מתנגדי נתניהו. בשלושת סבבי הבחירות התפתחו התחזיות של קבוצות אלה במסלולים שונים: בניגוד לאופטימיסטים תומכי נתניהו, שהמשיכו להאמין בניצחוננו הרצוי, חלק ממתנגדיו הפסימיסטים הפכו אופטימיסטים עם הזמן, דבר שהגדיל את שיעור האזרחיות והאזרחים האופטימיים. ממצאים אלה מראים כי מעבר לנטייה אישית ויציבה של יחידים לצפות לתוצאות חיוביות (dispositional optimism) (Scheier and Carver, 2018), אופטימיות פוליטית כוללת גם התאמה לנסיבות ולמידע חדש. עם זאת, נראה שמידע חדש איננו בהכרח "תרופת נגד" לחשיבה מייחלת (Babad, 1997; Blais and Bodet, 2006), אלא, בנסיבות מסוימות, משמש דווקא כזרז שלה. כך, באופן פרדוקסלי, הכישלונות להקים ממשלה בסיבוב הראשון והשני רק חיזקו חשיבה אופטימית.

שנית, קבוצות שונות הסתמכו על אסטרטגיות שונות במקצת כדי לעגן את תחזיותיהן האופטימיות ולהעריך את סבירותן. עבור האופטימיסטים מתנגדי נתניהו, שקיוו לשינוי שלטון, נזנחו הסתברויות ספציפיות. במקומן אומצה אמונה באפשרות לשינוי הטמונה בהתפתחויות מורכבות וקשות לחיזוי (מעבר של אחוז החסימה, חישובים קואליציוניים, התפתחויות משפטיות), בצירוף רכיב של מזל. לעומת זאת, האופטימיסטים תומכי נתניהו הציגו בתחילה תסריטים רצויים בדרגת ודאות גבוהה, בהשליכם מהמצב הקיים וממערכות בחירות קודמות, אולם בעקבות כישלוננו הראשון של נתניהו להקים ממשלה נאלצו גם הם להשתמש בהסברים מפותלים יותר כדי להצדיק ציפיות חיוביות. בהתאם לתאוריה הממשיגה אופטימיות כסגנון ייחוס (explanatory style) (Seligman, Peterson and Steen, 2002; Peterson and Steen, 1991), נתפסו אירועים שליליים ככאלה שנגרמו על ידי תנאים זמניים, שעשויים להשתנות בבחירות הבאות.

לכסוף, הממצאים מדגישים את ההיבטים המוטיבציוניים של אופטימיות, המניעים אזרחים להשקיע מאמצים ביעדים שנתפסים בני השגה (Peterson, 2000; Carver, Scheier, and Segerstrom, 2010). האמונה של אזרחיות ואזרחים בתוצאות חיוביות נמצאה קשורה לכוונתם להצביע בכל שלושת סבבי הבחירות. מתאם עקבי זה, בשילוב האופטימיות המתמשכת והמתגברת שזוהתה במחקר, עשוי להסביר את העלייה הלא-אינטואיטיבית בשיעור ההצבעה בין שלוש מערכות הבחירות, למרות כישלונם החוזר של כל הצדדים להשיג את התוצאות הרצויות.

הניתוח מדגים אפוא את התועלת הטמונה במסגרת המושגית של תחזיות להבנת יחסי הגומלין בין ההיבטים הקוגניטיביים, הרגשיים, המוטיבציוניים והדיסקורסיביים של אופטימיות בפוליטיקה. על ידי שילוב בין סקר אורך וקבוצות מיקוד, אפשר המחקר לזהות בפירוט את הדינמיקות העיקריות בחשיבה פוליטית המכוונת לעתיד. עם זאת, ייחודיותו של מקרה הבוחן והסתמכותנו על דיווחים עצמיים ועל מדגם שאינו לחלוטין מייצג, מגבילות את יכולת ההכללה של הממצאים ומצריכות מחקרי המשך.

הממצאים מעוררים גם שאלות באשר להשלכות הנורמטיביות של אופטימיות מתמשכת. תועלותיה נוגעות בעיקר לכוח ההנעה שלה וליכולתה לייצר דינמיקה של נבואות שמגשימות את עצמן. לצד זאת טמונות בה סכנות של חטא ההיבריס, כשלי תכנון (planning fallacies), אשליות מזיקות ולקיחת סיכונים מיותרים.⁴ בפוליטיקה, לתרומתה של האופטימיות לעידוד השתתפות והתמדה מול מכשולים יש חשיבות מכרעת, ולכן אפשר לטעון כי תועלותיה עולות על עלויותיה. לצד זאת, קשה להימנע מהתהייה אם לאופטימיות המתמשכת לנוכח הכישלונות החוזרים לא היה חלק במה שהוביל את ישראל לשלוש מערכות בחירות בתוך פחות משנה. אולי ניתן יהיה לשרת טוב יותר את החברה והדמוקרטיה אם תופנה האופטימיות יותר לטיפול בנושאים חברתיים ופחות לציפייה המתמשכת לתוצאות בחירות שיגשימו את מאווייו של מחנה פוליטי מסוים.

לבסוף, במחקר זה לא התבטאה האופטימיות לרוב בהתלהבות יתרה, אלא בציפייה ש"יהיה בסדר" (חגי, 1994, II.1) – איפשהו בין "ככה ככה" "לטוב" במודד עתידה של מדינת ישראל בסקר. לנוכח המשבר הפוליטי המתמשך והאתגרים הלאומיים והגלובליים על רקע מגפת הקורונה – התקווה העיקשת שלמרות הכול תוצאות חיוביות הן אפשריות, עשויה להיות בדיוק מה שנדרש כדי להתקדם אל עבר עתיד לא בטוח.

4 לסקירה שימושית של היתרונות והחסרונות של אופטימיות, ראו כהנמן, 2013; Peterson, 2000.

ה. אפילוג: בחירות 2021

חייה של הממשלה שהוקמה בעקבות בחירות מרץ 2020 התגלו כקצרים. הקואליציה התפרקה בתוך חצי שנה, והרוטציה המוסכמת בין נתניהו וגנץ לא התממשה. המשבר הפוליטי הלך והעמיק. כדי לחקור את ציפיות הבחירות של אזרחים ואזרחי ישראל לקראת מערכת הבחירות הרביעית בתוך פחות משנתיים, ערכנו גל נוסף של הסקר בשבוע שלפני הבחירות.⁵

הפעם לא היה קשה לחזות מי תהיה המפלגה הגדולה ביותר. לאחר התפרקות כחול לבן – בעקבות החלטתו של גנץ להצטרף לממשלת נתניהו – לא נותרה מפלגה שערערה על הדומיננטיות הצפויה של הליכוד בכנסת. ואכן, רוב המשיבות והמשיבים על הסקר (80%) חזו כי הליכוד תהיה המפלגה הגדולה, בדומה לתוצאות גל הסקר הראשון (I.1), לפני הקמת כחול לבן) ובדומה לתוצאות הבחירות בפועל.

לעומת זאת, התחזיות הדומיננטיות בנוגע לזהות ראש הממשלה העתידי והרכב הממשלה היו רחוקות מהתוצאה הסופית – ממשלת רוטציה בראשות נפתלי בנט ויאיר לפיד (כראש הממשלה החלופי) בהתבסס על קואליציה רחבה של שמונה מפלגות, בכללן מפלגת רע"ם הערבית. לא רק שרוב המשיבות והמשיבים על הסקר שקדם לבחירות צפו שנתניהו יהיה ראש הממשלה הבא, אלא ששיעור האזרחים שזו הייתה התחזית שלהם (73%) גדל במידה ניכרת בהשוואה לששת סקרי טרום-הבחירות הקודמים (I.1–III.2; תרשים 3). את לפיד סימנו כראש הממשלה הבא רק 13% מהמשתתפים, ורק 3% חזו נכון כי בנט יהיה ראש הממשלה. כמו כן, רק 14 משיבות משיבים (1.4%) הצליחו לחזות ממשלה שכוללת הן את ימינה והן את מרצ, ללא הליכוד והמפלגות החרדיות. ואף ש-10% מהמשיבות והמשיבים צפו קואליציה שכללה את רע"ם, אף אחד מהם לא הצליח לחזות את הרכבה הסופי של הקואליציה. ובכל זאת, כמו במערכות הבחירות הקודמות, גם כאן הובעה רדאות גבוהה בתחזיות (בין 74 ל-86, בסולם של 0–100).

5 את הסקר השלימו 309 מתוך 442 הנשאלות והנשאלים שהשתתפו בכל הגלים הקודמים. בנוסף גויסו 697 משתתפות ומשתתפים חדשים כדגימת השלמה. בסך הכול ענו על הסקר 1,026 משיבים.

בניגוד לשימור הוודאות הגבוהה, רמת האופטימיות של האזרחים והאזרחים ירדה. אף שבממוצע אנשים עדיין ציפו להרגיש טוב ביחס לתוצאות הבחירות (ערכים ממוצעים של 54–58 לתחזיות השונות, בסולם של 0–100), ערכים אלה היו נמוכים מאלה שנמדדו לפני הבחירות הקודמות (תרשים 7). עוד הוצגה אופטימיות פחותה בנוגע למצבה הצפוי של המדינה בעוד שלוש שנים (ממוצע 3.42 בסולם של 1–5). אף כי תחזית ממוצעת זו עדיין חיובית, הייתה זו הפעם הראשונה שבה האפשרות "ככה ככה" נבחרה בשיעור גבוה מהאפשרות "טוב" ביחס לעתידה המשוער של מדינת ישראל. כמו בגלים קודמים, גם כאן נמצא קשר מובהק בין ציפיות אופטימיות לכוונה להצביע בבחירות, בייחוד בנוגע לתחזיות הנוגעות לזהות ראש הממשלה, ובעיקר בקרב המשיבות והמשיבים הערבים. ממצאים אלה תואמים את שיעור ההצבעה הנמוך במידה ניכרת בבחירות מרץ 2021 (67.2% בסך הכול; 45.6% בערים הערביות) בהשוואה לשלושת מועדי הבחירות הקודמים, ומחזקים את הטענה באשר לתפקידה החשוב של אופטימיות בהשתתפות פוליטית.

בדומה לדינמיקה שזיהינו במערכות הבחירות הקודמות, גם כאן השינוי במידת האופטימיות נבע בעיקרו משינויים רגשיים במחנה מתנגדי נתניהו. בניגוד לקבוצת תומכי נתניהו, ששמרה על רמת אופטימיות יציבה (אופטימיסטים תומכי נתניהו היו 35% מהמדגם, לצד מספר זניח של פסימיסטים תומכי נתניהו), קבוצת הפסימיסטים מתנגדי נתניהו (33%) גדלה במידה ניכרת על חשבון האופטימיסטים במחנה (22%). כך, המגמה שהתפתחה במערכת הבחירות השנייה ובמערכת הבחירות השלישית, שבה רבים מהמצביעים והמצביעים מתנגדי נתניהו נטשו את השקפתם הפסימית, התהפכה לקראת מערכת הבחירות הרביעית. אף שמחנה מתנגדי נתניהו לא הצליח להקים ממשלה לאחר מערכות הבחירות הראשונה והשנייה, נראה כי כל עוד נכשל גם נתניהו במשימה, התרחב טווח האפשרויות מנקודת מבטם של מתנגדיו, ותקוותיהם התחזקו. משהצליח נתניהו במשימה לאחר מערכת הבחירות השלישית וגנץ הסכים להצטרף לקואליציה שלו, היה קשה יותר לחזות שינוי בסיבוב הרביעי.

ואף על פי כן זו הייתה מערכת הבחירות שבעקבותיה התחולל השינוי – פחות כתוצאה מאופטימיות הבוחרות והבוחרים, שנחלשה לקראת מערכת הבחירות הרביעית, ויותר על רקע התארגנות מחדש של האליטות הפוליטיות. ארבע

מערכות בחירות רצופות בשילוב עם חוסר שביעות רצון הולך וגובר בקרב בעלי בריתו לשעבר של נתניהו (מהתפטרותו של ליכרמן ב-2018 ועד מפלגת תקווה חדשה שהקים סער לקראת בחירות 2021), הכשירו לבסוף את הקרקע להקמתה של ממשלה שבתחילת הדרך נראתה כאפשרות מופרכת. האופטימיות המתמשכת של הפוליטיקאיות והפוליטיקאים עצמם ביכולתם להחליף את נתניהו – למרות המכשולים הגדולים שבדרך – כנראה מילאה תפקיד מכריע בתהליך. "אני אופטימיסט מטבעי", אמר לפיד לאחר מערכת הבחירות השלישית (כשנותר באופוזיציה), "אחרת הייתי כנראה במקצוע אחר" (קודנר, 2020). באקלים פוליטי מקוטב וכשהמשבר הבא מחכה תמיד מעבר לפינה, טוב יהיה אם הן הפוליטיקאיות והפוליטיקאים הישראליים והן האזרחיות האזרחים יטפחו את אותם היבטים של אופטימיות שחיוניים לחברות דמוקרטיות: האמונה באפשרות לנצח במערכת הבחירות הבאה, אך גם ביכולתן של חברות וממשלות להתקדם אל עבר עתיד טוב יותר בין המערכות.

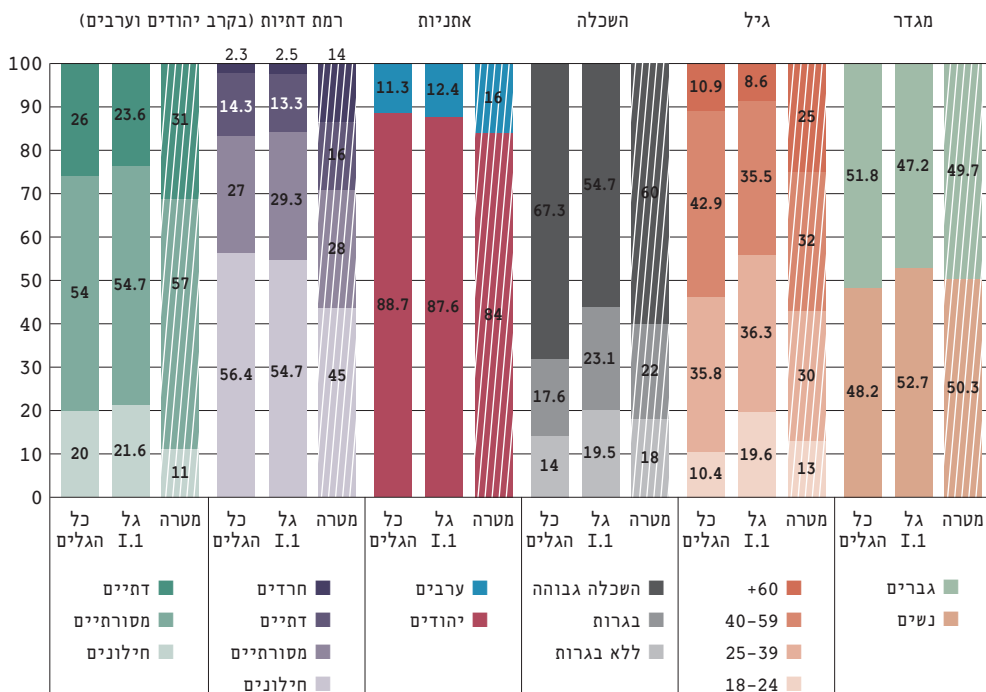
נספח 1: סקר האורן

משיכות ומשיבים. לסקר גויסו 1,191 אזרחיות ואזרחים בעזרת חברת הסקרים הישראלית

iPanel בשימוש בדגימה מרוכדת. תרשים 11 מציג את המכסות שהוגדרו לייצוג של אוכלוסיית בעלי זכות ההצבעה בישראל, וכן את ההרכב של הגל הראשון (I.1) ושל 442 המשיבות והמשיבים שהשתתפו בכל שבעת גלי הסקר המלאים בשלוש מערכות הבחירות של 2019-2020, ותשובותיהם הן הבסיס לממצאים המוצגים במאמר (למעט האפילוג). בהשוואה לתוצאות הבחירות, בפועל כלל המדגם ייצוג יתר של משיבים שמזוהים עם המרכז־שמאל ובמידה פחותה עם מפלגות הימין שלצד הליכוד. עם זאת, השינויים שחלו במשך הזמן בכוונות ההצבעה של משתתפות ומשתתפי הסקר תואמים את אלה שנצפו בבחירות.

תרשים 11

הרכב המדגם והטיות ביחס לאוכלוסייה (ב-%)

הליך. הסקרים נערכו באופן מקוון, בעברית או בערבית, וכללו ארבע קבוצות שאלות: (א) תחזיות בנוגע לראש הממשלה העתידי, המפלגה הגדולה ביותר, הרכב הקואליציה (שאלות בחירה מרובה) ועתיד המדינה (1 – גרוע מאוד; 5 – טוב מאוד). הסבירות וההערכה של התוצאות החזויות נמדדו באמצעות צירים (sliders) רציפים (0 – סיכוי נמוך מאוד/ארגיש רע מאוד; 100 – סיכוי גבוה מאוד/ארגיש טוב מאוד; עמדת התחלה ב־50); (ב) חשיפה לחדשות ולרשתות חברתיות; (ג) השתתפות פוליטית, זהות פוליטית וכוונת הצבעה; ו־(ד) דמוגרפיה. בגלים שלאחר הבחירות תועדה רק ההצבעה של המשתתפות והמשתתפים ושביעות רצונם מתוצאות הבחירות.

עיבוד וניתוח הנתונים. למשתתפות ולמשתתפים הוקצו מספרים מזהים אנונימיים כדי להתאים את התשובות על פני הגלים השונים. הניתוחים הסטטיסטיים בוצעו באמצעות תוכנת SPSS.

נספח 2: קבוצות המיקוד**משתתפות ומשתתפים. בסך הכול השתתפו**

55 אזרחיות ואזרחים ישראלים בחמש קבוצות

מיקוד (אחת של צעירים יהודים, שלוש של יהודים בני יותר מ-29, ואחת של אזרחים ערבים), כאשר כל קבוצה התכנסה חמש פעמים. כל קבוצה כללה ייצוג שווה של נשים וגברים ורמות שונות של דתיות והשכלה. את המשתתפים בקבוצות היהודיות גייסה חברת IPSOS, ונכללו בהן אנשים שזיהו את עצמם כמצביעי ימין, מרכז ושמאל. הפגישות התקיימו בהנחיה של הכותבת הראשונה והשלישית במתחם IPSOS ברמת גן. הקבוצה הערבית נפגשה באזור חיפה, והיא כללה משתתפות ומשתתפים במגוון נטיות פוליטיות בהתאם לשסעים הפוליטיים במגזר הערבי. את הגיוס ביצעו דוברות ערבית כשפת אם, והן שהנחו את הפגישות.⁶ המשתתפות והמשתתפים בכל קבוצות המיקוד קיבלו שוברי קנייה.

הליך. הפגישות נפתחו בהנחיה לנהל דיון פתוח ומכבד, וכללו ארבעה שלבים: (א) איסוף תחזיות בנוגע לתוצאותיהן ולהשלכותיהן של הבחירות הקרובות (או המשא ומתן הקואליציוני, בפגישות שלאחר הבחירות); (ב) דיון מעמיק בתרחישים עתידיים נבחרים; (ג) דיון על טקסטים שנוגעים לבחירות והופיעו בתקשורת; ו-(ד) שיחה על תפיסות אישיות בנוגע להתנהגות המצופה בבחירות. במהלך כל הדיונים שמרו המנחות על התערבות מינימלית ועודדו דיון אינטראקטיבי בין הנוכחות והנוכחים. בסיום כל פגישה מילאו הכול שאלון קצר שהתייחס לחשיפה תקשורתית ולכוונות הצבעה. כל פגישה ארכה 90 דקות והוקלטה בהקלטת אודיו ווידאו.

עיבוד וניתוח הנתונים. הניתוחים נערכו על בסיס תמלולים אנונימיים של המפגשים בשימוש בתוכנת MaxQDA. הניתוח התבסס על קידוד דווקטיבי ראשוני בהתאם להמשגה הרחבה של התחזיות ומרכיביהן, ובהמשך עודדו והועמקו הקטגוריות והקשרים ביניהן על בסיס ניתוח אינדוקטיבי של דפוסים שיש. לבסוף בוצעה אינטגרציה בין הממצאים מקבוצות המיקוד לתוצאות הסקר.

כל ההליכים לאיסוף ולניתוח של הנתונים במחקר קיבלו את אישורן של ועדת האתיקה של האוניברסיטה העברית בירושלים ומועצת המחקר האירופית (ERC).

6 את הקבוצות הערביות גייסו והנחו נידאא נאסר (רכזת בלדנא, בעלת תואר מוסמך מהאוניברסיטה העברית בירושלים) ועאישה אגבריה (דוקטורנטית, האוניברסיטה העברית בירושלים).

רשימת המקורות

- הררי, יובל נח, 2018. **21 מחשבות על המאה ה-21**, חבל מודיעין: כנרת זמורה דביר.
- טלוק, פיליפ א', ודן גרדנר, 2017. **תחזיות-על: המדע שמאחורי אמנות הניבוי**, חבל מודיעין: כנרת זמורה דביר.
- כהנמן, דניאל, 2013. **לחשוב מהר, לחשוב לאט**, חל אביב: מטר.
- פוקט, קמיל, 2017. **"סקרים ותחזיות בחירות בעולם של רשתות חברתיות והתרופפות הזהות המפלגתית"**, בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 251-225.
- קודנר, ליאור, 2020. **"יאיר לפיד: לא הבנתי מה קרה לו, גנץ קרט תחת הלחץ"**, פודקאסט הארץ, 23 ביוני.
- רהט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכבים: מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. **"שבויים בשטח הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015"**, בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-175.
- Babad, Elisha, 1997. "Wishful Thinking among Voters: Motivational and Cognitive Influences," *International Journal of Public Opinion Research* 9 (2): 105-125.
- Blais, André, and Marc André Bodet, 2006. "How Do Voters Form Expectations about the Parties' Chances of Winning the Election?" *Social Science Quarterly* 87 (3): 477-493.
- Carver, Charles S., Michael F. Scheier, and Suzanne C. Segerstrom, 2010. "Optimism," *Clinical Psychology Review* 30 (7): 879-889.
- Gilbert, Daniel T., and Timothy D. Wilson, 2007. "Prospection: Experiencing the Future," *Science* 317 (5843): 1351-1354.

- Kampf, Zohar, 2013. "Mediated Performatives," in: Jef Verschueren and Jan-Ola Östman (eds.), *Handbook of Pragmatics*, Amsterdam: John Benjamins, pp. 1-24.
- Kay, John, and Mervyn King, 2020. *Radical Uncertainty: Decision-Making Beyond the Numbers*, New York: W. W. Norton and Company.
- Krizan, Zlatan, Jeffrey C. Miller, and Omesh Johar, 2010. "Wishful Thinking in the 2008 US Presidential Election," *Psychological Science* 21 (1): 140-146.
- Leshem, Oded Adomi, and Eran Halperin, 2020. "Hoping for Peace during Protracted Conflict: Citizens' Hope is Based on Inaccurate Appraisals of Their Adversary's Hope for Peace," *Journal of Conflict Resolution* 64 (7-8): 1390-1417.
- Meffert, Michael F., and Thomas Gschwend, 2011. "Polls, Coalition Signals and Strategic Voting: An Experimental Investigation of Perceptions and Effects," *European Journal of Political Research* 50 (5): 636-667.
- Merton, Robert K., 1948. "The Self-Fulfilling Prophecy," *The Antioch Review* 8 (2): 193-210.
- Mounk, Yascha, 2018. *The People vs. Democracy: Why Our Freedom is in Danger and How to Save It*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mutz, Diana C., 1998. *Impersonal Influence: How Perceptions of Mass Collectives Affect Political Attitudes*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Neiger, Motti, 2007. "Media Oracles: The Political Import and Cultural Significance of News Referring to the Future," *Journalism: Theory, Practice and Criticism* 8 (3): 326-338.

- Neiger, Motti, and Keren Tenenboim-Weinblatt, 2016. "Understanding Journalism through a Nuanced Deconstruction of Temporal Layers in News Narratives," *Journal of Communication* 66 (1): 139-160.
- Pentzold, Christian, and Denise Fechner, 2020. "Data Journalism's Many Futures: Diagrammatic Displays and Prospective Probabilities in Data-Driven News Predictions," *Convergence* 26 (4): 732-750.
- Peterson, Christopher, 2000. "The Future of Optimism," *American Psychologist* 55 (1): 44-55.
- Peterson, Christopher, and Tracy A. Steen, 2009. "Optimistic Explanatory Style," in: Shane J. Lopez, and C. R. Snyder (eds.), *The Oxford Handbook of Positive Psychology*, New York: Oxford University Press, pp. 313-321.
- Price, Vincent, 1992. *Public Opinion*, London: Sage.
- PROFECI, n.d. "[Mediating the Future: The Social Dynamics of Public Projections](#)".
- Rothschild, David, and Neil Malhotra, 2014. "Are Public Opinion Polls Self-Fulfilling Prophecies?" *Research and Politics* 1 (2).
- Scheier, Michael F., and Charles S. Carver, 2018. "Dispositional Optimism and Physical Health: A Long Look Back, a Quick Look Forward," *American Psychologist* 73 (9): 1082-1094.
- Searle, John R., 1979. *Expression and Meaning: Studies in The Theory of Speech Acts*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Seligman, Martin E. P., 1991. *Learned Optimism*, New York: Knopf.
- Shamir, Jacob, and Michal Shamir, 2000. *The Anatomy of Public Opinion*, Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.

Sharot, Tali, 2011. "The Optimism Bias," *Current Biology* 21 (23): 941–945.

Sheafer, Tamir, Gabriel Weimann, and Yariv Tsfati, 2008. "Campaigns in the Holy Land: The Content and Effects of Election News Coverage in Israel," in: Jesper Strömbäck and Lynda Lee Kaid (eds.), *Handbook of Election News Coverage Around the World*, New York: Routledge, pp. 209–225.

Silver, Nate, 2012. *The Signal and The Noise: Why So Many Predictions Fail—But Some Don't*, New York: Penguin.

Stolwijk, Sjoerd B., Andreas R. T. Schuck, and Claes H. de Vreese, 2017. "How Anxiety and Enthusiasm Help Explain the Bandwagon Effect," *International Journal of Public Opinion Research* 29 (4): 554–574.

Tenenboim–Weinblatt, Keren, 2018. "Media Projections and Trump's Election: A Self–Defeating Prophecy?" in: Pablo J. Boczkowski and Zizi Papacharissi (eds.), *Trump and the Media*, Cambridge, MA: MIT Press, pp. 111–118.

Tenenboim–Weinblatt, Keren, Christian Baden, Tali Aharoni, and Max Overbeck, 2022. "[Affective Forecasting In Elections: A Socio-Communicative Perspective](#)," *Human Communication Research*.

Tetlock, Philip E., 2005. *Expert Political Judgment: How Good Is It? How Can We Know?* Princeton: Princeton University Press.

Westwood, Sean Jeremy, Solomon Messing, and Yphtach Lelkes, 2020. "Projecting Confidence: How the Probabilistic Horse Race Confuses and Demobilizes the Public," *Journal of Politics* 82 (4):1530–1544.

Wilson, Timothy D., and Daniel T. Gilbert., 2003. "Affective Forecasting," *Advances in Experimental Social Psychology* 35 (35): 345–411.

על השד העדתי ורוח הרפאים המעמדית: מבט עדכני על הצבעה אתנית ומעמדית בבחירות בישראל

גל לוי | מעוז רוזנטל | יצחק ספורטא

מזמן שהתפרסם מאמרם של מיכל שמיר ואשר אריאן (1982) "הצבעה עדתית בבחירות 1981", שאלת קיומה של הצבעה אתנית בחברה היהודית בישראל היא חלק בלתי נפרד מסדר היום המחקרי.¹ במאמר זה אנו שבים לסוגיה זו כדי לברר עד כמה ההצבעה האתנית היא תופעה קוהרנטית, ואם יש בה כדי להסביר

* אנו מודים למיכל מור-מילרמן ויובל ברטוב על עזרתם בהכנת המחקר; ולדנה קפלו, אמנון כוורי וסיון הירש-הפּלר על דיונים שסייעו בבניית טענות המאמר. אנו מודים גם לעורכי הספר ולשני השופטים האנונימיים על הערות מועילות. האחריות לטעויות ולשגיאות היא שלנו בלבד.

1 הביטויים "זהות אתנית" ו"זהות עדתית" במאמר זה הם ביטויים חלופיים המציינים אותה תופעה: נוכחותם הפוליטית של הבדלים בארץ המוצא ובזהות התרבותית בקרב יהודים בישראל.

את ההתנהגות הפוליטית של בוחרות ובוחרים בישראל. שתי סוגיות עומדות בבסיס המחקר: האחת מתמקדת בדימוי הרווח בשיח הציבורי ולפיו ההצבעה, בייחוד בסבב של ארבע מערכות הבחירות בשנים 2019–2021, היא "שבטית" ונובעת בעיקרה מקווי חיתוך אתניים. האחרת עוסקת במידת השפעתה של הזהות האתנית על דפוסי הצבעתם בקלפי של בוחרות ובוחרים לעומת ההשפעה של מעמדם הכלכלי מצד אחד, ושל סוגיות הנוגעות לזהות קולקטיבית, דתיות ועמדות מדיניות מצד שני.

הדיון בפוליטיקה האתנית בכלל, ובדפוסי ההצבעה בפרט, אינו ייחודי לישראל (ראו למשל Roemer, Lee, and Van der Straeten, 2007). בשנים האחרונות סוגיית ההתנהגות הפוליטית והאלקטורלית מתמקדת בעלייתו של הפופוליזם, שבעיני רבים מבטא את ההצטלבות בין אינטרסים זהותיים ומעמדיים (Gandesha, 2018). עם זאת המחקר עדיין נוטה להדגיש את קיומו של ניגוד לכאורה בין הממד החומרי לממד הזהותי בהצבעה. כך, אף שדפוסי ההצבעה של בנות ובני מעמד הביניים נתפסים כעולים בקנה אחד עם סגנון חייו, בחירות דומות בקרב בנות ובני המעמד הנמוך נתפסות כביטוי למאפייניו האתניים המקובעים לכאורה (Anthias, 2013: 124). עדות אחת לפער זה עולה בדברי הסוציולוג הצרפתי דידיה אריבון (Eribon) המתאר את מסעו לעיר הולדתו ולחברת מעמד הפועלים, שמהן התרחק. אריבון ביקש להבין כיצד פנו הפועלים, שהיו מזוהים עם המפלגה הקומוניסטית, לתמוך בימין הקסנופובי של ז'אן-מרי לה פן, אבל קודם תהה ה"אם, בניסיון להבין מדוע ברגע כזה או אחר המעמדות העממיים מצביעים לימין, איננו מניחים מראש – בלי לערער על הנחה זו – שמדרך הטבע הם יצביעו לשמאל, למרות העובדה שלא תמיד כך קורה, ושמעולם אין זה כך באופן מוחלט [כך במקור]" (אריבון, 2019: 135). מכאן שיש נטייה לראות במעמד הנמוך כאילו הוא מונע מ"תודעה כוזבת", נוהה אחר ה"זהות" ומצביע בניגוד לאינטרס (המעמדי) שלו, בניגוד למעמד הבינוני, שכביכול חף משיח הזהויות ונתפס כמי שמצביע הצבעה רציונלית. כך לא רק שאנו מחמיצים את ההיבט הזהותי-אתני בהצבעתו של המעמד הבינוני, אלא גם חוטאים במתן בסיס אמפירי להנחה תאורטית לכאורה, שגויה לטעמנו, שמפרידה באופן דיכוטומי בין הצבעה אתנית (מבוססת זהות) להצבעה מעמדית (מבוססת אינטרס) (ראו גם השש, 2017; Anthias, 2013). דיונים אלה, שניצבים גם ברקע הדיון בהצבעה האתנית בישראל, שבים ומדגישים עד כמה שאלת היחס בין הצבעה מעמדית להצבעה אתנית עדיין אינה מפוענחת.

עד 2011 סבב הוויכוח התאורטי בשאלת ההצבעה האתנית על ציר שמבחין בין גישות ביקורתיות מבניות ובין גישות שמבוססות על ניתוח ההעדפות הפוליטיות ועל הפרשנות האידאולוגית של המציאות (ראו בהמשך); ואולם נדמה כי "מחאת האוהלים" של שנת 2011 טרפה את הקלפים (לוי, 2015). במישור החברתי-פוליטי הציבה המחאה סדר יום חדש שמבוסס על תביעה לפתרונות פוליטיים למצוקה הכלכלית, בייחוד לאלה של מעמד הביניים (רוזנהק ושלו, 2013; רם ופילק, 2013; לוי, 2016). הצלחתה ב-2013 של מפלגת יש עתיד שיקפה את התביעה הזאת (טלשיר, 2015), אבל על אף חבירתה להקמת כחול לבן בשלוש מערכות הבחירות של 2019-2020, נדמה שהתיקו הבין-גושי של ציבור הבוחרים הישראלי נותר על כנו. אי-ההכרעה הביאה ב-2020 לידי פירוקה של כחול לבן, שמהקמתה פעלה כרשימה משותפת של שלוש מפלגות שהגדירו עצמן מפלגות מרכז, ועמדויהן נעו בין הימין המתון לשמאל המתון. ואולם למרות כינונה של ממשלת החילופין הראשונה בראשותם של בנימין נתניהו ובני גנץ, סירובו של הראשון לעמוד בהסכם הקואליציוני הביא לבחירות חדשות במרץ 2021. מפלגות יש עתיד וכחול לבן המצומצמת, שרצו בנפרד בבחירות, היו לשותפות בממשלת החילופין השנייה בראשותם של נפתלי בנט ויאיר לפיד. תהפוכות אלה, ובייחוד שלוש מערכות הבחירות של 2019-2020, עד פירוקה של כחול לבן, יצרו עבורנו מעין "ניסוי טבעי" שבו עמדה מול הליכוד רשימה פוליטית שחלק ממרכיביה מזוהים עם הימין ונתנה למצביעים הישראלים הזדמנות לפסוע מעבר להגדרת זהותם השבטית, המחוברת אל תוויות פוליטיות כמו ימין, מרכז ושמאל. לפיכך שאלנו – האם מול ההזדמנות לשבור את מעגל השבטיות הישראלי אכן יצאו הבוחרות והבוחרים אל מחוץ לגדרות זהותם האתנית?

לשאלה זו תכלית נוספת. בשדה המחקר עוררה מחאת האוהלים חשיבה מחודשת בדבר תקפותם של ההסברים הקיימים להבנת הפוליטיקה האתנית והתאמתם למציאות המשתנה (למשל מזרחי, 2011; לוי, 2017). מטרה נוספת הייתה אפוא לבחון את תקפותם של מגוון ההסברים להבנת ההצבעה האתנית, ובייחוד את הנטייה לייחס למזרחים דפוס הצבעה קבוע ומבוסס זהות. נבקש להראות כי אף שהגישות השונות מצביעות על גורמים חשובים ומהותיים להבנת ההתנהגות הפוליטית בישראל, כל אחת לעצמה אינה מספקת הסבר ממצה של התופעה. בייחוד נבקש להצביע על החשיבות בגישה שלוקחת בחשבון את המיקומים, את ההצטלבויות ואת מכלול הקשרים והיחסים הזהותיים, המעמדיים והפוליטיים שהבוחרות והבוחרים נתונים בהם. לטענתנו, המחקר הקיים – בין שהוא

מצביע על גורמים מבניים-דמוגרפיים כגון מעמד ומוצא, ובין שהוא מתמקד באידאולוגיות ובהעדפות פוליטיות – אינו מספק תשובות אמפיריות ותאורטיות מקיפות לקשרים בין כל אלה ובין ההצבעה. כדי לתת תשובות לשאלת ההצבעה האתנית בקרב יהודים בישראל ניתחנו את נתוני סקר הבחירות של מחקר הבחירות הישראלי (Israel National Election Studies – INES) שנערך לקראת בחירות אפריל 2019 (INES, 2019–2021).

בחלק הראשון במאמר אנו מציגים את בעיית המחקר: מקומה של העדתיות בהתייחס אל הגורמים המשפיעים על התנהגות הבוחרים בישראל. בחלק השני אנו סוקרים אחדים מההסברים המופיעים בספרות העוסקת בהתנהגות הבוחר בישראל, לקשר שבין אתניות, מעמד ואידאולוגיה ובין הצבעה, ועל בסיסה אנו מציגים כמה השערות מחקר. בחלק השלישי אנו מציגים את הנתונים ואת המשתנים שבהם נעזרנו כדי לבחון את ההשערות הללו, ובחלק הרביעי אנו בוחנים את ההשערות בהתבסס על נתוני ה-INES. לסיכום אנו מציגים כמה מסקנות שקושרות בין ממצאינו לספרות המחקר ולדיון הציבורי העוסק בקשר בין אתניות והתנהגות אלקטורלית בישראל.

א. הצבעה אתנית, מעמדית או אידאולוגית

בחקר ההתנהגות האלקטורלית בישראל רווחת הטענה ש"שסע הזהות הקולקטיבית" דוחק הצידה כל שסע אחר ומציב שני מחנות ניצים מובחנים:

"ימין" ו"שמאל" (שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017: 146; Shamir and Arian, 1999). לפי תיאור זה בעמדות הציבור יש חפיפה גבוהה בין אידאולוגיה פוליטית, עמדה פוליטית קונקרטית וזהות דתית. מתיאור זה עולה עוד כי בהקשר הפוליטי הממד האתני והמעמד אינם קטגוריות זהות משמעותיות (שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017: 158–159). מנגד התמקד המחקר הביקורתי במבנה החברתי-מעמדי ובמכלול יחסי הגומלין בין קבוצות מעמדיות וזהותיות ובין המדינה, במטרה להבין את אופיו של הקונפליקט הפוליטי כרב-מעמדי. זרם זה צעד בעקבות מודל האזרחות המרובה (פלד ושפיר, 2005) ובחן כיצד משטר שילוב היררכי מגביל את נגישותן של קבוצות אתניות למשאבי כוח חומריים וסמליים. הסבר חלופי לשאלה מדוע המזרחים מצביעים לימין הציע מזרחי (2011) על רקע המחאה החברתית. ההסבר התרבותי שהציע מתמקד בקיומם של

עולמות תוכן ופרשנות מובחנים, ובעיוורון של העמדה הליברלית למאפיינים הזהותיים של עצמה. בהסבר שמנסה לגשר על הפער בין גישות אלה, הציע גרינברג לחשוב על דפוסי ההצבעה במונחים "שבטיים", ולהדגיש את האינטרסים הזהותיים והחומרניים העומדים בבסיסם (Grinberg, 2019).

על רקע שתי מערכות הבחירות ב־2019 טען גרינברג כי מפלגת כחול לבן – רשימה משותפת של מפלגות מרכז שהתלכדה לקראת בחירות אפריל 2019 במטרה להדיח את בנימין נתניהו מתפקיד ראש הממשלה – היא למעשה נציגתו של "שבט" אשכנזי-חילוני. לשיטתו, סבבי הבחירות המחישו כי לא עמדות הן שקובעות את הדפוס של הפוליטיקה הבין-גושית, אלא ההתייצבות "המעין-פבלובית" של מצביעים יהודים למערכה בין-שבטית, שכיום מתבטאת במאבק על הישרדותו הפוליטית של נתניהו (שם). כך, בניגוד לטענה ש"ימין" ו"שמאל" מסמנים שילוב בין זהות חברתית שעולה בקנה אחד עם עמדות מדיניות ובין הצבעה (Arian and Shamir, 2008), גרינברג רואה באלה תיוג "שבטי", ולא ביטוי לעמדות פוליטיות שמייצגות ביקוש פוליטי העומד לעצמו. החברה היהודית נחלקת לשני שבטים, והמסמנים שלהם הם אשכנזיות מול מזרחיות, חילונית מול מסורתית ומעמד בינוני-גבוה מול מעמד נמוך. גם ההצבעה מאורגנת על פי מיתוסים שנוצרים בשיח שבטי, וכך היא משקפת התנהלות אלקטורלית שמבחוץ נראית לא-רציונלית ותכליתית להגדיר ולקבע גבול בין "אנחנו" ל"הם" (Grinberg, 2019: 119-125). ההתנהגות האלקטורלית איננה אפוא אלא תחרות על עמדות כוח בין "שבטים" יריבים, ובעיקר בין פוליטיקאים שמשתמשים ביריבות שבטית זו.

ואולם על אף היותו של הסבר זה אינטואיטיבי ופוליטי, הוא מותיר חלל מתודולוגי ואנליטי. בייחוד השימוש במונח "שבט" מותיר שאלות רבות פתוחות, כמו למשל היחס בין הרכיב האתני למעמדי (השש, 2017). הסבר זה נותר ממוקד באינטרסים העכשוויים של האליטה הפוליטית, שעליהם ההצבעה השבטית מגוננת, ואינו מפרש מה מקומם של מוביליות חברתית ושינויים בין-דוריים, ולחלופין חסמים למוביליות כזאת. ואכן, מספרות המחקר העוסקת בריבוד ובמוביליות חברתית בישראל עולה שבמשך השנים התחוללו שינויים במצבם הכלכלי והחברתי של מזרחים בישראל, ואלה באו לידי ביטוי בהזדהות עם סמלים ועם תפיסות שמעידים על שונות בין-דורית ובין מזרחים ממעמד חברתי-כלכלי שונה (Cohen, Lewin-Epstein, and Lazarus, 2019; Lewin-Epstein and Cohen, 2019). לכן,

אף שכמו גרינברג גם אנו רוצים להבין את מכלול הקשרים בין אתניות, מעמד ואינטרסים פוליטיים, אנו שואלים מהמחקר הפמיניסטי את החשיבות שבפירוק הקטגוריות האתניות על מאפייניהן המעמדיים והמגדריים ובהבנת ההצטלבויות כגורם שמשפיע על התנהגות אלקטורלית (השש, 2017; Anthias, 2013). מצוידים בנקודת מבט זו ביקשנו לבחון כיצד בבחירות 2019–2021 באה לידי ביטוי הפוליטיקה האתנית ברפואי התמיכה בשתי המפלגות העיקריות שלפי גרינברג ייצגו את "השבטים" הניצים: הליכוד וכחול לבן (גרינברג, 2021; Grinberg, 2019).

ב. הצבעה אתנית בישראל: סקירה והשערות

הפוליטיקה האתנית היא חלק מהדרקוק של הסדר הפוליטי הישראלי כבר מימי התהוותו בתקופת המנדט הבריטי בפלשתינה-א"י (הרצוג, 1986). לאחר קום המדינה הוקמו מפלגות "עדתיות", אבל הן כשלו, לא מעט בשל המפלגות הציוניות, שעשו דה-לגיטימציה של האינטרס המזרחי, קואופטציה של מנהיגות מזרחית ואף גייסו מזרחים כחברים מהשורה אך מנעו מהם להתקדם לעמדות הנהגה (לוי ואמריך, 2001; פלד ושפיר, 2005; כהן וליאון, 2011). במערכת הבחירות הדרמטית ב־1981, הזכורה בעיקר בשל "נאום הצ'חצ'חים", הפכה האתניות לנשק פוליטי בעל ערך סימבולי רב. מאז הוצבו זה מול זה מזרחים מול אשכנזים, מצביעי הליכוד מול מצביעי המערך, ו"השד העדתי" היה לחלק מקווי המתאר של הפוליטיקה הישראלית כולה (לוי, 2015). מה שכונה "הבעיה העדתית" היה לשאלה מרכזית במחקר, שתהה בייחוד על הפער בין בולטותה בשיח הפוליטי ובין הימשכותם של פערים חברתיים וכלכליים בין מזרחים לאשכנזים. במחקרי בחירות התמיהה על התנהגותם הפוליטית של המזרחים הסתירה לרוב את העובדה שלרפואי ההצבעה של מעמד הביניים, האשכנזי ברובו, יש גם פן זהותי. לנוכח גישה מחקרית שרואה בהצבעה המזרחית אנומליה, ניתן להבין את ההפתעה שבה קיבל הציבור היהודי את הופעתה בשנת 1984 של ש"ס והשתלבותה מאז בשלטון (פלד, 2001). אם עד המהפך הפוליטי ב־1977 נתפסה העדתיות כתופעת לוואי זמנית של תהליכי בינוי האומה, שמקורה בפערים תרבותיים (ליסק, 1999), בראשית שנות השמונים קמו הסברים שראו בסוגיה האתנית בעיה מבנית ששזורה ביחסי הכוח בחברה היהודית (סבירסקי, 1981; סמוחה, 1984) ובפוליטיקה האתנית ביטוי לאינטרסים ולמאבקי הכוח

בחברה (ראו רם, 2017). פלד ושפיר (2005) הציעו לבחון את הפוליטיקה האתנית במסגרת מה שהם כינו "משטר האזרחות".

משטר האזרחות, או משטר השילוב, הוא כלי מושגי שקושר מבנים חברתיים כמו זהות, מעמד ופרקטיקות של התנהגות פוליטית למנגנוני השיח המצדיקים אותם. במסגרת משטר זה, שיחי האזרחות מסבירים כיצד תחרות על כוח ועל הגמוניה מתארגנת באמצעות מוסדות (מפלגות וארגונים אחרים) וגיוס פוליטי, ומבססת דפוס דיפרנציאלי של הקניית זכויות וסטטוס. כך ביססה תנועת העבודה באמצעות מוסדותיה שיח אזרחות רפובליקני (ממלכתיות), שהעדיף אשכנזים וותיקים ושימש לגיוס המהגרים החדשים מהמזרח התיכון וצפון אפריקה למדינה הצעירה. מאז שנות השבעים של המאה ה־20 שיח זה מתחרה בשני שיחים מובחנים – בשיח הליברלי מזה ובשיח האתנו־לאומי מזה. הראשון נסמך על מעמד הביניים האשכנזי, שנאחז במוסדות השוק הקפיטליסטי לנוכח גוויעתה הפוליטית של הממלכתיות, והשני התבלט עם עלייתם למרכז הבימה של מעמד הפועלים המזרחי לצד החרדים והציונים הדתיים־לאומיים, שקראו תיגר על הממלכתיות המחולנת. במקביל תבעה ההתגבשות הפוליטית של הפלסטינים אזרחי ישראל מהמדינה לחזק את יסודותיה האזרחיים מול אלה הלאומיים (ג'מאל, 2017; פלד ושפיר, 2005; Levy, 2005). משטר השילוב מאופיין אפוא בהיותו היררכי ומקוטע כשהצבעה פוליטית היא ביטוי למיקום מעמדי ולסטטוס של קבוצת השייכות האתנית ביחס למשטר.

במפנה המילניום העמיקו תהליכי הנאו־ליברליזציה וחזון "השלום הליברלי" הלך והתרחק (שלו ולוי, 2004), העוני החמיר ומעמד הביניים נחלש (רוזנהק ושלד, 2013), ההבדלים האידאולוגיים בזירה המפלגתית היטשטשו, והתסיסה החברתית גברה גם בקרב מעמד הביניים (Grinberg, 2013). מחאת 2011 חשפה את גבולותיו הפרשניים של מודל האזרחות המרובה. בעקבות המחאה וההתמקדות של השיח הפוליטי בסוגיות כלכליות, עלתה מפלגת יש עתיד, ונכרתה ברית פוליטית חדשה במעמד הביניים האשכנזי – בינה ובין מפלגת הציונות הדתית הממותגת מחדש, הבית היהודי. ואולם ניסיונו של בנימין נתניהו לכונן סדר רפובליקני מחדש, שבמרכזו מעמד הביניים האשכנזי (לוי, 2015) כשל, והקואליציה, שלכאורה שיקפה היערכות מפלגתית המגיבה לתביעות המחאה (טלשיר, 2015), לא שרדה את כהונתה. הפער בין המפלגות לציבור הבוחרים העמיק, כפי שניכר בהישגים המצומצמים של שתי המפלגות הגדולות

בבחירות 2015 – הליכוד והמחנה הציוני (קניג וטוטנאור, 2017). מודל האזרחות המרובה וההתמקדות בשיחי האזרחות מחמיצים לטעמנו את התהפוכות הללו, ובייחוד את התמורות שחלו בדפוסי ההשתתפות האזרחית (לוי, 2017).

בשלוש מערכות הבחירות הראשונות זכו המפלגות הגדולות, הליכוד וכחול לבן, ברוב הקולות. אך בשונה מהבחירות כמה שנים קודם לכן (2015), בשל היעדר ההכרעה ובשל סירובן העיקש של המפלגות לראות ברשימה המשותפת שותפה לגיטימית לקואליציה, נקלעה המערכת בספטמבר 2019 למבוי סתום (רוזנטל, 2020א). לקראת הבחירות של מרץ 2020, עם הופעתו של נגיף הקורונה, השתנה סדר היום הציבורי והתמקד פחות במנהיגותו של נתניהו ויותר בסכנה הבריאותית של הנגיף (גרינוולד ורוזנטל, 2021). כתוצאה מכך, מייד לאחר הבחירות פעלו חלקים נרחבים במערכת הפוליטית ליצור קואליציה שתתמקד בכלכלה ובבריאות (כוורי, רוזנטל ושפיזמן, 2021). שינוי זה בתשומת הלב הביא לידי פיצול של כחול לבן, כשהפלבג בהנהגת בני גנץ, ששמר על שם המפלגה, בחר להקים יצור פוליטי חדש שכונה "ממשלת חילופים" שבראשה עמדו נתניהו וגנץ. שאר פלגי כחול לבן (יש עתיד ותלם) בחרו באופוזיציה.

המהלך של חיסון האוכלוסייה עודד את ראש הממשלה נתניהו לחתור לבחירות חדשות, מן הסתם בתקווה לחזק את מעמדו ולהקים ממשלת ימין מלאה. בהתאם, מערכת הבחירות של מרץ 2021 שבה לעסוק במנהיגות נתניהו ובפעילותו כראש ממשלה. ניסיונותיו של נתניהו בעקבות הבחירות להקים ממשלת ימין עלו בתוהו, ולבסוף היה זה יאיר לפיד שהוביל את הקמתה של הקואליציה. קואליציה זו חידשה בריתות קודמות – בין יש עתיד לבית היהודי בצורתה החדשה ימינה ועם כחול לבן בראשות גנץ – ואף יצרה חיבורים שלא נראו בעבר, עם שילובה של רע"ם בקואליציה והחיבור בין גרעון סער ואביגדור ליברמן למפלגות העבודה ומרצ. עם כינונה, הסתמן סדר היום של ממשלה זו, ה-36, כשונה מהותית מזה של קודמתה, וההסכמים הקואליציוניים שעליהם חתמו השותפות לה וקווי היסוד שהוגדרו עם תחילת פעולתה, שעסקו בקשת רחבה של נושאים, נמנעו משני נושאי הליבה של הפוליטיקה הישראלית: דת ומדינה, ושאלת הכיבוש והשליטה בפלסטינים מעבר לקו הירוק (שם). בעת ירידתו לדפוס של מאמר זה, קואליציה זו הגיעה לסוף דרכה הפוליטית, ועתידם הפוליטי של חלק ממרכיביה לוט בערפל.

כאמור, גרינברג הציע לראות בחוסר ההכרעה בסבב הבחירות של 2019–2021 ובהתמקדות בגורלו הפוליטי של נתניהו שיקוף של מערך שבטי מבודל מבחינה אתנית, דתית וכלכלית, הבא לידי ביטוי בקלפי (גרינברג, 2021). הרכבה של הקואליציה בראשותם של בנט ולפיד מאשש כביכול תזה זו, שכן הממשלה החדשה הותירה בחוץ את נציגיה לכאורה של "ישראל השנייה" – הליכוד וש"ס. ניתוחו מחדד את היותו של המאבק נסוב על הפריווילגיות החומריות והסימבוליות המוקנות מתוקף ההשתייכות לשבט "הנכון". תזת שבטים זו מחזקת למעשה הן את התזה המבנית-מעמדית של פלד, והן את הצעתו של מזרחי לראות במצביעי הימין והשמאל כמקובעים בעולמות המשמעות שלהם. ההשערה הראשונה מבטאת גישות אלה:

השערה 1: בישראל יש הלימה בין הצבעה מפלגתית לזהות אתנית, ומזרחים ייטו להצביע יותר לליכוד ופחות לכחול לבן.

ראיית ההצבעה כ"שבטית" ומנותקת מצרכים חברתיים ברמת הפרט מייצרת תמונה סטטית של התנהגות הבוחרים ומחמיצה את הקשר בין אינטרסים קונקרטיים ובין התנהגות אלקטורלית קולקטיבית. כך היא גם מחמיצה כיצד שינויים באינטרסים פרטיים בעקבות מוביליות חברתית יביאו לידי שינוי ברפואי הצבעה קבוצתיים (Rosenthal, Zubida and Nachmias, 2018; Rosenthal, 2019). לאחר עשורים רבים שבהם נתפסו המזרחים כקטגוריה הומוגנית, בעיקר מאז פרסום ספרו של שלמה סבירסקי "לא נחשלים אלא מנוחשלים" (1981), היו מי שהציעו לחשוב עליה מחדש. כהן וליאון (2008) גרסו כי בעקבות עליית הליכוד לשלטון, "כתולדה מעליית המעמד הבינוני-המזרחי, בראשית המאה ה-21, הפסיקו המזרחים להיות קבוצה הומוגנית מעמדית, שולית וחלשה ובמקום כך אנו נדרשים לדון [...] ביכולותיהם החדשות להגיע להשתתפות אוטונומית בגיבוש סדר היום הפוליטי-החברתי-התרבותי" (עמ' 87). זאת ועוד, כמה מחקרים מהשנים האחרונות מראים כי יש לבחון מחדש את יציבותן של הקטגוריות האתניות – מזרחים ואשכנזים (שגיב, 2014; שוורץ, 2014; ששון-לוי ושושנה, 2014). לענייננו חשוב עצם התהוותו של אופק מעמדי חדש למזרחים, שמניע את התנהלותם הפוליטית והחברתית.

המחקר העוסק בריבוד ואי-שוויון חברתי מאשש את ההנחה שבאוכלוסייה היהודית חלו תמורות ומצביע על מגמות מעורבות של מוביליות חברתית, בפרט

בין אשכנזים למזרחים. כך, לצד קיומו המתמשך של אי־שוויון חברתי־כלכלי בין אשכנזים למזרחים גם בדור השלישי, הפער בין הקבוצות מצטמצם בשל עלייה בשיעור המשכילים בקרב המזרחים (Cohen, Lewin-Epstein and Lazarus, 2019). עם זאת עדיין קיים ביניהם פער בנטייה לרכוש השכלה, ולכן המוביליות החברתית בקרב מזרחים נמוכה (Yaish and Gabbay-Egozi, 2019). עוד עולה הברדל כלכלי בין תתי־קבוצות בקרב המזרחים (Lewin-Epstein and Raviv, 2016); ובין מזרחים ילידי חו"ל לילידי הארץ (Cohen, Lewin-Epstein and Lazarus, 2019). תמורות ניכרות גם במגוון הזהויות התרבותיות הרווחות בציבור המזרחי וברפוסים משתנים של הגדרה עצמית בין "ישראלים", "יהודים" ו"מזרחים" (Lewin-Epstein and Cohen, 2019). מגמות אלו מעוררות את השאלה אם למרות טענות רווחות בנוגע להתנהגות "שבטית", השונות המעמדית הבאה לידי ביטוי במדדים של השכלה לא תביא גם לידי שונות ברפוס ההצבעה האתנית. ובהתאם:

השערה 2: המעמד הכלכלי של מצביעים מתנה את החיבור בין מוצא אתני להצבעה.

זה כארבעה עשורים רמת הדתיות היא מנבא חזק ויציב לעמדות פוליטיות ולרפוסים הצבעה בישראל, ועומדת ברקע העמדות המדיניות של הבוחרים (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008; Hirsch-Hoefler, Canetti and Pedahzur, 2010). המחקר הסוציולוגי מראה כי מזרחים נוטים להיות דתיים יותר בהשוואה לקבוצות אחרות בחברה היהודית (Katz-Gerro, Raz and Yaish, 2009). מכאן שההצטלבות בין אתניות לדתיות מעלה את השאלה אם וכיצד משפיע כל אחד משני הגורמים האלה על רפוסים הצבעה בנפרד ובמשולב. לפיכך, נוסף על העניין שלנו בזיהוי השפעתו של הגורם המעמדי על ההצבעה בקרב בוחרים מזרחים, יש לבחון את השפעת רמת הדתיות של קבוצות חברתיות על הצבעתן. נציע אפוא את ההשערה הזאת:

השערה 3: דתיות המצביעים מתנה את החיבור בין מוצא אתני להצבעה.

הטיעון האחרון נובע מגישת הבוחר הרציונלי. על פי תפיסה זו, לרקע החברתי של הבוחרים השפעה נמוכה על ההצבעה בהשוואה להשפעות של עמדותיהם בנושאי מדיניות העומדים על הפרק, בין שאלה חופפים את זהותם החברתית ובין שלא (Bargsted and Kedar, 2009; Getmansky and Zeitsoff, 2014). בדרך כלל

מחקרים אלה מניחים כי על אף חשיבותו של הרקע החברתי של הבוחרים, הגורם המיידי המסביר את התנהגותם הוא עמדותיהם בנושאי מדיניות, המתייחסות אל הסביבה הפוליטית שהם פועלים בה ושעליה הם מבקשים להשפיע. נבקש אפוא להציג השערה מתחרה להשערות שהצגנו עד כה:

השערה 4: ההצבעה מושפעת מעמדות המדיניות של הבוחרים בנושאים עיקריים העומדים על הפרק.

ג. מעמד, אתניות, דתיות והצבעה בבחירות 2019

1 נתונים
 הניתוח מסתמך על נתוני סקר הבחירות (INES) ממרץ ואפריל 2019 (INES, 2019-2021). מערכות הבחירות בין ספטמבר 2019 למרץ 2021 הוסיפו נושאי מדיניות (גרינוולד ורוזנטל, 2021) והשפיעו במידת מה על תגובות הבוחרים בין המפלגות (רוזנטל, 2020). עם זאת מערכת הבחירות הראשונה מאפשרת לנו לבצע בחינה מבוקרת של ה"ניסוי הטבעי" שלנו, שבו התמודדה כחול לבן כרשימה שמאחדת מספר מפלגות מול הליכוד, וכך אפשרה לבוחרים לשנות התנהגות הרגלית שמחברת בין היקשרות מפלגתית וזהות אתנית. בודדנו מהסקר את תשובות המשיבים היהודים, מכיוון ששאלת ההצבעה המזרחית עולה בקבוצה זו ולא בקרב החברה הערבית (Rosenthal, Zubida, and Nachmias, 2018).

2 משתנים
 ההצבעה נמדדה על ידי שני משתנים – "הצבעה לליכוד" ו"הצבעה לכחול לבן" – בהתבסס על דיווח עצמי בנוגע לכוונות ההצבעה בסקר טרום-הבחירות. השאלה בסקר היא "אילו הבחירות היו נערכות היום לאיזו מפלגה היית מצביע?". התשובות לשאלה כוללות את המפלגות השונות שהתמודדו בבחירות, וכן הצבעה בפתק לבן, "לא מתכוון להצביע", "לא יודע" ו"מסרב להשיב". כדי למקד את הניתוח בליכוד ובכחול לבן יצרנו שני משתני דמה: "הצבעה לליכוד" (24.43% שדיווחו על כוונת הצבעה לליכוד מול כל היתר) ו"הצבעה לכחול לבן" (24.78% שהתכוונו להצביע לכחול לבן מול היתר).

א. אתניות

על סמך דיווח עצמי על ארץ לידה יצרנו משתנה דמה של "ילידי אסיה או אפריקה" מול היתר. מתוך ארבע הקטגוריות שנכללו בשאלה, 70.9% השיבו כי נולדו בישראל, 9% נולדו באסיה או אפריקה, 10.2% נולדו באירופה או אמריקה ו-9.7% נולדו בברית המועצות או בחבר העמים. על סמך דיווח עצמי על ארץ לידת האב והאם על פי אותן קטגוריות, סיווגנו את המוצא העדתי כך: מזרחים – משיבות ומשיבים שדיווחו שמוצא האב והאם מאסיה או אפריקה (23.91%); מעורבים – מזרחים – משיבות ומשיבים שדיווחו שמוצא האב או מוצא האם (אך לא שניהם) מאסיה או אפריקה (9.56%); וכל היתר נכללו בקבוצה הנותרת. על בסיס הבחנות אלה, יצרנו משתנה דמה אחד של מזרחים ילידי חו"ל (9%) מול השאר, מזרחים ילידי הארץ (15.95%) מול השאר, ומשתנה דמה אחר של משיבים ילידי הארץ שרק אחד מהוריהם ממוצא מזרחי, שאליהם נתייחס כ-מעורבים (7.89%) מול השאר.²

ב. רמת דתיות

ברומה למחקרים קודמים (Shamir and Arian, 1999) קיבצנו את קטגוריות הסקר לשלוש: דתי (18.45%), מסורתי (31.67%) וחילוני (49.88%).³ מבחינת הגדרת המשתנה, בפועל מדדנו למעשה רמת חילוניות, וכך נתייחס למשתנה זה בניתוח הממצאים.

ג. עמדות מדיניות

מתוך מכלול השאלות העוסקות בעמדות בחרנו כאלה ששימשו במחקרים דומים בעבר ושניסוחן מתייחס לנושאים הנמצאים בליבת סדר היום הפוליטי בישראל.⁴

2 כבקרה בנינו משתנה נוסף שמבוסס על הגדרות זהות עצמית של המשיבות והמשיבים. משתנה זה כלל ארבע קטגוריות: אשכנזי, מזרחי, מעורב ומוצא אחר. מתאם גמא בין המשתנה של זהות למשתנה שהרכבנו על בסיס דיווח עצמי על ארץ לידה היה 0.544^{***} . בשל התאמה גבוהה זו בין שני משתנים אלה לא ראינו טעם במדידה נפרדת שלהם והחלטנו להתמקד במשתנה המבני.

3 את המודלים שלנו בחנו גם בעזרת המשתנה המקורי שכלל חמש רמות דתיות. משתנה זה הראה הבדלים קטנים בין קבוצות המסורתיות הכלולות בו. לכן, כדי לפשט את הצגת הדברים התמקדנו במודל של שלוש רמות דתיות.

4 משתנה עמדות נוסף – תמיכה בסוציאליזם מול תמיכה בקפיטליזם – הראה מתאמים נמוכים וברובם לא מובהקים עם המשתנים האחרים.

התנגדות להמשך תהליך השלום עם הפלסטינים. השאלה הייתה "האם לפי דעתך על ישראל להסכים או לא להסכים להקמת מדינה פלסטינית ביהודה, שומרון וחבל עזה במסגרת הסדר הקבע?" התשובות נעו בין הסכמה מלאה (16.41%) (29.10%) הסכמה מסויגת (13.02%) והתנגדות (41.45%).

התנגדות להשפעת הדת היהודית על המרחב הציבורי בישראל. השאלה שבחנו היא "האם לדעתך ממשלת ישראל צריכה או לא צריכה לדאוג לכך שהחיים הציבוריים במדינה יתנהלו על פי המסורת הדתית היהודית?" התשובות האפשריות היו הסכמה מלאה עם מעורבות הממשלה בהפיכת המרחב הציבורי הישראלי לדתי-יהודי (24.76%), הסכמה חלקית (15.17%), התנגדות (25.31%) והתנגדות מלאה (34.75%).

ד. רקע מעמדי

כדי לעמוד על הרקע הסוציו-אקונומי של המשיבים נעזרנו במשתנה רמת השכלה. קורדנו משתנה דיכוטומי והבחנו בין "בעלי השכלה אקדמית" (בכל רמה שהיא) ובין מי שרמת השכלתו נמוכה מזו, על בסיס ההנחה שבישראל השכלה אקדמית קשורה לרמת הכנסה, מובילה ליתרון שמשפיע על הסיכויים למוביליות חברתית (Semyonov and Lewin-Epstein, 2011), ויש לה השפעה מכרעת על תפיסות חברתיות ופוליטיות כאחד (Lewin-Epstein and Cohen, 2019). בסקר דיווחו 44.82% מהמשיבות והמשיבים על השכלה אקדמית לעומת 55.17% ללא השכלה כזו.⁵

תחילה נציג (לוח 1) את הקשר בין המשתנים ואת המתאמים ביניהם.⁶

ד. ניתוח וממצאים

5 לבקרה נעזרנו גם במשתנה של דיווח על הוצאה עצמית של המשיבים. ממשתנה זה עלו תוצאות דומות מאוד לאלה של משתנה ההשכלה (בין שני המשתנים יש מתאם חיובי ומובהק של 0.245). כדי לפשט את הצגת הממצאים הוחרנו כאן רק את משתנה ההשכלה.

6 מכיוון שרוב המשתנים הם שמיים וסודרים, השתמשנו במדד גודמן-קרוסקל גמא בעזרת חבילת DescTools של תוכנת R.

לוח 1
מתאמים בין משתני המחקר

הצבעה לכחול לבן	הצבעה לליכוד	התנגדות להשפעת הדת על המדינה	התנגדות לפתרון של שתי מדינות	רמת חילוניות	"מעורב/ת" יליד/ת ישראל	מזרחי/ת יליד/ת ישראל	מזרחי/ת יליד/ת חו"ל	השכלה אקדמית	
								1.000	השכלה אקדמית
							1.000	***-0.540	מזרחי/ת יליד/ת חו"ל
						1.00	***-1.00	-0.123	מזרחי/ת יליד/ת ישראל
					1.000	***-1.000	***-1.00	-0.024	"מעורב/ת" יליד/ת ישראל
				1.000	-0.013	-0.096	***-0.295	***0.322	רמת חילוניות
			1.000	***-0.568	0.073	0.098	-0.039	***-0.342	התנגדות לפתרון שתי המדינות
		1.000	***-0.451	***0.741	-0.078	*-0.116	-0.125	***0.220	התנגדות להשפעת הדת על המדינה
	1.000	***-0.294	***0.604	***-0.269	0.000	0.052	***0.525	***-0.434	הצבעה לליכוד
1.000	***-1.000	***0.512	***-0.551	***0.571	-0.106	-0.010	-0.089	***0.311	הצבעה לכחול לבן

* p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.001

ניתוח מדדי הקשר מראה כי השכלה, חילוניות ומוצא מתואמים רק בקרב מזרחים ילידי חו"ל. בקרב מזרחים ילידי ישראל ו"מעורבים" לא היה קשר מובהק בין מוצא לבין השכלה וחילוניות. מתוך שלוש הקטגוריות של מזרחים שהגדרנו, רק מזרחים ילידי חו"ל נוטים להצביע לליכוד יותר מאחרים, ואילו מזרחים ילידי ישראל ו"מעורבים" ילידי ישראל לא נוטים להצביע באופן שונה מאחרים. כלומר, ברמת המתאמים, כשמתמקדים בילידי ישראל לא מקבלים התנהגות אלקטורלית שונה באופן מובהק בין ילידי עדות שונות. מזרחים ילידי ישראל אומנם הראו תמיכה בהשפעת הדת על המדינה, אך מעבר לכך, מבחינת הקשר בין עמדות מדיניות והצבעה לליכוד או לכחול לבן, לא נמצא הבדל מובהק בינם ובין קבוצות אוכלוסייה אחרות.⁷ אצל מזרחים "מעורבים" לא נמצא קשר גם בין זהותם ובין תמיכה בהשפעת הדת על המדינה. ללא קשר לעדתיות, נמצא שחילונים ומשכילים תמכו בפתרון שתי המדינות, התנגדו להשפעת הדת על המדינה, והצביעו פחות לליכוד ויותר לכחול לבן; המתנגדים לפתרון שתי מדינות תמכו בהרחבת השפעת הדת על המדינה, הצביעו לליכוד ולא לכחול לבן. כל אלה התרחשו ללא קשר בין עדתיות לעמדות או הצבעה בקרב ילידי ישראל: מזרחים, ומזרחים "מעורבים" כאחד.

על פי השערה 1 ההצבעה אמורה לשקף דפוס התנהגות "שבטי", שיוצר מעין אשכולות התנהגותיים שמשלבים מאפיינים סוציו-אקונומיים, אתניים ופוליטיים לכדי זהות אחת. ביחד עם מוצא אתני מזרחי, היינו מצפים למצוא כבר בניתוח מתאמים פשוט מאפיינים כגון דתיות (חילוניות נמוכה), השכלה לא-אקדמית, התנגדות לפתרון שתי המדינות והעדפה להרחבת השפעת הדת על המדינה, שיובילו לתמיכה בליכוד ולהימנעות מהצבעה לכחול לבן. ואולם ממדדי הקשר עלה כי חלק מהתופעות הללו מופיעות אצל מזרחים ילידי חו"ל, אך לא בקרב מזרחים ילידי הארץ, בין שהם מעורכים ובין שלא. יש לציין כי הממצאים מאששים במידת מה את השערה 4: עמדות מדיניות הן מנבא חזק ומובהק להצבעה. עם זאת, כאמור, עמדות המדיניות אינן עומדות לעצמן במנותק ממשתנים מבניים.

7 מבחינה טכנית, הערכים בעלי מובהקות הם אלה שבהם מופיעות כוכביות ליד המספר במשבצת הרלוונטית בטבלת המתאמים.

החיבור בין עמדות מדיניות להצבעה מפלגתית קשור במידת החילוניות של המשיבים (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008).

זאת ועוד, דתיות רבה יותר קשורה במעמד כלכלי-חברתי נמוך יותר ובהיות המשיבים ילידי חו"ל ממוצא מזרחי. אך ברוח השערות 2 ו-3, אופי השפעתם של משתנים אלה – רקע סוציו-אקונומי (השערה 2) או רמת דתיות (השערה 3) – על ההצבעה של מזרחים מותנית ומורכבת, ולכן נזדקק לניתוח מורכב יותר. את הניתוח נמקד אפוא בחיבורים האלה ונבחן כיצד אתניות, דתיות ורקע סוציו-אקונומי משפיעים במשולב על הצבעה. לצורך כך אמדנו מודלים רב-משתניים של אינטראקציות (three-way interactions), כשכל מודל כלל כמשתנים בלתי-תלויים משתני עמדות מדיניות וכן את שלושת המשתנים החברתיים וכל האינטראקציות הזוגיות והאינטראקציה המשולשת שלהם.⁸ לוח מפורט של המודלים מוצג בנספח א', וכאן אנו מציגים את תוצאותיהם באופן ויזואלי. תרשימים 1 ו-2 בוחנים את החיבור בין גורמים אלה ובין הצבעה של מזרחים ילידי חו"ל, ילידי הארץ ממוצא מזרחי וילידי הארץ ממוצא מעורב, תחילה לליכוד ואז לכחול לבן.

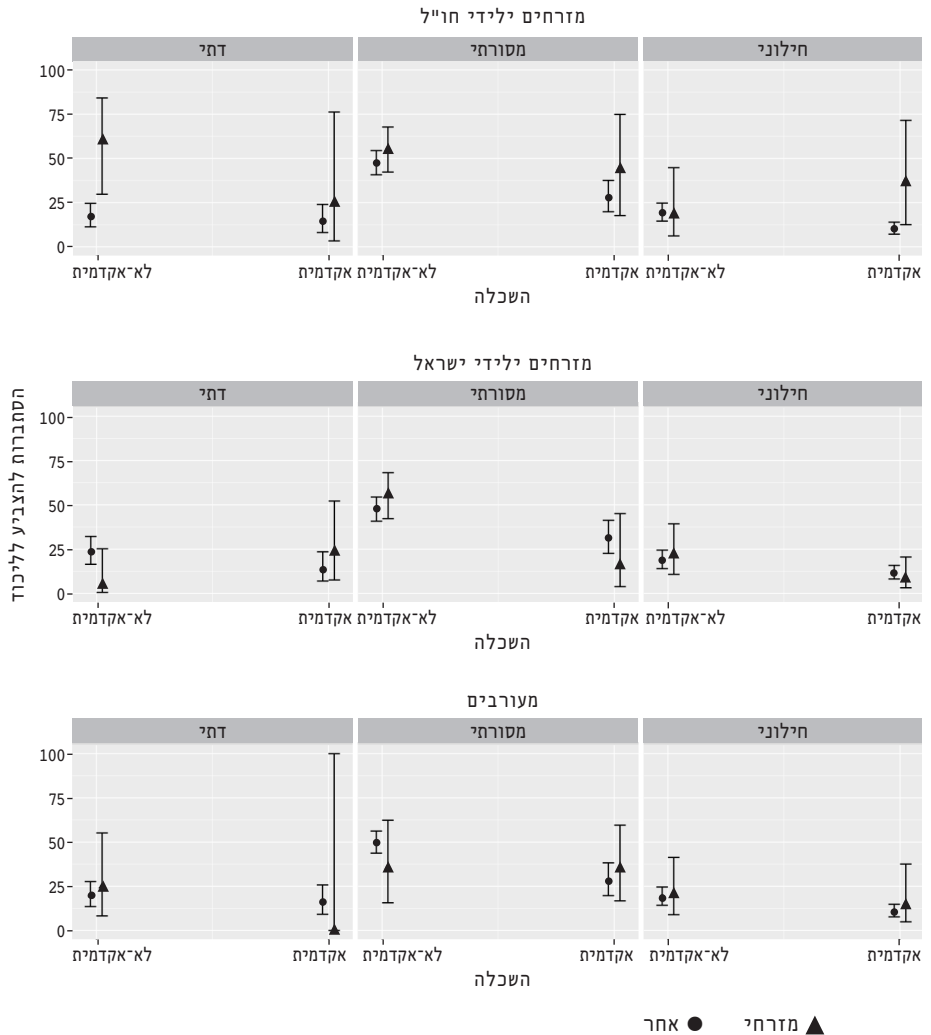
שני התרשימים מחולקים לשלושה תת-תרשימים שכל אחד מהם משקף קטגוריה מובחנת: מזרחים ילידי חו"ל, מזרחים ילידי הארץ ומעורבים ילידי הארץ. בכל תת-תרשים יש חלוקה נוספת שמייצגת (במבט מימין לשמאל) תת-קבוצות של חילונים, מסורתיים ודתיים. כל תרשים פנימי בנוי כך שציר ה-X מראה בעלי השכלה אקדמית יחסית לכאלה ללא השכלה אקדמית, וציר ה-Y מראה את ההסתברות להצבעה למפלגה – לליכוד בתרשים 1, ולכחול לבן בתרשים 2. מצד ימין לכל תת-תרשים מופיע מקרא בנוגע לצורה הגאומטרית (עיגול או משולש) המתארת את קבוצת המוצא. בתוך כל תרשים ניתן לראות קו אנכי שמשקף את החיבור בין השכלה להסתברות הצבעה בהינתן רמת הדתיות שאליה אותו תת-תרשים (דתי, מסורתי או חילוני) מתייחס. כלומר, בתוך כל רמת דתיות, שינוי ברמת ההשכלה יוצר שינוי בהסתברות ההצבעה לליכוד מול יתר האפשרויות. ההסתברות עצמה מוצגת על ידי הנקודה באמצע הקו ועל ידי טווח האומדן

8 המודלים נאמדו בעזרת חבילת R² mfx והתרשימים הוכנו בעזרת חבילת sjPlot.
גם ב-R.

(אורך הקו). ככלל, כשהקו ארוך יותר ומכיל טווח ערכים גבוה יותר, התוצאה פחות מובהקת. לעומת זאת, קו אנכי קצר יותר מתאר טווח ערכי הסתברות נמוך יותר ואז ממוצע ההתפלגות (המתואר על ידי הנקודה באמצע הקו) מובהק יותר.

תרשים 1

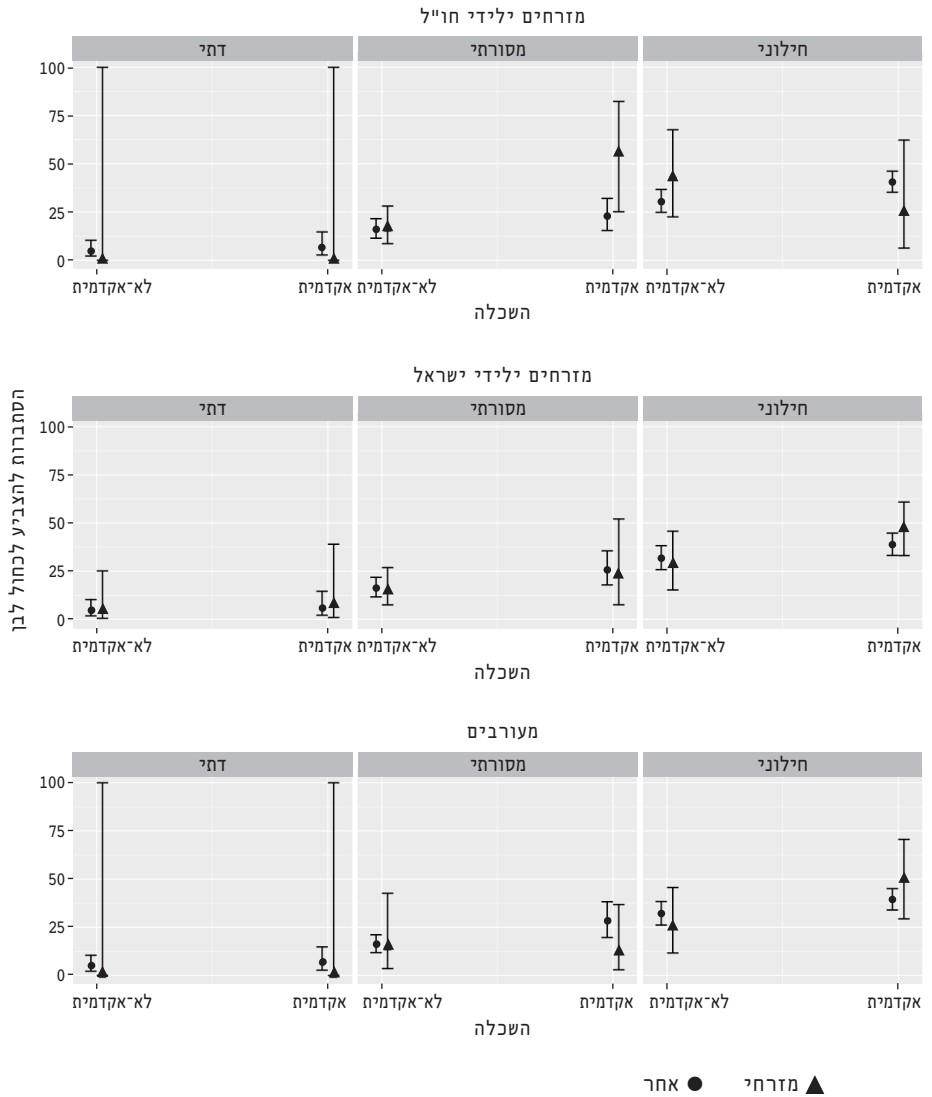
הצבעה לליכוד בחלוקה לשלוש קטגוריות של מזרחים ולפי מידת דתיות (ב-%)

כפי שניתן לראות בתרשים 1, שיעור ההסתברות של מזרחים ילידי חו"ל, מסורתיים ורתיים ללא השכלה אקדמית להצביע לליכוד הוא הגבוה ביותר, כשבקרב המסורתיים הסתברות זו ברורה יותר (טווח ההסתברויות קצר יותר). בקרב מזרחים ילידי ישראל, דתיים ולא משכילים נראה את ההסתברות הנמוכה ביותר להצביע לליכוד. בקרב מזרחים ילידי ישראל, הקבוצה עם ההסתברות הגבוהה ביותר להצביע לליכוד זו קבוצת המסורתיים ללא השכלה. לעומת זאת, למזרחים ילידי ישראל חילונים ומשכילים הסתברות נמוכה להצביע לליכוד. בקרב "המעורבים" ההבדלים בהסתברות להצביע לליכוד בין תת־קבוצות אינם גבוהים, וטווחי ההסתברות נרחבים כך שהיכולת לקבוע מסמרות לגביהם מוגבלת למדי. ההבדלים בטווחי ההסתברויות, ומכאן במובהקות הממצאים, מראים כי במודלים של האינטראקציות בנוגע להצבעה לליכוד, ההסתברות להצבעה שבטית גבוהה בקרב מזרחים ילידי חו"ל, אך מתעמעמת בקבוצות האחרות. במילים אחרות, רקע סוציו־אקונומי ורמת הדתיות הם גורמים שמשפיעים על הסתברות ההצבעה לליכוד, ומהם ניתן ללמוד על התנהגות הצבעה מגוונת בקרב המזרחים, בניגוד לטענת השבטיות שהצגנו בהשערה 1, המניחה הסתברות גבוהה וקבועה של רוב קבוצות המזרחים להצביע לליכוד.

תרשים 2

הצבעה לכחול לבן בחלוקה לשלוש קטגוריות של מזרחים ולפי מידת דתיות

תרשים 2 מראה כי רמות גבוהות יותר של השכלה וחילוניות מגבירות את הנטייה הממוצעת של מזרחים להצביע לכחול לבן. הדבר נכון בעיקר בנוגע למזרחים ילידי ישראל ומזרחים "מעורבים". בכל הנוגע למזרחים ילידי חו"ל התמונה בהקשר זה ברורה פחות. מתוכם, הקבוצה בעל ההסתברות הממוצעת הגבוהה ביותר להצביע לכחול לבן היא זו של מסורתיים ומשכילים.

לסיכום, הממצאים מלמדים כי מוצא מזרחי משפיע על ההצבעה בתלות במעמד הסוציו-אקונומי של המצביעים. כלומר, השערה 1, הקובעת כי מוצא אתני, או עדתיות, מנבאים באופן חד-ערכי הצבעה לליכוד הופרכה, ואילו השערה 2 אוששה: המוצא המזרחי משפיע על ההצבעה בתלות במעמד הסוציו-אקונומי של המצביעים. מזרחים, בעיקר ילידי הארץ, שמעמדם הכלכלי גבוה יותר ייטו יותר להצביע לכחול לבן בהשוואה למזרחים ילידי חו"ל במעמד כלכלי נמוך יותר, שייטו להצביע לליכוד. גם השערה 3 זכתה לחיזוק, שכן נמצא שהפרמטרים החברתיים מושפעים מרמת הדתיות של המשיבים, וכי עלייה ברמת הדתיות מנבאת הצבעה לליכוד, וההפך לכחול לבן. מכאן ששונות ברקע החברתי-כלכלי של המצביעים מביאה לידי דפוסי הצבעה שאינם עולים בקנה אחד עם ההסבר השבטי, לפחות ככל הנוגע לדרך שבה מזרחים הצביעו בבחירות באפריל 2019.

ה. סיכום

מטרתנו במאמר זה היא בה בעת פשוטה ומורכבת. פשוטה – מאחר שבעקבות מחקרים

קודמים ביקשנו לעמוד על קיומה ואופייה של ההצבעה האתנית במערכות הבחירות של 2019–2021; ומורכבת – מאחר ששאלנו מאילו חומרים הצבעה זו בנויה. לשם כך הצבנו ברקע הדיון את התזה של גרינברג, שלפיה מערכות הבחירות בשנים 2019–2021 חשפו את אופייה השבטי של ההתפלגות הפוליטית בחברה היהודית בישראל (גרינברג, 2021; Grinberg, 2019). הסברו של גרינברג שונה מההסברים הרווחים בשיח הציבורי בנוגע להשפעת הרקע העדתי על הצבעה. הסברים אלה כוללים את טענת ארבעת השבטים שהציג ב־2015 נשיא המדינה דאז ראובן ריבלין. ריבלין טען כי החברה הישראלית מבוססת על קיומם של שבט חילוני, דתי-לאומי, חרדי וערבי, שעליהם לחתור לקראת "מבנה בעלות" חברתי משותף (ריבלין, 2015). טענה זו מזיחה את המבט מהקונפליקט החברתי הטמון בחלוקה "שבטית" זו, ומתעלמת מהיסודות האתניים העומדים בבסיס

קיומה של החברה היהודית (לוי, 2015) ומהשלכותיה הפוליטיות של תופעת העדתיות (ראו גם, מינץ, 2017: 16).

הסבר רווח אחר רואה בעדתיות את הבסיס לכל ממדי הקונפליקט הפוליטי הישראלי, וטווח סביבו את תזת "ישראל השנייה" כמבוססת על שסעים חופפים שמציבים את החברה הישראלית בקונפליקט אימננטי בין מזרחים לאשכנזים. הסבר זה, שבחלקו נשען על ניתוח שמשקף נכונה את ההיסטוריה של יחסים אלה, תובע לראות בהצבעה של המזרחים לליכוד ולש"ס את הפתרון הפוליטי הראוי במאבק בהגמוניה התרבותית של האשכנזים (שטרן, 2020). גם אם נתעלם מההיבט האידאולוגי בהסבר זה, הוא אינו עולה בקנה אחד עם ממצאי המחקר הסוציולוגי העדכני, המראים כיצד שסעים חופפים בחברה הישראלית (כגון השסע העדתי-אתני והשסע החברתי-כלכלי) הופכים מחופפים לצולבים.

בניגוד לשתי טענות אלה, ההסבר שמציע גרינברג ער לכך שביסוד ההתנהגות האלקטורלית ניצבים אינטרסים פוליטיים ברורים, ובראשם הרצון של כל מחנה להגן על הפריבילגיות של המשתייכים אליו, או שאותן הם שואפים להשיג. מכאן שהטענה כאילו המזרחים הם בהכרח ימנים בעמדותיהם, והאשכנזים אוחזים בעמדות שמאל, או כל רדוקציה אחרת של המאבק הפוליטי לתפיסה פשטנית של פוליטיקה זהויות אינה מתקבלת כשהיא לעצמה. ברוח זו ובהתאם למחקר הסוציולוגי העדכני, ביקשנו לבחון אם ההתנהגות האלקטורלית של בוחרים מזרחים היא חלק מהתנועה שלהם בין המיקומים החברתיים שבהם הם חיים ופועלים. נטייתו של המחקר בעבר להכריע בין הסברים שמדגישים את הגורם המעמדי בהבנת ההצבעה האתנית (למשל פלד, 2001; שלו ולוי, 2004; לוי, 2015) ובין אלה שנותנים קדימות לזהות ולתרבות (למשל מזרחי, 2011), הותירה את חקר הפוליטיקה האתנית שבוי, שלא במתכוון, בתפיסה מקובעת של הקטגוריות (האתניות) החברתיות. ואולם בניגוד למחקרי התנהגות פוליטית, שממשיכים לראות במשתנה האתני ובמשתנה המעמדי כאלה הנטמעים בשסע הפוליטי של הזהות הקולקטיבית (למשל שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017), המחקר הביקורתי שרטט גבולות סטטיים בין קטגוריות הזהות השונות (ראו גם לוי, 2017).

כך המחקר סבל מנקודת עיוורון כלפי הדינמיקה החברתית והאופנים שבהם ההצטלבות בין מעמד, אתניות, מרחב ומגדר מעצבת באופן תדיר את הקטגוריות

ואת גבולותיהן (Anthias, 2013). בשל מגבלותיו האמפיריות, מחקר זה אינו מתיימר להציע תשובות שנוגעות לכלל ההיבטים האלה, אלא רק להצביע על כך שכאשר מדובר במזרחים כקטגוריה בניתוח הפוליטי-חברתי, יש לשים לב הן לשוליות המרובה שמזרחים נמצאים בה (השש, 2017), והן לדפוסי המוביליות שלהם כקבוצה הנמצאת בתווך בין האשכנזים לפלסטינים אזרחי ישראל במשטר השילוב (פלד ושפיר, 2005; כהן ולאון, 2008). ההשערות שהצבנו כאן נגזרות מהמחקר העשיר על הפוליטיקה האתנית בכלל, ועל הצבעה עדתית בפרט, והן התייחסו לארבעה גורמים שמנבאים לכאורה את התנהגות הבוחרים בישראל: זהות עדתית, רקע מעמדי, רמת דתיות ועמדות מדיניות. הניתוח האמפירי מראה כי אף שכל הגורמים הללו רלוונטיים, אף לא אחד מהם עומד לעצמו.

הממצא הבולט ביותר נוגע לשתי ההשערות הראשונות, שמהן עולה כי האתניות היא הגורם המעצב את ההצבעה אך כשלעצמה אינה מנבאת אותה, אלא משפיעה עליה בתיווך הגורם המעמדי (ראו גם שלו ולוי, 2004). הדבר בולט בדפוס ההצבעה לכחול לבן, שבו עלייה ברמת ההשכלה של מצביעים מזרחים עמדה ביחס ישר להעדפה לבחור במפלגה זו. במילים אחרות, לנוכח המוביליות ההשכלתית, ובמשתמע המעמדית, של מזרחים בעשורים האחרונים, יש אישוש להסבר שלפיו היעדר השכלה אקדמית מגביר את הנטייה של מזרחים להצביע לליכוד (או לימין הפוליטי בכלל). ממצא זה דורש כמובן מחקר נוסף, שיעמיק בבחינת הקשר הזה מתוך הסתמכות על נתונים מקיפים יותר.

אף שהקשר בין אתניות למעמד עומד בליבת המחקר הביקורתי, גם מקומם של גורמים תרבותיים, המשתקפים ברמת הדתיות ובתפיסות של זהות קולקטיבית, נדרש להסבר. כאמור, במחקרי התנהגות פוליטית ההסבר הרווח הוא שהדתיות בולעת את העדתיות, ובהתאם הרצף "שמאל-ימין" משקף את המשמעויות שבוחרים נותנים להזדהות הפוליטית בפן החיצוני, ופחות לפן הפנימי, של זהותם הקולקטיבית (שמיר, דביר-גבירצמן וונטורה, 2017: 169). הסבר אחר טוען לקיומם של עולמות תוכן ופרשנות שונים ומובחנים, המכתיבים את התנהגותם הפוליטית של מזרחים ואשכנזים (מזרחי, 2011). תזה זו מתעלמת מהעובדה שאמונה דתית לובשת צורות רבות ומגוונות בהגדרה העצמית של אנשים, גם בקרב מעמד הביניים (Kaplan and Werczberger, 2015: 579).

כאן הראינו כי החיבור בין עמדה דתית למעמד חברתי הביא לידי דפוסי הצבעה שונים בקבוצה אתנית אחת, ולכן הנטייה לראות בקבוצה אתנית קבוצה אחידה מבחינה דתית, באופן שקובע את הצבעתה – נטייה זו לוקה במהותנות. כדי להימנע מכך, כאשר בוחנים את הקשר בין אתניות, דתיות, מעמד והצבעה של קבוצות בחברה היהודית בישראל, יש לבחון באופן רב־ממדי את זהותה התרבותית של כל קבוצה וקבוצה. לכן שאלת מקומה של הדתיות כגורם שמנבא הצבעה נדרשת לבחינה רחבה יותר, שלוקחת בחשבון את הצטלבותה של הזדהות דתית עם זהויות והזדהויות אחרות. אנו נותרים אפוא עם הממצא הבולט שלנו, שגם הוא דורש מחקר נוסף. ההצבעה לשתי המפלגות שייצגו את ציר המאבק הפוליטי בישראל בסבב הבחירות של 2019-2021 מלמדת שהפוליטיקה האתנית היא חלק מהדקדוק של הפוליטיקה בישראל (לוי, 2007), אבל שיש להבין אותה מתוך בחינה של מגוון ההצטלבויות שמזרחים ואשכנזים נתונים בהן. מערכות הבחירות התכופות הללו היו הזדמנות להיערכות מחדש של ציבור הבוחרים מול המפלגות, וייתכן שבחינה מדוקדקת של תוצאות האמת של כל אחת ממערכת הבחירות תאפשר לאמוד באופן מדויק יותר את התנודות ואת התמורות בדפוסי הצבעה. עם זאת נדמה כי אמירות שרווחות בשיח הציבורי המדבררות את "המזרחים" או את "האשכנזים" כקטגוריות חברתיות – ולכן מפלגתיות – קוהרנטיות, נדרשות לעידון ולעדכון.

נספח 1

טבלת הרגרסיה (לוח 2) מבחינה בין שישה מודלים: שלושה מודלים של קבוצות אתניות שונות (מזרחי/ת יליד/ת חו"ל, מזרחי/ת יליד/ת ישראל ומעורב/ת יליד/ת ישראל) והצבעתם לליכוד, ועוד שלושה מודלים של הצבעה לכחול לבן. בתוך כל מודל אנו בוחנים את השפעתם של המשתנים הבלתי תלויים כשהם לעצמם (עמדות מדיניות, מוצא עדתי, רמת חילוניות כשנקודת הייחוס להשוואה של החילונים והמסורתיים היא הדתיים, ונטולי השכלה אקדמית שמושויים לבעלי השכלה אקדמית), אינטראקציות של שני משתנים בלתי תלויים חברתיים, ואינטראקציות של שלושת המשתנים החברתיים. בשל הקשרים בין הקבוצות האתניות ומספר המשיבים הקטן בחלק מהקבוצות (בעיקר המעורבים), אנו משתמשים בשגיאות תקן רובסטיות (robust standard errors).

לוח 2
מודלים רב-משתניים

משתנים	מזרחי/ת חו"ל ליכוד	מזרחי/ת ישראל ליכוד	מזרחי/ת חו"ל כחול לבן	מזרחי/ת ישראל כחול לבן	מעורב/ת הצבעה כחול לבן
(משיק)	***-4.52 (-0.54)	***-4.44 (-0.56)	***-4.21 (-0.52)	** -1.54 (-0.57)	* -1.45 (-0.57)
התנגדות לפתרון שתי המדינות	***0.85 (-0.10)	***0.80 (-0.10)	***0.81 (-0.10)	***-0.47 (-0.07)	***-0.48 (-0.08)
התנגדות למעורבות הדת במדינה	** -0.24 (-0.09)	** -0.23 (-0.09)	** -0.24 (-0.09)	***0.35 (-0.09)	***0.34 (-0.09)
מזרחי/ת יליד/ת חו"ל	1.15 (-1.27)		***-13.02 (-0.83)		

משתנים	מזרחי/ת חו"ל ליכוד	מזרחי/ת ישראל כחול לבן	מזרחי/ת חו"ל כחול לבן	מעורב/ת ליכוד	מזרחי/ת ישראל ליכוד	מעורב/ת הצבעה כחול לבן
מסורתי/ת	***1.70 (-0.46)	1.05 (-0.58)	0.65 (-0.54)	***1.52 (-0.46)	***1.89 (-0.48)	0.96 (-0.53)
חילוני/ת	*1.04 (-0.47)	1.05 (-0.57)	1.01 (-0.52)	*0.91 (-0.45)	*1.20 (-0.49)	0.90 (-0.51)
ללא השכלה אקדמית	0.06 (-0.43)	-0.17 (-0.69)	-0.21 (-0.62)	0.08 (-0.42)	0.59 (-0.45)	-0.28 (-0.62)
מזרחי/ת חו"ל מסורתי/ת	-0.28 (-1.51)		***14.79 (-1.19)			
מזרחי/ת חו"ל חילוני/ת	0.01 (-1.43)		***12.61 (-1.17)			
מזרחי/ת חו"ל ללא השכלה אקדמית	1.73 (-1.72)		-0.02 (-1.02)			
מסורתי/ת ללא השכלה אקדמית	0.47 (-0.53)	-0.38 (-0.76)	-0.06 (-0.71)	0.69 (-0.52)	0.02 (-0.55)	-0.38 (-0.70)
חילוני/ת ללא השכלה אקדמית	0.35 (-0.51)	0.05 (-0.72)	-0.03 (-0.65)	0.29 (-0.50)	-0.35 (-0.53)	0.15 (-0.65)
מזרחי/ת חו"ל מסורתי/ת ללא השכלה אקדמית	-1.77 (-1.94)		-1.76 (-1.4)			
מזרחי/ת חו"ל חילוני/ת ללא השכלה אקדמית	-3.03 (-1.98)		1.05 (-1.41)			

מערב/ת הצבעה כחול לבן	מזרחי/ת ישראל כחול לבן	מזרחי/ת חוי"ל כחול לבן	מערב/ת ליכוד	מזרחי/ת ישראל ליכוד	מזרחי/ת חוי"ל ליכוד	משתנים
	0.53 (-1.12)			0.88 (-0.83)		מזרחי/ת יליד/ת הארץ
	-1.37 (-1.44)			-1.53 (-1.15)		מזרחי/ת יליד/ת הארץ מסורתי/ת
	-0.21 (-1.17)			-1.14 (-0.99)		מזרחי/ת יליד/ת הארץ חילונית
	-0.62 (-1.58)			*-2.77 (-1.34)		מזרחי/ת יליד/ת הארץ ללא השכלה אקדמית
	1.43 (-1.90)			*3.30 (-1.60)		מזרחי/ת יליד/ת הארץ מסורתי/ת ללא השכלה אקדמית
	0.16 (-1.69)			*3.42 (-1.52)		מזרחי/ת יליד/ת הארץ חילונית ללא השכלה אקדמית
***-13.19 (-0.76)		***-13.88 (-0.60)				מערב/ת
***11.86 (-1.11)		***14.25 (-0.86)				מערב/ת מסורתי/ת
***13.67 (-0.91)		***14.46 (-0.87)				מערב/ת חילונית

מערב/ת הצבעה כחול לבן	מזרחי/ת ישראל כחול לבן	מזרחי/ת ח"ל כחול לבן	מערב/ת ליכוד	מזרחי/ת ישראל ליכוד	מזרחי/ת ח"ל ליכוד	משתנים
0.65 (-0.93)			***14.49 (-1.01)			מערב/ת ללא השכלה אקדמית
1.04 (-1.42)			***-15.83 (-1.32)			מערב/ת מסורתי/ת ללא השכלה אקדמית
-1.24 (-1.20)			***-15.18 (-1.32)			מערב/ת חילוני/ת ללא השכלה אקדמית
מדדי המודל						
1012.64	1016.61	1010.24	961.89	959.92	942.82	AIC
1081.78	1085.75	1079.37	1031.03	1029.05	1011.94	BIC
-492.32	-494.31	-491.12	-466.95	-465.96	-457.41	Log Likelihood
984.64	988.61	982.24	933.89	931.92	914.82	Deviance
1031	1031	1030	1031	1031	1030	מס' תצפיות במודל

* p < 0.05, ** p < 0.01, *** p < 0.001

רשימת המקורות

אריבוו, דידיה, 2019. שיבה לריימס (תרגום: מיכל בן-נפתלי), תל אביב: עם עובד.

ג'מאל, אמל, 2017. החברה האזרחית הערבית בישראל, הקיבוץ המאוחד.

גרינברג, לב, 2021. "שבטיות היא עיוות של פוליטיקת זהירות", הארץ, 22 באפריל.

גרינוולד, גילעד, ומעוז רוזנטל, 2021. "יציבות, מגוון ואידאולוגיה בחשומת הלב התקשורתית לנושאי מדיניות ציבורית בתקופת הבחירות 2019-2020", מסגרות מדיה 20: 8-33.

השש, יהלי, 2017. "כולנו יהודים: על 'זבל לבן', מזרחים ושוליות מרובה בחוץ ההגמוניה", תיאוריה וביקורת 48: 249-264.

הרצוג, חנה, 1986. עדתיות פוליטית: דימוי מול מציאות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

טלשיר, גייל, 2015. "הישראלים החדשים: ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות", בחוץ: מיכל שמיר (עורכת), הבחירות בישראל - 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה: 37-69.

כהן, אורי, וניסים ליאון, 2008. "לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל", אלפיים 32: 83-101.

כהן, אורי, וניסים ליאון, 2011. מרכז תנועת החירות והמזרחים: 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כוורי, אמנון, מעוז רוזנטל, ואילנה שפיזמן, 2021. "ממשלת שינוי: לא רק פרסונלי", פרויקט סדר היום הפוליטי, המרכז הבינתחומי הרצליה ואוניברסיטת בר-אילן.

לוי, גל, 2007. "לחצות את הגבולות: נקודת מבט מזרחית", בחוץ: יוסי יונה, יונית נעמן, ודוד מחלב (עורכים), קשת של דעות: סדר יום מזרחי לחברה בישראל, ירושלים: ספרי נובמבר, עמ' 47-54.

לוי, גל, 2015. "ש"ס, השד העדתי והפוליטיקה המזרחים בעקבות בחירות 2013", בחוץ: מיכל שמיר (עורכת), הבחירות בישראל - 2013, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 195-224.

לוי, גל, 2016. "לנער את העץ או לנענע את הסירה: לא נחמדים-לא נחמדות - מחאה ודמוקרטיה רדיקלית בישראל", סוציולוגיה ישראלית יז (2): 29-51.

- לוי, גל, 2017. "פוליטיקה מזרחית ושאלת הדת: הערכה מחדש של מודל האזרחות המרובה", **המרחב הציבורי** 13: 197-225.
- לוי, גל, וזאב אמריך, 2001. "ש"ס ו'חזיון התעוועים האתני", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: משכל, עמ' 126-158.
- ליסק, משה, 1999. **העלייה הגדולה בשנות החמישים: כישלוננו של כור ההיתוך**, ירושלים: מוסד ביאליק.
- מזרחי, ניסים, 2011. "מעבר לגן ולג'ונגל: על גבולותיו החברתיים של שיח זכויות האדם בישראל", **מעשי משפט** 4: 51-74.
- מינץ, אלכס, 2017. "סדר לאומי חדש לישראל: סיכויים וסיכונים במציאות מורכבת ומשתנה", בתוך: אלכס מינץ (עורך), **ישראליות משותפת**, יוזמת הישראליות המשותפת, המרכז הבינתחומי הרצליה.
- סבירסקי, שלמה, 1981. **לא נחשלים אלא מנוחשלים**, חיפה: מחברות למחקר ולביקורת.
- סמוחה, סמי, 1984. "שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל", **מגמות** 28 (2-3): 169-206.
- פלד, יואב, 2001. "חידה ושמה ש"ס", בתוך: יואב פלד (עורך), **ש"ס: אתגר הישראליות**, תל אביב: משכל, עמ' 52-74.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר, 2005. **מיהו ישראלי?**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "**היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?**", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25-57.
- רוזנהק, זאב, ומיכאל שלו, 2013. "הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי", **תיאוריה וביקורת** 41: 45-68.
- רוזנטל, מעוז, 2020. "**ירק התערבות חיצונית תביא להקמת ממשלה**", **ynet**, 6 בפברואר.

- רוזנטל, מעוז, 2020ב. "כוחו וחשיבותו של הקמפיין הפוליטי", גלובס, 7 במרץ.
- ריבלין, ראובן, 2015. "נאום ארבעת השבטים" (בכנס הרצליה ה-15), אתר המכון למדיניות ואסטרטגיה.
- רם, אורי, 2017. "סוציולוגיה בימי נתניהו: מגמות ביקורתיות בסוציולוגיה הישראלית בתחילת המאה ה-21", מגמות 2: 13-68.
- רם, אורי, ודני פילק, 2013. "ה-14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית", תיאוריה וביקורת 41: 17-43.
- שגיב, טליה, 2014. חצי חצי: על ישראלים ממוצא עדתי מעורב, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- שוורץ, אורי, 2014. "עיראקים אשכנזים מאוד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל", תיאוריה וביקורת 43: 103-130.
- שרון, איתי, 2020. "אבישי בן חיים: נתניהו הוא סמל, פגיעה בו היא פגיעה בסנטימנט דתי ולאומי", הארץ, 26 בספטמבר.
- שלו מיכאל, וגל לוי, 2004. "המנצחים והמפסידים של 2003: אידיאולוגיה, מבנה חברתי ושינוי פוליטי", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), הבחירות בישראל - 2003, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 247-276.
- שמיר, מיכל, ואשר אריאן, 1982. "הצבעה עדתית בישראל בבחירות 1981", מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים 19-20: 88-104.
- שמיר, מיכל, שירה דביר-גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. "שבויים בשטח הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), הבחירות בישראל - 2015, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-175.
- שון-לוי, אורנה, ואבי שושנה, 2014. "השתכנוזות: על פרפורמנס אתני וכישלוננו", תיאוריה וביקורת 42: 71-97.
- Anthias, Floya, 2013. "Hierarchies of Social Location, Class and Intersectionality: Towards a Translocational Frame," *International Sociology* 28 (1): 121-138.

Arian, Asher, and Michal Shamir, 2008. "A Decade Later, the World Had Changed, the Cleavage Structure Remained: Israel 1996–2006," *Party Politics* 14 (6): 685–705.

Bargsted, Matias A., and Orit Kedar, 2009. "Coalition-targeted Duvergerian Voting: How Expectations Affect Voter Choice under Proportional Representation," *American Journal of Political Science*, 53 (2): 307–323.

Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein, and Amit Lazarus, 2019. "Mizrahi-Ashkenazi Educational Gaps in the Third Generation," *Research in Social Stratification and Mobility* 59: 25–33.

Gandesha, Samir, 2018. "Understanding Right and Left Populism," in: Jeremiah Morelock (ed.), *Critical Theory and Authoritarian Populism*, London: University of Westminster Press, pp. 49–70.

Getmansky, Anna, and Thomas Zeitzoff, 2014. "Terrorism and Voting: The Effect of Rocket Threat on Voting in Israeli Elections," *American Political Science Review* 108 (3): 588–604.

Grinberg, Lev Luis, 2013. "The J14 Resistance Mo(ve)ment: The Israeli Mix of Tahrir Square and Puerta Del So," *Current Sociology* 61 (4): 491–509.

Grinberg, Lev Luis, 2019. "Settler Disunity: Examining Israel's Political Stalemate," *Catalyst* 3 (3): 115–131.

Hirsch-Hoefler, Sivan, Daphna Canetti, and Ami Pedahzur, 2010. "Two of a Kind? Voting Motivations for Populist Radical Right and Religious Fundamentalist Parties," *Electoral Studies* 29 (4): 678–690.

INES, 2019–2021. "[Election Study 2019–2021](#)", *Israel National Election Studies*.

Kaplan, Dana, and Rachel Werczberger, 2015. "Jewish New Age and the Middle Class: Jewish Identity Politics in Israel under Neoliberalism," *Sociology* 51 (3): 575-591.

Katz-Gerro, Tally, Sharon Raz, and Meir Yaish, 2009. "How Do Class, Status, Ethnicity, and Religiosity Shape Cultural Omnivorousness in Israel?" *Journal of Cultural Economics* 33 (1): 1-17.

Levy, Gal, 2005. "From Subjects to Citizens: On Educational Reforms and the Demarcation of the 'Israeli-Arabs,'" *Citizenship Studies* 9 (3): 271-291.

Lewin-Epstein, Noah, and Yinon Cohen, 2019. "Ethnic Origin and Identity in the Jewish Population of Israel," *Journal of Ethnic and Migration Studies* 45 (11): 2118-2137.

Lewin-Epstein, Noah, and Or Raviv, 2016. "The Correlates of Household Debt in Late Life," in: Nabil Khattab, Sami Miaari, and Haya Stier (eds.), *Socioeconomic Inequality in Israel*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 13-40.

Plaut, Pnina O., and Steven E. Plaut, 2016. "Household Inequality and the Contribution of Spousal Correlations," in: Nabil Khattab, Sami Miaari, and Haya Stier (eds.), *Socioeconomic Inequality in Israel*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 41-57.

Roemer, John E., Woojin Lee, and Karine Van der Straeten, 2007. *Racism, Xenophobia, and Distribution: Multi-Issue Politics in Advanced Democracies*, Cambridge, MA: Harvard University Press.

Rosenthal, Maoz, 2019. "When Does Descriptive Representation Become Substantive? Systematic Luck, Social Power and the Allocation of Resources," *Ethnicities* 19 (6): 1015-1037.

Rosenthal, Maoz, Hani Zubida, and David Nachmias, 2018. "Voting Locally Abstaining Nationally: Descriptive Representation,

Substantive Representation and Minority Voters' Turnout," *Ethnic and Racial Studies* 41 (9): 1632-1650.

Semyonov, Moshe, and Noah Lewin-Epstein, 2011. "Wealth Inequality: Ethnic Disparities in Israeli Society," *Social Forces* 89 (3): 935-959.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and Electoral Competition in Israel," *American Political Science Review* 93 (2): 265-277.

Yaish, Meir, and Limor Gabay-Egozi, 2019. "Intracohort Trends in Ethnic Earnings Gaps: The Role of Education," *Socius* 5: 1-14.

רשימות משותפות בפוליטיקה הישראלית

אסף שפירא

אחד המאפיינים הבולטים של שלוש מערכות הבחירות בשנים 2019–2020 (פחות מכך במרץ 2021) היה ריבוי הרשימות המשותפות – רשימות שמייצגות כמה מפלגות. בבחירות לכנסת ה-23 שנערכו במרץ 2020, 6 מתוך 8 הרשימות שנבחרו לכנסת היו משותפות. סוגיות שנוגעות לרשימות המשותפות זכו לבולטות רבה, הן לפני הבחירות, בין היתר בעקבות "דרמות" כמו חבירות של רשימות ברגע האחרון; והן אחריהן, בייחוד בהקשר של פיצול סיעות משותפות.

* תודה למאיה כהן על עזרתה באיסוף החומר.

רשימות משותפות אינן חדשות, הן ליוו את המערכת הפוליטית בישראל מראשיתה. זו גם איננה תופעה ייחודית לישראל. הספרות התאורטית וההשוואתית מייחסת לרשימות משותפות מגוון של השלכות על המערכת הפוליטית – בעיקר (אך לא רק) חיוביות. מטרתו של מאמר זה לסקור ולנתח באופן מעמיק את הרשימות המשותפות בישראל במשך השנים, ולהבין את התפקיד שהן ממלאות במערכת הפוליטית.

אפתח ברקע תאורטי והשוואתי על רשימות משותפות. לאחר מכן אסקור את הרקע החוקי הנדרש להבנתן של רשימות משותפות בישראל, ובהמשך אציג את שאלות, השערות ושיטת המחקר. בחלק הרביעי אנתח באופן אמפירי את הרשימות המשותפות שנבחרו לכנסת במשך השנים, ובהסתמך על כך אזהה לאחר מכן מגמות עיקריות. דיון מיוחד יוקדש למערכות הבחירות של 2019-2021. החלק האחרון ידון בהשלכות הרחבות של הרשימות המשותפות על המערכת הפוליטית בישראל ובתרומת המחקר לספרות.

המסקנה העיקרית היא שבעיקר מאז שנות התשעים של המאה ה-20 חלו שינויים ניכרים ברשימות המשותפות בישראל: הן שינוי כמותי – בפרט גידול במספר הרשימות המשותפות ובחלקן מכלל הרשימות שהתמודדו לכנסת; והן שינויים איכותיים – מפלגות רבות יותר מצטרפות לרשימות משותפות מחשש שלא יעברו את אחוז החסימה, ומפלגות רבות יותר נבחרות כחלק מרשימות משותפות בלי שהצליחו בעבר להיבחר לכנסת ברשימה עצמאית. זאת ועוד: בניגוד לעבר, שיתופי פעולה ברשימות משותפות כבר אינם מובילים לאיחוד של ממש בין המפלגות, ויש ירידה מתונה ביציבותן של רשימות משותפות במהלך הקדנציה ובהמשכיותן בין בחירות לבחירות. שינויים אלה נובעים ממגוון של מאפיינים מוסדיים כגון העלאת אחוז החסימה, שיטת חלוקת העודפים, הכללים למימון מפלגות ופיצול סיעות, תקופת הבחירה הישירה לראשות הממשלה וכן מהתופעה הרחבה המכונה "משבר המפלגות" בכלל, והפרסונליזציה הפוליטית בפרט. התוצאה היא שרבים מהיתרונות שספרות המחקר מייחסת לרשימות משותפות, אינם באים לידי ביטוי בישראל כיום.

א. רקע תאורטי והשוואתי

בספרות המחקר נהוג להתייחס לרשימות משותפות כאל סוג של "קואליציות טרום-בחירות" (pre-electoral coalitions). קואליציות טרום-בחירות

כוללות שיתופי פעולה מסוגים שונים בין שתי מפלגות נפרדות או יותר בבחירות לפרלמנט, ובתנאי ששיתוף הפעולה פומבי וחורג ממחוז בחירה אחד (Golder, 2006). מדובר בתופעה נפוצה: מחקר שבדק 233 מערכות בחירות לפרלמנט ב-19 דמוקרטיות בשנים 1970-2011 מצא שב-47% מהן נבחרו קואליציות טרום-בחירות (Tillman, 2015). בשנים האחרונות המחקר בנושא זה התרחב, בייחוד בהקשר של הדמוקרטיות החדשות יחסית במזרח אירופה (Marek and Powell, 2011; Ibenskas and Sikk, 2017).

קיימים סוגים שונים של קואליציות טרום-בחירות (Golder, 2006). כך לרוגמה מפלגות יכולות לשתף פעולה באמצעות הצבת מועמדים מוסכמים: במדינות שיש בהן מחוזות בחירה חד-נציגיים, שתי מפלגות, x ו- y , מחליטות מראש שלא להתמודד זו מול זו בכל מחוזות הבחירה או בחלק מהם. במחוזות שבהם מפלגה x אינה מתמודדת, היא מכריזה על תמיכתה במועמד של מפלגה y – ולהפך. סוג אחר של קואליציית טרום-בחירות הוא רשימות מועמדים משותפות – שרלוונטיות לשיטת בחירות עם רכיב רשימתי. במתכונת זו שתי מפלגות או יותר מתמודדות ברשימת מועמדים משותפת, ואם הרשימה נבחרת לפרלמנט – מועמדיה הופכים לסיעה בפרלמנט. סוג זה, שקורן ושפירא (1997) מכנים "מערך אלקטורלי", נהוג גם בישראל. בשיטה זו המפלגות שומרות על מעמד פורמלי נפרד, על מוסדות נפרדים ועל תקציב נפרד ובחירות בנפרד את מועמדיהן לרשימה המשותפת.

1 גורמים להיווצרות רשימות משותפות
ספרות המחקר מציעה גורמים שונים להיווצרות של רשימות משותפות. מלבד הגורם הכמעט ברור מאלי של קרבה אידאולוגית (Golder,

2006) ובעידן של פוליטיקה פרסונלית (אישית) גם טיב היחסים האישיים בין מנהיגי המפלגות, הגורם העיקרי להיווצרות רשימות משותפות הוא מוסדי (שם; Tillman, 2015) – בעיקר שימוש בשיטת בחירות רשימתית שמקשה על מפלגות קטנות להיבחר לפרלמנט או נותנת יתרון מיוחד לרשימות גדולות. דוגמאות בולטות הן שיטות עם אחוז חסימה חוקי גבוה, מחוזות בחירה קטנים (מבחינת מספר חברי הפרלמנט הנבחרים בהם), שיטת חלוקת עודפים שנותנת

יתרון לרשימות הגדולות (למשל שיטת ד'הונט) והענקת "בונוס" של מושבים בפרלמנט לרשימה הגדולה ביותר (למשל בבחירות לפרלמנט באיטליה בשנים 2006-2013) או "זכות ראשונים" להרכבת הממשלה לראש הרשימה הזאת (למשל ביוון ובולגריה). יצוין שהכלליים המוסדיים לא רק מתמרצים מפלגות מאותו גוש פוליטי לחבור לרשימות משותפות, אלא גם משפיעים על יחסי הכוחות ביניהן ולעיתים אף נותנים כוח מיקוח לא פרופורציונלי למפלגות קטנות לפני הבחירות.

מודלים רבים מנסים לנבא מתי כדאי למפלגות, מבחינה אלקטורלית-פוליטית, לחבור להתמודדות משותפת, ורובם מתבססים במידה כזאת או אחרת על המודל המרחבי של דאונס (Downs, 1957). כך למשל נטען שהדבר כדאי במיוחד במערכת בחירות "רוויה", שבה מתמודדות מפלגות רבות על מעט מקומות בפרלמנט, כך שכל מפלגה תתקשה יותר לגייס קולות נוספים (Van De Ward and Van Witteloostuijn, 2019). במצב כזה כל מפלגה גם תופסת "נישה" ספציפית, וכל ניסיון לחרוג מאותה נישה יחייב אותה להיאבק במפלגות הקרובות אליה, דבר שעלול לפגוע בשתייהן (בשל קמפיין שלילי הדדי) ובשיתוף הפעולה ביניהן.

עוד נטען שלרשימות משותפות פוטנציאל מוגבר למשוך מצביעים נוספים (נוסף על מצביעי המפלגות הנפרדות), בין היתר בשל נטייתם של בוחרים להצביע לרשימה גדולה יותר (Kaminski, 2001). בהקשר אחר נטען שהצטרפות לרשימה משותפת חוסכת למפלגות משאבים, משום שהן מפעילות מנגנון אחד משותף בבחירות (Van De Ward and Van Witteloostuijn, 2019). ואולם לצד היתרונות מציינים החוקרים גם את הסיכון האלקטורלי שבהצטרפות לקואליציית טרום-בחירות, בעיקר בשל אי-הסכמתם של בוחרים עם הפרשות האידאולוגיות הנחוצות לשיתוף הפעולה (Blais and Indridason, 2007). התייחסויות אחרות מתמקדות בקשר בין קואליציית טרום-בחירות ובין הרכבת ממשלה. בין היתר נטען שמפלגות מצטרפות לקואליציית טרום-בחירות גם כדי לשרד לציבור מהן העדפותיהן בנוגע לממשלה שתקום לאחר הבחירות (Tillman, 2015), וכי למפלגות שמתמודדות במסגרת כזאת יש סיכוי גדול יותר להצטרף לקואליציה לאחר הבחירות (Golder, 2006).

לאחר שמפלגות התמודדו ברשימה משותפת, עומדת לפניהן הדילמה אם להתאחד למפלגה אחת. יש מדינות שיש בהן כללים מוסדיים שמעודדים איחוד

מלא כמו אחוז חסימה גבוה יותר לרשימות משותפות לעומת רשימות שמייצגות מפלגה אחת (למשל בצ'כיה, באיטליה, בליטא, בפולין, ברומניה ובסלובקיה); ויש דמוקרטיזציה שכלל אינן מאפשרות התמודדות פורמלית של רשימות משותפות. בנוורווגיה למשל רק מפלגה אחת או גוף לא-מפלגתי יכולים להגיש רשימת מועמדים. מנקודת מבט אחרת נטען שאיחוד רשמי בין מפלגות עשוי להקל על "מיתוג מחדש" של המפלגה החדשה, וכך להקל עליה לפנות לציבורים חדשים (Bélanger and Jean-Godbout, 2010). לעומת זאת, מפלגות יכולות להעדיף להמשיך ולרוץ ברשימה משותפת – ולא להתאחד – כדי לשמור על עצמאות מבחינה אידאולוגית, מוסדית, תקציבית וכן על האפשרות לבחור את מועמדיהן בעצמן.

2 השלכות על המערכת הפוליטית

הספרות מתמקדת גם בתרומתן של רשימות משותפות. השפעה אחת שלהן היא הקטנת הפיצול בפרלמנט ובממשלה, דבר שעשוי לחזק הן את יציבות הממשלה (Taagepera and Sikk, 2010) והן את תפקודה (טוטנאור ופיליפוב, 2013). עוד נטען שאם הממשלה מתבססת על קואליציית טרום-בחירות, יכולת המשילות שלה תשתפר בזכות המרחק האידאולוגי הקטן בין המפלגות המרכיבות אותה (Goodin, Güth, and Sausgruber, 2008).

אחרים טוענים כי לחבירה של כמה מפלגות לרשימות משותפות, בייחוד כשהן מייצגות מגזרים שונים, יש פוטנציאל לקדם אגרזיה (צירוף אינטרסים) ולמתן שסעים חברתיים ועמדות אידאולוגיות נוקשות – שכן כל מפלגה נדרשת להתפשר ולהתגמש לצורך השגת שיתוף הפעולה (Sartori, 2005; Reilly, 2006). רשימות משותפות גם מצמצמות את הסכנה לפגיעה בייצוגיות שעלולה להיגרם בשל איחוד בין מפלגות, שכן שהן מאפשרות את המשך קיומן העצמאי של מפלגות המייצגות תפיסות וציבורים שונים בתוך המסגרת הרחבה.

קואליציות טרום-בחירות עשויות גם להגביר את יכולתם של הבוחרים לזהות לפני הבחירות חלופות שלטוניות ברורות (pre-electoral identifiability) ולצמצם את החלופות העומדות לפניהם, כך שהם ימצאו את עצמם "מבולבלים" פחות (Marinova, 2015). יש שטוענים כי בזכות כך התמודדותן של קואליציות

טרום־בחירות מעלה את אחוזי ההצבעה (Tillman, 2015). עוד נטען שהפרת הבטחה של מפלגה החברה בקואליציית טרום־בחירות לתמוך בממשלה מסוימת היא דבר נדיר (Martin and Stevenson, 2001; Golder, 2006).

לרשימות משותפות יש פוטנציאל לתרום ליישוב המערכת הפוליטית גם באמצעות יצירת מספר קטן של רשימות קבועות שמתמודדות בכל מערכת בחירות (Kreuzer and Pettai, 2009). יציבות כזאת היא גם תנאי להיענות ולאחריותיות של הפוליטיקאים, שיודעים שבבחירות הבאות יעמדו שוב, כחלק מאותה רשימה, מול בוחרים שיוכלו לתגמל אותה או להענישה. בהקשר זה נטען שהתמודדות ברשימה משותפת מקלה על איחוד עתידי בין המפלגות השותפות, משום שההתמודדות המשותפת עוזרת לצמצם את המרחק האידאולוגי בין המפלגות וליצור יחסי אמון ועבודה בין מוסדותיהן (Ibenskas, 2016).

ואולם הספרות מדגישה גם את הפנים החיוביות פחות של רשימות משותפות. הטענה העיקרית היא שחבירות תכופות לרשימות משותפות ופיצולים תכופים שלהן פוגעים ביציבות ו"מבלבלים" את הבוחרים (Cox, 1997; Marinova, 2015). בהקשר זה נמצא שחוסר היציבות הפוליטית במדינות מזרח אירופה הייתה בין היתר תוצר של הקמה ופירוק תכופים של רשימות כאלה (Marek and Powell, 2011; Marinova, 2015).

ב. רשימות משותפות בישראל – רקע חוקי, מוסדי והיסטורי

1 רקע חוקי כיום החוק בישראל מבחין בין מפלגה, רשימה וסיעה. מפלגה היא מוסד חוץ־פרלמנטרי – "חבר בני אדם שהתאגדו כדי לקדם בדרך חוקית מטרות מדיניות או חברתיות ולהביא לייצוגם בכנסת על ידי נבחרים" (סעיף 1 לחוק המפלגות, התשנ"ב-1992). לקראת הבחירות מפלגה אחת או יותר יכולות להרכיב רשימת מועמדים שתתמודד בבחירות. רשימה שהגישו שתי מפלגות או יותר נקראת בלשון החוק "רשימת מועמדים משותפת" (חוק הבחירות לכנסת, התשכ"ט-1969). מפלגות מגישות את הרשימה לוועדת הבחירות המרכזית. כשמדובר ברשימה משותפת, היא מוגשת על ידי נציגי כל המפלגות, ובנוגע לכל מועמד מצוינת השתייכותו

המפלגתית (סעיפים 57(ב)-57(ג) לחוק הבחירות לכנסת). רשימות משותפות מגישות ליושב ראש ועדת הבחירות המרכזית גם הסכם כללי על חבירתן המשותפת (סעיף 59(2) לחוק הכנסת, התשנ"ד-1994) והסכמים שנוגעים למימון מפלגות (חוק מימון מפלגות, התשל"ג-1973). כאשר רשימה נבחרת לכנסת, היא נהפכת לסיעה. בדומה לרשימה, סיעה יכולה להיות מורכבת מחברי כנסת שמייצגים יותר ממפלגה אחת – "סיעה משותפת" (בסעיף 59(2) לחוק הכנסת היא נקראת "סיעה שהיא צירוף של מפלגות"). במהלך כהונת הכנסת סיעות יכולות להתפצל (ראו פירוט בהמשך) ולהתמזג.

יצוין כי חוק המפלגות, הקובע את היבטי היסוד שלהן, נחקק ב־1992, ורק לאחריו היה אפשר להירשם באופן רשמי אצל רשם המפלגות כ"מפלגה". עד חקיקת חוק המפלגות לא המפלגות הן שהגישו את הרשימות, אלא הסיעות שכיחנו בכנסת היוצאת או מספר מינימלי מסוים של בוחרים. עם חקיקת חוק המפלגות נקבע שרק מפלגות יכולות להגיש רשימת מועמדים (תיקון מס' 25 לחוק הבחירות לכנסת). אף על פי כן הופיע המושג "מפלגה" גם בחקיקה שקדמה לכך – בין השאר בחוק הבחירות (דרכי תעמולה), התשי"ט-1959 ובחוק מימון מפלגות.

נוסף על המידע וההסכמים שרשימות משותפות מוסרות בעת הגשת הרשימות, יש הבדלים חוקיים מעטים בין רשימות וסיעות משותפות ובין רשימות וסיעות אחרות. ראוי לציין שבניגוד לדמוקרטיה אחרות, בישראל אין אחוז חסימה גבוה יותר לרשימות משותפות. ההבדלים הקיימים נוגעים בעיקר לשתי סוגיות שעליהן יורחב מייד: מימון מפלגות ופיצול סיעות בכנסת.

2 נללים חוסדיים

בישראל קיימים כמה הסדרים המתייחסים לרשימות משותפות, ובעיקרם מתמרכים התמודדות ברשימות כאלה.

העלאת אחוז החסימה. לפי ספרות המחקר, אחוז חסימה גבוה מעורר מפלגות קטנות להצטרף לרשימות משותפות. השפעתו בולטת במיוחד במערכות פוליטיות רוויות, כמו זו שנוצרה בישראל בשנות התשעים (ראו להלן). בישראל עלה אחוז החסימה עם השנים, בייחוד למן שנות התשעים: בבחירות הראשונות הוא עמד על 0.83%, לקראת בחירות 1951 הוא הועלה ל-1%, לקראת בחירות

1992 ל-1.5%, לקראת בחירות 2006 ל-2% ולקראת בחירות 2015 ל-3.25%. דוגמאות לרשימות משותפות שנוצרו לקראת הבחירות שבהן עלה אחוז החסימה הן מרצ ויהדות התורה ב-1992, והרשימה המשותפת ב-2015.

שיטת חלוקת העודפים. בעקבות תיקון מס' 4 לחוק הבחירות לכנסת משנת 1973 ("בדר-עופר"), לרשימות גדולות יתרון מבחינת חלוקת המנדטים לאחר הבחירות, ומכאן האינטרס של מפלגות לחבור לרשימות משותפות. בלי להיכנס לפרטים אציין שעד אז (מלבד בחירות 1949) נעשה שימוש, לצורך חלוקת העודפים שנתרו לאחר חלוקת המנדטים הראשונית, בנוסחת הייר, ש"עיוורת" לגודל הרשימה; ואילו מאז נהוגה שיטת ד'הונט, שפועלת לטובת הרשימות הגדולות.

כללי מימון מפלגות. הכללים שנקבעו בחוק מימון מפלגות ב-1973, ולפיהם יש מפלגות שזכאיות למימון ציבורי שוטף ולמימון ציבורי לבחירות, מעניקים למפלגות קטנות אינטרס כלכלי ברור לחבור לרשימות משותפות, שלהן סיכוי טוב יותר לעבור את אחוז החסימה. הסיבה היא שרק מפלגות שמיוצגות בכנסת זכאיות למימון שוטף, ורק מפלגות שזכו במנדטים בבחירות היו זכאיות למימון בחירות (ב-1994 נקבע שגם רשימה שקיבלה 1% מהקולות, אך לא עברה את אחוז החסימה, תזכה במימון בחירות). עם הזמן הגבירה העלאת אחוז החסימה את התמריץ של מפלגות קטנות לחבור לרשימות שצפויות לעבור את אחוז החסימה החדש, הגבוה יותר.

זאת ועוד, מאז תיקון מס' 16 לחוק מימון מפלגות מ-1994, למפלגות נפרדות ששותפות לסיעה משותפת יש תמריץ כספי שלא להתאחד. מאז חקיקת חוק מימון מפלגות ב-1973 ועד היום, המימון השוטף ניתן לכל מפלגה שמיוצגת בכנסת; אבל בין 1973 ל-1994 היה גובה המימון החודשי תלוי אך ורק במספר המנדטים של המפלגה (הוא היה שווה למספר המנדטים של המפלגה בכנסת $\times 5\%$ מיחידת מימון)¹. לכן, אם שתי מפלגות שחברות בסיעה משותפת היו מתאחדות למפלגה אחת, המימון של המפלגה המאוחדת היה שווה למימון של שתי המפלגות הנפרדות יחד. בתיקון מ-1994 נקבע שנוסף על הסכום שכל מפלגה תקבל לפי מספר המנדטים שלה, תקבל כל מפלגה גם "תוספת" למימון החודשי

1 יחידת מימון היא הסכום שעליו מבוסס המימון הציבורי למפלגות. באוקטובר 2021 עמדה יחידת מימון על 1,388,600 ש"ח.

בגובה 5% מיחידת מימון אחת (ובהמשך 6%). מכיוון שכל מפלגה מקבלת את התוספת הזאת בנפרד, אם שתי מפלגות מתאחדות למפלגה אחת – תוספת אחת "נעלמת". נכון לאוקטובר 2021 עמדה התוספת הניתנת לכל מפלגה נפרדת – בגובה 6% מיחידת מימון – על 83,316 ש"ח לחודש. לכן כל איחוד רשמי בין שתי מפלגות שחברות בסיעה משותפת, יגרום לשתייהן יחד "לאבד" את הסכום הזה. לדוגמה: לפי יחידת המימון נכון לאוקטובר 2021, בתקופת כהונת הכנסת ה-24 סך כל המימון השוטף החודשי המועבר לשתי המפלגות המרכיבות את הידות התורה הוא 749,844 ש"ח. לו היו שתי המפלגות המרכיבות את הסיעה – אגודת ישראל ודגל התורה – מתאחדות, היה המימון עומד על 666,528 ש"ח בלבד.

יצוין כי כשמדובר במימון בחירות אין לרשימות המשותפות יתרון דומה. בעבר ניתן יתרון כזה בנוגע לתקרת ההוצאות בבחירות (הסכום המרבי שמותר לרשימה להוציא בתקופת הבחירות או לצורכי בחירות), ואולם הוא בוטל במסגרת תיקון מס' 36 לחוק מימון מפלגות מ-2018.

כללי פיצול סיעות. בדמוקרטיה מבוססות רבות מוטלות סנקציות "רכות" על חברי פרלמנט שמתפצלים מסיעתם באמצע הקדנציה (סנקציה "נוקשה", כלומר הדחת המתפצלים מהפרלמנט, נדירה יותר בדמוקרטיה מבוססות) (Janda, 2009). מדובר בעיקר בהגבלת האפשרות להצטרף לסיעה קיימת או להקים סיעה חדשה, שמשמעותה שהמתפצל נותר חבר פרלמנט עצמאי/יחיד ולכן סובל מסנקציות כמו מניעת מימון מפלגות; וכן בהגבלות על האפשרות למלא תפקידים פרלמנטריים שונים כגון בוועדות. בחלק מהדמוקרטיות מתפצלים פטורים מההגבלות או מחלקן אם הם עומדים בתנאים שונים, כמו מספר חברי פרלמנט מינימלי הנדרש לצורך הקמת סיעה חדשה ו"חלון הזדמנויות" קצר להקמת סיעות חדשות או מעבר בין סיעות (Council of Europe, 2014).

בדומה לכך, גם ישראל מטילה סנקציות על מתפצלים, אלא אם הם עומדים בתנאים שונים (ראו להלן). בהיבט זה יש הבדל בולט בין סיעה שמייצגת מפלגה אחת לסיעה משותפת: סיעות משותפות יכולות להתפצל לסיעות נפרדות, לפי המפלגות המרכיבות אותן, בלי לספוג סנקציות כלשהן. לכך יש שתי השפעות: ראשית, למפלגות נפרדות יש תמריץ להתמודד בבחירות כרשימה משותפת ולא להתאחד, בשל הסיכוי שבעתיד ירצו להתפצל זו מזו (והן גם יכולות לתכנן זאת

מראש). שנית, האפשרות להתפצל ללא סנקציות עלולה לפגוע ביציבות של רשימות משותפות במהלך הקדנציה.

עד 1991 לא היו כללים ברורים בנוגע לפיצול סיעות. חברי כנסת יכלו לבקש להתפצל מסיעה ולהקים סיעה חדשה (או לחבור לסיעה אחרת), וההחלטה בעניין זה הייתה (ועודנה) נתונה לוועדת הכנסת. אם חבר כנסת התפצל מסיעתו אך ועדת הכנסת לא אישרה לו להקים סיעה חדשה או להצטרף לסיעה קיימת – הוא נחשב "חבר כנסת יחיד", ונמנעו ממנו זכויות כמו חברות בוועדות ומ־1973 גם מימון מפלגות שוטף. אף שוועדת הכנסת לא פעלה על פי כללים ברורים, מבט היסטורי מראה שבכל המקרים שבהם ביקשו נציגי מפלגה מסוימת להתפצל מסיעה משותפת ולהקים סיעה משלהם – הדבר אושר; בקשות אחרות אושרו בדרך כלל, אך לא תמיד. כלומר – גם בעבר היה לסיעות משותפות קל יותר להתפצל בהשוואה לסיעות שלא ייצגו כמה מפלגות.

ב־1991 הוגדרו ברור יותר הכללים לפיצול סיעות. חוק הכנסת מבחין בין התפלגות ובין פרישה מסיעה. על פרישה מסיעה מוטלות סנקציות חמורות: אם לא התפטרו הפורשים מהכנסת סמוך למועד פרישתם, הם לא זכאים לכהן כשרים או סגני שרים במהלך אותה קדנציה ואינם זכאים להתמודד בבחירות הבאות ברשימה שכוללת מפלגה המיוצגת בכנסת המכהנת (סנקציות אלה הוטלו לדוגמה על חברת הכנסת אורלי לוי־אבקסיס לאחר שוועדת הכנסת החליטה שפרשה מסיעת ישראל ביתנו במהלך הכנסת ה־20). הפורשים גם לא זכאים להקים סיעה או להצטרף לסיעה במהלך כל אותה קדנציה. עם השנים השתנו מעט הקריטריונים המבחינים בין התפלגות ובין פרישה, אך ככלל אם לפחות שלישי מחברי הסיעה מתפצלים או אם ההתפצלות מתבצעת בסיעה משותפת לפי המפלגות המרכיבות אותה – זוהי התפלגות (סעיף 59 לחוק הכנסת. ב־2021 נוספה האפשרות להתפצל גם לקבוצה של ארבעה חברי סיעה). על התפלגות של שלישי מחברי סיעה לפחות (ומ־2021 – גם של ארבעה חברי סיעה) מוטלת סנקציה אחת: אם ההתפלגות מתבצעת בשנתיים הראשונות לכהונת הכנסת, המתפלגים אינם זכאים למימון שוטף באותה קדנציה.² לעומת זאת, על התפלגות של סיעה משותפת לפי מפלגות קיימות לא מוטלת שום סנקציה.

2 בכנסת ה־23 נחקקה הוראת שעה המשעה את הסנקציה הזאת על התפצלויות מסוימות בכנסת זו (תיקון מספר 41 לחוק מימון מפלגות מ־2020).

3 משבר המפלגות ורשימות משותפות

בדומה לדמוקרטיות רבות, אם כי בקיצוניות רכה יותר, גם בישראל המפלגות – בעיקר הגדולות והמצרפיות (להבדיל ממפלגות נישה, מפלגות רדיקליות או מפלגות מגזריות) – סובלות זה כמה עשורים ממשבר קשה (קניג וטוטנאור, 2017; Rahat and Kenig, 2018; Dalton and Wattenberg, 2000). המפלגות (למעט יוצאות דופן, כמו החרדיות) איבדו את יכולתן לשמור על עוצמה ועל יציבות לאורך זמן, ובעיקר מאמצע שנות התשעים המערכת הפוליטית בישראל מפוצלת באופן קיצוני. המשבר מתבטא בניידות גבוהה של קולות ומושבים בין מפלגות, בצמיחה של מפלגות ורשימות חדשות שנבחרות לכנסת (ראו בהמשך על הגדרת מפלגות חדשות) ובהיעלמות של אחרות. גם המערכת הבין-גושית, שככלל שמרה עד אז על יציבות – למעט תקופת מעבר קצרה באמצע שנות השבעים, שבה התחלפה הדומיננטיות של גוש השמאל במערכת דו-גושית מאוזנת – התפרקה בתקופה זו ולא הצליחה להתגבש ולהתייצב מחדש (תופעה המכונה de-alignment) (Hazan, 2021).

שני היבטים של משבר המפלגות מדגימים באופן מובהק את השפעתו על הרשימות המשותפות: פרסונליזציה פוליטית והבחירה הישירה לראשות הממשלה.

פרסונליזציה פוליטית. פרסונליזציה פוליטית היא מצב שבו משקלם של הפוליטיקאים בפוליטיקה עולה בעיני עצמם ובעיני התקשורת והציבור הרחב, ואילו זה של מפלגות (ומוסדות אחרים) יורד (Rahat and Kenig, 2018). בישראל אחד מביטוייה העיקריים הוא התרחבות תופעת "המפלגות האישיות": "מפלגות שהעומד בראשן הקים את המפלגה – הוא ש'בוחר' את עצמו להנהגה, הוא שקובע את מועמדי המפלגה למשרות ציבוריות נבחרות והוא שקובע את מדיניותה" (רהט, 2019: 20).

אף שמפלגות אישיות קמו בפוליטיקה הישראלית גם בעבר (לדוגמה תל"ם של משה דיין), בעשור האחרון תופעה זו התרחבה מאוד. במקום להצטרף למפלגות קיימות או להישאר בהן, פוליטיקאים מקימים מפלגות אישיות משלהם. כל המפלגות החדשות שנבחרו לכנסת מבחירות 2013 ואילך³ היו מפלגות אישיות:

3 יש קריטריונים שונים להגדרת מפלגות חדשות (Barnea and Rahat, 2011). במאמר זה יציין המונח "מפלגה חדשה" הגדרה מינימליסטית המשלבת בין שני קריטריונים: שם

יש עתיד (יאיר לפיד), התנועה (ציפי לבני)⁴, כולנו (משה כחלון), הימין החדש (נפתלי בנט ואיילת שקד), גשר (אורלי לוי-אבקסיס), תל"ם (משה יעלון), חוסן ישראל (בני גנץ), התנועה הירוקה (סתיו שפיר), ישראל דמוקרטית (אהוד ברק), תקווה חדשה (גדעון סער), דרך ארץ (יועז הנדל וצבי האזור) ובאופן חלקי גם עוצמה יהודית (איתמר בן-גביר) ונעם (אבי מעוז). ריבוי מפלגות אישיות מגדיל את מספר המפלגות הנאבקות על מקומן בזירה הפוליטית, זו הופכת מפוצלת ורוויה יותר, ומצב זה מעורר כאמור הקמת רשימות משותפות. מפלגות אישיות גם נוטות פחות מאחרות להתאחד עם מפלגות אחרות, משום שפירוש הדבר אובדן מעמדו של המנהיג; ולצד זאת, מכיוון שרבות מהן קטנות, הן נוטות להתמודד ברשימות משותפות.

הבחירה הישירה לראשות הממשלה (1996, 1999, 2001). הבחירה הישירה השפיעה על הרשימות המשותפות לפחות בשלושה אופנים. ראשית, היא חיזקה מאוד את הפרסונליזציה של הפוליטיקה (Rahat and Kenig, 2018). שנית, במערכות הבחירות לכנסת ב-1996 ו-1999 היא תמרצה את המפלגות הגדולות שהציבו מועמדים בבחירות לראשות הממשלה – העבודה והליכוד – לצרף אליהן לרשימה משותפת מפלגות קטנות כדי לזכות בתמיכתן במרוץ לראשות הממשלה (גשר, צומת ומימד). ושלישית, היא תרמה להצלחתן של מפלגות קטנות, ככללן מפלגות חדשות (הדרך השלישית וישראל בעלייה ב-1996, וישראל ביתנו, מפלגת המרכז ועם אחד ב-1999) וכאלה שנבחרו בעבר ברשימות משותפות (בל"ד ושינוי ב-1999). שיטת הבחירה הישירה יצרה מצב זה משום שהיא אפשרה לבוחרים, ואף עודדה אותם, לפצל את הצבעתם: להצביע בפתק אחד לראש הממשלה המועדף עליהם – המועמד של העבודה או הליכוד; ובפתק השני – לרשימה קטנה שמשקפת עמדה אידאולוגית ספציפית או זהות מגזרית. כתוצאה מכך קטן כוחן של שתי הרשימות הגדולות מ-76 מנדטים ב-1992 ל-45 מנדטים ב-1999; ומספר המפלגות האפקטיבי בכנסת – מדרד שמשקלל את מספר

המפלגה – האם הוא חדש לגמרי? וההגדרה הפורמלית של המפלגה – האם מדובר במוסד נפרד מבחינה משפטית? כך למשל התנועה והימין החדש התפצלו מקדימה והבית היהודי (בהתאמה), אך מכיוון שהן החלו להשתמש בשם אחר ומבחינת רשם המפלגות ייצגו גופים שונים – הן מוגדרות חדשות.

4 התנועה ומפלגות אחרות המוזכרות כאן ייצגו "מפלגות מדף" בעלות שם שונה.

המפלגות המיוצגות בפרלמנט עם גורלן – עלה באותה תקופה מ-4.39 לשיא של 8.69 (קניג, 2020).

השפעתה של הבחירה הישירה לראשות הממשלה לא נמוגה עם ביטולה לקראת בחירות 2003. כוחן של הרשימות הגדולות אומנם גדל והפיצול הפוליטי פחת, אך עד כתיבת שורות אלו הן לא חזרו לזכות במספר המושבים שזכו בו בכל מערכות הבחירות בשנים 1965-1992.

ג. שאלות המחקר, השערות והשיטה

מהספרות התאורטית וההשוואתית על רשימות משותפות עולה שהן יכולות להשפיע רבות על המערכת הפוליטית. השפעה זו תלויה בשלושה

גורמים עיקריים: היקף התופעה, זהות המפלגות החוברות יחד וגורלן לאחר הבחירות. כדי לאמוד את הגורמים האלה בישראל הוגדרו אפוא שלוש שאלות מחקר:

- מהו היקף התופעה של רשימות משותפות?
- מיהן המפלגות החוברות לרשימות משותפות?
- מהו גורלן של הרשימות המשותפות לאחר הבחירות – האם הן שומרות על יציבות במהלך הקדנציה ועל המשכיות בבחירות הבאות ואף מתאחדות למפלגה אחת, או שמא דרכיהן נפרדות במהלך הקדנציה או מייד אחריה, ובכל מקרה הן אינן מתאחדות?

מתוך היכרות עם מאפיינייה המוסדיים והתרבותיים של המערכת הפוליטית בישראל שוער כי (1) התופעה גדלה עם השנים, בעיקר משנות התשעים ואילך; (2) הגידול נגרם בעיקר בהשפעתן של מפלגות קטנות שהצטרפו לרשימות משותפות כדי לעבור את אחוז החסימה; (3) הרשימות המשותפות שומרות על יציבות והמשכיות פחות מבעבר.

במחקר נבחנו כל הרשימות שנבחרו לכנסת מהבחירות הראשונות. בכל רשימה נבדק אילו מפלגות היא ייצגה, ומתוך כך זוהו הרשימות המשותפות: בסך הכול נבחרו לכנסת 73 רשימות משותפות, בכל מערכות הבחירות מלבד אלו של 1951

ו-1961 (אז לא נבחרה שום רשימה משותפת), וכל אחת מהן ייצגה 2-4 מפלגות. בסך הכול נבחרו 179 מפלגות במסגרת רשימות משותפות. הרשימה המלאה מופיעה באתר המכון הישראלי לדמוקרטיה (שפירא, 2021).

ככלל אימצתי את ההגדרה הפורמלית של רשימה ושל מפלגה. רשימה היא רשימת מועמדים שהוגשה לוועדת הבחירות המרכזית והתמודדה ככזו בבחירות לכנסת. ההגדרה הפורמלית של מפלגה בעייתית מעט יותר, משום שכאמור מפלגות כגוף פורמלי נוצרו בישראל רק לאחר חקיקת חוק המפלגות ב-1992. עם זאת אפשר לזהות מפלגות כבר קודם לכן, משום שהמושג "מפלגה" מופיע בחקיקה מוקדמת יותר. היכן שנדרש, הסתמכתי גם על מאפיינים אחרים של מפלגה: שם המפלגה והגדרתה העצמית (כמפלגה או לא), מוסדותיה והליכי בחירת המועמדים.

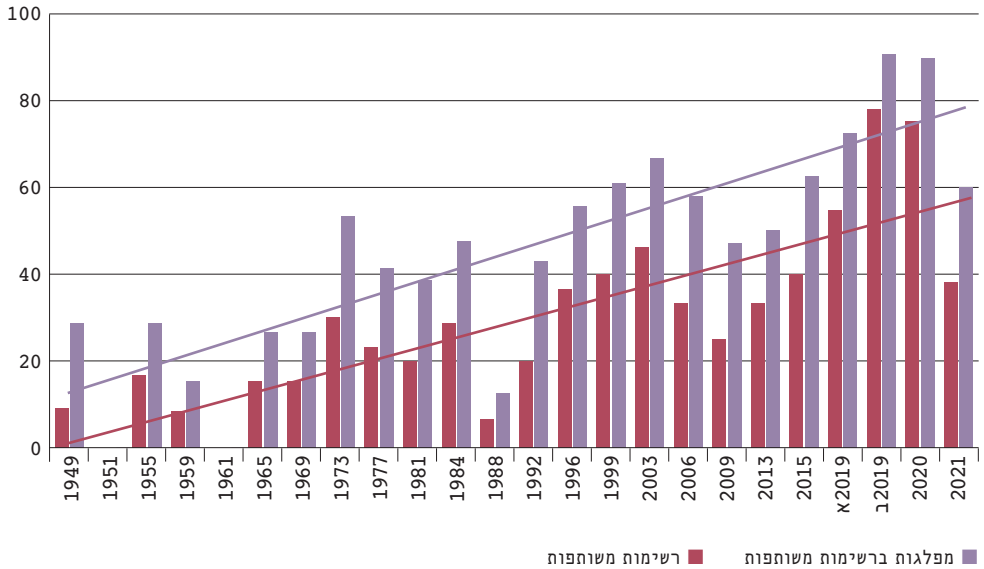
ד. רשימות משותפות בישראל – בחינה אמפירית

1 היקף התופעה מהנתונים עולה כי עם השנים חל במספרן של הרשימות המשותפות גידול ניכר: שיעור גדול יותר של רשימות שנבחרות לכנסת הן רשימות משותפות, ויותר מפלגות שנבחרות לכנסת עושות זאת ברשימות משותפות (תרשים 1). הרשימות שנבחרות לכנסת גם מייצגות יותר מפלגות (תרשים 2).

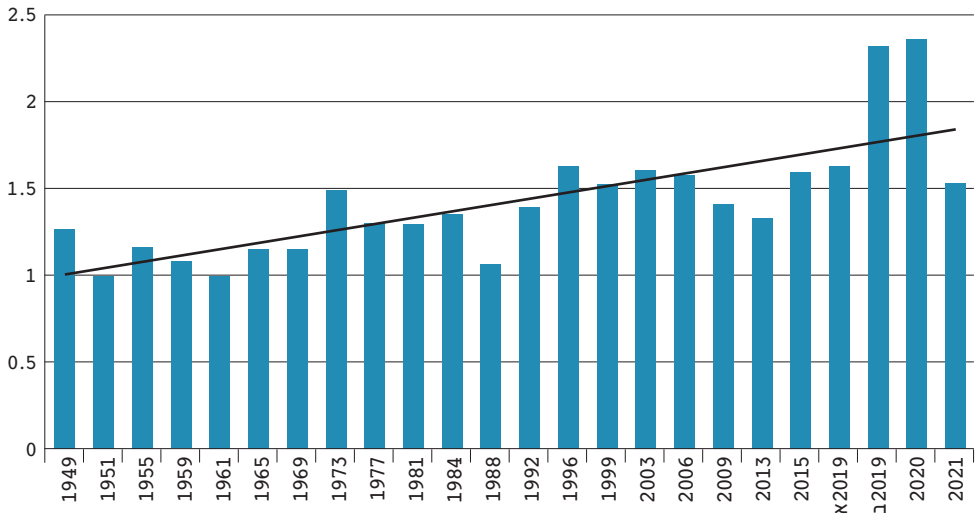
1 תרשים

שיעור הרשימות המשותפות שנבחרו לכנסת מתוך כלל הרשימות שנבחרו;
שיעור המפלגות שנבחרו לכנסת ברשימות משותפות
מתוך כלל המפלגות שנבחרו (ב-%)

2 תרשים

מספר המפלגות הממוצע ברשימה שנבחרה לכנסת

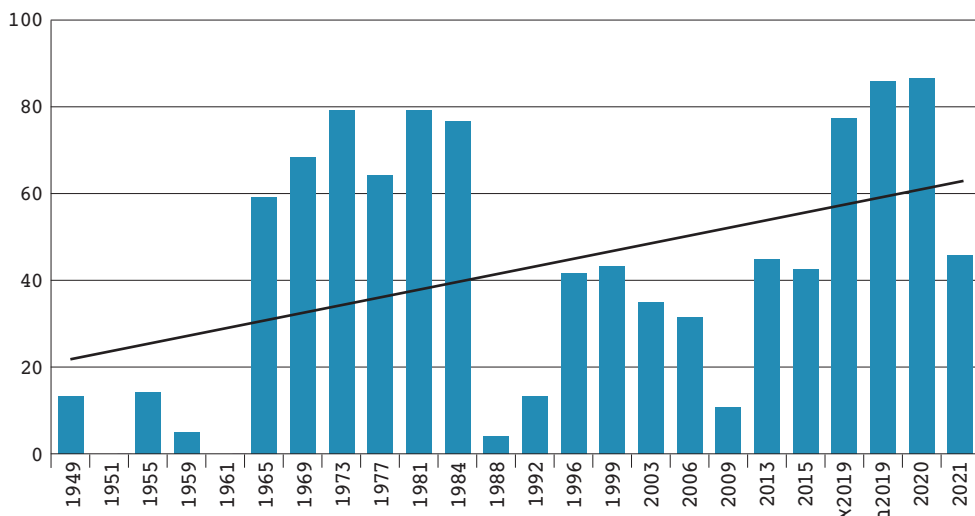
מבחינת התרשימים עולה כי לראשונה חל גידול מתון בהיקף התופעה מבחירות 1973 ועד בחירות 1984. בחירות 1973 היו הראשונות שבהן נבחרו לכנסת שלוש רשימות משותפות, ולראשונה נבחרו רוב המפלגות לכנסת במסגרת רשימות משותפות. קפיצה נוספת של ממש התרחשה בשנות התשעים – בייחוד בבחירות 1996-2003. אין זה מפתיע: כמעט כל הגורמים שלפי ההשערות מובילים לגידול בהיקף הרשימות המשותפות – העלאת אחוז החסימה, תיקון כללי פיצול סיעות ומימון מפלגות, פרסונליזציה פוליטית והבחירה הישירה – הופיעו או התחזקו בתקופה זו או מעט לפנייה. לאחר ירידה בהיקף התופעה במהלך העשור הראשון של שנות האלפיים, היא שבה והתרחבה, ובבחירות 2019-2020 היינו עדים לקפיצה חדה.

במבנים סטטיסטיים נמצא מתאם מובהק חזק בין שנת הבחירות ובין כל אחד מהמשתנים שנבדקו – שיעור הרשימות המשותפות שנבחרו לכנסת (מתאם ספירמן $p < 0.05$ $r = 0.85$), שיעור המפלגות שנבחרו לכנסת כחלק מרשימות משותפות (מתאם ספירמן $p < 0.05$ $r = 0.85$) ומספרן הממוצע של המפלגות ברשימה (מתאם ספירמן $p < 0.05$ $r = 0.82$).

תרשים 3 בוחן את שיעור חברי הכנסת שנבחרו ברשימות משותפות. גם כאן נמצא מתאם מובהק, אם כי בינוני, בין שנת הבחירות למשתנה זה (מתאם ספירמן $p < 0.05$ $r = 0.43$). בשתי תקופות רוב חברי הכנסת נבחרו ברשימות משותפות – בשנים 1965-1984, ו־2019-2020. ההסבר הוא שבתקופות אלה כל הרשימות הגדולות היו רשימות משותפות, והן גם היו גדולות יחסית מבחינה מספרית (בהשוואה לבחירות בשנים 1996-2006, שגם בהן בלטו הרשימות המשותפות, אך בכל מערכת בחירות רק רשימה גדולה אחת הייתה משותפת, ונוסף על כך, כל הרשימות הגדולות היו אז קטנות יותר, בהשפעת הבחירה הישירה).

חרשים 3

שיעור חברי הכנסת שנבחרו ברשימות משותפות (ב-%)

2 מיהן המפלגות החוברות לרשימה משותפת?

בדקתי שני מצבים עיקריים להצטרפות לרשימה משותפת: האחד – הצטרפות לרשימה שמציבה חלופה שלטונית; והאחר – החשש שלא לעבור את אחוז החסימה. רשימה משותפת הוגדרה

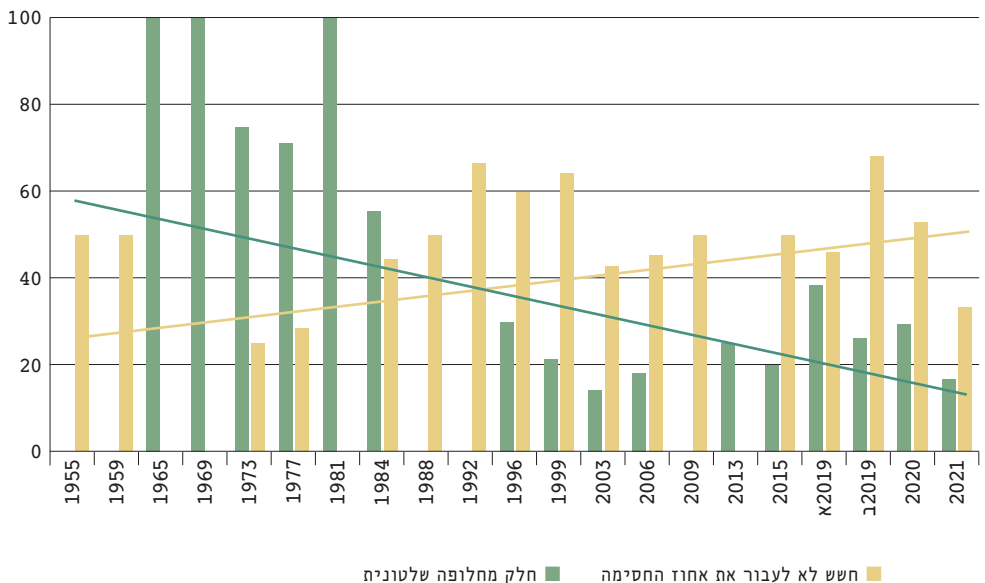
כחלופה שלטונית כאשר היא (או אחת המפלגות בה) הרכיבו את אחת משתי הרשימות הגדולות בבחירות הקודמות, או כאשר הרשימה נהפכה לאחת משתי הרשימות הגדולות בבחירות עצמן. בקטגוריה הנוגעת לחשש שלא לעבור את אחוז החסימה נכללו מפלגות שלא נבחרו מעולם לכנסת ברשימה עצמאית; ומפלגות שבבחירות האחרונות הן או הרשימה המשותפת שבמסגרתה התמודדו לא עברו את אחוז החסימה או עברו אותו בכחות מ-1%, כלומר היו קרובות מאוד שלא לעבור אותו (אם אחוז החסימה עלה, נעשה החישוב לפי אחוז החסימה החדש). לא כללתי בקטגוריה זו מקרים שבהם ניבאו הסקרים כי המפלגה תעבור את אחוז החסימה בקלות (למשל חוסן ישראל בבחירות אפריל 2019); וכן מקרים של שיתוף פעולה רצוף ארוך טווח בין מפלגות באותה רשימה משותפת

(ממערכת הבחירות השלישית ואילך), שכן הוא יכול להעיד על כך שמדובר ברשימה משותפת "ממוסדת", שממשיכה להתמודד ביחד בעיקר בשל המיסוד שנוצר (לדוגמה יהדות התורה מאז בחירות 1999).

תרשים 4 מציג את שיעור המפלגות שנבחרו לכנסת ברשימה משותפת שהייתה חלק מחלופה שלטונית, ואת שיעור המפלגות שיש יסוד סביר להניח שהתמודדו ברשימה משותפת כדי לעבור את אחוז החסימה (מתוך כלל המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות).

תרשים 4

שיעור המפלגות שנבחרו ברשימה משותפת שהייתה חלופה שלטונית;
שיעור המפלגות שנבחרו ברשימה משותפת מהחשש שלא יעברו את אחוז
החסימה (מתוך כלל המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות; ב-%)

הערה: בחירות 1949 אינן מופיעות בתרשים משום שלא הייתה בהן אינדיקציה ברורה בנוגע לזהות המפלגות שצפויות להתקשות לעבור את אחוז החסימה והרשימות שיהיו אלטרנטיבות שלטוניות. בחירות 1951 ו-1961 לא נכללו משום שלא נבחרו בהן רשימות משותפות.

לפני 1965 לא היו הרשימות המשותפות המעטות שנבחרו לכנסת בגדר חלופות שלטוניות, ונראה שההצטרפות אליהן נבעה בעיקר משיקולים של אחוז החסימה ואידאולוגיה; עם זה מאז 1965 התרשים מצביע על מגמה ברורה: בשנים 1965-1984 הציגו רוב המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות חלופה שלטונית (המערך וגח"ל/הליכוד), אך מסוף שנות השמונים התהפכה המגמה לגמרי.

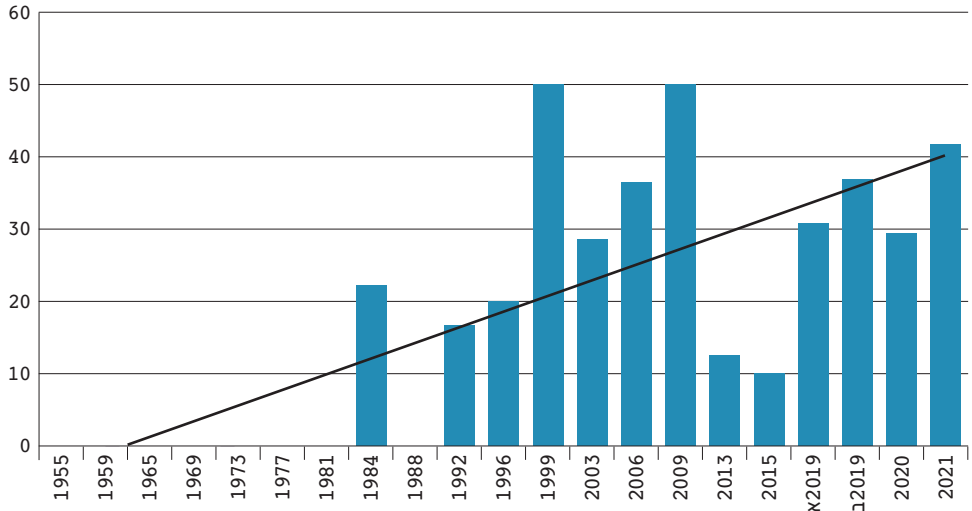
בנוגע למפלגות שהיו חלק מחלופה שלטונית – ניכרת ירידה ברורה במשקלן. כך נמצא קשר סטטיסטי מובהק בינוני בין שנת הבחירות (מ-1965) לשיעור זה (מתאם ספירמן $r = -0.53$, $p < 0.05$). עם זאת התופעה לא נעלמה: שתי החלופות השלטוניות היו רשימות משותפות לא רק בשנים 1965-1984 (המערך וגח"ל/הליכוד), אלא גם לאחר מכן, בבחירות 2019-2020 (הליכוד וכחול לבן).

לעומת זאת חל גידול ניכר במספר ובשיעור המפלגות שיש יסוד סביר להניח שהצטרפו לרשימות משותפות כדי לעבור את אחוז החסימה. הגידול בתופעה זו משנות התשעים אינו מפתיע בעקבות העלאת אחוז החסימה (אם כי היו מקרים כאלה גם קודם; ואכן, גם אחוז חסימה נמוך יכול לתמרץ מפלגות קטנות במיוחד לחבור לרשימות משותפות, ויש גם גורמים נוספים, למשל אידאולוגיים, שמעודדים זאת). נמצא קשר מובהק בינוני בין שנת הבחירות (החל מ-1965) ובין שיעור המפלגות מסוג זה מתוך כל המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות (מתאם ספירמן $r = 0.48$, $p < 0.05$).

תופעה שראוי לעמוד עליה היא הגידול הניכר במספר המפלגות שנבחרו לכנסת ברשימות משותפות בלי שנבחרו לכנסת בעבר ברשימה עצמאית, כלומר בלי ש"הוכיחו את עצמן" בקלפי. הכוונה הן למפלגות שבעבר לא התמודדו בעצמן כלל, והן למפלגות שהתמודדו בעבר אך לא עברו את אחוז החסימה. תרשים 5 מציג את השיעור של מפלגות אלה מתוך כל המפלגות שנבחרו ברשימה משותפת. שתי מפלגות שלא נבחרו מעולם באופן עצמאי לגמרי לא נכללו בקטגוריה זו, משום שהן היו הגורם הדומיננטי ברשימה שקודם לכן נבחרה לכנסת: רע"ם לא נחשבה מפלגה כזאת מבחירות 2003, משום שכבר בבחירות 1999 היא "השתלטה" על רשימת רע"ם-מד"ע; ותקומה/האיחוד הלאומי-תקומה לא נחשבה מפלגה כזאת החל מבחירות 2013, משום שתקומה הייתה הגורם הדומיננטי ברשימת האיחוד הלאומי ב-2009.⁵

תרשים 5

שיעור המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות ובעבר לא נבחרו בעצמן
לכנסת (מתוך כל המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות; ב-%)

הערה: בחירות 1949 לא מופיעות משום שמדובר בבחירות הראשונות לכנסת; בחירות 1951 ו-1961 לא מופיעות משום שלא נבחרו בהן רשימות משותפות.

התרשים מלמד שמדובר בתופעה חדשה יחסית, שהופיעה לראשונה בבחירות 1984 – אז נבחרו לכנסת שתי מפלגות כאלה: צומת (במסגרת התחייה-צומת) ומצ"ד (במסגרת רשימת מורשה). לשיאה הגיעה התופעה במערכות הבחירות של 1999 ו-2009, והיא בלטה גם בסבב הבחירות ב-2019-2021. תע"ל היא ללא ספק ה"שיאנית" בהקשר זה: היא נבחרה לכנסת ברציפות מ-1999, תמיד ברשימה משותפת. גם במבחן סטטיסטי נמצא קשר מובהק בינוני-חזק בין שנת הבחירות ובין שיעור המפלגות שלא נבחרו מעולם לכנסת באופן עצמאי (מתאם ספירמן $r=0.78$ $p<0.05$).

3 יציבות והמשניות של רשימות משותפות

ראשית בדקתי אם לאחר היבחרן רשימות משותפות מחזיקות מעמד בכל הקדנציה בכנסת (עד מועד הקדמת הבחירות או תחילת תקופת

הבחירות – המוקדם מביניהם). השאלה נבדקה בשתי דרכים. הראשונה הייתה השאלה: כמה מפלגות עזבו במהלך הקדנציה סיעות שהתבססו על רשימות משותפות מתוך סך כל המפלגות שנבחרו לכנסת ברשימות משותפות? אם כל המפלגות עזבו סיעה מסוימת מלבד מפלגה אחת, התייחסתי גם אליה כמי שעזבה (הרי כבר אין סיעה משותפת). הדרך השנייה הייתה הבחינה: כמה סיעות שהתבססו על רשימות משותפות התפרקו במהלך הקדנציה מתוך סך כל הסיעות האלה? כל עזיבה – ולו של מפלגה אחת – את הסיעה המשותפת נחשבת התפרקות.

לא נמצאו קשרים סטטיסטיים מובהקים בין שנת הבחירות ובין מספר ושיעור המפלגות שעזבו סיעות משותפות, וכן בין שנת הבחירות ובין מספר ושיעור הסיעות המשותפות שהתפרקו במהלך הקדנציה. ככלל, בישראל סיעות שמבוססות על רשימות משותפות אינן נוטות להתפרק באמצע הקדנציה (אם כי ב-2020 תופעה זו בלטה יותר, ראו להלן): רק 14 מתוך 73 (19.2%) הרשימות המשותפות שנבחרו לכנסת התפרקו במהלך הקדנציה, ורק 25 מתוך 179 (14%) המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות עזבו אותן במהלכה.

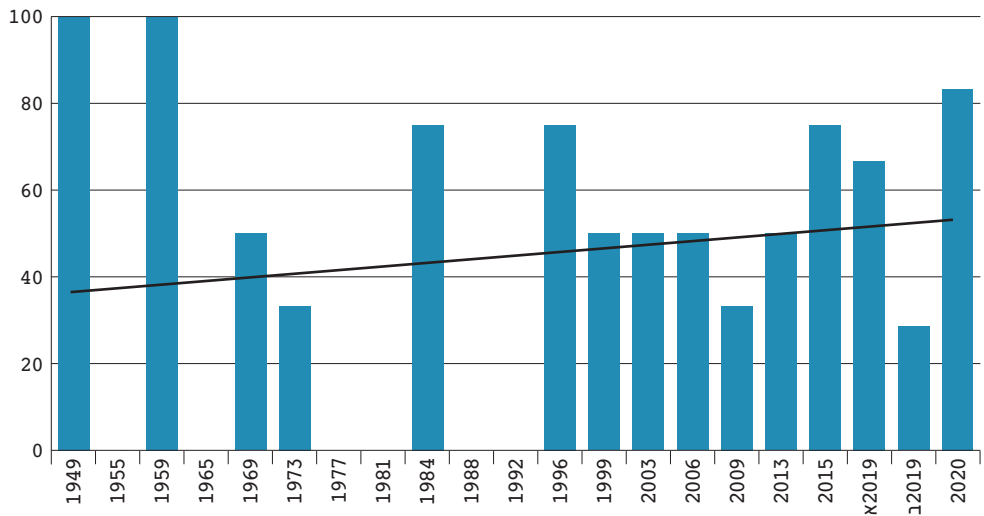
ואולם גם אם הרשימות אינן מרבות להתפרק, כיום, בניגוד לעבר (וגם בניגוד לטענה המופיעה בספרות שהתמודדות ברשימה משותפת מקילה על איחוד בין המפלגות), המפלגות החברות בהן אינן מתאחדות. ארבע מהמפלגות הבולטות בפוליטיקה הישראלית לדורותיה הוקמו בתחילה כרשימה משותפת – המפד"ל, העבודה, הליכוד ומרצ. מאז הקמתה של מרצ כרשימה משותפת ב-1992 לא קמה רשימה משותפת שהתאחדה, אם כי היו שיתופי פעולה ארוכי טווח באותה רשימה משותפת – הבולט שבהם הוא בין אגודת ישראל ודגל התורה, שמתמודדות לכנסת יחדיו ברציפות מאז בחירות 1992.

תרשים 6 מציג את שיעור הרשימות המשותפות שהתפרקו לאחר הקדנציה. בנוגע לכל רשימה משותפת נבדק אם היא התמודדה באותו הרכב מפלגות גם בבחירות הבאות. היו מקרים שבהם סברתי שהצטרפות או עזיבה של מפלגה אחת לא פגעה למעשה ביציבות הרשימה, ולכן התייחסתי אליה כאל רשימה יציבה למרות השינוי – מדובר במקרים שבהם המפלגה שהצטרפה או עזבה התמודדה ברשימה

משותפת במערכת בחירות אחת בלבד, נבחר מטעמה חבר כנסת אחד בלבד, והיא לא יוצגה בכנסות הבאות. רשימה משותפת שכל מרכיביה התאחדו לקראת הבחירות הבאות – נחשבה רשימה ששמרה על המשכיות.

תרשים 6

שיעור הרשימות המשותפות שנבחרו לכנסת
ולא התמודדו באותו הרכב מפלגתי במערכת הבחירות הבאה
(מתוך כל הרשימות המשותפות שנבחרו לכנסת; ב-%)

הערה: בחירות 1951 ו-1961 לא מופיעות משום שלא נבחרו בהן רשימות משותפות.

לא נמצא קשר סטטיסטי מובהק בין שנת בחירות ובין שיעור הרשימות המשותפות שלא גילו המשכיות בבחירות הבאות. עם זאת יש סימנים לכך שההמשכיות נפגעה. ראשית, מהשוואה בין תקופות עלה כי שליש מכל הרשימות המשותפות שנבחרו עד וכולל 1988 לא המשיכו באותו הרכב בקדנציה הבאה,

לעומת יותר ממחצית (54%) מכל הרשימות המשותפות שנבחרו מאז 1992.⁶ שנית, עד ראשית שנות התשעים היו כמה מערכות בחירות שבהן כל הרשימות המשותפות שהתמודדו שמרו על המשכיות בבחירות הבאות – והדבר לא קרה מאז 1992. נוסף על כך, מספר הרשימות המשותפות שלא המשיכו באותו הרכב לבחירות הבאות הגיע לשיא לאחרונה – חמש מתוך שש רשימות שנבחרו במרץ 2020 לא המשיכו באותו הרכב לבחירות 2021. אומנם בבחירות 1949 ו-1959 כל הרשימות המשותפות לא המשיכו באותו הרכב לבחירות הבאות, אך מספרן היה נמוך במידה ניכרת: רשימה אחת בכל מערכת בחירות.

ה. סיכום הממצאים וזקוק על מערכות הבחירות האחרונות

1 סיכום הנתונים מלמדים כי בהתאם להשערת המחקר עם השנים גדל במידה ניכרת מספרן של הרשימות המשותפות – בפעם הראשונה בתחילת שנות השבעים, ולאחר הפוגה קלה וביתר שאת מאמצע שנות התשעים. עוד נמצא, בהתאם להשערת המחקר, כי מאז שנות התשעים נבע הגידול בעיקר מהצטרפותן של מפלגות קטנות לרשימות משותפות, ככל הנראה כדי לעבור את אחוז החסימה. לצד זה, הן בעבר והן כיום קמות רשימות משותפות המעמידות חלופה שלטונית. ממצא נוסף הוא כי מאז שנות התשעים יש גידול ניכר במספרן ובשיעורן של המפלגות שלא נבחרו לכנסת בעבר באופן עצמאי, וחוברות לרשימות משותפות. ולבסוף, גם כן בהתאם להשערת המחקר, מידת היציבות וההמשכיות של רשימות משותפות ירדה אם כי באופן חלקי: התמודדותן של מפלגות ברשימה משותפת כבר איננה מביאה לידי איחוד מלא ביניהן, וזוהתה גם ירידה מתונה בהמשכיות של רשימות משותפות בין בחירות לבחירות. עם זאת גם כיום רוב הרשימות אינן מתפרקות במהלך הקדנציה.

6 הרציונל מאחורי חלוקה זו לתקופות היא שהרשימות שנבחרו ב-1992 כבר "טבולו" בבחירות הבאות (1996) מחוסר היציבות של תקופת הבחירה הישירה.

שינויים אלה נובעים ממגוון רחב של גורמים הקשורים למוסדות הפוליטיים ולתרבות הפוליטית, וחשוב במיוחד השילוב ביניהם. כך, אף שהבחירה הישירה לראשות הממשלה ותהליכי הפרסונליזציה הפוליטית הביאו לידי גידול במספרן של המפלגות הקטנות החדשות שביקשו להיבחר לכנסת, העלאת אחוז החסימה חייבה רבות מהן לחבור לרשימות משותפות. גם היתרונות שרשימות וסיעות משותפות (גם בינוניות וגדולות) זוכות להם בשיטת חלוקת העודפים, בכללי מימון מפלגות ובכללי פיצול הסיעות מעורדים הצטרפות לרשימות משותפות. בו בזמן הכללים למימון מפלגות ולפיצול סיעות מתמרצים את המפלגות לא להתאחד פורמלית, וכללי הפיצול אף מקילים עליהן להתפצל במהלך הקדנציה. גם הפרסונליזציה הפוליטית מקשה על מפלגות אישיות לוותר על מעמדן העצמאי. מובן שגורמים אלה מסבירים מגמות כלליות, וכדי להסביר כל מקרה לגופו דרושים הסברים נוספים שמציעה הספרות, למשל קרבה אידאולוגית ורצון לחסוך במשאבים או לפנות לקהלים נוספים.

2 זקוק על בחירות
2021-2019
 בשלושת סבבי הבחירות שנערכו ב־2019-2020 (אפריל וספטמבר 2019 ומרץ 2020) הגיע היקף הרשימות המשותפות לשיא, לפחות באחדים מהמדדים – למשל שיעור המפלגות שנבחרו ברשימות משותפות (90% בבחירות ספטמבר 2019) (תרשים 1 לעיל), ממוצע המפלגות לרשימה (2.375 בבחירות 2020) (תרשים 2 לעיל), ושיעור חברי הכנסת שנבחרו ברשימות משותפות (87% בבחירות 2020) (תרשים 3 לעיל). אפשר אפוא לומר שרשימות משותפות היו ברירת המחדל של המפלגות בבחירות אלה.

לעומת זאת ייתכן שהבחירות במרץ 2021 סימנו "חזרה לנורמליות": בכל המדדים הבודקים את היקף הרשימות המשותפות חלה ירידה יחסית לשלוש מערכות הבחירות הקודמות (תרשימים 1-3 לעיל). לצד נסיבות ספציפיות (כמו הפיצול ברשימה המשותפת, שנבע בין היתר מחילוקי דעות ממשיים על הכיוון הפוליטי והאידאולוגי של הרשימה), אפשר לייחס את השינוי ל"עקומת למידה" של המפלגות, בייחוד על רקע ריבוי המקרים של מפלגות שהתפלגו מסיעות משותפות במהלך הכנסת ה־23 כדי לחבור לממשלה (כך אירע בכחול לבן, בעבודה־גשר־מרצ ובימינה). המפלגות שנכוו מכך סירבו להתמודד שוב ברשימה

משותפת בבחירות לכנסת ה-24. יש עתיד, שלא חברה בבחירות אלה למפלגות כמו תל"ם, הישראלים וכחול לבן, היא דוגמה לכך.

מגמות אחרות לעומת זאת המשיכו גם לקראת בחירות 2021, בעיקר אי-היציבות של הרשימות המשותפות (תרשים 6 לעיל). כך למשל בבחירות ספטמבר 2019 מלבד יהדות התורה וכחול לבן, כל שאר הרשימות המשותפות היו חדשות במידה כזאת או אחרת; ובבחירות 2021 כל הרשימות המשותפות מלבד יהדות התורה היו חדשות. כאמור, הפיצולים לאחר בחירות 2020 היו חריגים במיוחד, משום ששלוש רשימות משותפות (מתוך שש) התפרקו זמן קצר לאחר הבחירות, ואפשר לטעון שחלק מהפיצולים נעשו מתוך הפרת הבטחות שניתנו לפני הבחירות בנוגע להצטרפות או אי-הצטרפות לממשלה – תופעה נדירה לפי הספרות ההשוואתית. עם זאת קשה לדעת אם מדובר בראשיתה של מגמה: הקמת הממשלה לאחר הבחירות לכנסת ה-24 לא לוותה בפיצולים דומים.

מבחינת המפלגות שחברו לרשימות המשותפות בסבב הבחירות של 2019–2021 עולה כי הן התאפיינו במיוחד בריבוי של מפלגות אישיות, ריבוי של מפלגות שלא נבחרו בעבר לכנסת באופן עצמאי (תרשים 5 לעיל) וריבוי של מפלגות שחששו שלא יעברו את אחוז החסימה (תרשים 4 לעיל). למעשה, יש חפיפה רבה בין שלושת המאפיינים הנ"ל, וכולם התקיימו במפלגות כמו תע"ל, התנועה הירוקה, ישראל דמוקרטית, גשר, תל"ם, הימין החדש, דרך ארץ ובמידה מסוימת גם נעם ועוצמה יהודית (שאינן מפלגות אישיות מובהקות).

יותר מכך: נראה כי רבות ממפלגות אלו כלל לא התכוונו להתמודד לכנסת באופן עצמאי (גשר, הימין החדש ועוצמה יהודית יוצאות דופן), ומלכתחילה הן שימשו פלטפורמה בלבד שבעזרתה יכלו המנהיגות והמנהיגים לחבור למפלגות אחרות ברשימות משותפות. גם מפלגות אחרות שימשו פלטפורמה בלבד, אבל במסלולים אחרים. כולנו התמודדה עצמאית פעמיים בבחירות ועברה את אחוז החסימה, אך לקראת בחירות ספטמבר 2019 הפסיקה להתקיים דה־פקטו ונבלעה בליכוד. המניע העיקרי לשמירה על עצמאותה בבחירות ספטמבר 2019 ומרץ 2020 ולא־איחודה הרשמי עם הליכוד היה כספי: התוספת למימון השוטף שכל מפלגה נפרדת מקבלת. אח"י ומפלגת עתיד אחד, שהתמודדו ברשימה משותפת עם הליכוד בבחירות אפריל 2019 ומרץ 2021 בהתאמה, הן דוגמאות קיצוניות

עוד יותר. מדובר במפלגות לא פעילות, שהצטרפו לרשימה המשותפת רק כדי לשרת הסכם פוליטי מורכב: נציגיהן היו למעשי אנשי מפלגות אחרות (הבית היהודי והאיחוד הלאומי-תקומה, בהתאמה), ששוריינו ברשימת הליכוד כדי שלאחר הבחירות יתפלגו ויחברו למפלגותיהם – בתמורה להסכמתן של מפלגות אלה לחבור למפלגות אחרות בבחירות (חבירה שמנעה אובדן קולות לגוש הימין, ובכך שירתה את הליכוד).

1. דין

ספרות המחקר מייחסת לרשימות משותפות יתרונות פוטנציאליים רבים, ואולם מבט מפוכח על תפקידן בישראל כיום מלמד שרוב היתרונות אינם מתממשים.

ראשית, אחדות מההשלכות החיוביות – בייחוד ייצוב המערכת הפוליטית ותרומה להיענותיות ולאחריותיות של פוליטיקאיות ופוליטיקאים – יכולות לבוא לידי ביטוי רק אם שיתופי הפעולה ברשימות משותפות יהיו יציבים לאורך זמן, ובייחוד אם יובילו לאיחוד מלא בין המפלגות. כאמור, המגמה בישראל אחרת. המקום המרכזי של המושג "בלוק טכני" במערכות הבחירות האחרונות מבטא זאת היטב, שכן מושג זה מתייחס לרשימות משותפות שהוקמו לצורך הבחירות בלבד בידיעה ששיתוף הפעולה העתידי בין המפלגות מוטל בספק. אם יחזור על עצמו המקרה של בחירות מרץ 2020, שמייד אחריהן חצי מהרשימות התפרקו – לעיתים מתוך הפרת הבטחה שניתנה לבוחרים בנוגע להרכבת הממשלה – אפשר יהיה אולי לטעון כי נזקן של הרשימות המשותפות עולה על תועלתן, כפי שנטען כאמור בנוגע למזרח אירופה. לטענה כזאת משמעות רחבה יותר להבנת המערכת הפוליטית בישראל, שכן שהיא עשויה להוביל למסקנה שאת ישראל נכון יותר להשוות לדמוקרטיה חדשות ולא מבוססות, במקום לדמוקרטיה המבוססות, כמקובל.

עם זאת אין להתעלם מהיתרונות שיש לרשימות המשותפות גם אם שיתופי הפעולה אינם יציבים. כך למשל מחקר שבדק את הרטוריקה של רשימות משותפות במערכות הבחירות של 2015, 2019 ו-2020 מצא – בהתאם לטענה המקובלת ולפיה רשימות משותפות עשויות לתרום לריכוך עמדות אידאולוגיות נוקשות – כי היא הייתה פרגמטית יותר ואידאולוגית פחות מהרטוריקה שאפיינה, באותן בחירות ממש, את המפלגות שהרכיבו אותן (Akirav, 2020).

כשמדובר בהמשכיות, ייתכן שיש להבחין בין סוגים שונים של מערכות מפלגות שיש בהן רשימות משותפות. מערכת המפלגות מהסוג הראשון – שהתקיימה בישראל מאמצע שנות השישים עד ראשית שנות השמונים, תקופה שהייתה בה מערכת מפלגות יציבה – מתאפיינת במפלגות שחוברות לרשימות משותפות יציבות והמשכיות, שמצמצמות את הפיצול במערכת הפוליטית. רשימות כאלה היו למשל המפד"ל, המערך וגח"ל/הליכוד. במערכת מפלגות כזאת המפלגות/רשימות החדשות שנכנסות בהצלחה למערכת הפוליטית הן ברובן תוצר של איחוד בין מפלגות קיימות או התמודדות משותפת שלהן. ואכן, בד בבד עם הגידול במספר הרשימות המשותפות מאמצע שנות השישים ועד תחילת שנות השמונים, ירד גם מספר המפלגות האפקטיבי (קניג, 2020).

בניגוד לכך, מערכת מפלגות מהסוג השני מתאפיינת דווקא בהרחבת הפיצול הפוליטי, כפי שהתרחש בישראל משנות התשעים. פיצול זה הוא תוצאה של "התפרקות" המערכת: עוד ועוד מפלגות ורסיסי מפלגות מצטרפים למערכת הפוליטית וחוברים לרשימות משותפות ולאחר מכן מתפצלים מהן. שיתופי פעולה ארוכי טווח בין מפלגות שחוברות לרשימות משותפות, ודאי איחודים של ממש, הם נדירים. הדבר בא לידי ביטוי במספר המפלגות האפקטיבי הגבוה מאמצע שנות התשעים ובהתפרקות מערכת המפלגות היציבה (de-alignment). במצב כזה רשימות משותפות אינן מסייעות לצמצם את הפיצול ואת חוסר היציבות, אלא להפך.

שנית, רבות מהרשימות המשותפות המתמודדות בבחירות לכנסת (בתקופה השנייה שתוארה לעיל, מאז שנות התשעים) אינן תוצר של שיתוף פעולה ממשי בין שתי מפלגות בעלות קיום עצמאי, ולכן הן אינן תורמות לצמצום הפיצול הפוליטי, לקירוב בין ציבורים ותפיסות עולם ולהצבת חלופות שלטוניות ברורות יותר. אחדות מהמפלגות שנבחרו ברשימות משותפות אינן מייצגות ציבורים ותפיסות עולם, אלא הן מפלגות אישיות בלבד. חלקן לא נבחרו מעולם לכנסת באופן עצמאי, ואף לא התמודדו לכנסת באופן עצמאי, כך שכוחן האמיתי לא ברור. במקרים מסוימים אף נדמה שמדובר בפלטפורמות בלבד למנהיגים או במפלגות "על הנייר", שאינן קיימות בשטח וממשיכות להתקיים באופן פורמלי

רק בשל אינטרסים כלכליים או פוליטיים.⁷ בשונה מכך, דוגמה לרשימה משותפת שמורכבת ממפלגות עצמאיות שמייצגות ציבורים שונים ולכן תורמת לאגרגציה, היא הרשימה המשותפת, שהמפלגות שהקימו אותה לקראת בחירות 2015 ייצגו לפחות שלושה ציבורים בעלי תפיסות עולם שונות: רע"ם האסלאמיסטית, בל"ד הלאומית וחד"ש הקומוניסטית-סוציאליסטית היהודית-ערבית (לפני בחירות 2021 עזבה רע"ם את הרשימה).

מהמחקר עולה שייטכן שיש מקום להבחין בין הגדרה חוקית-פורמלית של שיתוף פעולה בין מפלגות ברשימות משותפות ובין הגדרה מהותית של שיתוף פעולה כזה. שיתוף פעולה מהותי הוא שיתוף פעולה פומבי בין שתי מפלגות או יותר שיש להן קיום עצמאי, למשל בהיבטים של מוסדות ופעילים. אם למפלגה השותפה לרשימה המשותפת אין קיום עצמאי ממשי, קשה לראות ברשימה – גם אם היא משותפת מבחינה פורמלית – קואליציית טרום-בחירות של ממש, עם כל ההשלכות המיוחסות לה על המערכת הפוליטית.

רשימת המקורות

טוטנאור, אור, ומיכאל פיליפוב, 2013. "תחזוקה ממשלוח: כיצד שולטים ביחד?", בתוך: גדעון רהט, שלומית ברנע, חן פרידברג ועופר קניג (עורכים), **תיקון שיטת הממשל בישראל**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 447–470.

קורן, דני, ובועז שפירא, 1997. **קואליציות – הפוליטיקה הישראלית: 50 שנים – 100 אירועים**, תל אביב: זמורה ביתן.

קניג, עופר, 2020. "בחירות 2020 – ניתוח התוצאות", אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 8 בפברואר.

קניג, עופר, ואור טוטנאור, 2017. "היחלשות המפלגות המצרפיות הגדולות: האם ישראל היא מקרה קיצוני?", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל – 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 25–57.

7 להבחנה בין מפלגות על בסיס מידת ה"מפלגתיות" שלהן, ראו Luna et al., 2021.

הט, גדעון, 2019. **ירידת הקבוצה ועליית הכוכב(ים): מפוליטיקה מפלגתית לפוליטיקה אישית**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שפירא, אסף, 2021. **"כל הרשימות המשותפות במקום אחד"**, אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 28 באפריל.

Akirav, Osnat, 2020. "The Role of Joint Lists and the New Political Rhetoric in Israel, 2015–2020," *Israel Studies Review* 35 (3): 111–136.

Barnea, Shlomit, and Gideon Rahat, 2011. "'Out with the Old, in with the 'New': What Constitutes a New Party?" *Party Politics* 17 (3): 303–320.

Bélanger, Éric, and Jean-François Godbout, 2010. "Why Do Parties Merge? The Case of the Conservative Party of Canada," *Parliamentary Affairs* 63 (1): 41–65.

Blais, André, and Indridi H. Indridason, 2007. "Making Candidates Count: the Logic of Electoral Alliances in Two-round Legislative Elections," *The Journal of Politics* 69 (1): 193–205.

Council of Europe, 2014. "Post-Electoral Shifting in Members' Political Affiliation and its Repercussions on the Composition of National Delegations," Parliamentary Assembly, Committee on Rules of Procedure, Immunities and Institutional Affairs.

Cox, Gary W., 1997. *Making Votes Count: Strategic Coordination in the World's Electoral Systems*, Cambridge: Cambridge University Press.

Dalton, Russell J., and Martin P. Wattenberg (eds.), 2000. *Parties without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Downs, Anthony, 1957. "An Economic Theory of Political Action in a Democracy," *Journal of Political Economy* 65 (2): 135–150.

Golder, Sona N., 2006. *The Logic of Pre-Electoral Coalition Formation*, Columbus: Ohio State University Press.

Goodin, Robert E., Werner Güth, and Rupert Sausgruber, 2008. "When to Coalesce: Early versus Late Coalition Announcement in an Experimental Democracy," *British Journal of Political Science* 38 (1): 181–191.

Hazan, Reuven Y. 2021. "Parties and the Party System of Israel," in: Reuven Y. Hazan, Alan Dowty, Menachem Hofnung, and Gideon Rahat (eds.), *The Oxford Handbook of Israeli Politics and Society*, New York: Oxford University Press, pp. 351–366.

Ibenskas, Raimondas, 2016. "Marriages of Convenience: Explaining Party Mergers in Europe," *The Journal of Politics* 78 (2): 343–356.

Ibenskas, Raimondas, and Allan Sikk, 2017. "Patterns of Party Change in Central and Eastern Europe, 1990–2015," *Party Politics* 23 (1): 43–54.

Janda, Kenneth, 2009. "Laws against Party Switching, Defecting, or Floor-Crossing in National Parliaments," World Congress of the International Political Science Association, Santiago, Chile.

Kaminski, Marek M., 2001. "Coalitional Stability of Multi-Party Systems: Evidence from Poland," *American Journal of Political Science* 45 (2): 294–312.

Kreuzer, Marcus, and Vello Pettai, 2009. "Party Switching, Party Systems, and Political Representation," in: William B. Heller and Carol Mershon (eds.), *Political Parties and Legislative Party Switching*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 265–285.

Luna, Juan P., Rafael P. Rodríguez, Fernando Rosenblatt, and Gabriel Vommaro, 2021. "Political Parties, Diminished Subtypes, and Democracy," *Party Politics* 27 (2): 294–307.

Marek, Paulina, and G. Bingham Powell, 2011. "Pre-Election Coalitions and Party System Development: Central European Variations," APSA Annual Meeting.

Marinova, Dani, 2015. "A New Approach to Estimating Electoral Instability in Parties," *Political Science Research and Methods* 3 (2): 265–280.

Martin, Lanny W., and Randolph T. Stevenson, 2001. "Government Formation in Parliamentary Democracies," *American Journal of Political Science* 45 (1): 33–50.

Rahat, Gideon, and Ofer Kenig, 2018. *From Party Politics to Personalized Politics? Party Change and Political Personalization in Democracies*, Oxford: Oxford University Press.

Reilly, Benjamin, 2006. "Political Engineering and Party Politics in Conflict-Prone Societies," *Democratization* 13 (5): 811–827.

Sartori, Giovanni, 2005. *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*, Colchester: ECPR press.

Taagepera, Rein, and Allan Sikk, 2010. "Parsimonious Model for Predicting Mean Cabinet Duration on the Basis of Electoral System," *Party Politics* 16 (2): 261–281.

Tillman, Erik R., 2015. "Pre-Electoral Coalitions and Voter Turnout," *Party Politics* 21 (5): 726–737.

Van De Wardt, Marc, and Arjen Van Witteloostuijn, 2019. "Adapt or Perish? How Parties Respond to Party System Saturation in 21 Western Democracies, 1945–2011," *British Journal of Political Science* 51 (1): 1–23.

הערבים בישראל 2019-2021: לקראת ישראליות לא ציונית?

דורון נבות | סאמר סויד | מוחמד חילאילה

התקופה שבין דצמבר 2018, אז הוחלט על הקדמת הבחירות לכנסת ה-21, ובין יוני 2021, אז הושבעה הממשלה ה-36 אחרי הבחירות לכנסת ה-24, הייתה מטלטלת לכל אזרחי ישראל. בקרב הערבים התבטאה הטלטלה במעברים בין ייאוש, תחושת מסוגלות ופסיכיות אזרחית, אך בראש ובראשונה – בקלפי. בניגוד למרץ 2020, אז היה שיעור ההצבעה גבוה יחסית ונרשם שיא חיובי במספר המנדטים שקיבלו מפלגות ערביות (15 מנדטים לרשימה המשותפת), במרץ 2021 נרשם שיא שלילי של אחוזי ההצבעה בציבור הערבי מאז קום המדינה. רע"ם, שבבחירות לכנסת ה-21 (אפריל 2019) התמודדה עם בל"ד והתקשתה לזכות באהדת הציבור, בבחירות לכנסת ה-24 (מרץ 2021) רצה לבדה ונהפכה לחלק מהקואליציה בממשלת כנט-לפיד. בהתאם, ממאי 2020 החלה

הבולטות של איימן עודה – יושב ראש "המשותפת" ועד לא מכבר גיבור בעיני חלק מהציבור הערבי – לדעוך, וכך גם האהדה שזכה לה; ואילו מנסור עבאס – עד לא מכבר דמות כמעט אלמונית – נהפך לאחד הפוליטיקאים החשובים ביותר לא רק בציבור הערבי, אלא בציבור הישראלי כולו. מטרת המאמר להסביר את חוסר היציבות בדפוסים ההשתתפות הפוליטית של הערבים בישראל, ובכלל זה את מעמדן המשתנה של המפלגות המייצגות ציבור זה.

נטען כי יש קשר בין חוסר היציבות שתואר ובין האופן שבו מפלגות ופוליטיקאים מבנים בקרב הערבים ישראליות חדשה. לפחות אחדים מראשי המפלגות המרכיבות את הרשימה המשותפת תומכים בישראליות, אך גם מבקשים לצקת בה תוכן לא ציוני, אם מסיבות לאומיות, ואם מסיבות אלקטורליות – כדי לא לאבד את תמיכת הציבור לטובת מפלגות יהודיות. ברם, הצלחתה של המנהיגות הערבית לעצב "ישראליות לא ציונית" חלקית בלבד. חלקיות זו נובעת הן מהתנגדותם של רוב הפוליטיקאים היהודים להרכיב קואליציה שתלויה בתמיכת פלסטינים מוצהרים, והן מהאסטרטגיה שהנחתה את המנהיגות הערבית בפנייתה לציבור במערכות הבחירות האחרונות. התוצאה היא ישראליות לא ציונית שברירית, שבאה לידי ביטוי בתנודות בהלכי הרוח בציבור ובדינמיות בין-מפלגתית רבה. נכון להיום אף פוליטיקאי או מפלגה לא הצליחו לפתח שיח וסדר יום שמגשר בין הישראליות ובין הזהות הפלסטינית, ובכלל זה מחויבות למאבקו הלאומי של העם הפלסטיני.

בחלק הראשון נסקור את המסגרת המושגית של המאמר, החלק השני יציג את ההתפתחויות שחלו בפוליטיקה הערבית מאז הקמת הרשימה המשותפת בבחירות לכנסת ה-20 ועד התפרקותה בבחירות לכנסת ה-24, לרבות התפרקותה לקראת הבחירות לכנסת ה-21 והקמתה מחדש בבחירות לכנסת ה-22 ו-23. בחלק זה נתייחס גם לשיעורי ודפוסים ההצבעה של הציבור הערבי באותן מערכות בחירות. החלק השלישי יתייחס לשיח הפוליטי, הקמפיינים שליוו את מערכות הבחירות השונות והעמדות של הציבור כפי שבאו לידי ביטוי בסקרי דעת הקהל שנערכו במהלך אותן מערכות הבחירות. החלק האחרון יכלול דיון שמשלב בין המסגרת המושגית והאנליטית העומדת במוקד מאמר זה, ובין הממצאים האמפיריים כפי שעלו מתוצאות הבחירות, ניתוח השיח של הקמפיינים והעמדות של הציבור כלפי הפוליטיקה והפוליטיקאים בחברה הערבית.

א. מטגרת מושגית

רוב העבודות שנכתבו על הפוליטיקה של הערבים בישראל אימצו נקודת מבט אינטגרטיבית המביאה בחשבון את אופייה היהודי של המדינה מזה, ואת העדפותיו של הציבור הערבי מזה. ההנחה הרווחת בספרות היא כי הפוליטיקה הערבית משועבדת כליל לסוגיות של לאומיות פלסטינית במגבלות שכופה עליה המדינה היהודית (לוסטטיק, 1985; כהן, 2006; מצא, 2016; ג'מאל, 2018; חידר, 2018; שקד, 2018), ובהתאם נקודת המוצא המחקרית היא סבך הזהות הפלסטינית.¹ הנחה מחקרית זו באה לידי ביטוי גם אצל חוקרים שמבליטים את הסוכן הפועל (agency) בקרב הפלסטינים, ומאמצים אפיסטמולוגיה והמשגה אנטי־קולוניאליסטית מטעמים נורמטיביים (ג'מאל, 2020). במאמר זה נבחן את הפוליטיקה של הערבים בישראל כהתרחשות שכוללת מאבק על עוצמה בתוך המפלגה, בין המפלגות ועל לכו של הציבור הערבי – בעיקר מכיוונם של הפוליטיקאים. הדגש יהיה על הדינמיקה בין הציבור הערבי הרחב ובין הפוליטיקאים הפלסטינים והמפלגות המבקשות לייצג אותן, ובכלל זה האופן שבו פוליטיקאים אלה מגיבים לשינויים ביחסו של הציבור למדינת ישראל ולישראליות, ומבססים את מעמדם מתוך דיאלוג עימו ועם הישראליות.

כדי לתאר ולנתח את היחסים הללו נשתמש במושג חדש שאנו מציעים – "ישראליות לא ציונית".² התופעה שמונח זה בא לציין היא תהליך מכוון של הפיכת הסובייקט הפוליטי הערבי לישראלי יותר, אך בה בעת כזה שמתנגד נחרצות לצינונות בכלל ולזהות המדינה כיהודית – על ההשלכות המרבדות שיש לכך על אופי החברה בכלל, ועל מעמד הערבים בה ויכולתם לנסות לעצב

1 ראו קופמן וישראלי, 1997; גאנם ואוסצקי־לזר, 2001; גאנם 2001; סמוחה, 2001; ג'מאל, 2002; רוחאנא, שחאדה וסבאע'י־ח'ורי, 2010; צוקר, 2017; ג'מאל 2018; סמוחה, 2018; Kook, 2017; Rouhana and Ghanem, 1998;

2 למיטב ידיעתנו, עד כה לא השתמש שום חוקר במונח זה ולא המשיג אפשרות זו. לאחרונה דיבר סמי סמוחה (2018) על ישראליות מוגבלת ומתוחמת. לדידו, אחד משני הגורמים למוגבלות של הישראליות היא התנגדות הערבים לצינונות. להבנתנו, מבחינת סמוחה אין משמעות לישראליות לא ציונית, והיא איננה אלא סוג של ישראליות חלקית וצרה. נראה כי המושג נעדר בשל שני גורמים נורמטיביים הפוכים כמעט: האחד – שלילה עקרונית של האפשרות שישראליות יכולה להיות לא ציונית בשל המחויבות לצינונות; והשני – שלילה עקרונית של האפשרות לקיומה של אפשרות כזאת מנקודת מבט של "התנגדות", שדוחה על רקע נורמטיבי את הקטגוריה "ערבי ישראלי".

את המרחב הציבורי לפי הבנתם בפרט. ההתנגדות לצינונות, אם לנקוט בלשון מרקסיסטית, היא הפיכת הישראליות מדבר "לעצמו" לדבר "למען עצמו". עמדה פוליטית חדשה זו אינה רואה בקטגוריה "ערבי ישראלי" דבר שלילי, אלא משהו בעל פוטנציאל חיובי לערבים אזרחי ישראל, כל עוד הישראליות מאפשרת גם שלילה של הצינונות ואופייה היהודי של המדינה. תפיסה זו כוללת תמיכה בפתרון של שתי מדינות לצד הכמיהה להפוך את ישראל למדינת כל אזרחיה, את הנכונות המוגבלת לקדם את המאבק הפלסטיני ואת הרצון להשפיע על הפוליטיקה הישראלית – אם בחלוקה אחרת של המשאבים החומריים, ואם בצורות קונקרטיות יותר כמו הרכב הממשלה. פרויקט אידאולוגי זה גם מתאפיין בעיסוק מופחת בהיבטים שבלטו בפוליטיקה של הזוהר, ולכן כדי להבין את הישראליות הלא-צינונית טוב יותר, מוטב לעמוד בקצרה גם על "הפוליטיקה של הזוהר" שקדמה לה.

"הפוליטיקה של הזוהר", שהגה והוביל במידה רבה עזמי בשארה (ג'מאל, 2006), אפיינה את הפוליטיקה הערבית בישראל מאז 1993 ועד השנים האחרונות. לפי תפיסה זו הפלסטיניות היא זהות לאומית בעלת חשיבות עליונה לערבי בעל האזרחות הישראלית. הפלסטינים אינם רק מיעוט לאומי, אלא גם מיעוט ילידי, וככזה מגיעות לו זכויות קולקטיביות מיוחדות (Rekhes, 2014). השייכות לעם הפלסטיני צריכה לבוא לידי ביטוי במאבק למען שחרור הפלסטינים מהכיבוש הישראלי, ולפיכך ההבחנה בין הפלסטינים בשטחים ובין אזרחי ישראל צריכה להיטשטש (חידר, 2018). הישראליות לפי גישה זו היא נתון משפטי, והשייכות לישראל צריכה להיות פורמלית. עם זאת, לפי בשארה, הישראליות אינה נתונה לבחירה (בשארה, 1996). השייך "ערבי ישראלי" וכן הישראליות הם מצב עניינים בעייתי ואידיאל פגום, שכן במהותם הם השלמה של הערבי עם היותו אזרח סוג ב' ואדם לא שלם. לפיכך יש לבלום את הישראליות באופן אקטיבי על ידי אימוץ שיח לאומי-אזרחי-דמוקרטי (בשארה, 1996; ג'מאל, 2020).

הישראליות הלא-צינונית, כפי שאנו ממשיגים אותה, מובחנת לא רק מ"הפוליטיקה של הזוהר", אלא גם מ"ישראליות". ישראליות היא תיאור של תהליך, לא בהכרח מודע או מכוון, שבו הסובייקט הערבי נהיה בפועל ישראלי יותר במגוון של צורות כשהבולטות שבהן הן שימוש בשפה (לדוגמה שימוש בכפוף במילים עבריות בשיחה בערבית), צריכת תרבות (לדוגמה צפייה בסדרות ישראליות

דוברות עברית), ובמקרים קיצוניים יותר גם בדפוסי התנהגות פוליטיים (הנפת דגל ישראל ביום העצמאות או הצבעה למפלגות יהודיות). ניתן לומר כי ישראליות היא מידה מתרחשת במידה מסוימת כמעט תמיד, שכן אנשים מושפעים מסביבתם (אלא אם הם מתאמצים מאוד להימנע מכך, כמו הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית). מה שמייחד את הישראליות היא בהשוואה למושג "ישראליות לא ציונית" הוא שהישראליות שהערבי מסגל היא זו של קבוצת הרוב היהודית (סמוחה, 2018: 69), והיא איננה בהכרח מודעת לעצמה ולמשמעויותיה בנוגע לקיומו ולעתידיה של הלאום הפלסטיני. ישראליות לא ציונית, לעומת זאת, היא פרויקט אידאולוגי, מודע לעצמו ומכוון, שכן הוא מתחולל במדינה שבה הישראליות של קבוצת הרוב נטועה עמוק בציונות. לא רק שהישראליות איננה זו של הציוני, אלא במידה רבה היא שלילתו המודעת והמכוונת. לכן היא כרוכה במאמץ מתמיד.

מה חולל את המעבר, גם אם חלקי ושברירי, אל עבר "ישראליות לא ציונית"? האם מדובר בסוג של "התפכחות מצד הפלסטינים והבנת מאזן הכוחות" עם קבוצת הרוב היהודית, ובכלל זה "הפנמה של המאבק הממושך שבו ידם הייתה על התחתונה"? (כבהא, 2019: 243). לדידנו אין מדובר בהכרח בתגובה ליחסי כוחות, בכניעה, בהתארגנות מחדש לקראת שיבה למאבק וכדומה. בתמצית אנו סבורים כי בעקבות "האביב הערבי" עלה בעיני האזרחים הערבים קרנה של מדינת ישראל ובה בעת נחלשה העמדה הרואה בפלסטיניות חלק מהפן-ערביות ("ח'וראן וח'לאילה", 2018). גורם נוסף שטיפח את הישראליות הוא החלטת הממשלה 922 מדצמבר 2015 – "פעילות הממשלה לפיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2016-2020". החלטה זו אכן שיפרה את מצבם הכלכלי של הערבים (Maron, 2020) והפכה את הישראליות לנכס כלכלי חשוב יותר. נוסף על כך, ארגון הג'וינט מימן הכשרות והעסקה של "ממצי משאבים" ברשויות המקומיות הערביות, שתפקידם להבטיח יישום מרבי של התוכנית.³ כפי שהערבים מבינים היטב, פירות החלטה 922 תלויים בהיכרות עם דפוסי ממשל יהודיים, ובכוננותם של הערבים להבליט יותר מבעבר את זהותם הישראלית ולהצניע את מחויבותם

3 תפקידם של ממצי המשאבים לגייס משאבים עבור הרשויות הערביות ולעזור למצות את התקציבים בתוכנית 922. לקריאה נוספת על תוכנית ממצי המשאבים, ראו המשרד לשוויון חברתי, 2019.

למאבק הפלסטיני. תובנה זו, ובעקבותיה גם ההתנהלות הישראלית, צמחו גם בזכות האינטראקציות התכופות והשוויוניות יותר עם היהודים בשוק העבודה, לדוגמה של רופאים ערבים בבתי חולים (עראף, 2020). בה בעת הישראליות מושפעת במידה רבה גם ממה שהמפלגות ופוליטיקאים פלסטינים עושים, ובין היתר הושפעה התפתחותה של הישראליות הלא-ציונית גם מהרשימה המשותפת וממנהיגותו של איימן עודה (أبو النصر, 2015).

בטרם נעבור לדון במערכות הבחירות ותוצאותיהן, נבקש להבהיר מה איננו טוענים. איננו טוענים שהפוליטיקה של הזהות והפוליטיקה של ישראליות לא ציונית סותרות לחלוטין. שתי התפיסות דוחות על הסף את הלאומיות האתנית שהתפתחה בישראל, כלומר את הציונות, ושתייהן בעד שיפור ניכר במצבם של הערבים בישראל. גם איננו טוענים שחל מעבר שלם או בלתי הפיך מתפיסה אחת לאחרת. הישראליות הלא-ציונית תלויה במידה כזאת או אחרת בהתפתחויות כלכליות ופוליטיות, ובכלל זה בהתנהגות של קבוצת הרוב היהודי ובהחלטות של פוליטיקאים פלסטינים. עם זאת חל שינוי בדגשים הפוליטיים, ואפשר להצביע על מעבר, ולו חלקי וזמני, מסוג אחד לסוג השני, מהפוליטיקה של הזהות לפוליטיקה של ישראליות לא ציונית.

כחלק הבא נבחן את הרשימה המשותפת ואת תרומתה לשיח הישראליות הלא-ציונית.

1. ההתפתחות בפוליטיקה הערבית מאז הקמתה של הרשימה המשותפת

1 הקמת הרשימה
המשותפת ותפקודה
בנכנסת ה-20

הרשימה המשותפת, שהוקמה בינואר 2015, התבססה על ארבע מפלגות שטרם הקמתה התמודדו בנפרד או בצירופים כאלה ואחרים בינן לבין עצמן. בבחירות לכנסת ה-19 (2013) התמודדו שלוש רשימות עיקריות: חד"ש, רע"ם-תע"ל ובל"ד. חד"ש קיבלה 113,439 קולות – 4 מנדטים (קצת יותר מ-3% מסך הקולות הכשרים); רע"ם-תע"ל קיבלה 138,450 קולות – 4 מנדטים (קרוב ל-4% מסך הקולות הכשרים);

ובל"ד קיבלה 97,030 קולות – 3 מנדטים (קצת פחות מ-3% מסך הקולות הכשרים). בסך הכול היו למפלגות המייצגות את הציבור הערבי 11 נציגים.

בשנת 2014 אישרה הכנסת את חוקי המשילות, ובין היתר את העלאת אחוז החסימה בבחירות ל-4.325%. ההעלאה דרבנה את המפלגות המייצגות את הציבור הערבי להתארגן מחדש, והם בחרו להקים רשימה אחת על פני שתיים (סויד, 2017) ואף הכריזו על כוונתן זו (שעלאן, 2014). לאחר משא ומתן ממושך, ב-23 בינואר 2015, הוכרז באופן רשמי על הקמתה של "הרשימה המשותפת" (عرب 48, 2015). בבחירות לכנסת ה-20 זכתה הרשימה המשותפת ברוב קולות הציבור הערבי (83.2% מקולות המצביעים הערבים לעומת 17% שקיבלו רשימות יהודיות), והייתה לסיעה השלישית בגודלה בכנסת עם 13 מנדטים (10.61% מסך הקולות הכשרים). שיעור ההצבעה בקרב הציבור הערבי, שהתאפיין בירידה מאז הבחירות לכנסת ה-16 (2003), עלה מ-54% ל-63.7%. ואולם במשך כל הקדנציה סבלה הרשימה המשותפת מבעיות ארגוניות, מחילוקי דעות וממשברים בין רכיביה. אחדים מהסכסוכים היו תוצר המאבק בין אחמד טיבי (תע"ל) ובין איימן עודה (חד"ש) על ההנהגה, וסכסוכים אחרים נוצרו בעקבות מאבק פנים-מפלגתי בתוך חד"ש, הגורם המוביל ברשימה, בין איימן עודה מוחמד ברכה. עודה, מזכ"ל חד"ש לשעבר, היה יד ימינו ואיש סודו של ברכה, יושב ראש חד"ש הקודם. ואולם לאחר שהתמודדו השניים זה מול זה, התפתחה ביניהם יריבות אישית שעד מהרה קיבלה ביטויים אידאולוגיים, אם אותנטיים ואם בניסיון לספק הצדקות ורציונליזציה למאבק האישי. בניגוד לעודה, שהבליט את הישראליות – את הצורך של האוכלוסייה הערבית להשתלב בכלכלה ובמשק הישראלי, והדגיש את חשיבות שיתוף הפעולה הערבי-יהודי ואת הצורך לפתוח ערוצי הידברות עם השמאל הציוני ועם כוחות מהמרכז כדי להפיל את שלטון הימין; הדגיש ברכה את העניין הלאומי ואת הזהות הפלסטינית של הערבים אזרחי ישראל (عودة, 2017). בשורה התחתונה הייתה היריבות בין עודה לברכה אחד הגורמים לפגיעה בתפקודה של המשותפת. מצב זה גם פגע כצפוי באמונו של הציבור הערבי ברשימה.

2 התפרקותה של הרשימה המשותפת והבחירות באפריל 2019

ב־8 בינואר 2019, לאחר ארבע שנים של תפקוד לקוי, הביא חה"כ טיבי – פוליטיקאי מנוסה שעוקב באדיקות אחרי סקרי דעת קהל – לידי פירוקה הרשמי של המשותפת, לאחר שהכריז שהוא פורש ממנה (ישראל היום, 2019). טיבי מקורב לפוליטיקאים יהודים רבים, העברית השגורה בפיו משובחת, והוא אורח מבוקש בתכניות טלוויזיה בעברית (רפפורט, 2019; הכט, 2020), אבל בה בעת הוא מתנגד חריף לציזנות ולהגדרתה של ישראל כמדינה יהודית. החלטתו של מי שמגלם בהתנהגותו את הישראליות הלא־ציזנית לפרוש מהרשימה מלמדת שהישראליות הלא־ציזנית יכולה לקבל פנים שונות. באותו האופן החלטתו שלא להתמודד בסופו של דבר לבד, אלא לחבור לחד"ש כרשימה משותפת של שתי מפלגות, ולאחר מכן לחזור לרשימה המשותפת שקמה מחדש בבחירות לכנסת ה־22 (ספטמבר 2019), מבטאת את התנודתיות כציבור הערבי ואת קשיי המנהיגות הפוליטית לעצב את הישראליות.

במקביל לפרישתו של טיבי מהמשותפת ואתגור יתר המרכיבים ברשימה, נערכו בחירות פנימיות במפלגות חד"ש ובל"ד. בחד"ש נבחרה אותה רשימה, למעט עופר כסיף, שהחליף את חה"כ דב חנין. בל"ד, לעומת זאת, שינתה את פניה, שכן המפלגה בחרה ברמויות מוכרות ורדיקליות פחות מאלה שפרשו או נפלטו ממנה: למקום הראשון נבחר אמטאנס שחאדה, מזכ"ל המפלגה, במקום חה"כ ג'מאל זחאלקה; ובמקום השני החליפה היבה יזבק את חה"כ חנין זועבי. למקום השלישי נבחר יושב ראש עיריית סח'נין לשעבר מאזן ג'נאיים – מי שכמה חודשים קודם לכן הפסיד בבחירות המוניציפליות למועמדה של חד"ש, ובבחירות במפלגה גבר על יריבו סאמי אבו שחאדה, שנחשב לבשר מבשרה של המפלגה (יונס, 2019). לקראת הבחירות לכנסת בספטמבר 2019 ובעקבות חילוקי דעות על מקומו ברשימה המשותפת, החליט ג'נאיים לפרוש מהמרוץ, ובמקומו מונה אבו שחאדה (ناصر, 2019) (שכאמור הפסיד מולו בבחירות הפנימיות) להיות במקום השלישי ברשימה ובמקום ה־13 ברשימה המשותפת. קשה לומר שהבחירות בכל"ד, שמתאפיינות בתחלופה גבוהה, מלמדות על פרסונליזציה של הפוליטיקה הערבית בישראל.

דברים דומים אפשר לומר על הבחירות הפנימיות שהתרחשו ברע"ם. ב־15 בספטמבר 2018, בהצבעה פומבית של חברי הוועידה ה־20 של התנועה

האסלאמית הדרומית, נבחר כמועמד יחיד לתפקיד יושב ראש המפלגה מנסור עבאס, במקומו של ח"כ לשעבר מסעוד ג'נאיים (دلالة, 2018). מאז שנבחר עוסק עבאס בעיקר בטיפול קונקרטי בבעיות פנימיות בחברה הערבית כגון מאבק באלימות, ואף מקדם קו דמוקרטי יותר, כמו שבא לידי ביטוי בהחלטת המפלגה לשרייין, לראשונה, מקום לנשים ברשימתה לכנסת. מנהיגותו של עבאס מבוססת על ניסיונות להשיג תוצאות בפועל, והביטוי הבולט ביותר לכך הוא נכונותו לשתף פעולה עם ממשלת נתניהו (מקובר-בליקוב, 2020) שבאה לידי ביטוי למשל בהצבעות של נציגי רע"ם בכנסת ה-21 ובתמיכתם במועמדתו של מתניהו אנגלמן לתפקיד מבקר המדינה. מעשים אלה הן דוגמה נוספת לישראליות שמדובר כאן, כמו שיפורט גם בהמשך הדברים. תוצאות הבחירות הפנימיות במפלגות מצביעות על ניסיונות להיענות לישראליות הגוברת בציבור הערבי, ולתרום לעיצובה.

מובן שהמגמה של מעבר אל עבר ישראליות לא ציונית אינה הומוגנית, ויש לה גם התנגדות. ביטוי מיידי ומובהק לכך היה הקרע הפנימי בבל"ד מייד לאחר הבחירות הפנימיות במפלגה: בעקבות תוצאות הבחירות הפנימיות בשנת 2019, שסימנו את היחלשות "הפוליטיקה של הזהות", 8 מתוך 39 חברים מהוועד המרכזי של המפלגה התפטרו והקפואו את פעילותם (بانييت, 2019).

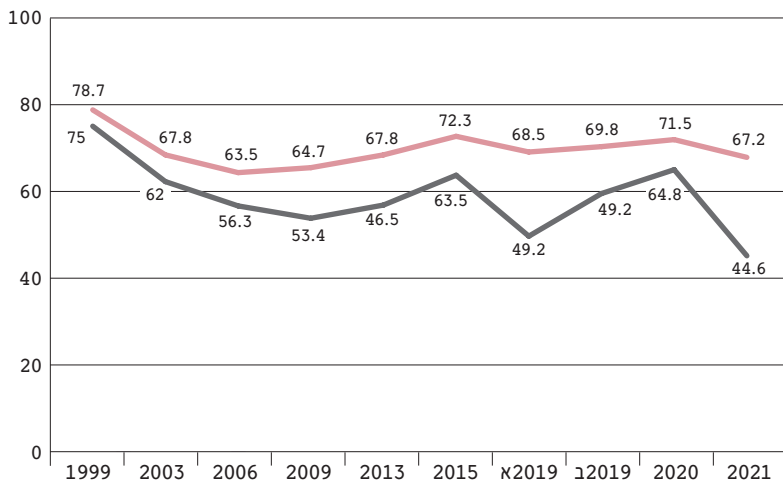
עם סיום התהליכים הפנים-מפלגתיים החלו מגעים בין המפלגות במטרה לקבוע את הרכב הרשימה ואת חלקה של כל מפלגה בתוכה לקראת הבחירות לכנסת ה-21 בשנת 2019. בשלב זה בחרו המפלגות לצאת לתקשורת ולשתף את הציבור בנעשה. אם קיוו שהדבר יעזור להם להרכיב את הרשימה מחדש או להשיב את אמון הציבור – הם טעו. שיתוף הציבור רק הסלים את היחסים בין המפלגות, החריף את אי האמון והביא את המגעים לכדי משבר (جرايسي, 2019). טעות נוספת עשו הן בל"ד והן רע"ם. עשרה ימים לפני הסגירה של רשימת המפלגות הודיעו השניים שהן רצות ביחד וממשיכות במשא ומתן לכינונה מחדש של המשותפת. החיבור בין רע"ם לבל"ד, בעלות המרחק האידאולוגי הגדול ביותר בקרב ארבע המפלגות, גרם לחשש בחד"ש שאם היא תצטרף אל הצמד, יבחר טיבי להתמודד לבד מול שלושתן וינהל קמפיין אנטי-מפלגתי שמתבסס על אי-האמון של הציבור במפלגות ועל סלידתו מהתנהלותן ומגישתן לפוליטיקה. כל ניסיונות הגישור בין ארבע המפלגות, בפרט מצידם של הוועדה המתאמת (لجنة الوفاق, לג'נת אל-ופאק), ועדת המעקב העליונה לענייני הציבור הערבי

והוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערבית, נכשלו (المسار, 2019). בשעה האחרונה החליטו חד"ש ותע"ל לרוץ יחד, וכך בבחירות אפריל 2019 (לכנסת ה-21) התמודדו המפלגות הערביות בשתי רשימות – בשונה משלוש, כפי שהיה בעבר, או מרשימה משותפת אחת כמו ב-2015.

הציבור ציפה שבסופו של דבר יתאחדו כל הרשימות שוב, וכגודל הציפייה הנכזבת כך גודל הירידה באחוז ההצבעה: מ-63.5% בשנת 2015 ל-49.2% באפריל 2019 (רודניצקי, 2020א) (תרשים 1).

תרשים 1

שיעור ההצבעה בציבור הערבי ובכלל האוכלוסייה, 1999–2021 (ב-%)

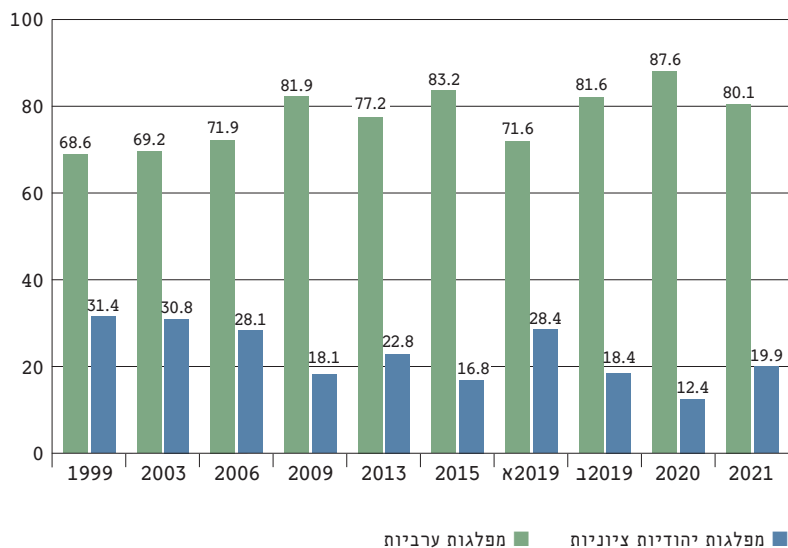

— שיעור הצבעה כללי — שיעור הצבעה בציבור הערבי
 מקור: רודניצקי, 2020ב ועיבוד המחברים – בחירות 2021.

חד"שיתע"ל קיבלו 6 מנדטים, ורע"ס-בל"ד עברו אך במעט את אחוז החסימה, ורק בזכות מעט יותר מ-3000 קולות קיבלו 4 מנדטים. המפלגות שמייצגות את הציבור הערבי ירדו מ-13 ל-10 חברי כנסת.⁵ לצד זאת עלה שיעור המצביעות והמצביעים למפלגות הציוניות מ-16.8% בשנת 2015 ל-28.4% באפריל 2019 (תרשים 2) – מגמה המלמדת על התרחבות הישראליות, ועד כמה הקו המפריד בינה ובין הישראליות הלא-ציונית שברירי.

תרשים 2

שיעור ההצבעה בציבור הערבי בבחירות לכנסת בשנים 1992-2021, מפלגות יהודיות או ערביות (ב-%)

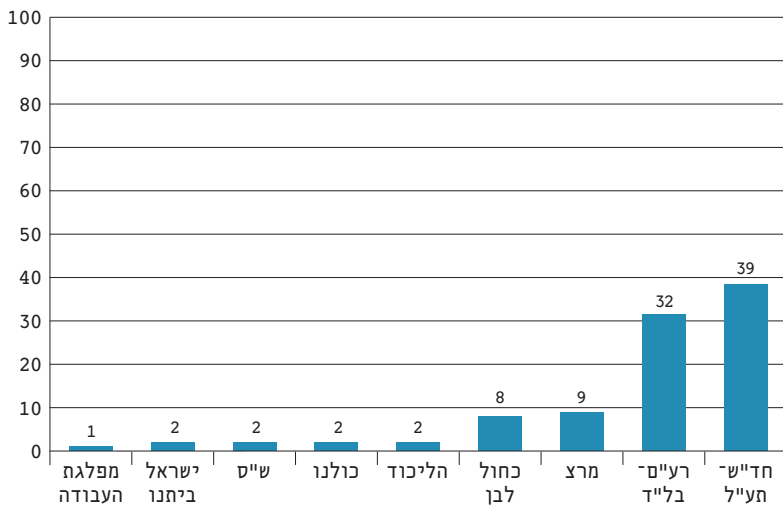
מקור: רודניצקי, 2020 ועיבוד המחברים – בחירות 2021.

5 לתוצאות הבחירות לכנסת ה-21 ולחלוקת המנדטים לפי הרשימות המתמודדות, ראו ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019.

משקלול של שיעור המצביעים עם שיעור המצביעים למפלגות הציוניות עולה שרק מעט יותר משני שלישים מהאזרחיות והאזרחים הערבים הצביעו לאחת משתי הרשימות המתיימרות לייצגם (תרשים 3).

תרשים 3

הצבעה למפלגות בקרב הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-21
(אפריל 2019; ב-%)

מקור: רודניצקי, 2019א.

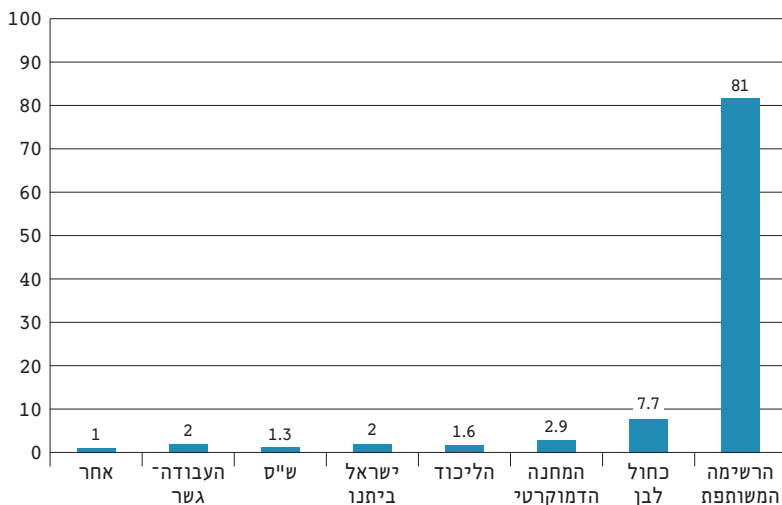
על רקע זה היו ראשי המפלגות נחוישים להקים מחדש את הרשימה המשותפת, ומשהוחלט על בחירות נוספות בספטמבר 2019, כבר בליל פיזור הכנסת הצהירו ראשי המפלגות שהם מעדיפים לרוץ ברשימה משותפת וכי יכריזו על הקמתה הרשמית בהקדם. באותו לילה קיימו הסיעות ישיבה משותפת, שבה הוחלט לתמוך בחוק פיזור הכנסת בטענה שזו הזדמנות להחזיר את המשותפת (عزام, 2019).

**3 חזרת הרשימה
המשותפת והבחירות
בספטמבר 2019
ומרץ 2020**

הרשימה המשותפת אומנם כוננה מחדש, אבל רק אחרי ויכוחים סוערים, בין היתר על חלוקת מקומות 11-14 בין המפלגות המרכיבות אותה, שהשאירו טעם מר בקרב ציבור מצביעיה. לכן, להערכתנו צפה הסקר הראשון שנעשה אחרי הגשת הרשימות עלייה מתונה בלבד בשיעור ההצבעה (3.5%) ל-52.5%. ואולם ככל שהתקדם הקמפיין של הרשימה ושל גורמים בחברה האזרחית וביטא תפיסה של ישראליות חדשה, כך גברה ההתלהבות הציבורית, וביום הבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019) הגיע שיעור ההצבעה ל-59%, ושיעור התמיכה ברשימה המשותפת עלה כמעט יותר מ-10% בהשוואה להצבעה לרשימות ה"ש-תע"ל ורע"מ-בל"ד בבחירות אפריל 2019 (תרשים 4).

4 תרשים

הצבעה למפלגות בקרב הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019; ב-%)

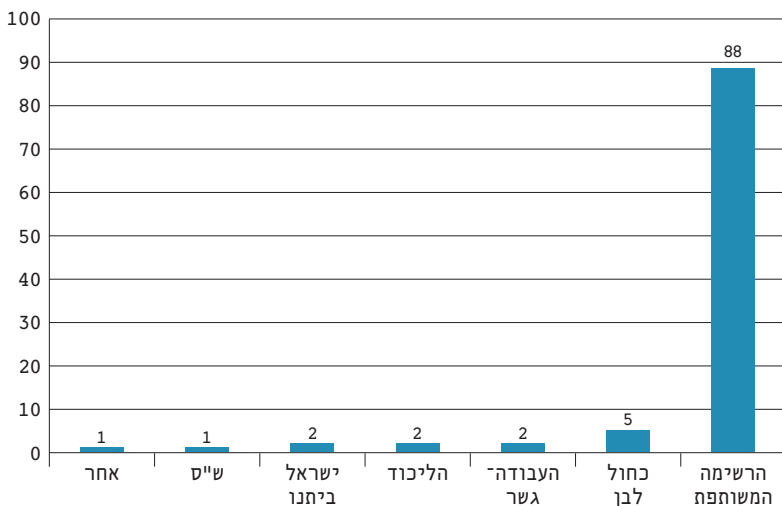

מקור: רודניצקי, 2019ב.

לקראת הבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020) לא היו ויכוחים על הרכב הרשימה המשותפת, ומייד הוחלט על ריצה באותו הרכב. שיעור ההצבעה עלה שוב בקרוב ל-6%, הגיע לשיא של 65% – השיעור הגבוה ביותר מאז הבחירות לכנסת בשנת 1999 – והתמיכה ברשימה המשותפת עלתה גם היא והגיעה ל-88% מכלל המצביעים הערבים באותה מערכת בחירות. נוסף על העלייה בשיעור התמיכה במשותפת לעומת התמיכה בשתי הרשימות שהתמודדו בבחירות לכנסת ה-21, חלה ירידה חדה בשיעור ההצבעה למרצ. בבחירות לכנסת ה-21 קיבלה מרצ כמעט 9% מקולות המצביעות והמצביעים הערבים, שהם יותר מ-40,000 קולות – השווים ל-1.2 מנדטים, ושבלעדיהם, או אפילו בלי מחציתם, היא לא הייתה עוברת את אחוז החסימה (תרשים 3 לעיל). בבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019, תרשים 4), כשרצה במסגרת המחנה הדמוקרטי, קיבלה מרצ כ-3% בלבד מקולות הציבור הערבי, ובבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020, תרשים 5), כשרצה במסגרת העבודה-גשר-מרצ, ירדה עוד יותר התמיכה בה. כחול לבן לעומתה, שמרה על כוח שקרוב למנדט בבחירות לכנסות ה-21 (אפריל 2019) וה-22 (ספטמבר 2019) (8% ו-7.7% בהתאמה), ו-5% בבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020).

תרשים 5

הצבעה למפלגות בקרב הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020; ב-%)

מקור: רודניצקי, 2020א.

אחרי ההישג ההיסטורי של הרשימה המשותפת בבחירות לכנסת ה-23, הוביל עודה את מנהיגי הרשימה להחלטה להמליץ במשותף לנשיא על בני גנץ כמועמד המתאים ביותר להטיל עליו את מלאכת הרכבת הקואליציה. אך גנץ לא הצליח להשיג את תמיכתה של כחול לבן לקואליציה בתמיכת המשותפת, והחליט להצטרף לממשלה בראשות נתניהו. ההתמודדות עם מגפת הקורונה סיפקה לו סוג של צידוק לכך, אף כי ביום שבו הושבעה הממשלה כבר יצאה ישראל רשמית ממצב החירום ששרר בעקבות המגפה. כך או אחרת הציבור הערבי נחל מפח נפש, ומעמדו של עודה התערער. למעשה, המהלך של גנץ הוא שהביא את הקץ על המשותפת כאיחוד בין ארבע המפלגות (العرب, 2020ב).

מאותו הרגע הלכו שני הקווים והתרחקו – הקו הישראלי-דמוקרטי-פלסטיני (שהוביל עודה) והקו הערבי-שמרני-מוסלמי (שהוביל עבאס). מאותה עת החל עבאס לטעון שאין הברל בין הימין לשמאל, ומכאן לשיטתו אין טעם לפסול את הימין, שכן הדבר רק מחליש את כוח המיקוח של הערבים. מעתה, טען, יש להצטרף למי ש"ייתן יותר" לאזרחים הערבים בהתמקדות בטיפול בכעיית הפשיעה והאלימות, במצוקת הדיור ובמשבר הכלכלי והבריאותי. התמקדות זו צריכה להיעשות גם במחיר התעלמות מסוגיות שנוגעות ללאומיות הפלסטינית, שכן ממילא אלה אינן על סדר היום, וגם לו היו, הערבים אינם יכולים להשפיע עליהן (אזולאי, 2020).

מחלוקת נוספת בתוך הרשימה המשותפת בלטה על רקע הדיון בזכויות הקהילה הלהט"בית. הרקע למחלוקת היה תרומה שנתנה חברת טחינת אל-ארז לאגודה למען הלהט"ב בישראל, ושאותה גם פרסמה ברבים ביולי 2020 (מוזס, 2020). בעקבות הפרסום קראו אזרחים ערבים להחרים את מפעל הטחינה, ועודה הסתפק בתמיכה עקיפה במפעל. לטענתו יש מן הצביעות בהחרמה של טחינה אל-ארז ומנגד חיזוק של חברות ישראליות שתומכות בצבא ובהתנחלויות. הפוסט שפרסם עודה בעמוד הפייסבוק הרשמי שלו עורר סערה ברחוב הערבי, והוא הואשם שהוא פועל בניגוד לערכים הדתיים והמסורתיים של החברה הערבית (عودة, 2020). משבר זה החרף על רקע הצבעתו של עודה בעד הצעת החוק למניעת טיפולי המרה ב-22 ביולי 2020. מנגד הובילו רע"ם ועבאס קמפיין נגד חברי הכנסת שהצביעו בעד החוק (العرب, 2020), בטענה שהחוק עומד בסתירה לערכים הדתיים של החברה הערבית (זינגר, 2020; ח'ורי, 2020). חילוקי דעות אלה סללו את הדרך לפירוק המשותפת.

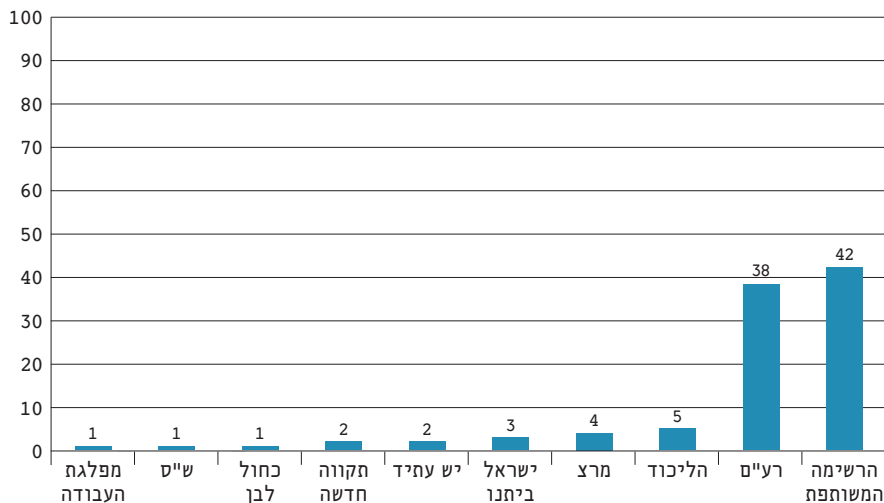
בבחירות לכנסת ה־24 רצו שתי רשימות: הרשימה המשותפת – שכללה את חד"ש, תע"ל ובל"ד; ורע"ם לברדה. בסופו של דבר הושפעו תוצאות הבחירות לכנסת ה־24 (מרץ 2021) מכמה אירועים שהתרחשו בשנה שקדמה להן או ממש סמוך ליום הבחירות. ראשית, הבחירות הגיעו אחרי שנה של התמודדות עם נגיף הקורונה, שפגע במיוחד במגזר הערבי וברלוונטיות של סדר היום שהוצג קודם לכן. שנית, רע"ם עזבה את הרשימה המשותפת והתמודדה לבד, עם סדר יום חדש. שלישית, נתניהו שינה את גישתו למצביעים הערבים ולפוליטיקאים המייצגים אותם – מגישה גזענית ומדירה, שמערערת על הלגיטימציה של מפלגות ערביות, לגישה שמדגישה את ישראליותם ומבליטה את מחויבותו של ראש הממשלה לרווחתם, לצד תיאום עם רע"ם בכמה הצבעות בכנסת (לוינסון, 2020).

ומעל לכול בלטה התחרות בין הרשימה המשותפת ובין רע"ם, כלומר בין גישה שרואה קשר כל ינותק בין פלסטיניות לערביות ובין הסוגיה המדינית לזכויות האזרחיות, ובין גישה שמעוניינת לקדם את האוכלוסייה הערבית בישראל במנותק מהסכסוך הישראלי-פלסטיני ומצניעה את הזהות הפלסטינית. מן העבר האחד גישה שבודקת את האפשרות להתחבר עם השמאל־מרכז ופוסלת את הימין מכול וכול, ומהעבר השני גישה פרגמטית לחלוטין, שקוראת להשתלבות במקדי קבלת ההחלטות וקידום ענייניה של האוכלוסייה הערבית גם במחיר של התעלמות מוחלטת מהסכסוך. בקמפיין הבחירות המשיכה המשותפת לתקוף את הימין ואת נתניהו, ואילו רע"ם הבליטה את חוסר התוחלת הגלום בקו של חד"ש ושותפותיה.

בבחירות אלה ירד שיעור ההצבעה בציבור הערבי ל־44.6% (תרשים 1). הרשימה המשותפת קיבלה 6 מנדטים (חד"ש 3, תע"ל 2 ובל"ד 1), ורע"ם הצליחה לעבור את אחוז החסימה וקיבלה 4 מנדטים. כלומר בהשוואה למערכת הבחירות שקדמה לה חלה ירידה של 20% בשיעורי ההצבעה (65% במרץ 2020), והייצוג הפוליטי ירד מ־15 ל־10 מנדטים. עם זה, היותה של רע"ם המפלגה הערבית הראשונה שחתמה על הסכמים קואליציוניים ונהפכה לחלק מממשלה בישראל הביאה לידי כך שהייצוג אומנם ירד מספרית, אך הפך לכאורה ליותר אפקטיבי.

6 חרשים

הצבעה למפלגות בקרב הציבור הערבי בבחירות לכנסת ה-24
(מרץ 2021; ב-%)

מקור: רודניצקי, 2021.

שיעורי ודפוסי ההצבעה מושפעים מגורמים רבים, בכללם התפתחויות פוליטיות, קמפיינים ומצעים של מפלגות, מנהיגים ותוצאות של בחירות פנימיות במפלגות, קואליציות וחיבורים בין מפלגות וכו'. בדומה, גם עמדותיו של הציבור הערבי בנושאים פוליטיים וחברתיים הם פונקציה של התפתחויות במישורים הללו. בחלק הבא נתייחס לקמפיינים העיקריים שליוו את מערכת הבחירות, השיחים בין המפלגות והעמדות של הציבור הערבי בנושאים שונים.

ג. ההשתתפות בבחירות לכנסת, הקמפיין ותהליכי הרכבת הקואליציה: הדיאלוג בין הציבור לנבחרי

לצורך קמפיין אזרחי ועצמאי לעידוד הצבעה בחברה הערבית לקראת הבחירות לכנסת ה-22 (ספטמבר 2019) – אז כללה הרשימה המשותפת את ארבע המפלגות הערביות – ערכנו ארבעה סקרי דעת קהל טלפוניים. הסקרים כללו שאלות סגורות שהוצגו למדגם מייצג של האוכלוסייה

הערבית הבוגרת בישראל,⁶ במטרה להבין את העמדות של הציבור הערבי, את כוונות ההצבעה שלו ואת הנושאים המרכזיים בעיניו. כעולה מלוח 1, הסוגיה שהטרידה את הציבור הערבי במידה הרבה ביותר הייתה סוגיית האלימות, ואחריה חוק הלאום והשוויון בתקציבים. משמע, הסוגיות שהטרידו את הציבור קשורות לחיי היום-יום שלו, ולא לגורלו של העם הפלסטיני בשטחים. רק 11.9% בממוצע ציינו שסיום הכיבוש הוא הסוגיה המטרידה ביותר את הציבור הערבי, וקרוב ל-15% בממוצע ציינו את ביטול חוק הלאום.

6 הסקר הראשון נערך בתאריכים 5-10 באוגוסט 2019, והשתתפו בו 1,231 משיבות ומשיבים שמייצגים את האוכלוסייה הערבית הבוגרת. שיעור ההצבעה המצופה בסקר זה עמד על 52.5%. הסקר השני התקיים בתאריכים 17-21 באוגוסט 2019, והשתתפו בו 1,312 משיבות ומשיבים שמייצגים את האוכלוסייה הערבית הבוגרת. שיעור ההצבעה הצפוי עמד על 56%. הסקר השלישי התקיים בתאריכים 31 באוגוסט-3 בספטמבר 2019, והשתתפו בו 1,245 משיבות ומשיבים שמייצגים את האוכלוסייה הערבית הבוגרת. שיעור ההצבעה הצפוי עמד על 53.5%. הסקר הרביעי והאחרון התקיים בתאריכים 8-10 בספטמבר 2019, שבוע לפני יום הבחירות, והשתתפו בו 1,265 משיבות ומשיבים. שיעור ההצבעה הצפוי עמד על 57.2%. שיעור ההצבעה האמיתי עמד על 59.5%. את הסקרים ערך מכון סטאטנט.

לוח 1

הסוגיות המטרידות את הציבור הערבי, 2019 (ב-%)

ממוצע	סקר 4	סקר 3	סקר 2	סקר 1	
27.2	29.8	28.4	25.7	24.9	האלימות והפשעה בחברה הערבית
15.0	18.5	14.5	16.6	10.4	חוק הלאום
14.4	14.0	13.6	16.6	13.6	היעדר שוויון בתקציבים
13.6	15.3	15.5	12.1	11.6	בעיות הדיור בחברה הערבית
11.9	13.1	15.2	5.7	13.8	סיום הכיבוש
9.3	5.1	8.4	11.3	12.3	הכרה בכפרים הלא-מוכרים בנגב
8.6	4.2	4.4	12.0	13.4	אחר
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סך הכול

המשיבות והמשיבים שדיווחו שבכוונתם להימנע מהצבעה נשאלו על סיבת ההימנעות (לוח 2). ככלל עלה שלרוב לא נבעה ההימנעות מסיבות ומשיקולים אידאולוגיים ומהתנגדות למדינת ישראל והציונות, וכי "החרמת הבחירות" היא נחלתם של מעטים. שיעור המחרימות והמחרימים מסיבות אידאולוגיות – אלה שהצביעו על אחת משלוש התשובות: הקול שלי נותן לגיטימציה לדמוקרטיה הישראלית; לא מאמינ/ה בכנסת ישראל; לא מאמינ/ה בממשלת ישראל – היה 21.2% מהנמנעים (בממוצע כל הסקרים). מכיוון שקבוצת הנמנעות והנמנעים בסקר היא 26% מכלל הנסקרים, שיעור המחרימות והמחרימים מסיבות אידאולוגיות מכלל אוכלוסיית הסקר עמד על קרוב ל-6%.

לוח 2

גורמים להימנעות בהצבעה בבחירות לכנסת, 2019
(שאלה סגורה לנמנעים; ב-%)

ממוצע ארבעת הסקרים	סקר 4	סקר 3	סקר 2	סקר 1	
329	244	269	395	408	מספר הנמנעים מכלל הסקר
26.0	19.3	21.5	30.1	33.2	אחוז הנמנעים מכלל הסקר
24.2	20.3	22.0	27.7	26.9	לא סומכ/ת על המפלגות הערביות
21.1	15.2	25.3	15.4	22.2	ההצבעה שלי לא תשנה כלום בתנאי מחייתי
6.2	10.0	3.2	7.0	4.6	השיח של המפלגות הערביות לא מתאים לי
4.5	4.6	5.7	4.5	3.2	הקול שלי נוחן לגיטימציה לדמוקרטיה הישראלית
16.0	17.8	15.1	15.8	15.4	אין סיכוי לשינוי פוליטי בישראל
8.6	10.0	4.9	11.5	8.2	לא מאמינ/ה בכנסת ישראל
8.1	8.5	11.2	4.5	8.3	לא מאמינ/ה בממשלת ישראל
11.1	7.3	12.6	13.6	11.2	אחר
100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	סך הכול

בהתאם לזיהוי התגבשותה של עמדה ישראלית חדשה ובהתאם לשאיפות הלאומיות והאישיות של המפלגות והפוליטיקאים הפלסטינים, התמקדו הקמפיינים – הן של המשותפת והן כאלה שיזמו ארגונים אזרחיים – בהבלטת יכולתו של הציבור הערבי להשפיע על תוצאות הבחירות. הסיסמאות העיקריות של המשותפת היו "יותר משותפת יותר השפעה" (مشتركة أكثر تأثير أكبر), וכן

"יותר משותפת פחות ימין" (مشتركة أكثر يمين أقل). היוזמה האזרחית העיקרית לעידוד הצבעה – "קואליציית 17.9" – דגלה בקו דומה,⁷ והסיסמאות העיקריות שלה היו "הפעם מצביעים" (هاي المرة مصوتين) בהתייחסות לפעם הקודמת באפריל 2019, ו"הפעם אנחנו אלה שקובעים" (هاي المرة احنا اللي منقرر) כמסר של השפעה על כלל המערכת הישראלית.

ראשי המשותפת, ועודה בפרט, חזרו על הסיסמאות האלה בחוגי הבית, באספות הבחירות ובכלי התקשורת הן בעברית והן בערבית. יתרה מזאת, עודה דיבר על כך שבכוונתה של המשותפת להיות שחקן מרכזי ולהשפיע על הרכבת הממשלה. בריאיון נרחב לעיתון ידיעות אחרונות ב־22 באוגוסט 2019 אמר עודה שהוא "מוכן להצטרף לממשלת מרכז-שמאל" (ברנע, 2019). הוא פירט את התנאים לכניסה לממשלה או לתמיכה מבחוץ, והציג מודל דומה לזה שהיה בממשלת רבין השנייה, כאשר מד"ע וחד"ש תמכו בממשלה מבחוץ. אלה היו תנאים שבבסיסם מימוש מאוויים לאומיים ואזרחיים של הציבור הערבי, והם מבטאים הכרה מלאה בקטגוריה "ערבי ישראלי". הריאיון, שהופיע בכותרת הראשית של העיתון, עורר שיח רחב. על פי ממצאי סקר דעת קהל ועל פי תקשורת ברשתות החברתיות, נתן הציבור הערבי לעודה גיבוי רחב (ירקצי, 2019).⁸ חלק ניכר מהציבור שבסקר דעת קהל של אוניברסיטת תל אביב דיווח שהוא מתכוון להצביע (77.8%), תמך בשילוב מפלגה ערבית או חברי כנסת ערבים בקואליציה ממשלתית, או לכל הפחות בתמיכה בממשלה מבחוץ (גוש חוסם).

אחרי הבחירות של ספטמבר 2019 המליצו 10 מתוך 13 חברי המשותפת לנשיא להטיל על גנץ את הרכבת הממשלה. חברי בל"ד לא המליצו לנשיא על אף אחד (בנדר, 2019). בכך קיימו רוב חברי המשותפת את הבטחתם לציבור לעשות ככל יכולתם להביא לסופו של שלטון נתניהו, ובל"ד נותרו בספקותיהם. אחד הסקרים, שנערך ב־20-21 בספטמבר 2019 ופורסם ביום 22 בספטמבר 2019,

7 קואליציית 17.9 היא קואליציה של ארגוני חברה אזרחית שהפעילו קמפיין לעידוד הצבעה. הקמפיין כלל פעילות פרסומית באמצעי התקשורת ופעילות שטח ביישובים הערביים.

8 הסקר נערך עבור תוכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי באוניברסיטת תל אביב בקרב מדגם מייצג של הציבור הערבי בישראל, בהשתתפות בו 506 משיבות ומשיבים.

הראה כי 75% מהציבור הערבי תומך בהמלצה על גנץ לראשות הממשלה, ו-79% ממצביעות ומצביעי הרשימה המשותפת בבחירות אלה תומכים בהמלצה על גנץ, לעומת 2% שתומכים בהמלצה על בנימין נתניהו ו-19% שתומכים בהימנעות מההמלצה על שני המועמדים (العرب, 2019).⁹

בתחילת אוקטובר 2019 הזדעזע הציבור הערבי מרצח משולש ביישוב מג'ד אל כרום (غضبان, 2019). עד מהרה הובילו חברי הכנסת מהמשותפת מחאה חריפה נגד האלימות בחברה הערבית, והיה להם תפקיד חשוב בגיוס האנשים להשתתף בה באופן פעיל. המחאה כללה גם פעילויות לא שגרתיות, בכלל זה חסימת צירי תנועה מרכזיים במדינה. בכך הצליח הציבור הערבי להעביר את המחאה מהרחוב הערבי לרחוב הכלל ישראלי, ולהניח את האלימות בקרב הערבים בישראל כראש סדר היום הציבורי. כלל החברה הישראלית נחשפה לבעיה האקוטית שהחברה הערבית סובלת ממנה, והאלימות נהפכה לנושא שכלל הפוליטיקאים נתנו עליו את הדעת, בראשם שני המועמדים לראשות הממשלה – נתניהו וגנץ. המאבק באלימות ובפשע בחברה הערבית הפך לדרישתה העיקרית של המשותפת במשא ומתן עם גנץ לקראת ההמלצה, ולאבן דרך בכל שיתוף פעולה בינה או בין חברים ממנה לשרים ולנציגי הממשלה.

כשהוחלט על פיזור הכנסת והליכה לבחירות בפעם השלישית בתוך שנה, הייתה הרשימה המשותפת בנקודת פתיחה טובה. שני האירועים העיקריים שהיו אחרי הבחירות לכנסת ה-22 – ההמלצה על גנץ והמחאה נגד האלימות – העלו את קרנם של חבריה בקרב הציבור, ובעיקר את הקו שהוביל יושב ראש הרשימה עודה: התבססות על התקווה למנף את הכוח האלקטורלי ולהשפיע על הרכב הממשלה, כך שישרת את האינטרסים של הציבור הערבי בישראל ויבליט את כוחו. בניגוד לפעמים הקודמות, הפעם התארגנה המשותפת במהירות. היא החליטה שהיא מקפאיה את רשימת המועמדים שלה, כך שלא יהיו ויכוחים בין-אישיים ובין-מפלגתיים, ומייד החלה בעבודה לקראת הבחירות. סיסמת

9 את הסקר ערך מכון מאסטר והשתתפו בו כ-307 משיבות ומשיבים המייצגים את האוכלוסייה הערבית הבוגרת. הסקר כלל שאלות על העדפות הציבור הערבי ועל דרישותיו מחברי הכנסת הערבים לקראת הכנסת ה-22. 73% דרשו עיסוק בסוגיות כלכליות וחברתיות ו-22% דרשו עיסוק בסוגיה הפלסטינית. להרחבה ראו العرب, 2019.

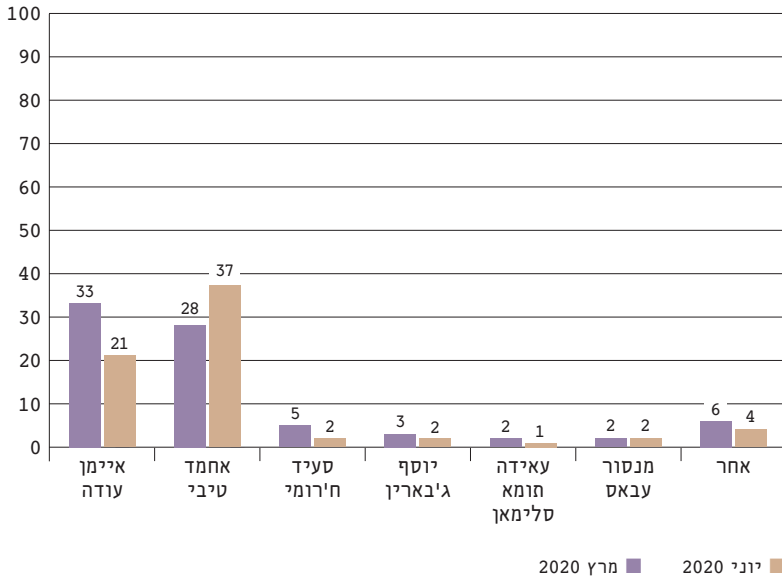
הבחירות העיקרית שלה הייתה "במשותפת יש לך קול" (بالمشتركة لك صوت), ושל הקואליציה לעידוד הצבעה "כולנו מצביעים" (كلنا מצוטין). גם הקמפיין של המשותפת וגם הקמפיין של החברה האזרחית התמקדו בכוחה של החברה הערבית. ראשי המשותפת דיברו על 15-16 נציגים, והגיעו ליום הבחירות עם תחושת כוח שהפעם הערבים ימצו את הפוטנציאל האלקטורלי שלהם. תוצאות הבחירות הראו על עלייה של 6% בשיעור ההצבעה (65%), ועלייה של שני מנדטים למשותפת – ל-15 מושבים. תוצאה זו נתנה לאזרחים הערבים תחושת כוח וביטחון, בייחוד לאור העובדה ששני המנדטים הנוספים למשותפת מנעו מגוש הימין להגיע ל-61 מנדטים.

סקר נוסף שעשינו בציבור הערבי מייד לאחר הבחירות,¹⁰ הראה שהציבור הערבי היה מרוצה מתוצאת הבחירות: יותר מ-71% מהציבור הערבי אמרו שהם מרוצים במידה רבה מאוד או במידה רבה מתוצאות הבחירות, ויותר מ-74% אמרו שהם מרוצים במידה רבה מאוד או במידה רבה מתפקודו של עודה. עודה גם הצליח לעקוף את טיבי במדד הפופולריות, כאשר 33.3% העידו שהוא מייצג אותם על הצד הטוב ביותר, לעומת 27.6% שתמכו בטיבי (ראו תרשים 7).

10 סקר זה נעשה בין 8 ל-10 במרץ 2020, מייד לאחר הבחירות לכנסת ה-23, לפני החבירה של גנץ לנתניהו וגם לפני התפרצות מגפת הקורונה. בסקר השתתפו 371 נשאלות ונשאלים שמייצגים את כלל האוכלוסייה הערבית הבוגרת. את הנחונים אסף מכון סטאטנט.

תרשים 7

חבר הכנסת הפופולרי ביותר מרץ ויוני, 2020

זו הייתה הפעם הראשונה שבה לא גבר טיבי על מתחריו בשאלה זו בעשור האחרון.¹¹ בשלב זה הייתה לציבור תקווה ממשית שנציגיו יהיו חלק מממשלה שהולכת לקום בישראל, או שלפחות יתמכו בממשלה מבחוץ ויתרמו להפלת נתניהו, והם אף תמכו בכך: 83% אמרו שהם רוצות ורוצים (במידה רבה מאוד ובמידה רבה) שהרשימה שהצביעו לה בכנסת תהיה חברה בממשלה כבר כעת. בהפחתת 12% שלא הצביעו למשותפת, נשארים יותר מ-70% בעמדה זו. באותה נקודת זמן דיווחה התקשורת הממסדית כי נציגי כחול לבן מקבלים חלק

11 לפי סקר שנערך בשנת 2010, 25% מכלל הציבור הערבי קבע שאחמד טיבי הוא חבר הכנסת הפופולרי ביותר, אחריו הגיע מוחמד ברכה יושב ראש חד"ש דאז עם 10%. מאז נותר טיבי חבר הכנסת הפופולרי ביותר לפי סקרי דעת הקהל שבדקו את עמדות הציבור הערבי בסוגיה. להרחבה ראו ואקד, 2010.

מהדרישות של הרשימה המשותפת ואיימן עודה, כמו מלחמה בפשיעה ומציאת פתרונות דיור והסדרה לבתים שללא היתר (עוקבי, 2020).

עודה, שכאמור הוביל את קו "השותפות הפוליטית עם היהודים וההשפעה", הצליח במרץ 2020 לשכנע גם את נציגי בל"ד לחרוג ממנהגם ולהמליץ לנשיא להטיל את מלאכת הרכבת הקואליציה על נציג יהודי. את ההחלטה להמליץ לנשיא המדינה להטיל את מלאכת הרכבת הקואליציה על גנץ, רמטכ"ל לשעבר, נימק יושב ראש בל"ד אמטאנס שחאדה ברצון לשמור על אחדות הרשימה המשותפת. שחאדה ציין ש"החלטת בל"ד מראה שהמפלגה רוצה לשנות את מציאות החברה הערבית, ולהשפיע על קבלת ההחלטות, ושהיא, כמו שאר מרכיבי המשותפת, מעוניינת בהדחת נתניהו" (شهادة, 2020). עודה הסביר כי "אנחנו רוצים ממשלת מרכז-שמאל, וכל 15 חברי הרשימה המשותפת אכן ממליצים. אבל זה פחות ממקום של אהבת מרדכי אלא בעיקר משנאת המן" (אייכנר ושעלאן, 2020). מעניין לא פחות מההדגשה של ההיבט "השלילי" – שנאת המן = תיעוב כלפי נתניהו, שמשמעו הסתייגות מוחלטת ממי שמוביל את הפוליטיקה הציונית בעשור האחרון – הוא השימוש שעשה עודה בביטוי מהמקורות היהודים. הנה כי כן פנים רבות לישראליות הלא-ציונית.

ברם, את ההמלצה על גנץ לראשות הממשלה זיהה הציבור בעיקר עם עודה, ולכן משחבר גנץ לנתניהו להקמת הממשלה, מעמדו של עודה נפגע. בסקר שעשינו ביוני 2020 ניכר שינוי בתשובה לשאלה על חבר כנסת הפופולרי ביותר והמייצג את הציבור הערבי.¹² טיבי חזר לעמוד בראש רשימת חברי הכנסת הפופולריים, ועקף את עודה בפער ניכר (ראו תרשים 6 לעיל).

באותו סקר, שנערך ביוני 2020, העידו כ-83% שבכוונתם להצביע בבחירות הבאות (תרשים 8),¹³ מה שמעיד שהאכזבה מאי-הצלחתה של המשותפת להשפיע

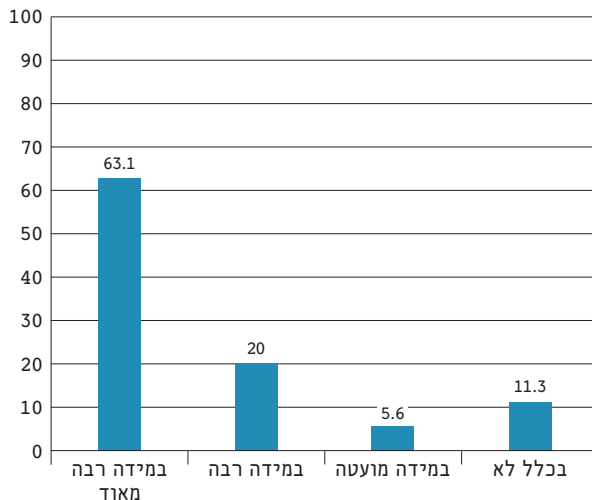
12 הסקר נערך בין 15 ל-23 ביוני 2020 בהשתתפות 595 משיבות ומשיבים שמייצגים את כלל האוכלוסייה הערבית הבוגרת. את הנחונים אסף מכון סטטנאט.

13 יש לציין כי הצהרה בסקר איננה ביטוי להצבעה במציאות. על פי הנוסחה של מכון סטטנאט, הצהרה של 83% שהם מתכוונות ומתכוונים להצביע, משמעה שיעור הצבעה של כ-67%.

על הרכב הממשלה לא שינתה את הרצון להשתתף בבחירות, כלומר לקחת חלק פעיל ומשמעותי בפוליטיקה היהודית. זאת ועוד, אף שלא היה שינוי בזהותו של העומד בראש הממשלה, יצא הציבור הערבי בישראל משלוש מערכות הבחירות – אפריל 2019, ספטמבר 2019 ומרץ 2020 – מעורר. רוב הציבור העיד ששנת הבחירות נתנה לו אמון ביכולתו להשפיע על הפוליטיקה הכלל ישראלית (הסכים במידה רבה או במידה רבה מאוד), ורק 15% לא הסכימו עם זה בכלל. ממצאים דומים התקבלו גם בנוגע לשאלה בדבר הכוח הפוליטי של האזרחיות והאזרחים הערבים. באופן מעניין אף יותר, גם מעמדן של המפלגות הערביות השתנה בשנה זו, כשרוב הציבור העיד ששנת הבחירות נתנה לו אמון במפלגות הערביות ושינתה את מעמדן, שכן הן נהפכו לשחקן לגיטימי וחשוב בזירה הכלל ישראלית, חרף הכישלון של עודה למלא אחר הבטחת הבחירות שלו, קרי למלא תפקיד בהרחת נתניהו.

תרשים 8

האם בכוונתך ללכת להצביע בבחירות הבאות? (ב-%)

כך, אף שהמשותפת לא הצליחה להביא לידי שינוי בשלטון, הרגיש הציבור הערבי חזק ובעל כוח פוליטי. בלוח 3 מובאות תשובות של הציבור לכמה היגדים הקשורים למידת האמון במפלגות הערביות ולתחושת ההשפעה והכוח הפוליטי שלו.¹⁴ מהתשובות עולה שהציבור האמין במפלגות יותר מבעבר, והאמין בכוח ההשפעה של נציגיו. הצלחתה של הפוליטיקה הפרלמנטרית נמדדת אפוא לא רק בחברות בקואליציה. עצם הייצוג בכנסת חשוב ונתפס כסוג של הצלחה פוליטית.

לוח 3

עמדות הציבור הערבי ביחס לסוגיות מגוונות במערכת הפוליטית, 2020
(ב-%)

מסכימ/ה במידה רבה מאוד	מסכימ/ה במידה רבה	מסכימ/ה במידה בינונית	מסכימ/ה במידה מועטה	לא מסכימ/ה בכלל	לא יודע/ת או מסרב/ת לענות	
36.8	21.1	17.7	8.0	14.6	1.9	שנת הבחירות האחרונה נתנה לי אמון ביכולת האזרחים הערבים להשפיע על הפוליטיקה הכלל ישראלית
37.5	24.0	16.5	7.1	14.1	0.8	שנת הבחירות האחרונה נתנה לי אמון בכוח הפוליטי של האזרחים הערבים בישראל
32.5	24.9	17.5	6.6	17.1	1.4	שנת הבחירות האחרונה נתנה לי אמון במפלגות הערביות
30.0	26.2	20.0	8.5	12.7	2.5	שנת הבחירות האחרונה שינתה את מעמד המפלגות הערביות בישראל, והם הפכו להיות חלק מהמשחק הפוליטי

מסכימ/ה במידה רבה מאוד	מסכימ/ה במידה רבה	מסכימ/ה במידה בינונית	מסכימ/ה במידה מועטה	לא מסכימ/ה בכלל	לא יודע/ת או מסרב/ת לענות	
23.4	17.4	25.3	11.2	19.1	3.6	בשנת הבחירות האחרונה נציגי הרשימה המשותפת הרבו לעסוק בסוגיה הפלסטינית על חשבון הבעיות היומיות של האזרחים הערבים
32.9	15.6	16.3	8.2	23.6	3.5	פתרון שתי המדינות הוא הפתרון הצודק והישים ביותר
20.5	13.8	10.5	9.7	41.0	4.6	הפתרון לסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא מדינה אחת על כל השטח
44.7	11.1	16.1	5.7	19.8	2.6	השיוך הלאומי פלסטיני הוא מרכיב חשוב בזהות שלי
35.8	15.6	20.0	10.2	15.6	2.8	השיוך האזרחי-ישראלי הוא מרכיב חשוב בזהות שלי

ד. דיון וסיכום

בשנים האחרונות עוברת הפוליטיקה הערבית בישראל שינוי עמוק. מהדגשת הזהות הילידית

שאפיינה את שני העשורים שלאחר החתימה על הסכמי אוסלו, כיום הפוליטיקה הערבית מתמקדת בסוג חדש של ישראליות, כזאת שהצענו לכנות "ישראליות לא ציונית". השינוי שהצענו עליו אינו מלא, הוא שברירי והפיך, כמו שבא לידי ביטוי החל בשיעורי ההצבעה המשתנים, עבור בתנודות החריפות במעמדו של עודה, וכלה בכניסתה של רע"ם לקואליציה אחרי הבחירות לכנסת ה־24 (מרץ 2021).

הרצון של רוב הציבור הערבי לראות את נציגיו סביב שולחן הממשלה הוא ביטוי לישראליותו. לצד זאת, למנהיגיו חשוב שהישראליות זאת תהיה לא ציונית

בשל חמש סיבות שמשתלבות זו בזו: (א) אידאולוגיה; (ב) הרצון למנוע גלישת מצביעים למפלגות שמאל ציוניות ויהודיות; (ג) היענות למאוויים הלאומיים של הציבור; (ד) דינמיקה פנים-מפלגתית; ו-(ה) דינמיקה בין-מפלגתית. בפועל המאוויים הלאומיים מקבלים ביטוי הצהרתי (אם בכלל), ואילו הישראליות החדשה נתנה את הטון במסע הבחירות ובהצטרפות לקואליציה בראשות בנט. להערכתנו, המחויבות לעניין הלאומי עשויה להשפיע על הפוליטיקה הערבית גם בעתיד, ולו ברמה הרטורית וביחסים בין הפוליטיקאים והמפלגות.

האכזבה מגנץ תרמה לערעור מעמדו של עודה ולערעור מעמדה של הרשימה המשותפת כולה. הברית הכושלת עימו הביאה לידי שתי תגובות מנוגדות: האחת – פרגמטיזם גובר של רע"ם ומצביעה, שכרוך בטשטוש הזהות הלאומית הפלסטינית; והאחרת – חידוד עמדות במישור הלאומי מצד כל מרכיבי המשותפת. כך או אחרת, להערכתנו המשותפת, גם בגרסתה המצומקת, תתקשה לשרוד. כעת, בעקבות הקו הפרגמטי של עבאס, ספק אם שאר שלושת מרכיביה יישארו יחד לאורך זמן. אפשר שחלק יקצין, חלק אולי יבקש להצטרף אל עבאס או לחקותו, וחלק אולי יחפש כיוון חדש; אך להערכתנו המפריד יגבר על המאחד.

לעת עתה הישראליות הלא-ציונית – תופעה שמשקפת בורזמנית הלכי רוח ומהלכים פוליטיים יזומים – איננה מאפשרת לנקוט את הקו הלאומי הפלסטיני שאפיין את פוליטיקת הזהות מאז תהליך אוסלו, והיא איננה מאפשרת להציג דרך פעולה משמעותית לשיפור מצבו של העם הפלסטיני בשטחים הכבושים. היא אף לא מצליחה לנסח חזון משכנע למעמדם של הערבים בישראל, קרי חזון שאינו מתנפץ על קרקע המציאות במהירות, כפי שקרה לאחר מערכת הבחירות לכנסת ה-23 (מרץ 2020). את החזון הזה מציע כעת מנסור עבאס. עבאס כמובן אינו ציוני, אך בשונה מעודה, הוא גם מעורה פחות במכלול הנושאים הישראליים. ליתר דיוק, למען קידום האינטרסים של הערבים עבאס גם מוכן לגלות איפוק בשורה של נושאים שעל סדר יומה של מדינת ישראל. במילים אחרות, כבר כעת אנו עדים ליותר מביטוי אחד של הישראליות הלא-ציונית.

לכאורה מספק הדגש השמרני והפרגמטי של עבאס מוצא מהמבוי הסתום שהובילה אליו הפוליטיקה של המשותפת – זו שלא ויתרה על ישראליות מלאה מצד אחד ועל פלסטיניות מלאה מצד שני. השאלות עד כמה פוליטיקה ערבית

שאיננה לגמרי ישראלית ובה בעת גם לא ממש פלסטינית יכולה לספק פתרון בר קיימא לערבים בישראל, וכיצד היא תשפיע על שאר המפלגות הערביות ועל אזרחים עם זיקה לאומית חזקה יותר – הן נושא למאמר נפרד.

רשימת המקורות

- אזולאי, מורן, ואלכסנדרה לוקש, 2020. "עבאס: ילא ויתרתי על המשותפת, אני לא בכיס של אף אחד", *ynet*, 25 בנובמבר.
- אייכנר, איתמר, וחסן שעלאן, 2020. "המשותפת המליצה פה אחד על גנץ", *ynet*, 15 במרץ.
- בנדר, אריק, 2019. "הרשימה המשותפת המליצה על גנץ: לשם קץ לשלטון נתניהו", *מעריב*, 22 בספטמבר.
- ברנע, נחום, 2019. "איימן עודה מפתיע: 'מוכן להצטרף לקואליציית מרכז-שמאל'", *ידיעות אחרונות*, 22 באוגוסט.
- בשאה, עזמי, 1996. "הערבי הישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע", בתוך: פנחס גינוסטר ואבי בראלי (עורכים), *ציונות: פולמוס בן זמננו*, שדה בוקר: המרכז למורשת בן גוריון, עמ' 312–339.
- גאנס, אסעד, 2001. "מפלגות וזרמים אידאולוגיים בקרב המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל", *מדינה וחברה* 1 (1): 89–114.
- גאנס, אסעד, ושרה אוסצקי-לזר, 2001. "ישראל כדמוקרטיה אתנית: מבחן ההצבעה הערבית בבחירות לכנסת ה-15", בתוך: מיכל שמיר ואשר אריאן (עורכים), *הבחירות בישראל – 1999*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 171–202.
- ג'מאל, אמל, 2002. "הימנעות כהשתתפות: על תעתועי הפוליטיקה הערבית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), *הבחירות בישראל – 2001*, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 57–100.
- ג'מאל, אמל, 2006. "חזון האומה המדינית ואתגר מדינת כל אזרחיה", *אלפיים* 30: 71–113.

ג'מאל, אמל, 2007. "ריבונות ומנהיגות: מבט סוציולוגי על ההנהגה הערבית בישראל", בתוך: אלי רכס (עורך), **המיעוט הערבי בישראל והבחירות לכנסת ה-17**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, מרכז משה דיין לחקר המזרח התיכון ואפריקה, עמ' 42-49. [חסרה הפניה, האם המחברים רוצים להוסיף?]

ג'מאל, אמל, 2018. "אליטות מתהוות ומחשבה פוליטית חדשה בחברה הפלסטינית בישראל", בתוך: עזיז חיידר (עורך), **היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל**, ירושלים, תל אביב: מכון ון ליר, הקיבוץ המאוחד, עמ' 19-51.

ג'מאל, אמל, 2020. "מבוא לחקר החברה הערבית-פלסטינית בישראל: המשגה פרדיגמטית", בתוך: אמל ג'מאל (עורך), **שליטה וקוץ בה**, תל אביב: מכון וולטר ליבך לחקר הדו-קיום היהודי-ערבי, עמ' 9-34.

הכט, ריית, 2020. "טיבי מאשים את 'השמאל' בכיבוש, ומנפץ את האוטופיה של שיחוף פעולה פוליטי יהודי-ערבי", **הארץ**, 10 ביולי.

המשרד לשוויון חברתי, 2019. "בהובלת המשרד לשוויון חברתי ימונו מנהלי רכזי פיתוח כלכלי ומיצוי משאבים ב-44 רשויות מקומיות ערביות", **אתר הרשות לפיתוח כלכלי של מגזר המיעוטים**, 16.12.2019. ואקד, עלי, 2010. "סקר בעיתונות הערבית: טיבי הח"כ הכי פופולרי", **ynet**, 2 בינואר.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019. "תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-21 - תוצאות ארציות", אתר ועדת הבחירות המרכזית.

זינגר, ערן, 2020. "משבר ברשימה המשותפת לאחר תמיכת אנשי חד"ש בחוק האוסר טיפולי המרה", **כאן** 11, 25 ביולי.

חידר, עזיז (עורך), 2018. **היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל**, ירושלים, תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

ח'ורי, ג'קי, 2020. "ח"כ ברשימה המשותפת: 'התופעה ההומואית כמעט שאינה קיימת בחברה הערבית בישראל'", **הארץ**, 26 ביולי.

ח'יזראן, יוסרי, ומוחמד ח'ילאילה, 2018. "החברה הערבית בישראל ו'האביב הערבי'", **המרחב הציבורי** 14: 9-46.

יונס, רמי, 2019. "חד"ש בחרו ביהודי שהערבים רצו, בל"ד בחרו בערבי
שהיהודים רצו", שיחה מקומית, 2 בפברואר.

ישראל היום, 2019. "הרשימה המשותפת מתפרקת: אחמד טיבי ומפלגת תע"ל
עוזבים את האיחוד", ישראל היום, 8 בינואר.

ירקצי, דנה, 2019. "תמיכה בישיבה בקואליציה – ובנחניהו: עמדות הציבור
הערבי לקראת הבחירות", אתר וואלה, 11 בספטמבר.

כהא, מוסטפא, 2019. "הערבים בישראל: השפעות הקמת מדינה פלסטינית על
זהותם ושאיפותיהם להגשמת מאווייהם הלאומיים", בתוך: אפרים לביא,
יעל רוני, והנרי פישמן (עורכים), 25 שנה לתהליך אוסלו, ירושלים: כרמל,
עמ' 237–254.

כהן, הלל, 2006. ערבים טובים: המודיעין הישראלי והערבים בישראל – סוכנים
ומפעילים, משת"פים ומורדים, מטרות ושיטות, ירושלים: כתר.

לוינסון, חיים, 2020. "בליכוד סבורים כי שיתוף פעולה עם רע"ם יסייע להם
לסכל חקיקה נגד נתניהו", הארץ, 11 בנובמבר.

לוטטיק, איאן, 1985. ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי,
חיפה: מפרש.

מוזס, שני, 2020. "טחינת אל-ארז העבירה תרומה כספית לקהילת הלהט"ב
הערבית וחוטפת אש", גלובס, 9 ביולי.

מצא, דורון, 2016. דפוסי ההתנגדות של המיעוט הערבי-פלסטיני בישראל:
בחינה היסטורית ומבט לעמיד, תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי, מזכר
158.

סויד, סאמר, 2017. "השפעת הרשימה המשותפת על המנהיגות הפרלמנטרית
הפלסטינית בישראל", עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

סמוחה, סמי, 2001. "יחסי ערבים-יהודים בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית",
בתוך: אפרים יער וזאב שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, תל אביב:
האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 231–364.

סמוחה, סמי, 2018. ישראליות משותפת ומחומת", אלפיים ועוד 1: 62–89.

עראף, סוהא, 2020. "הרופאים הערבים לא מתרגשים מנתניהו: 'אי אפשר להתעלם מאיתנו'", **שיחה מקומית**, 19 במרץ.

עוקבי, יאסר, 2020. "משלחת המשותפת תפגש מחר עם כחול לבן: עודה לגנץ: 'רק אנחנו מנענו ממשלת נתניהו'", **מעריב**, 10.3.2020.

צוקר, דניאל, 2017. "משותפת או מודרת? הרשימה המשותפת בבחירות 2015", בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל - 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 103-123.

קופמן, אילנה, ורחל ישראלי, 1997. "יכולם יוצא אחד': ההצבעה של הערבים בישראל בבחירות ב-1996", בתוך: מיכל שמיר ואשר אריאן (עורכים), **הבחירות בישראל - 1996**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 107-148.

רודניצקי, אריק, 2019א. "הצבעת הערבים בבחירות לכנסת ה-21", **ביאן** 17: 3-13.

רודניצקי, אריק, 2019ב. "ניתוח הצבעת האזרחים הערבים בבחירות ספטמבר 2019", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 18 בספטמבר.

רודניצקי, אריק, 2020א. "ניתוח הצבעת הציבור הערבי בבחירות 2020", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 17 במרץ.

רודניצקי, אריק, 2020ב. **השתתפות האזרחים הערבים בבחירות לכנסת: הרצוי, המצוי והתקווה לשינוי**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

רודניצקי, אריק, 2021. "הצבעת האזרחים הערבים בבחירות לכנסת ה-24", **אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה**, 24 במרץ.

רוחנא, נדים, אמטאנס שחאדה, ואריז' סבאע'ח'ורי, 2010. "תפניות בפוליטיקה הפלסטינית בישראל", בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל - 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 131-170.

רפפורט, מירון, 2019. "טיבי אחרי דרמת הפרישה מהמשותפת: 'אוביל את הקמת הגוש החוסם'", **שיחה מקומית**, 15 בינואר.

שעלאן, חסן, 2014. "החכ"ים הערבים נפגשו ודנו ברשימה מאוחדת", **ידיעות אחרונות**, 2 בדצמבר.

- שקד, רוני, 2018. "בין אלארד לבל"ד: בחיפוש אחר הזהות הלאומית", בתוך: עזיז חיידר (עורך), **היבטים פוליטיים בחייהם של הערבים אזרחי ישראל**, ירושלים, תל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 167-195.
- أبو النصر، زاهر، 2015. **فوز أيمن عودة بالمكان الأول في قائمة الجبهة**. **بانيت**, 17.1.2015 [אבו אלנסר, זאהר, 2015. "זכיית עודה באופן רשמי במקום הראשון ברשימת חד"ש". פאניט, 17.1.2015].
- بانيت، 2019. "رسالة حول انسحاب 8 أعضاء من اللجنة المركزية في التجمع"، **بانيت**, شباط [פאניט, 2019. "התפטרות 8 חברים בוועד המרכזי של בל"ד", פאניט, 26.2.2019].
- جرايسي، بهوم، 2019. "تفكيك القائمة المشتركة" سيقود لـ3 قوائم انتخابية"، **صحيفة الغد**, 2.3.2019 [ג'ראייסי, בהום, 2019. "התפרקות הרשימה המשותפת והתמודדות בשלוש רשימות", עיתון אלג'יד, 2.3.2019].
- دلاشة، عمر، 2018. "الحركة الإسلامية تنتخب الدكتور منصور عباس رئيسا للقائمة الموحدة"، **عرب 48**, 15.9.2018 [דלאשה, עומר, 2018. "התנועה האסלאמית בוחרת את ד"ר מנסור עבאס ליו"ר רע"ם", **ערב48**, 15.9.2018].
- شهادة، امطانس، 2020. "توصية المشتركة، ماذا تغير"، **عرب 48**, 21 آذار. **شخاדה**, **אמטאנס**, 2020 [המלצת המשותפת, מה השתנה", **ערב 48**, 21.3.2020].
- عرب 48، 2015. "إقامة القائمة المشتركة حدث تاريخي وستكون القائمة الثالثة في الكنيست"، **عرب 48**, 23.5.2015 [ערב 48, 2015. "הקמת הרשימה המשותפת אירוע היסטורי והתהיה הרשימה השלישית בגודלה בכנסת", **ערב 48**, 23.5.2015].
- العرب، 2019. "استطلاع رأي: 80% من مصوتي القائمة المشتركة يؤيدون دعم غانتس لرئاسة الحكومة أمام ننتياهو"، **موقع العرب**, 21.9.2019 [אל-ערב, 2019. "סקר דעת קהל: 80% ממצביעי המשותפת תומכים בממשלה בראשות גנץ. **אתר אל-ערב**, 21.9.2019].
- العرب، 2020أ. "د. منصور عباس لكل العرب: عودة أخطأ وأصحح بالاعتذار وموقفنا من المثليين نستمد من شريعتنا الإسلامية". **موقع العرب**, 11.7.2020 [אלערב, 2020א. "מנסור עבאס: עודה טעה ואני מציע לו להתנצל. העמדה שלנו מהקהילה הלהט"בית ברורה ונגזרת מההלכה האסלאמית", **אתר אלערב**, 11.7.2020].

العرب، 2020. "امطانس شحادة لكل العرب: يجب اعادة النظر في رئاسة المشتركة وتشكيلتها".
موقع العرب، 8.7.2020 [אלערב, 2020]. "אמטאנס שחאדה לאלערב: צריך
לשקול מחדש את הרכב הרשימה המשותפת ומי שעומד בראשותה", **אתר אלערב**,
8.7.2020.

عزام، شحادة، 2019. "بعد حل الكنيست: هل ستتوحد أقطاب المشتركة من جديد" **بانيت**.
30.5.2019 [עאזם, שחאדה, 2019]. "אחרי פיזור הכנסת: האם יהיה איחוד מחדש
בין מרכיבי הרשימה המשותפת?", **פאניט**, 30.5.2019.

عودة، أيمن، 2020. "كم من النفاق بمقاطعة طحينة"، **פייסבוק** (Ayman Odeh – أيمن
عودة)، 9.7.2020 [עודה, איימן, 2020]. "כמה צביעות בהחרמת הטחינה",
פייסבוק, 9.7.2020.

عودة، أيمن، 2017. "نحو إقامة معسكر ديمقراطي"، **بانيت**, 23.6.2017 [עודה, איימן,
2017]. "למען הקמת מחנה דמוקרטי", **פאניט**, 23.6.2017.

غضبان، عماد، 2019. "مقتل شقيقين بإطلاق نار في مجد الكروم : اعلان الاضراب وحالة طوارئ
- غضب ورعب في الشوارع". **بانيت**, 1.10.2019 [ג'דבאן, עמאד, 2019]. "רצח כפול
במג'ד אלכרום: הכרזה על מצב חירום ושביחה - זעם והלם ברחובות", **פאניט**,
1.10.2019.

المسار، 2019. "بعد فشل المفاوضات، عباس يتهم الحركة العربية للتغيير ودهامشة ويحذر من حرق
الأصوات". المسار، 21.2.2019 [אלמסאר, 2019]. "אחרי כישלון המשא ומתן, עבאס
מאשים את תע"ל ודהאמשה מזהיר מפני שריפת קולות", **אלמסאר**, 21.9.2019.

ناصر، محاسن، 2019. "التجمع ينضم للقائمة المشتركة ومازن غنایم يستقيل ويسحب ترشيحه"،
العرب، 28.7.2019 [נאסר, מחאסן, 2019]. "בל"ד מצטרפת לרשימה המשותפת ומאזן
ג'נאיים מתפטר ומסיר את מועמדותו", **אתר אלערב**, 28.7.2019

Kook, Rebecca, 2017. "Representation, Minorities and Electoral Reform: The Case of the Palestinian Minority in Israel," *Ethnic and Racial Studies* 40 (12): 2039-2057.

Maron, Asa, 2020. "Translating Social Investment Ideas in Israel: Economized Social Policy's Competing Agendas," *Global Social Policy* 20 (1): 97-116.

Rekness, Elie, 2014. "The Arab Minority in Israel: Reconsidering the '1948 Paradigm'," *Israel Studies* 19 (2): 187-217.

Rouhana, Nadim and Asad Ghanem, 1998. "The Crisis of Minorities in Ethnic States: The Case of Palestinian Citizens in Israel," *International Journal of Middle East Studies* 30 (3): 321-346.

שלושה בסירה ימנית אחת: מדיה, פוליטיקאים והציבור בעידן התקשורת הדיגיטלית

אלון צויזנר | קרן צוריאל | דרור קי מרקוס |
 רוד פורזיקי | גיא מורלן | אבישי גרין | אפי לוי |
 יריב צפתי | ישראל ויסמל-מנור | תמיר שפר | שאול ר' שנהב

”כדי להבין עוצמה חייבים לבחון את היחסים בין שחקנים חברתיים, ואף על פי שזה לא מובן מאליו, גם את היחסים בין שחקנים חברתיים וטכנולוגיות”, כתב אנדרו צ'דוויק (Chadwick, 2017: 19). זו בקצרה הסוגיה שמאמר זה יעסוק בה. השימוש הרב שנעשה כיום בטכנולוגיות דיגיטליות כגון אתרי אינטרנט ורשתות חברתיות שינה באופן דרמטי את היחסים בין שלושה שחקנים חברתיים עיקריים: הציבור, התקשורת והפוליטיקאים.

* תודה לקרן הלאומית למדע על תמיכתה במחקר (מענק מס' 2315/18). תודה גם לשירה דביר גבירצמן, קלרטה טרגר, לירון לביא, נתי סרור, דורון רון, נעמה ריבלין-אנגרט, לעורכי הספר ולקוראים האנונימיים של המאמר, שהעניקו משוב בעל ערך רב.

לפי תאוריית "קביעת סדר יום" (agenda-setting), התקשורת משפיעה על מה שהאזרחים תופסים כחשוב ובכך משפיעה על החלטתם למי להצביע (McCombs and Shaw, 1972; Sheaffer and Weimann, 2005). הפוליטיקאים והפוליטיקאים מצידם מנסים להשפיע על סדר היום (האג'נדה) של האזרחיות והאזרחים הן באמצעות תקשורת ישירה כמו נאומים, והן על ידי שילוב סדר היום שלהם בזה של אמצעי התקשורת (Davis, 2007). בין שהתקשורת והפוליטיקאים מתחרים על תשומת ליבו של הציבור ובין שהם משתפים פעולה ביניהם, מקובל להניח שמדובר בשני שחקנים בעלי עוצמה רבה.

אולם ייתכן שתפיסה זו אינה רלוונטית עוד. כפי שטען צ'דוויק, כיום סדר היום נקבע ומתעצב בזירה שיוצרות הטכנולוגיות החדשות, המקוונות והמתווכות. התכונות הייחודיות של הפלטפורמות הדיגיטליות כגון תנועת גולשים (traffic) באתרי אינטרנט או לייקים ברשתות החברתיות, מדגישות את ההשפעה המתגברת של הקהל על התוכן ואת יכולתו לבחור אילו חדשות לצרוך (Bruns, 2008; Napoli, 2012). לכן טכנולוגיות תקשורת חדשות עשויות להחזיר לאזרחיות ולאזרחים את היכולת לעצב באופן פעיל את הזירה הפוליטית (Cover, 2006).

אף שחוקרות וחוקרים רבים מתמקדים בהשפעה הגוברת של הציבור על הסיקור העיתונאי (McGregor, 2019) ועל סדרי העדיפויות והרטוריקה של פוליטיקאים (Dassonneville et al., 2020; Mueller and Saeltzer, 2020) להדגיש את כוחם של אמצעי התקשורת המסורתיים (Djerf-Pierre and Shehata, 2017). בייחוד מודגש בהקשר זה כוחן של האליטות הפוליטיות לעצב את סדר היום הציבורי: מכיוון שבשנים האחרונות הסתגלו גם הפוליטיקאים לרשתות החברתיות (זמיר ורהט, 2017), הם יכולים לוותר על התקשורת המסורתית כמתווכת וליצור קשר ישיר עם הציבור (Loosen, Reimer, and De Silva, 2020). זאת ועוד, פוליטיקאיות ופוליטיקאים בעלי עוצמה כגון שרים נהנים מנוכחות תקשורתית רבה יותר (Schmidt, 2020 Hopmann, Van Aelst, and Legnante, 2012), וזו מאפשרת להם להשפיע על סדר היום התקשורתי והציבורי (Wolfsfeld, 2011).

לנוכח הציפיות השונות ביחסי הכוח בין שלושת השחקנים – התקשורת, הפוליטיקאים והציבור – יעסוק מאמר זה בשאלה עד כמה יש חפיפה בנושאי

השיח של כל אחד מהם (issue congruence), כלומר עד כמה כל שחקן מתייחס לאותם נושאים ואיזו חשיבות הוא מייחס להם (Barberá et al., 2019; Sheaffer and Weimann, 2005). ההתמקדות בסבב הבחירות בשנים 2019–2021 מאפשרת לנו לזהות את השחקנים שסדר היום שלהם חופף באופן נרחב, ומכאן גם לבחון איזה גוש פוליטי מקבל ביטוי רב יותר: הימין, המרכז או השמאל.

א. שלושת השחקנים

1 הציבור: מנטא את סדרי העדיפויות שלו
 כיום האזרחים אינם עוד "המון שמורכב מאינדיבידואלים מבודדים שבאופן אינהרנטי מועדים למניפולציה" (Webster, 1998, p. 191), קהלים גדולים ואנונימיים שמורכבים מנמענים פסיביים, שטעמיהם, דעותיהם והעדפותיהם נותרים עלומים (Livingstone, 2003). הופעת האינטרנט נתנה לציבור כלים חדשים שיצרו שינוי במערך הכוחות.

ראשית, סביבת המידע שהאזרחיות והאזרחים פועלים בה מתאפיינת כעת בשפע של מידע. בסביבה זו שחקנים רבים מפיצים מידע בערוצים מגוונים, שמתחרים ביניהם. כך למשל נהפכו הרשתות החברתיות לכלי מרכזי שבאמצעותן אזרחים צורכים מידע פוליטי, כזה שאינו בהכרח מתווך על ידי אמצעי התקשורת המסורתיים (Gottfried and Shearer, 2017). בכך מאיימות הרשתות החברתיות על כוחה של התקשורת המסורתית להשפיע על סדר היום של הציבור.

שנית, כיום עומדים לרשות הקהל כלים חדשים שגורמים לו להשאיר עקבות בעת גלישה באינטרנט וברשתות החברתיות. את העקבות האלה אפשר לכמת ולספור, והן באות לידי ביטוי הן במספר הביקורים והתגובות באתרי חדשות, והן ב"טביעות האצבע" שהגולשות והגולשים משאירים ברשתות החברתיות באמצעות "לייקים", שיתופים ותגובות. פעילויות אלה מתועדות, נמדדות ומנותחות כדי לזהות את סדרי העדיפויות של קבוצות שונות בציבור ולהציע להן תוכן מותאם (Lameiras, Silva, and Tavares, 2018).

שינויים אלו מטים את מאזן הכוחות לכיוון האזרחיות והאזרחים, שכיום יש להם תפקיד חשוב הן בבחירת אמצעי התקשורת שהם צורכים, והן באפשרות לעצב את התכנים המתפרסמים בהם, בין שייצרה אותם התקשורת ובין שייצרו אותם הפוליטיקאים (Napoli, 2012).

2 התקשורת:
קְשׁוּבָה לְצִיבּוּר
העידן הדיגיטלי החדש משפיע באופן נרחב על העיתונות המסורתית (Bell et al., 2017), ובייחוד על התשתיות, על התפקידים, על פרקטיקות העבודה ועל התכנים (Turow, 2011). עידן זה יצר מערכת תקשורת היברידית שמצייתת לחוקים חדשים (Chadwick, 2017), וכחלק ממגמה זו הוסיפו רוב ארגוני התקשורת שתי פלטפורמות למערך ההפצה שלהן: אתרי אונליין, שנמצאים בבעלותם ומשמשים כדרך אינטראקטיבית חדשה ליצור מעורבות של הקהל בתוכן (Turow, 2011; Tsuruel et al., 2019), וחשבונות ברשתות החברתיות, המאפשרים דיאלוג גובר עם הקוראים. פלטפורמות אלה מאפשרות כאמור למדוד ולנתח את פעילות הקהל וממנה ללמוד למשל שנושא מסוים או זווית סיקור מסוימת זכו לעניין רב (Lamot and Paulussen, 2020). מידע זה עשוי לעודד את אמצעי התקשורת להמשיך באותו קו מערכתי כדי לשמור את הקהל מרוצה ומעורב (Tandoc, 2019).

היכולת למדוד את העדפות הציבור היא תמריץ עז לאמצעי התקשורת להגמיש את סדר היום שלהם, כך שיהלום טוב יותר את סדרי העדיפויות של הקהל. לכן ניתן לצפות לחפיפה גבוהה בין סדר היום של התקשורת לסדר היום של הציבור, ובייחוד לזה של קבוצת הרוב באוכלוסייה. על פי סקרי דעת קהל שפורסמו במערכות הבחירות של 2019-2021, נטתה בעקביות רוב האוכלוסייה לאידאולוגיה ימנית,¹ ולכן אנו משערים כי:

1 סקרי דעת קהל נשלחים אל ועדת הבחירות המרכזית. לריכוז הסקרים המתייחסים לכנסות ה-21-24 ראו ועדת הבחירות המרכזית, 2019, 2019ב, 2020, 2021.

השערה 1: החפיפה בין סדר היום של התקשורת בכללה ובין סדר היום של אזרחים ימנים תהיה גבוהה מזו שבין התקשורת לאזרחים תומכי מרכזו או שמאל.

לצד זאת, יש לקחת בחשבון שכלי תקשורת מסוימים מחזיקים באידאולוגיות פוליטיות שמעצבות את הסגנון והתוכן של הדיווח שלהם (Tenenboim- Weinblatt, Hanitzsch, and Nagar, 2016), ולכן נצפה כי עיתון הארץ, שנוטה לשמאל, יאמץ את סדר היום של אזרחים שמאליים; ynet, שמשקף את הזרם המרכזי, ייטה לסדר היום של הציבור הממוקם במרכז הפוליטי, ואילו סדר היום של ישראל היום יהיה בחפיפה גבוהה עם סדר היום של אזרחים ימנים. במילים אחרות, אנו מצפים כי:

השערה 2: החפיפה בין סדר היום של אמצעי תקשורת מסוים לזה של אזרחים בעלי אותה נטייה פוליטית, תהיה גבוהה מזו שבין אותו אמצעי תקשורת לאזרחים בעלי נטייה פוליטית אחרת.

לנוכח יכולתם של אמצעי התקשורת להתאים את התוכן שהם מפרסמים להעדפות הציבור, עולה השאלה כיצד הפוליטיקאיות והפוליטיקאים משתלבים בדיווח החדשותי ועד כמה התקשורת תלויה במידע מהם. מצד אחד, לפי הגישה המסורתית, התקשורת תלויה מאוד באליטות פוליטיות, שכן הן שולטות בזרימת המידע בסוגיות רבות ויודעות כיצד התקשורת פועלת (Wolfsfeld, 2011). בהקשר זה נמצא למשל ששחקנים ממשלתיים, בהשוואה לחברי האופוזיציה, נהנים מהשפעה רבה יותר על סדר היום החדשותי (Hopmann, Van Aelst, and Legnante, 2012). מצד שני, ממחקרים שנערכו לאחרונה עולה כוחם המוגבל של פוליטיקאים. כך למשל נמצא ששחקנים פוליטיים יכולים לעצב את סדר היום החדשותי בעיקר כשהם עוסקים בסוגיות שכבר חשובות בעיני המדיה (Meyer, Haselmayer, and Wagner, 2020). אחרים טוענים שהעידן הדיגיטלי מאפשר לעיתונאים "להרוץ ניסיונות של פוליטיקאים לשלוט בנרטיבים הפוליטיים" (McGregor, 2019: 1074), ובמקומם להישען יותר על מידע שזורם מהציבור ברשתות החברתיות (Barberá et al., 2019). זאת ועוד, הרשתות החברתיות מאפשרות לפוליטיקאיות ולפוליטיקאים לנהל תקשורת ישירה עם הציבור ולמדוד בקלות את סדרי העדיפויות שלו (Stier et al., 2018), וכך למעשה לוותר על התקשורת כמתווכת בינם ובין הציבור (Loosen, Reimer, and De Silva, 2020). לנוכח תהליכים מקבילים אלה אנו משערים כי:

השערה 3: החפיפה בין סדר היום של התקשורת בכללה ובין סדר היום של הציבור תהיה גבוהה מזו שבינה ובין סדר היום של הפוליטיקאים.

3 פוליטיקאיות
אפוליטיקאים: קשובים
לציבור אפילו יותר

הודות לתכונות הייחודיות של הטכנולוגיות החדשות בכלל והרשתות החברתיות בפרט, לא רק התקשורת מכירה טוב יותר את הקהל שלה, אלא גם פוליטיקאים יכולים להכיר טוב יותר את המצביעות והמצביעים (Diaz et al., 2016), ולעצב את המסרים שלהם בהתאם להעדפות ולטעמים של הקהל (Stier et al., 2018). לפוליטיקאיות ולפוליטיקאים יש תמריץ אפוא להיות קשובים לסוגיות שחשובות לציבור הכללי כדי למשוך תומכים מקרבו (Wagner and Meyer, 2014). עם זאת, מחקרים מצאו שסדר היום של הפוליטיקאים משקף בעיקר את זה של תומכיהם (Neundorff and Adams, 2018; Barberá et al., 2019; Dassonneville et al., 2020). ממצא זה בולט במיוחד במערכות פוליטיות מקוטבות, כמו בישראל, שבהן העמדות של הבוחרות והבוחרים עקביות יותר, והם נוטים לבטא את העדפותיהם בגלוי (Spoon and Klüver, 2015). מכאן אנו משערים כי:

השערה 4: החפיפה בין סדר היום של פוליטיקאים מהשמאל, המרכז והימין לזה של אזרחים בעלי אותה נטייה פוליטית, תהיה גבוהה מזו שבין אותם פוליטיקאים לאזרחים בעלי נטייה פוליטית אחרת.

מערכות הבחירות של 2019-2021 הן הזדמנות ייחודית לבחון לא רק את מידת החפיפה בין סדרי היום של שלושת השחקנים, אלא גם מה כוללים סדרי עדיפויות אלה, וכיצד הם השתנו במהלך ארבעה אירועים פוליטיים משמעותיים, שבמהלכם אירע גם משבר הקורונה.

1. הסוגיות הבולטות
בסדר היום הפוליטי

כדי לבחון את השערותינו בדקנו את מידת ההלימה בחשיבות שייחסו התקשורת, הפוליטיקאים והציבור לארבע סוגיות דומיננטיות בפוליטיקה הישראלית: שלום וביטחון, חברה וכלכלה, דת ומדינה, ושחיתות פוליטית. שלוש הסוגיות הראשונות בולטות בישראל באופן מסורתי (צפתי, שפר, ווימן,

2010), והן נחשבות לממדים הדומיננטיים להבנת השסעים המקטבים את הציבור לשמאל וימין (Shamir and Arian, 1999; Arian and Shamir, 2008). הנושא הרביעי, שחיתות פוליטית, עלה על סדר היום לסירוגין במשך שנים, בייחוד בעקבות פרשיות שחיתות נקודתיות (צפתי, שפר, ווימן, 2010). כך קרה גם בסבב הבחירות של 2019-2021, שבמהלכו הואשם ראש הממשלה בנימין נתניהו בשלושה סעיפים של שוחד, מרמה והפרת אמונים.

ג. שיטת המחקר

כדי לבחון חפיפה בסדרי היום בין הציבור, התקשורת והפוליטיקאים שילבנו שלושה מערכי נתונים שמשקפים את סדרי העדיפויות הנושאים של כל שחקן, כלומר את תשומת הלב שהוא העניק לכל אחת מארבע הסוגיות.

1 סדר היום הציבורי את סדרי העדיפויות של הציבור מדרנו באמצעות מחקר אורך (מחקר פאנל) גדול ($N=8,106$), כלומר סקר חוזר שנערך על פני 12 גלים והקיף את המקרה הייחודי של שלוש מערכות בחירות רצופות בשנה אחת (10 גלים) ומערכת בחירות רביעית כעבור שנה (עוד שני גלים). המשיבים גויסו באמצעות iPanel, חברת מחקר אונליין שמפעילה פאנל משיבים גדול (ערבים ישראלים לא נכללו באיסוף המידע²). לוחות 4 ו-5 בנספח 1 מציגים מידע נוסף על משתתפי סקר הפאנל. המשיבים תוגמלו על השתתפותם. הנתונים על שלוש מערכות הבחירות הראשונות (אפריל 2019, ספטמבר 2019 ומרץ 2020) נאספו בין ינואר 2019 למרץ 2020, לאחר הבחירות. הנתונים על מערכת הבחירות הרביעית (מרץ 2021) נאספו בין ינואר למרץ 2021.

2 ערבים ישראלים לא נכללו במדגם משתי סיבות: האחת, בשל מאפיינים תרבותיים, חברתיים ופוליטיים שונים ערבים ויהודים בישראל מייחסים חשיבות שונה לסוגיות שונות (Akirav, 2014), מה שמצריך ניהוח מעמיק שמתחשב במשתנים כמו מוצא אתני ודת. שנית, ערבים ישראלים צורכים חדשות בעיקר בשפה הערבית, ופחות בעברית (גנאים, 2018). מכיוון שניתוח התוכן הממוחשב שהשתמשנו בו בוצע בעברית בלבד, לא יכולנו לעקוב אחר רוב התכנים החדשותיים שהציבור הערבי בישראל חשוף אליהם.

כדי למדוד את הסוגיות שבראש סדר יומו של הציבור, השתמשנו בשאלת "הבעיה החשובה ביותר" (most important problem) המקובלת בספרות (Spoon and Klüver, 2015; Sheaffer and Weimann, 2005). בכל אחד מהגלים נשאלו המשיבות והמשיבים: "מהי לדעתך הבעיה הכי חשובה שעל הממשלה לטפל בה? צייני/ בעיה אחת בלבד". התשובות קודדו לשבע קטגוריות: ביטחון, שלום, סוגיות חברתיות-כלכליות, דת ומדינה, שחיתות פוליטית, אחדות ושנאה ו"אחר" (אלפא קריפנדורף הייתה גבוהה מ-0.7 לכל הקטגוריות). במאמר זה התמקדנו בארבע קטגוריות: שחיתות, שלום וביטחון (שילוב של שתי הקטגוריות הנפרדות), סוגיות חברתיות-כלכליות, ודת ומדינה.

כדי לזהות את החשיבות של ארבע הסוגיות בעיני האזרחים בכל גל, ספרנו את מספר הפעמים שהעלו המשיבות והמשיבים כל סוגיה, ואת התוצאה חילקנו במספר התשובות. כך למשל התוצאה 0.12 לסוגיית שלום וביטחון מעידה ש-12% מהמשיבים בגל מסוים ציינו כי היא הבעיה החשובה ביותר. נוסף על כך חולקו המשיבים לשלוש קבוצות אידאולוגיות בהתאם לאופן שבו מיקמו את עצמם, לבקשתנו, על סקלה שנעה בין 1 (ימין) ל-7 (שמאל). תשובות 1-3 קודדו כ"אזרחים ימנים", תשובה 4 כ"תומכי מרכז", ותשובות 5-7 כ"שמאלנים".³

בניגוד לנתוני התקשורת והפוליטיקאים, שנאספו על בסיס יומי (ראו להלן), נתוני סקר הפאנל כללו רק 12 גלים בכל התקופה. מאחר שתהליך המענה לשאלונים ארך בדרך כלל יותר משבוע, חילקנו כל גל לפרקי זמן שבועיים כדי ליצור יותר נקודות זמן להשוואה (בסך הכול היו 31 נקודות זמן).

3 לאור הגישה של שמיר, דביר גבירצמן וונטורה (2017), קטגוריית האמצע בסולם 1-7 סימנה את תומכי גוש המרכז. שיעור המשיבים שהם תומכי מרכז בכל הגלים היה כ-25%, בשיעור דומה לחלקם כאשר מודדים שייכות פוליטית באמצעות שאלות על כוונות הצבעה. (Yair, 2021).

2 טדר היום התקשורת כדי למדוד את תשומת ליבה של התקשורת לכל אחת מארבע הסוגיות, אספנו את התוכן שפורסם ב־36 אתרי חדשות ישראליים במשך ארבע מערכות הבחירות.⁴ הידיעות החדשותיות נאספו על בסיס יומי, ובסך הכול נצברו 642,048 פריטי חדשות, שעובדו באמצעות ניתוח תוכן ממוחשב (ראו נספח 2). אף שהידיעות נאספו על בסיס יומי, את ההתייחסות התקשורתית לארבע הסוגיות חישבנו על בסיס שבועי, כדי להשוותן לנקודות הזמן שבהן אספנו נתונים מהציבור.

3 טדר היום של הפוליטיקאים סדר היום של הפוליטיקאים נבחן באמצעות ניתוח תוכן ממוחשב של הרשומות שהם פרסמו בעמודים הציבוריים שלהם בפייסבוק (ראו פירוט בנספח 2). התמקדנו בעמודים של פוליטיקאיות ופוליטיקאים ולא של מפלגות בשל מגמת הפרסונליזציה הפוליטית הגוברת בישראל והשפעתם הרבה של פוליטיקאים, בהשוואה למפלגות, על התנהגות בוחרים (Balmas et al., 2014). האזרחיות והאזרחים בישראל אף מעורבים יותר בעמודי הפייסבוק של פוליטיקאים מאשר באלה של מפלגות (זמיר ורהט, 2017). בסך הכול אספנו 36,169 רשומות בפייסבוק שפרסמו 205 פוליטיקאיות ופוליטיקאים מ־27 מפלגות בין 9 בינואר 2019 ל־14 במרץ 2020 (שלושה חודשים לפני מועד הבחירות הראשון ושבוע אחרי מועד הבחירות השלישי), ובין 23 בדצמבר 2021 ל־28 במרץ 2021 (עבוד מערכת הבחירות הרביעית).⁵

עבור כל פוליטיקאי הגדרנו את שייכותו האידאולוגית (שמאל, מרכז וימין) לפי המפלגה שהוא משתייך אליה. הבלוק הימני כלל את הבית היהודי, האיחוד הלאומי, הליכוד, הימין החדש, זהות, יחד, ימינה, ישראל ביתנו, כולנו, מגן,

4 הרשימה כוללת את אמצעי התקשורת המרכזיים בישראל (מאקו, וואלה, ynet), אתרים של עיתונים מודפסים (הארץ, ישראל היום, מעריב), אתרים של ערוצי טלוויזיה (למשל ערוצים 10, 12, 13 ו־20), ואמצעי תקשורת שמייצגים מגזרים ספציפיים (למשל ערוץ 7, כיכר השבת וטרוגים).

5 לחילוף התוכן מעמודי הפייסבוק השתמשנו בתוכנת Facepager. מספטמבר 2019 נמנעה מכלי זה הגישה לפייסבוק, ולכן עברנו להשתמש ב־CrowdTangle – פלטפורמה שפיתחה פייסבוק שמאפשרת גישה לעמודים ציבוריים.

נועם, עוצמה יהודית, ש"ס ותקווה חדשה.⁶ מפלגות המרכז היו גשר, יש עתיד וכחול לבן. מפלגות השמאל כללו את בל"ד, העבודה, חד"ש, מרצ, רע"ם ותע"ל.⁷ (למספרי הרשומות לכל גוש פוליטי ראו לוח 6 בנספח 3).

ד. ממצאים

בחלק הראשון נציג את הממצאים בנוגע לארבע ההשערות בדבר החפיפה בין סדרי היום של שלושת השחקנים, ובחלק השני נתעמק בשאלה ממה מורכב סדר היום של כל שחקן.

1 החפיפה בין סדרי היום של שלושת השחקנים בפוליטיקה הישראלית
בשלב הראשון בחנו אם ככלל סדר היום של התקשורת הישראלית חופף את סדר היום של אזרחים ימנים יותר מאשר את סדר היום של אזרחים שמאלנים או תומכי מרכז (השערה 1).

תרשים 1 מציג מתאמי פירסון, כאשר ציונים גבוהים יותר מעידים על התאמה רבה יותר בין סדרי היום של זוג שחקנים על בסיס שבועי (יחידת הניתוח היא תשומת לב שבועית של כל שחקן לסוגיה נתונה). מצאנו שסדר היום התקשורתי נמצא בחפיפה גבוהה יותר עם זה של אזרחים ימנים ($r=.83$) בהשוואה לזה שעם סדר היום של אזרחים שמאלנים ($r=.64$) או תומכי מרכז ($r=.66$). השערה 1 אומתה.

גם כשבחנו את היחסים של התקשורת והפוליטיקאים, מצאנו שהחפיפה הגבוהה ביותר היא בין סדר היום התקשורתי לזה של פוליטיקאים ימנים ($r=.79$), לאחר מכן עם זה של פוליטיקאים מהשמאל ($r=.61$) ולבסוף עם סדר יומם של פוליטיקאים מהמרכז ($r=.55$). בחנו את המתאמים בנפרד עבור שלוש מערכות הבחירות הראשונות לעומת מערכת הבחירות הרביעית, שנערכה שנה מאוחר יותר, והממצאים מובילים לאותן מסקנות. עם זאת, במערכת הבחירות הרביעית

6 פוליטיקאים ממפלגת יהדות התורה לא פרסמו רשומות בפייסבוק.

7 כאשר מפלגות רצו כחלק מרשימות משותפות (למשל גשר או כולנו) קודדנו את הגוש האידאולוגי שלהן לפי רוב הפוליטיקאים ברשימה המשותפת.

(מרץ 2021), שהתקיימה במקביל למגפת הקורונה, נמצאו מתאמים חזקים יותר בין התקשורת לאזרחים בהשוואה לשלוש מערכות הבחירות הקודמות. ייתכן שהסיבה לכך היא ההסתמכות הגבוהה של אזרחים על התקשורת המסורתית בעיתות משבר (Van Aelst et al., 2021).

חרשים 1

מפת חום המציגה את מידת החפיפה בין סדרי היום של התקשורת, הפוליטיקאים והציבור (מתאמי פירסון)

תקשורת							
אזרחים (ימין)					1	0.83	
אזרחים (מרכז)				1	0.84	0.64	
אזרחים (שמאל)			1	0.9	0.85	0.66	
פוליטיקאים (ימין)		1	0.65	0.63	0.78	0.79	
פוליטיקאים (מרכז)	1	0.61	0.78	0.79	0.77	0.55	
פוליטיקאים (שמאל)	1	0.69	0.61	0.74	0.72	0.73	0.61
	פוליטיקאים (שמאל)	פוליטיקאים (מרכז)	פוליטיקאים (ימין)	אזרחים (שמאל)	אזרחים (מרכז)	אזרחים (ימין)	תקשורת

הערה: המספרים בכל תא מייצגים מתאמי פירסון בין כל זוג שחקנים. ככל שהמתאם גבוה יותר, צבע התא כהה יותר. כל המתאמים מובהקים סטטיסטית.

מספר התצפיות במתאמים בין התקשורת לאזרחים נמוך (N=112) ממספר התצפיות במתאמים בין התקשורת לפוליטיקאים (N=300) בשל מיעוט נקודות המדידה בסקר הפאנל.

ההשערה השנייה התמקדה באופן ספציפי בסדר היום של שלושה כלי תקשורת מובילים – הארץ, ישראל היום ו-ynet – שכל אחד מהם מייצג פרספקטיבה אידאולוגית ברורה אחרת (Tenenboim-Weinblatt, Hanitzsch, and Nagar,

2016). תרשים 2 מציג את המתאמים בין סדר היום של שלושת אמצעי התקשורת הללו ובין סדר היום של הציבור וזה של הפוליטיקאים. המתאמים הגבוהים ביותר הם בין סדרי היום של אמצעי התקשורת והציבור הימני, בהשוואה לאלה של תומכי השמאל או המרכז. לפיכך השערה 2 נדחת.

עוד מצאנו שסדר היום של כל אחד משלושת כלי התקשורת נמצא בחפיפה גבוהה יותר לא רק עם הציבור הימני, אלא גם עם פוליטיקאים מהימין. כך למשל סדר היום של עיתון הארץ, שנוטה לשמאל, חופף את סדר היום של פוליטיקאים ימנים ($r=0.72$) יותר משהוא חופף את סדר היום של אזרחים שמאלנים ($r=0.60$). הממצאים נותרו בעינם כשבחנו רק את שלוש מערכות הבחירות הראשונות. במערכת הבחירות הרביעית (מרץ 2021) מצאנו חפיפה גבוהה יותר בין סדר היום של שלושת אמצעי התקשורת עם אזרחים מהשמאל (אף שהחפיפה עם סדר היום הימני נותרה הגבוהה ביותר).

תרשים 2

מפת חום המציגה את מידת חפיפה בין סדרי היום של שלושה אמצעי תקשורת מובילים ובין הפוליטיקאים והציבור (מתאמי פרסון)

ישראל היום	0.61	0.59	0.76	0.71	0.69	0.82
ynet	0.61	0.62	0.72	0.73	0.72	0.81
הארץ	0.6	0.61	0.72	0.6	0.6	0.73
	פוליטיקאים (שמאל)	פוליטיקאים (מרכז)	פוליטיקאים (ימין)	אזרחים (שמאל)	אזרחים (מרכז)	אזרחים (ימין)

הערות: המספרים בכל חא מייצגים מתאמי פירסון בין כל זוג שחקנים. ככל שהמתאם גבוה יותר צבע התא כהה יותר.

כל המתאמים מובהקים סטטיסטית.

בחנו גם אם סדר היום של התקשורת הישראלית חופף את זה של הציבור יותר משאת זה של הפוליטיקאים (השערה 3). לשם כך, השווינו את המתאמים בין כל זוג שחקנים על פני ארבע מערכות הבחירות. הממצאים מעידים כי סדר

היום של התקשורת חופף מעט יותר את זה של הציבור ($x=.78$) מאשר את זה של הפוליטיקאים ($x=.73$). ניתוח שלוש מערכות הבחירות הראשונות בנפרד הניב ממצאים דומים, ואולם במערכת הבחירות הרביעית מצאנו כי המתאמים בין התקשורת לפוליטיקאים ($x=.93$) ולציבור ($x=.92$) היו דומים וחזקים מאוד. במילים אחרות, סדר היום של התקשורת הישראלית לא היה בהלימה עם זה של הציבור יותר משהיה בהלימה עם זה של הפוליטיקאים. עם זאת, במערכת הבחירות הרביעית, במהלך מגפת הקורונה, כל סדרי היום היו בחפיפה גבוהה זה עם זה. השערה 3 אומתה אפוא באופן חלקי.

לבסוף, השערה 4 הניחה שסדר היום של פוליטיקאים מהשמאל, מהימין ומהמרכז יהיה בהלימה גבוהה יותר עם סדר היום של תומכיהם, בהשוואה לסדר היום של מתנגדיהם. כפי שמראה תרשים 1, סדר היום של פוליטיקאים מהשמאל ומהמרכז חופף לסדרי העדיפויות שמבטאים אזרחים משלושת הגושים הפוליטיים במידה דומה (המתאמים נעים בין $x=.73$ ל- $x=.79$). פוליטיקאים ימנים הם הגוש הפוליטי היחיד שסדר העדיפויות שלו הולם יותר את זה של מצביעיו הימנים ($x=.78$), בהשוואה למצביעי מרכז ($x=.63$) ולמצביעי שמאל ($x=.65$). מסקנות אלה נשמרות גם בניתוח של שלוש מערכות הבחירות הראשונות בנפרד, אולם רכיבית קיימת הלימה גבוהה יותר בין פוליטיקאים מהימין לאזרחים מהשמאל. ייתכן שהסיבה היא עלייה בתשומת הלב של שני הצדדים למגפת הקורונה, כפי שנפרט בהמשך. מכאן שהשערה 4 נדחתה.

מכלל הממצאים עולה הדומיננטיות של סדר היום הימני בישראל: הסוגיות הבולטות על סדר יומם של התקשורת והפוליטיקאיות והפוליטיקאים מכל קצות הקשת האידאולוגית נוטות לבטא סדר יום ימני – בייחוד בשלוש מערכות הבחירות הראשונות. במערכת הבחירות הרביעית נמצאה הלימה גבוהה יותר בין סדרי היום של כלל השחקנים, ככל הנראה בשל עליית חשיבותו של הנושא החברתי-כלכלי בעקבות משבר הקורונה.

עד כה בחנו את החפיפה בסדר היום של שלושה שחקנים בפוליטיקה הישראלית. בחלק הבא נרצה לזהות ממה מורכב סדר יום זה, כלומר אילו סוגיות נתפסו חשובות יותר, ואם חלו שינויים ברמת החשיבות בקרב שלושת השחקנים לאורך ארבע מערכות הבחירות.

2 מגמות בבולטות של הסוגיות לאורך ארבע מערכות הבחירות

כשמדובר בהשוואת החשיבות בין הנושאים, חשוב להדגיש כי אי־אפשר להשוות את המספרים הגולמיים של תשומת הלב של שלושת השחקנים לסוגיות השונות (לוחות 1-3) בשל הגישות השונות ששימשו לזיהוי סדרי העדיפויות של כל שחקן: בניגוד לשיח של העיתונאים והפוליטיקאים שבחן מגוון רחב של נושאים (כמו ביטחון, גזענות, חוק וסדר ועוד, כמפורט בנספח 2), המשיבות והמשיבים לסקר הפאנל התבקשו להזכיר סוגיה אחת בלבד שבעיניהם היא החשובה ביותר. לכן בחלק זה נשווה רק מגמות כלליות בתשומת הלב שהעניקו שלושת השחקנים לארבע הסוגיות העיקריות במשך ארבע מערכות הבחירות.

מבחינת הסוגיות החשובות שציין הציבור עולה שמשיבות ומשיבים מכל הקשת הפוליטית בארבע מערכות הבחירות ראו בנושאים החברתיים-כלכליים את הבעיה החשובה ביותר בישראל (ראו לוח 1).⁸ סוגיות של שלום וביטחון, שבאופן מסורתי נחשבות אבן יסוד בשיח הפוליטי בישראל (שמיר, דביר גבירצמן ווונטורה, 2017; Shamir and Arian, 1999), נתפסו חשובות הרבה פחות. נושא השחיתות, שהיה רלוונטי מאוד בשל כתבי האישום שהוגשו נגד ראש הממשלה נתניהו, דורג כשלישי בחשיבותו בכל הקבוצות. נושאי דת ומדינה נתפסו חשובים במידה הפחותה ביותר בכל מערכות הבחירות.

8 ערכנו מבחני ניתוח שונות (ANOVA) ומבחני פוסט הוק מסוג בונפרוני בכל אחת מהקבוצות בנפרד (שמאל, מרכז וימין) כדי לבחון אם ההבדלים מובהקים סטטיסטית. רוב ההבדלים היו מובהקים למעט דת ומדינה בהשוואה לשחיתות בקרב מצביעי הימין. סוגיות חברתיות-כלכליות מקיפות מגוון רחב של תחומים (למשל אבטלה, רווחה, מערכת הבריאות ודירור), בניגוד לביטחון ושלום (למשל רצועת עזה, תוכנית הגרעין האיראנית) או נושא השחיתות (בעיקר כתבי האישום נגד נתניהו).

לוח 1

הסוגיה החשובה בישראל בעיני הציבור בבחירות 2019-2021
לפי נטייה פוליטית (ב-%)

סוגיה	קבוצה	מערכת הבחירות הראשונה	מערכת הבחירות השנייה	מערכת הבחירות השלישית	מערכת הבחירות הרביעית
שחיתות	שמאל	7.77	9.82	15.77	8.43
	מרכז	6.99	8.00	9.77	17.22
	ימין	3.18	3.16	2.55	2.77
ביטחון ושלום	שמאל	23.35	16.12	16.51	14.08
	מרכז	19.96	18.35	11.51	7.19
	ימין	37.68	32.32	34.47	11.17
חברה וכלכלה	שמאל	48.16	44.73	42.28	47.31
	מרכז	53.73	49.34	54.28	57.94
	ימין	46.30	45.62	43.69	65.77
דת ומדינה	שמאל	4.19	4.87	2.72	2.14
	מרכז	3.18	5.50	3.51	2.42
	ימין	2.10	3.08	2.78	1.47

הערה: המספרים בכל חא מייצגים את אחוז המשיבים שצינו כל סוגיה כבעיה החשובה ביותר בישראל מתוך כלל הסוגיות שצינו בכל קבוצה אידאולוגית (בהתבסס על החשובות לשאלת "הבעיה החשובה ביותר" בסקרי הפאנל).

התמקדות בסדר היום התקשורתי מראה כי בארבע מערכות הבחירות קיבלו סוגיות חברתיות-כלכליות ונושאי ביטחון ושלום את תשומת הלב הרבה ביותר (ראו לוח 2). עם זאת, בניגוד לציבור, תשומת הלב התקשורתית לשני הנושאים הייתה מאוזנת יותר לאורך ארבע מערכות הבחירות השונות.⁹ נושא השחיתות לא

⁹ סוגיות של ביטחון ושלום נכחו יותר באופן מובהק מסוגיות חברתיות-כלכליות רק במערכת הבחירות השנייה. במערכת הבחירות הרביעית, שחלה במקביל למגפת הקורונה, בלטו סוגיות חברתיות-כלכליות יותר באופן מובהק מסוגיות של ביטחון ושלום.

זכה לתשומת לב תקשורתית רבה, והיקף הכיסוי היה דומה לזה שקיבלו נושאי דת ומדינה.

לוח 2

תשומת הלב של התקשורת לארבע הסוגיות מתוך סך הכיסוי התקשורתי לאורך בחירות 2019–2021 (ב-%)

סוגיה	מערכת הבחירות הראשונה	מערכת הבחירות השנייה	מערכת הבחירות השלישית	מערכת הבחירות הרביעית
שחיתות	2.94	2.03	2.72	2.22
ביטחון ושלום	8.69	9.79	8.27	6.48
חברה וכלכלה	7.60	8.16	9.25	12.71
דת ומדינה	3.05	3.36	2.80	3.19

הערה: המספרים בכל תא הם אחוזים המייצגים את תשומת הלב השבועית הממוצעת לכל סוגיה בכל מערכת בחירות. כך למשל הציון 8.69 במערכת הבחירות הראשונה לנושאי ביטחון ושלום פירושו שבממוצע כמעט 9% מהכיסוי התקשורתי השבועי במערכת בחירות זו עסק בנושאים אלה מתוך כלל הנושאים שנסקרו. נושאים נוספים שבהם עסקה התקשורת הם סוגיות מוניציפליות, חוק וסדר, חדשות חוץ, סביבה, תרבות וכו'.

לוח 3 מעיד כי סוגיות חברתיות־כלכליות זכו לכולטות גם בשיח של פוליטיקאים ברשתות החברתיות – בייחוד בקרב פוליטיקאים מהמרכז, שהדגישו את הנושאים האלו יותר מאשר את יתר הנושאים (ההבדלים מובהקים בכל מערכות הבחירות). הפוליטיקאים מהימין הקדישו מידה דומה של תשומת לב לסוגיות של ביטחון ושלום ולסוגיות חברתיות־כלכליות בשלוש מערכות הבחירות הראשונות (הבדלים לא מובהקים), אולם תשומת לב רבה יותר הוקדשה לסוגיות החברתיות־כלכליות במערכת הבחירות הרביעית (הבדל מובהק). נושא השחיתות שוב נותר מאחור.

לוח 3

תשומת הלב של פוליטיקאים לארבע הסוגיות מתוך כלל השיח שלהם בפייסבוק לאורך בחירות 2019-2021 (ב-%)

סוגיה	קבוצה אידאולוגית	מערכת הבחירות הראשונה	מערכת הבחירות השנייה	מערכת הבחירות השלישית	מערכת הבחירות הרביעית
שחיתות	שמאל	3.85	4.80	7.06	2.37
	מרכז	4.06	6.37	7.18	3.88
	ימין	2.25	1.73	3.56	2.22
ביטחון ושלום	שמאל	6.97	8.04	9.89	4.65
	מרכז	7.21	7.73	5.79	2.93
	ימין	9.17	9.89	8.62	5.66
חברה וכלכלה	שמאל	11.21	11.01	12.28	6.13
	מרכז	12.82	13.10	12.40	14.03
	ימין	8.95	10.75	8.18	12.83
דת ומדינה	שמאל	2.34	2.27	2.30	1.14
	מרכז	2.35	2.77	3.18	1.95
	ימין	3.68	4.77	5.15	4.77

הערה: המספרים בכל תא הם אחוזים המייצגים את תשומת הלב השבועית הממוצעת לכל סוגיה בכל מערכת בחירות. כך למשל הציון 9.17 בנושאי ביטחון ושלום בקרב פוליטיקאים מהימין בבחירות הראשונות, פירושו שבמוצע כמעט 9% מהשיח השבועי שלהם בפייסבוק עסק בנושאים אלה מתוך כלל הנושאים שעלו ברשומות שלהם. נושאים נוספים שהפוליטיקאים עסקו בהם הם זכויות אזרח, גזענות, תחרות בין מפלגות, עידוד השתתפות בבחירות וכו'.

לבסוף בחנו אם וכיצד השתנתה תשומת הלב כלפי ארבע הסוגיות לאורך ארבע מערכות הבחירות. תרשימים 3-5 מציגים את המגמות לאורך זמן. כאשר מתמקדים בסוגיות החברתיות-כלכליות, אפשר להבחין ביציבות היחסית בתשומת הלב של כל שחקן לנושא בשלוש מערכות הבחירות הראשונות. עם

זאת העניין בסוגיות אלה גבר במערכת הבחירות הרביעית, ככל הנראה בהשפעת מגפת הקורונה. תשומת הלב התקשורתית לסוגיות אלה הייתה גבוהה יותר באופן מובהק במערכת הבחירות הרביעית בהשוואה לגלי הבחירות הקודמים. מעניין שבמערכת בחירות זו גם פוליטיקאים ואזרחים ימנים עסקו יותר באופן מובהק בסוגיות חברתיות וכלכליות בהשוואה למערכות הבחירות הקודמות. הסבר אפשרי לכך הוא הצלחתה של ממשלת הימין לחסן את האוכלוסייה לפני הבחירות הרביעיות.

באשר לכיסוי התקשורת של נושא השחיתות, המספרים הגולמיים בלוח 2 מעידים על ירידה קטנה אך מובהקת סטטיסטית¹⁰ בתשומת הלב במערכת הבחירות השנייה בהשוואה למערכת הבחירות הראשונה. ייתכן שהסיבה היא שככל שהתקדמו הבחירות, כך נהפכה השחיתות ל"חדשות ישנות". החלטת היועץ המשפטי לממשלה מנובמבר 2019 (לאחר מועד הבחירות השני) להגיש כתב אישום נגד ראש הממשלה נתניהו השתקפה בעיקר בסוגיות שהעסיקו את הפוליטיקאים. לפי לוח 3 ותרשים 5, במערכת הבחירות השלישית חלה עלייה מובהקת בתשומת הלב של פוליטיקאים מהשמאל (בהשוואה למערכת הבחירות הראשונה) ומהימין (בהשוואה למערכת הבחירות השנייה) לסוגיית השחיתות. העניין של פוליטיקאים מהמרכז בשחיתות היה יציב יחסית. בציבור – תומכות ותומכי שמאל סברו שהשחיתות חשובה יותר במערכת הבחירות השלישית בהשוואה לשתי מערכות הבחירות הקודמות.

שלוש מערכות הבחירות הראשונות לוו בכמה אירועים ביטחוניים בגבול עם רצועת עזה.¹¹ עם זאת הדבר לא הפך את נושא הביטחון לסוגיה הדומיננטית על סדר יומם של התקשורת, הפוליטיקאים או הציבור. ניתן לראות זאת למשל בתרשים 3, המציג את סדר היום הציבורי לאורך זמן: הנקודות הממוקמות סביב חודשים אפריל וספטמבר 2019 (שתי מערכות הבחירות הראשונות) מראות שהאיומים הביטחוניים לא הגבירו את חשיבות הנושא הביטחוני על פני הנושא

10 בדקנו אם קיימים הבדלים מובהקים במידת תשומת הלב שכל שחקן מקדיש לכל סוגיה באמצעות מבחני ניתוח שונות (ANOVA) ומבחני פוסט הוק מסוג בונפרוני, כשטבב הבחירות הוא המשתנה הבלתי תלוי.

11 ראו את הדוחות החודשיים של השב"כ באתר השב"כ.

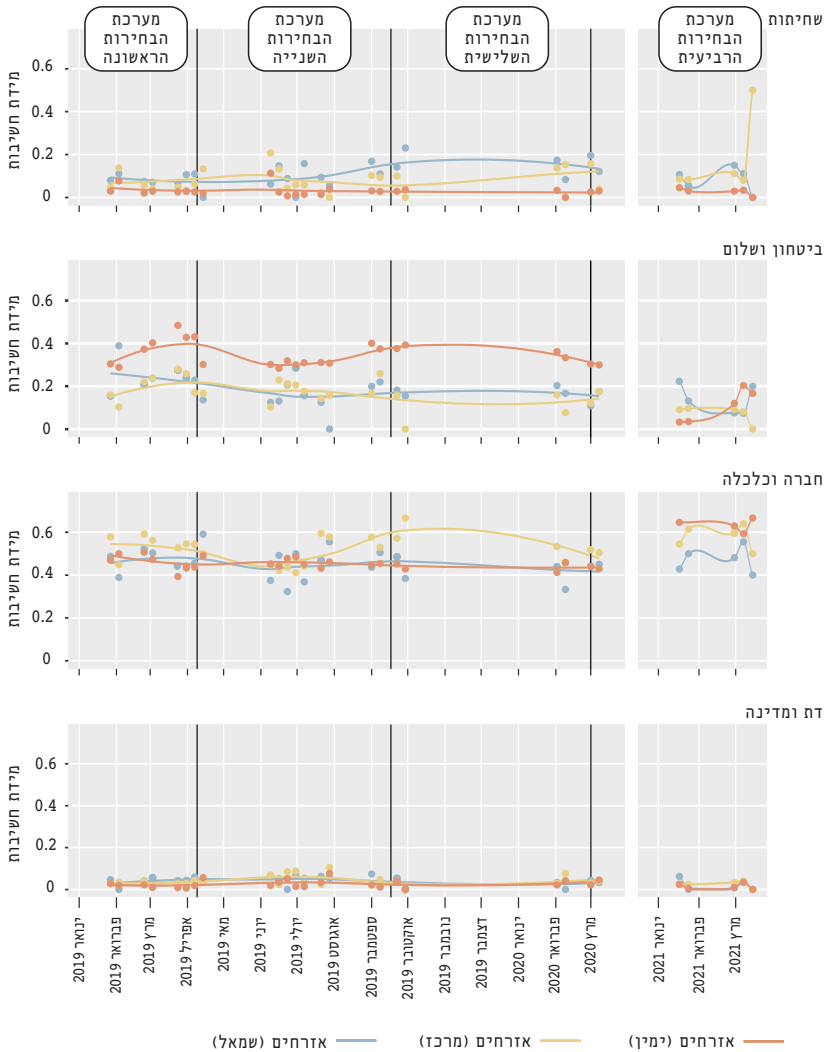

החברתי-כלכלי בכל הקבוצות האידאולוגיות. עוד זיהינו תשומת לב פחותה הן של התקשורת והן של הפוליטיקאים לנושאי ביטחון ושלום במערכת הבחירות הרביעית. מעניין שאף שאזרחים ימנים ראו בנושאים אלה נושאים חשובים פחות במערכת הבחירות הרביעית (לעומת מערכות הבחירות הקודמות, הברלים מובהקים), לא נצפתה ירידה דומה בקרב אזרחים מהשמאל.

לבסוף, תשומת הלב הנמוכה יחסית שהקדישו כלל השחקנים לנושאי דת ומדינה נותרה יציבה בשלוש מערכות הבחירות, ובמערכת הבחירות הרביעית חלה ירידה מובהקת בהתעניינות של פוליטיקאים מהשמאל ומהמרכז בנושא.

תרשים 3

חשיבות הסוגיות בעיני הציבור בבחירות 2021-2019

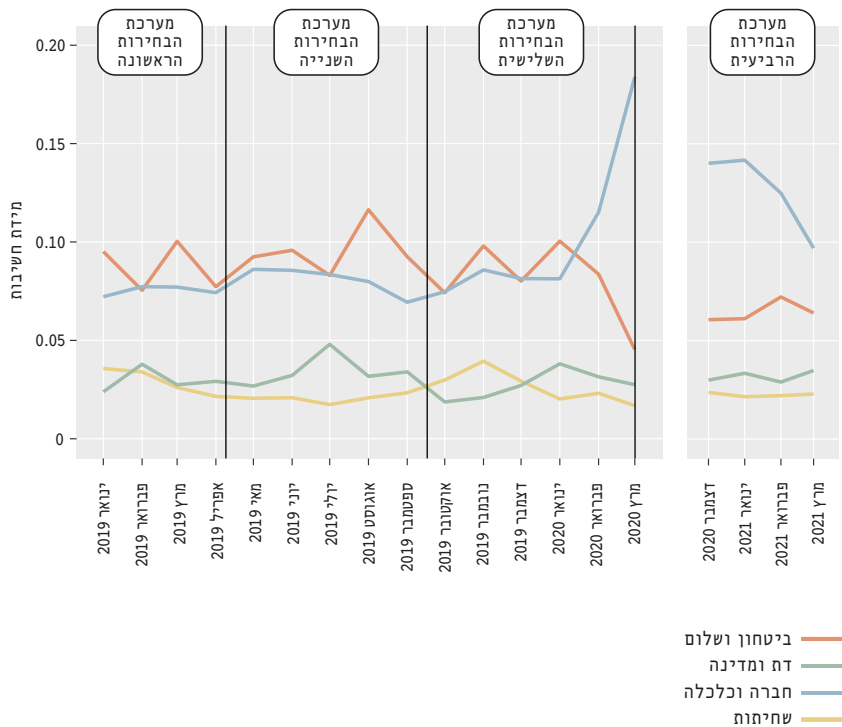
הערות: הנקודות מייצגות את החשיבות הנתפסת של כל אחת מהסוגיות בעיני האזרחים על בסיס שבועי.

ציר ה-Y משקף את אחוז התשובות המזכירות כל סוגיה כבעיה החשובה ביותר מתוך סך התשובות לאותו שבוע.

הוספנו קו מגמה בין הנקודות באמצעות רגרסיית Loess כדי לאפשר מגמות לא-ליניאריות.

4 חרשים

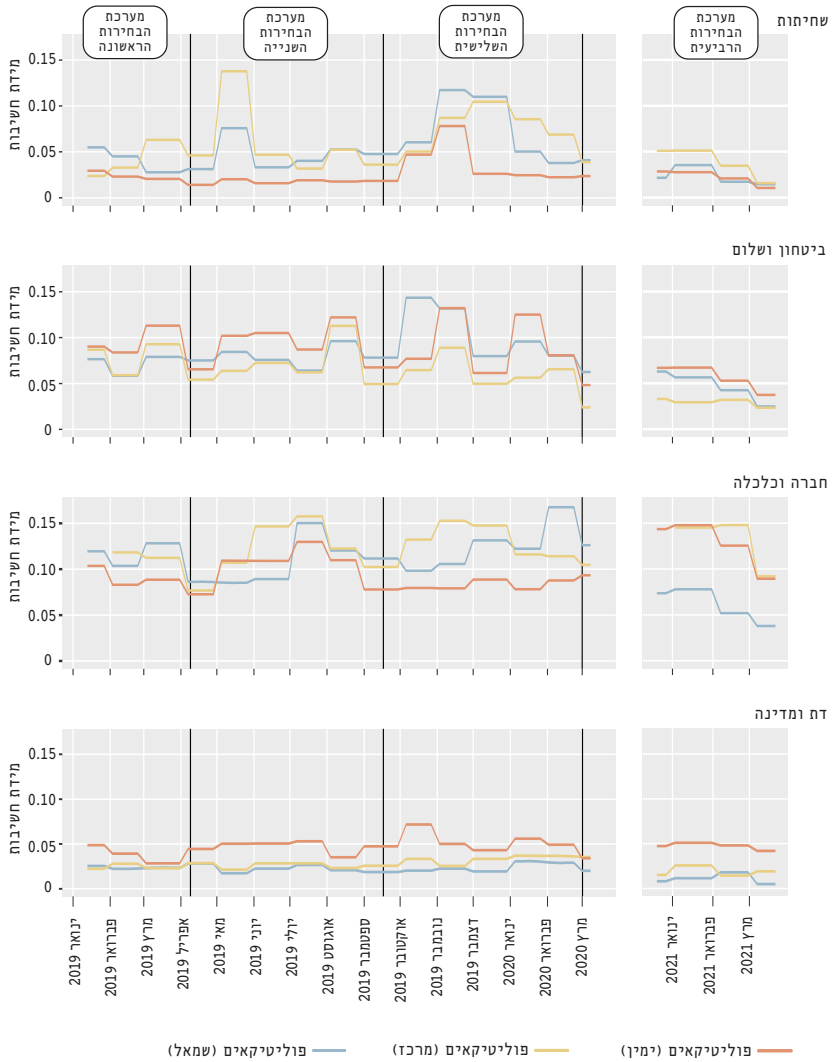
חשיבות הסוגיות באמצעי התקשורת בבחירות 2019-2021

הערה: ציר ה-Y משקף השומה לב חודשית (ב-%) לכל סוגיה.

5 תרשים

חשיבות הסוגיות בקרב הפוליטיקאים בבחירות 2021-2019

* ציר ה-Y משקף את תשומת הלב החודשית (ב-%) לכל סוגיה וגוש אידאולוגי.

מאמר זה בחן את היחסים בין התקשורת, הפוליטיקאים והציבור בהקשר של הבחירות בישראל בעקבות ההתפתחויות בסביבת התקשורת הדיגיטלית, המציעות לשלושת השחקנים דרכים חדשות לתקשר במישרין זה עם זה.

מהממצאים עולה שתכונותיהן הייחודיות של הפלטפורמות הדיגיטליות מתורגמות לרוב לדומיננטיות של סדר היום של הימין הפוליטי. לאורך ארבע מערכות הבחירות של 2019–2021 היה סדר היום של אתרי החדשות הישראליים בחפיפה גבוהה עם זה של פוליטיקאים ימנים וגם עם זה של הציבור התומך בהם. במפתיע, אפילו סדרי היום של כלי תקשורת הנוטים לשמאל (הארץ) ולמרכז (ynet) היו בהלימה גבוהה יותר עם הסוגיות שמעניינות ציבור ימני (ראו גם איל, 2019; צפתי, שפר ווימן, 2010). ממצאים אלה מנוגדים לטענה המקובלת של אזרחים ופוליטיקאים מהימין שהתקשורת הישראלית מוטה לשמאל (גור, 2015).

מאחר שהציבור הימני נוטה לחוש עוינות מצד התקשורת ורוחש לה אמון נמוך (צפתי, 2017), נראה שהבולטות הגוברת של סדר היום הימני בתקשורת מונע בעיקר מתמריצים כלכליים של כלי התקשורת עצמם, שמעוניינים למשוך קהלים גדולים מהימין (Anderson and Gabszewicz, 2006). במבט ראשוני אפוא נראה שסדר היום הימני עשוי להפחית את חוסר האמון של הציבור הימני בתקשורת. עם זאת, מכיוון שפוליטיקאיות ופוליטיקאים ימנים נהגו בעשורים האחרונים לבקר את התקשורת כחלק מאסטרטגיית הקמפיין שלהם (צפתי, 2017; Peri, 2004), נראה שמשבר האמון בין מצביעות ומצביעי ימין ובין התקשורת יישאר בעינו.

ניתן היה לצפות שהטכנולוגיות החדשות יאפשרו לאתרי החדשות לאמוד בקלות יחסית את הנושאים המעניינים את קוראיהם (Lamot and Paulussen, 2020). עם זאת העובדה שגם כלי תקשורת שמאלנים כמו הארץ מדגישים סדר יום ימני מצביעה על התלות הרבה של התקשורת בשחקנים הפוליטיים (Wolfsfeld, 2011), בייחוד באלה שכינה בממשלת הימין שהייתה בשלטון במהלך ארבע מערכות הבחירות. במילים אחרות, אנו לא מוצאים ראיות לתפיסות האופטימיות של חוקרים בנוגע ליכולתן של הטכנולוגיות הדיגיטליות להעצים אזרחיות ואזרחים על חשבון אליטות פוליטיות (Cover, 2006; McGregor, 2019), ובכך לעודד קשר ישיר יותר בינם לבין נציגיהם. למעשה, בקרב הפוליטיקאיות והפוליטיקאים

התקשורת עדיין נתפסת כשחקן חשוב שיכול לעצב את השיח הציבורי (Barberá et al., 2019; Djerf-Pierre and Shehata, 2017), ומהממצאים עולה שתהליכי הפקת החדשות עדיין מעוצבים על ידי מידע שמקורו באליטות פוליטיות, בייחוד מגוש הימין.

במאמר זה בחנו גם מה מרכיב את סדר היום הפוליטי בישראל. למרות הדומיננטיות של סדר היום הימני בתקשורת ובקרב הפוליטיקאים, הנושאים שזכו להבלטה בשיח התקשורתי ובשיח הפוליטי לא נחשבים "ימנים" באופן מסורתי (Sheafer and Weimann, 2005): בציבור, לרבות בקרב אזרחיות ואזרחים ימנים, היו נושאים של ביטחון ושלום משניים לסוגיות חברתיות-כלכליות בכל ארבע מערכות הבחירות. במקביל הקדישה התקשורת רמות דומות של תשומת לב לנושאים אלה גם בתקופות של איומים ביטחוניים. נדמה כי הדגש על סוגיות חברתיות-כלכליות ממשיך את ניצני המחאה החברתית של 2011, שהדגישה נושאים אלה בסדר היום הישראלי (Rahat, Hazan, and Ben-Nun, 2016). במשך השנים נטען שהעיסוק השוטף של החברה הישראלית באיומים הביטחוניים ובצורכי ההישרדות שלה מונע מהאזרחיות והאזרחים לאמץ ערכים פוסט-מטריאליים יותר כמו רווחה אישית, ביטוי עצמי ואיכות חיים (Yuchtman-Ya'ar, 2003). עם זאת, ממצאי המחקר כאן עולה מעבר הדרגתי בקרב הציבור לכיוון החברתי-כלכלי ולמטרות פוסט-מטריאליות – על חשבון סוגיות ביטחוניות.

חשיבותן של הסוגיות החברתיות-כלכליות בעיני אזרחיות ואזרחים מכלל הגושים הפוליטיים עשויה להיראות כמבט ראשון כהזדמנות לגשר על הפער בין השמאל לימין ולהפחית מגמות של קיטוב רגשי, כלומר עוינות וחוסר אמון בין הצדדים, משתי סיבות: משום שמפלגות רבות בישראל, מהשמאל ומהימין, מתייחסות בפומבי לסוגיות חברתיות-כלכליות באופן דומה (טלשיר, 2015); ומשום שבאופן מסורתי הממד החברתי-כלכלי מרכזי פחות בשסע הפוליטי ארוך השנים בין השמאל לימין (שמיר, דביר גבירצמן וונטורה, 2017).

עם זאת, את העוינות הבין-מפלגתית בדמוקרטיה המערביות מתדלקים לא רק חילוקי דעות פוליטיים, אלא גם הסברים שנעוצים בזהות חברתית: השיוך הפוליטי של אזרחים מגדיר אותם כקבוצות חברתיות מובחנות באופן שמגביר

אוטומטית רגשות חיוביים כלפי קבוצת הפנים (in-group) כמו המפלגה או הגוש "שלי", ורגשות שליליים כלפי קבוצת החוץ (out-group), כלומר המפלגה או הגוש היריבים (Huddy, Bankert, and Davies, 2018). גם בהקשר הישראלי מניעים את הקיטוב הרגשי בין ימין ושמאל הסברים של זהויות פוליטיות לא פחות מהסברים שמבוססים על אידאולוגיות מתחרות (למשל עמדות מתחרות בנוגע לסכסוך הישראלי-פלסטיני), ושיוכם של אזרחים לקבוצה הפוליטית שלהם (ימין או שמאל) הוא מנבא חזק לעוינות פוליטית (Oshri, Yair, and Huddy, forthcoming). לפיכך, אף שסוגיות חברתיות-כלכליות נעשות דומיננטיות בסדר היום הישראלי, הן אינן צפויות להוריד את הלהבות בין היריבים הפוליטיים. ייתכן שהפער בין השמאל לימין השתקף גם בחוסר היכולת להקים ממשלות אחדות לאומית בשתי מערכות הבחירות הראשונות, וכן בחוסר היציבות של ממשלת נתניהו-גנץ שקמה לאחר הבחירות השלישיות. עם זאת, על אף חוסר יציבותה, הקמתה של ממשלת בנט-לפיד לאחר מערכת הבחירות הרביעית עשויה בטווח הארוך לסייע במעט בהפחתת הקיטוב הרגשי מאחר ששיתוף פעולה בין שחקנים פוליטיים יריבים מחליש עוינות פוליטית בקרב אזרחים (Bassan-Nygate and Weiss, 2022).

בשל הדומיננטיות של סדר היום הימני, העובדה שנושא השחיתות לא היה מרכזי בעיני התקשורת בארבע מערכות הבחירות איננה מפתיעה. הנזק הפוטנציאלי של השחיתות למנהיג גוש הימין, בנימין נתניהו, יחד עם שחיקת הנושא והפיכתו ל"חדשות ישנות" לאורך מערכות הבחירות, הפכו את השחיתות לנושא דחוף פחות בעיני כל השחקנים. הסבר אפשרי נוסף הוא שבלהט של ארבע מערכות בחירות אינטנסיביות, מוסגרה השחיתות כעוד אלמנט של "מרוץ סוסים", ולא כסוגיה מהותית וחשובה (Zoizner, 2021).

למאמר זה כמה מגבלות. ראשית, הממצאים אינם נותנים מענה אמפירי לשאלה מי משפיע על מי. למשל, האם פוליטיקאיות ופוליטיקאים ימנים משפיעים באופן אסטרטגי על סדר היום של התקשורת או שהם בעיקר מגיבים לו? לפי הספרות הקיימת יש השפעות הדדיות בין סדרי היום של שלושת השחקנים (Neundorf and Adams, 2018). מגבלה נוספת היא הדגש על האירוע החרגי של שלוש מערכות בחירות רצופות בתוך פחות משנה אחת, ובחירות נוספות כעבור שנה. אירועים חריגים אלה מקשים על הכללת מסקנות המחקר להקשרים פוליטיים

נוספים. אף על פי כן, מקרה בוחן זה מאפשר לבחון אם מגמות כמו דומיננטיות הגוש הימני היו ייחודיות למערכת בחירות אחת, או נותרו יציבות לאורך תקופה סוערת למדי בפוליטיקה הישראלית. מהממצאים ניכרת יציבות יחסית בחשיבות שייחסו השחקנים לסוגיות השונות בשלוש מערכות הבחירות הראשונות. יציבות זו ניכרת גם במאמרים אחרים בקובץ זה.¹² מערכת הבחירות הרביעית סימנה את העניין הגובר בנושאים החברתיים-כלכליים בעיקר בקרב שחקנים ימנים. במובן זה ייחודיותו של מקרה המבחן הנוכחי יכולה להיחשב יתרון, שכן הוא מצביע על היחסים היציבים יחסית בין השחקנים הדמוקרטיים למרות כמה זעזועים פוליטיים חיצוניים בפרק זמן קצר.

ולבסוף, מאמר זה התמקד בסוגיות שבלטו בסדר היום של התקשורת, הפוליטיקאים והציבור, אך לא בעמדות של כל שחקן כלפי סוגיות אלה (למשל נקודת מבט יונית או ניצית בסוגיות ביטחוניות). עם זאת עצם ההבלטה של נושאים מסוימים בסדר היום על פני אחרים יכולה להשפיע על דעת הקהל (Barberá et al., 2019; Zoizner, Sheaffer, and Weimann, 2005) ועל מקבלי החלטות (Walgrave, 2017), אפילו ללא התייחסות לעמדות מתחרות. למרות מגבלות אלה אנו סבורים שמאמר זה חושף את הדינמיקות בפוליטיקה הישראלית כפי שאלה באו לידי ביטוי בבחירות 2019-2021, ובייחוד את הדומיננטיות של סדר היום הימני בשיח הפוליטי.

12 ראו למשל מאמרם של לביא ואח', "המלך ביבי: הפרטוניפיקציה של ערכים דמוקרטיים בסבב הבחירות 2019-2021", בקובץ זה.

נספח 1: סדר היום הציבורי

לוח 4

המשיבות והמשיבים לשאלת "הבעיה החשובה ביותר" בכל הגלים לפי גיל, מגדר וגוש פוליטי (ב-%)

גל	N	גיל (%)				מגדר (%)				גוש פוליטי (%)		
		29-18	39-30	49-40	+50	גברים	נשים	שמאל	מרכז	ימין		
1	1,703	23.9	26.2	25.8	24.1	49.2	50.8	20.4	25.1	54.5		
2	1,783	23.0	27.3	25.5	24.3	49.5	50.5	20.4	25.1	54.5		
3	1,261	22.5	28.3	25.3	23.9	50.3	49.7	20.4	25.1	54.5		
4	1,145	22.2	28.8	25.1	23.8	50.9	49.1	20.4	25.1	54.5		
5	1,001	21.8	29.0	25.3	24.0	50.1	49.9	22.6	23.0	54.4		
6	2,604	25.2	19.4	19.2	36.2	49.0	51.0	17.9	24.6	57.6		
7	1,412	22.6	23.5	22.0	32.0	49.0	51.0	17.9	24.6	57.6		
8	1,195	22.8	25.1	20.8	31.3	48.6	51.4	22.5	26.3	51.3		
9	1,077	19.4	23.6	22.4	34.5	48.9	51.1	22.5	28.3	49.3		
10	1,014	19.1	23.8	22.6	35.3	48.6	51.4	22.5	28.3	49.3		
11	887	19.6	22.6	22.2	35.6	50.1	49.9	20.9	28.9	50.2		
12	832	18.2	21.7	21.6	38.5	50.0	50.0	20.9	28.9	50.2		

הערה: שאלת הזיהוי הגושי לא נשאלה בכל הגלים, אולם הנחנו שהזיהוי הגושי נותר יחסית יציב בהשוואה למפלגה הנבחרת (ראו Rahat et al., 2016). לכן בגלים שלא כללו את השאלה הזו, הסקנו מהו הזיהוי הגושי על סמך תגובתם של המשיבים בפעם האחרונה שענו לשאלה.

לוח 5

מדגם סקר הפאנל בהשוואה לאוכלוסייה הישראלית (ב-%)

האוכלוסייה הישראלית (%)	מדגם הפאנל (%)		
51.5	50.4	נשים	מגדר
48.5	49.6	גברים	
43.4	51.4	חילוניים	דתיות
35.1	27.0	מסורתיים	
11.3	13.9	דתיים	
10.2	7.6	חרדים	
23.2	25.5	29-18	גיל
19.5	19.8	39-30	
17.2	20.2	49-40	
13.8	15.5	59-50	
26.2	18.9	מעל 60	
28.8	13.8	יסודית/תיכונית חלקית	השכלה
20.2	18.5	תיכונית מלאה	
15.5	20.9	על-יסודית	
35.4	46.7	אקדמית	

הערות: (1) הנחונים על האוכלוסייה הישראלית לקוחים מתוך נחוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס, ל"ח; הלמ"ס, 2020). (2) במהלך גיוס המשיבים לסקר הפאנל השתמשנו במכסות כדי להגדיל את הייצוגיות של האוכלוסייה הישראלית. באופן טבעי, לאורך 12 גלים היו משיבים שנשרו, ולכך השפעה על הייצוגיות של המדגם.

נספח 2: ניתוח תוכן מחושב של התקשורת והפוליטיקאים

את מגוון הסוגיות שהופיעו בכתבות חדשותיות ובעמודי הפייסבוק של הפוליטיקאיות והפוליטיקאים איתרנו באמצעות topic modelling (LDA) (Blei et al., 2003) – גישה

שלומדת באופן אינדוקטיבי לזהות נושאים מתוך כמות גדולה של טקסטים. עם זאת, מאחר שמטרתנו הייתה להבטיח זיהוי של נושאים מסוימים, השתמשנו בגישה guided-LDA – שיטה שמשמשת במילים מוגדרות מראש שמייצגות נושא מסוים כדי "לעודד" את המודל לזהות את הנושא (Jagarlamudi, Daumé, and Udupa, 2012; Stier et al., 2018). כך למשל קבענו שהמילים "קצבה", "רווחה" ו"עוני" משקפות את הנושא החברתי-כלכלי.

המילים המוגדרות מראש התבססו על התשובות שניתנו בסקר הפאנל לשאלת "הבעיה החשובה ביותר". לכל קטגוריית קידוד (שחיתות, ביטחון ושלום, סוגיות חברתיות-כלכליות ודת ומדינה) השתמשנו במילים השכיחות ביותר שבהן השתמשו המשייכים. אף שמדובר בשאלה פתוחה, משיבות ומשייכים רבים השתמשו במונחים דומים כדי לתאר את ארבע הסוגיות (למשל "אנוכיות" לשחיתות, ו"טרור" לביטחון ושלום).

השתמשנו במודלי guided-LDA נפרדים עבור הכתבות החדשותיות והרשומות בפייסבוק, שהיו שונות מבחינת שפה וטרמינולוגיה. בקורפוס הרשומות הגדרנו איתור של 100 נושאים ובקורפוס החדשות 250, שכן התוכן של חומרי החדשות מגוון יותר. השיטה הממוחשבת הניבה שתי רשימות נושאים לכל קורפוס. מקודדים אנושיים יצרו תווית לכל נושא (למשל "אבטלה", "הסוגיות המשפטיות של בנימין נתניהו") על ידי קריאת טקסטים מייצגים וזיהוי מילות מפתח משמעותיות שהיו שייכות לנושא. כל טקסט (רשומה או ידיעה חדשותית) קיבל ציון עבור כל נושא בין 0 ל-1, שמשקף את המידה שבו הופיע הנושא בטקסט. לכל טקסט קיבצנו את הנושאים השייכים לארבע הסוגיות שעניינו אותנו. כך למשל נושאים כמו "אבטלה" ו"מערכת הבריאות" חוברו יחד לנושא "חברה וכלכלה" הרחב יותר. את הציונים של הטקסטים החדשותיים ושל פייסבוק קיבצנו על בסיס שבועי. כך למשל הציון השבועי של 0.09 ל"שחיתות" בקורפוס החדשות מעיד שבממוצע 9% מהכיסוי החדשותי בשבוע זה עסק בנושא השחיתות מתוך סך הנושאים שבהם עסקה התקשורת.

נספח 3:**סדר היום של הפוליטיקאים**

הניתוח כלל רשומות של 62 פוליטיקאיות ופוליטיקאים מגוש השמאל, 39 מגוש המרכז ו־104 מגוש הימין.

מספר הרשומות הממוצע לפוליטיקאית/ת בארבע מערכות הבחירות היה 144.26 לפוליטיקאית/ת מהשמאל, 194.38 לפוליטיקאית/ת מהמרכז ו־188.88 לפוליטיקאית/ת מהימין.

לוח 6

מספר הרשומות לכל גוש פוליטי בשלושת החודשים שקדמו לכל מועד בחירות

מספר הרשומות הראשונה	מספר הרשומות השנייה	מספר הרשומות השלישית	מספר הרשומות הרביעית
מפלגות שמאל	2,276	2,255	1,937
מפלגות מרכז	1,533	1,663	1,689
מפלגות ימין	4,979	3,789	5,596

רשימת המקורות

איל, נדב, 2019. "אז בסוף התקשורת בישראל מוטה ימינה?", ynet, 25 בספטמבר.

גור, שחר, 2015. "חשבתם שהתקשורת שמאלנית? חשבו שוב", קבוצת יפעת, 16 בדצמבר.

הלמ"ס, ל"ת. "2.3 אוכלוסייה, לפי קבוצת אוכלוסייה, דת, מין וגיל".

הלמ"ס, 2020. **הסקר החברתי 2018**, נושא שנתי: מוביליות חברתית, ירושלים: הלשכה מרכזית לסטטיסטיקה.

גנאים, אסמא, 2018. **האינטרנט בחברה הערבית בישראל: תמונת מצב ראשונית והמלצות למדיניות**, איגוד האינטרנט הישראלי ISOC-IL.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-21, 2019. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-21 – תוצאות ארציות"**, אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-22, 2019. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-22 – תוצאות ארציות"**, אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-23, 2020. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-23 – תוצאות ארציות"**, אתר ועדת הבחירות המרכזית.

ועדת הבחירות המרכזית לכנסת ה-24, 2021. **"תוצאות האמת של הבחירות לכנסת ה-24 – תוצאות ארציות"**, אתר ועדת הבחירות המרכזית.

זמיר, שחף, וגדעון רהט, 2017. **"פרסונליזציה פוליטית במרשחת: מפלגות ופוליטיקאים בבחירות 2015"**, בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל – 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 177-205.

טלשיר, גייל, 2015. **"הישראלים החדשים: ממחאה חברתית לבחירות מפלגתיות"**, בתוך: מיכל שמיר (עורכת), **הבחירות בישראל – 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 37-69.

צפתי, יריב, 2017. **"עמדות הציבור כלפי התקשורת, תפיסת השפעותיה ושינוי כוונות ההצבעה בבחירות 2015"**, בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל – 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 206-224.

צפתי, יריב, תמיר שפר, וגבריאל וימן, 2010. **"המלחמה על סדר היום: המלחמה בעזה ומערכת הבחירות 2009 בתקשורת"**, בתוך: אשר אריאן ומיכל שמיר (עורכים), **הבחירות בישראל – 2009**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 301-332.

שמיר, מיכל, שירה דביר גבירצמן, ורפאל ונטורה, 2017. **"שבויים בשטח הזהות הקולקטיבית: ימין ושמאל בבחירות 2015"**, בתוך: מיכל שמיר וגדעון רהט (עורכים), **הבחירות בישראל – 2015**, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, עמ' 145-175.

- Akirav, Osnat, 2014. "Catch-22: Arab Members of the Israeli Parliament," *Representation* 50 (4): 485-508.
- Anderson, P. Simon, and Jean J. Gabszewicz, 2006. "The Media and Advertising: A Tale of Two-Sided Markets," in: Victor A. Ginsburgh and David Throsby (eds.), *Handbook of the Economics of Art and Culture*, 1, Oxford: North-Holland, pp. 567-614.
- Arian, Asher, and Michal Shamir, 2008. "A Decade Later, the World had Changed, the Cleavage Structure Remained: Israel 1996-2006," *Party Politics* 14 (6): 685-705.
- Balmas, Mital, Gideon Rahat, Tamir Sheafer, and Shaul R. Shenhav, 2014. "Two Routes to Personalized Politics: Centralized and Decentralized Personalization," *Party Politics* 20 (1): 37-51.
- Barberá, Pablo, Andreu Casas, Jonathan Nagler, Patrick J. Egan, Richard Bonneau, John T. Jost, and Joshua A. Tucker, 2019. "Who Leads? Who Follows? Measuring Issue Attention and Agenda Setting by Legislators and the Mass Public Using Social Media Data," *American Political Science Review* 113 (4): 883-901.
- Bassan-Nygate, Lotem, and Chagai M. Weiss, 2022. "Party Competition and Cooperation Shape Affective Polarization: Evidence from Natural and Survey Experiments in Israel," *Comparative Political Studies* 55 (2): 287-318.
- Bell, Emily J., Taylor Owen, Peter D. Brown, Codi Hauka, and Nushin Rashidian, 2017. *The Platform Press: How Silicon Valley Reengineered Journalism*, New York: Tow Center for Digital Journalism.
- Blei, David M., Andrew Y. Ng, and Michael I. Jordan, 2003. "Latent Dirichlet Allocation," *Journal of Machine Learning Research* 3: 993-1022.

Bruns, Axel, 2008. *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From Production to Producers*, New York: Peter Lang.

Chadwick, Andrew, 2017. *The Hybrid Media System: Politics and Power*, New York: Oxford University Press.

Cover, Rob, 2006. "Audience Inter/active: Interactive Media, Narrative Control and Reconceiving Audience History," *New Media & Society* 8 (1): 139–158.

Dassonneville, Ruth, Fernando Feitosa, Marc Hooghe, and Jennifer Oser, 2020. "Policy Responsiveness to All Citizens or Only to Voters? A Longitudinal Analysis of Policy Responsiveness in OECD Countries," *European Journal of Political Research* 60 (3): 586–602.

Davis, Aeron, 2007. "Investigating Journalist Influences on Political Issue Agendas at Westminster," *Political Communication* 24 (2): 181–199.

Diaz, Fernando, Michael Gamon, Jack M. Hofman, Emre Kiciman, and David Rothschild, 2016. "Online and Social Media Data as an Imperfect Continuous Panel Survey," *PLOS ONE* 11 (1): 1–21.

Djerf-Pierre, Monika, and Adam Shehata, 2017. "Still an Agenda Setter: Traditional News Media and Public Opinion During the Transition from Low to High Choice Media Environments," *Journal of Communication* 67 (5): 733–757.

Gottfried, Jeffrey, and Elisa Shearer, 2017. *Americans' Online News Use Is Closing in on TV News Use*, Pew Research Center.

Hopmann, David N., Peter Van Aelst, and Guido Legnante, 2012. "Political Balance in the News: A Review of Concepts, Operationalizations and Key Findings," *Journalism* 13 (2): 240–257.

- Huddy, Leonie, Alexa Bankert, and Caitiin Davies, 2018. "Expressive versus Instrumental Partisanship in Multiparty European Systems," *Political Psychology* 39 (S1): 173-199.
- Jagarlamudi, Jagadeesh, Hal Daumé III, and Raghavendra Udupa, 2012. "Incorporating Lexical Priors into Topic Models," *Proceedings of the 13th Conference of the European Chapter of the Association for Computational Linguistics*, pp. 204-213.
- Lameiras, Mariana, Tiago Silva, and Antonio Tavares, 2018. "An Empirical Analysis of Social Media Usage by Local Governments in Portugal," *Proceedings of the 11th International Conference on Theory and Practice of Electronic Governance*, pp. 257-268.
- Lamot, Kenza, and Steve Paulussen, 2020. "Six Uses of Analytics: Digital Editors' Perceptions of Audience Analytics in the Newsroom," *Journalism Practice* 14 (3): 358-373.
- Livingstone, Sonia, 2003. "The Changing Nature and Uses of Media Literacy," in: Anghard N. Valdivia (ed.), *A Companion to Media Studies*, Malden: Blackwell, pp. 337-360.
- Loosen, Wiebke, Julius Reimer, and Fenja De Silva-Schmidt, 2020. "Data-Driven Reporting: An On-Going (R) Evolution? An Analysis of Projects Nominated for the Data Journalism Awards 2013-2016," *Journalism* 21 (9): 1246-1263.
- McCombs, Maxwell E., and Donald L. Shaw, 1972. "The Agenda-Setting Function of Mass Media," *Public Opinion Quarterly* 36 (2): 176-187.
- McGregor, Shannon C., 2019. "Social Media as Public Opinion: How Journalists Use Social Media to Represent Public Opinion," *Journalism* 20 (8): 1070-1086.

Meyer, Thomas M., Martin Haselmayr, and Markus Wagner, 2020.

"Who Gets into the Papers? Party Campaign Messages and the Media," *British Journal of Political Science* 50 (1): 281–302.

Mueller, Samuel David, and Marius Saeltzer, 2020. "Twitter Made

Me Do It! Twitter's Tonal Platform Incentive and Its Effect on Online Campaigning," *Information, Communication & Society*: 1–26.

Napoli, Philip M., 2012. "Audience Evolution and the Future of

Audience Research," *International Journal on Media Management* 14 (2): 79–97.

Neundorff, Anja, and James Adams, 2018. "The Micro-Foundations of

Party Competition and Issue Ownership: The Reciprocal Effects of Citizens' Issue Salience and Party Attachments," *British Journal of Political Science* 48 (2): 385–406.

Oshri, Oedelia, Omer Yair, and Leonie Huddy, forthcoming. "[The Importance of Attachment to an Ideological Group in Multi-Party Systems: Evidence from Israel](#)," *Party Politics*.

Peri, Yoram, 2004. *Telepopulism: Media and Politics in Israel*, Stanford, CA: Stanford University Press.

Rahat, Gideon, Reuven Y. Hazan, and Pazit Ben-Nun Bloom, 2016.

"Stable Blocs and Multiple Identities: The 2015 Elections in Israel," *Representation* 52 (1): 99–117.

Shamir, Michal, and Asher Arian, 1999. "Collective Identity and

Electoral Competition in Israel," *American Political Science Review* 93 (2): 265–277.

Sheafer, Tamir, and Gabriel Weimann, 2005. "Agenda Building,

Agenda Setting, Priming, Individual Voting Intentions, and the Aggregate Results: An Analysis of Four Israeli Elections," *Journal of Communication* 55 (2): 347–365.

Spoon, Jae Jae, and Heike Klüver, 2015. "Voter Polarisation and Party Responsiveness: Why Parties Emphasise Divided Issues, But Remain Silent on Unified Issues," *European Journal of Political Research* 54 (2): 343–362.

Stier, Sebastian, Armin Bleier, Haiko Lietz, and Markus Strohmaier, 2018. "Election Campaigning on Social Media: Politicians, Audiences, and the Mediation of Political Communication on Facebook and Twitter," *Political Communication* 35 (1): 50–74.

Tandoc, Edson C. Jr., 2019. "Tell Me Who Your Sources Are: Perceptions of News Credibility on Social Media," *Journalism Practice* 13 (2): 178–190.

Tenenboim-Weinblatt, Keren, Thomas Hanitzsch, and Rotem Nagar, 2016. "Beyond Peace Journalism: Reclassifying Conflict Narratives in the Israeli News Media," *Journal of Peace Research* 53 (2): 151–165.

Tsuruel, Keren, Shira Dvir Gvirsman, Limor Ziv, Hagar Afriat-Aviv, and Lidor Ivan, 2019. "Servant of Two Masters: How Social Media Editors Balance Between Mass Media Logic and Social Media Logic," *Journalism* 22 (8): 1983–2000.

Turow, Joseph, 2011. *Media Today: An Introduction to Mass Communication*, New York: Taylor and Francis.

Van Aelst, Peter, Fanni Toth, Laia Castro, et al., 2021. "Does a Crisis Change News Habits? A Comparative Study of the Effects of COVID-19 on News Media Use in 17 European Countries," *Digital Journalism* 9 (9): 1208–1238.

Wagner, Markus, and Thomas M. Meyer, 2014. "Which Issues Do Parties Emphasise? Salience Strategies and Party Organisation in Multiparty Systems," *West European Politics* 37 (5): 1019–1045.

Webster, James G., 1998. "The Audience," *Journal of Broadcasting & Electronic Media* 42 (2): 190-207.

Wolfsfeld, Gadi, 2011. *Making Sense of Media and Politics*, New York: Routledge.

Yair, Omer, 2021. "The Hostile Mediator Phenomenon: When Threatened, Rival Partisans Perceive Various Mediators as Biased Against Their Group," *Public Opinion Quarterly* 85 (3): 864-886.

Yuchtman-Ya'ar, Ephraim, 2003. "Value Priorities in Israeli Society: An Examination of Inglehart's Theory of Modernization and Cultural Variation," in: Ronald L. Inglehart (ed.), *Human Values and Social Change: Findings from the Values Surveys*, Leiden: Brill, pp. 117-133.

Zoizner, Alon, 2021. "The Consequences of Strategic News Coverage for Democracy: A Meta-Analysis," *Communication Research* 48 (1): 3-25.

Zoizner, Alon, Tamir Sheafer, and Stefaan Walgrave, 2017. "How Politicians' Attitudes and Goals Moderate Political Agenda Setting by the Media," *The International Journal of Press/Politics* 22 (4): 431-449.

הבחירות בישראל – 2019-2021 הוא הספר ה־16 בסדרת הפרסומים "הבחירות בישראל". שלא כקודמיו, שהתמקדו במערכת בחירות אחת, הוא נסב על ארבע מערכות בחירות ארציות שהתקיימו בישראל בין אפריל 2019 למרץ 2021 – שלוש בפחות משנה, וארבע בשנתיים. מדובר באירוע חסר תקדים בישראל ויוצא דופן בעולם הדמוקרטי. תקופה זו של בחירות תכופות התאפיינה בכהונה נמשכת של ממשלות מעבר, בשינוי תדיר של כללי המשחק, בחוסר משילות בשל שיתוק המערכת הפוליטית ומשרדי הממשלה, ובראש ממשלה מכהן שנחקר, הואשם והועמד לדין על עבירות של שוחד והפרת אמונים. מדובר אפוא בו בזמן במשבר פוליטי, חוקתי ותפקודי. אירוע זה גם הביא לידי ביטוי מרוכז ודרמטי את משבר הדמוקרטיה בישראל.

ארבע מערכות הבחירות בשנים אלו היו, יותר מכול, ממוקדות באדם אחד – בנימין נתניהו, ראש הממשלה שניהן משנת 2009 – ולכן הפכו במידה רבה למשאל עם על המשך כהונתו. לפיכך החלק הראשון בספר זה מוקדש לפרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים ולנתניהו עצמו. החלק השני מנתח את השחקנים המסורתיים בבחירות: הבוחרים, המפלגות והתקשורת. המאמרים בספר מסתמכים על ניתוח אמפירי, בכלל זה שימוש נרחב בנתוני מחקר הבחירות הישראלי. הנושאים השונים נבחים מנקודת מבט תאורטית, השוואתית, היסטורית ובינלאומית.

פרופ' מיכל שמיר היא מופקדת הקתדרה למדע המדינה על שם אלווין ז' רובינשטיין באוניברסיטת תל אביב. חוקרת פוליטיקה ישראלית, פוליטיקה השוואתית, התנהגות פוליטית ופסיכולוגיה פוליטית.

פרופ' גדעון רהט הוא ראש המחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים, מחזיק הקתדרה ע"ש גרסטן למדעי המדינה ועמית בכיר במכון הישראלי לדמוקרטיה. חוקר את הפוליטיקה של הרפורמה, מוסדות דמוקרטיים, מפלגות, בחירת מועמדים ומנהיגים ופרסונליזציה ופרסונליזם פוליטיים.

0 4500001274 5
דאנאקוד 450-1274